

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

3

1988

57 -йил чиқиши

Бош редактор

Уткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ
Саид АҲМАД
Мурод МУҲАММАД ДУСТ
(бош редактор ўринбосари)
Омон МУХТОРОВ
(проза бўлими мудири)
Умарали НОРМАТОВ
Гулчехра НУРУЛЛАЕВА
Хайриддин СУЛТОНОВ
Зоя ТУМАНОВА
Туроб ТУЛА
УЙҒУН
Ўлмас УМАРБЕКОВ
Носир ФОЗИЛОВ
(масъул секретарь)
Тўлапберган ҚАИПБЕРГЕНОВ
Азиз ҚАЮМОВ
Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

УШБУ СОНДА

Элимни кутаётсан муаммолар

Дадахон НУРИЙ

БУСТОНЛИҚНИ ҚУТҚАРИНГ!

Орол денгизи каби Бўстонлиқ ҳам бебаҳо бойлигимиз, уни кўз қорачиғидай авайлашимиз керак. Бу маскан тақдирини кенг кўламда авж олдириб келинган фойдахўрлик сафсаталаридан юқори қўйиш, дардли нуқталарига ақл-идрок билан малҳам қўйиш пайти келди. Токи авлодларга бизлардан яна бир уятли «мерос» қолмасин.

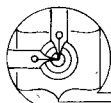
Шегрийат

Анна АХМАТОВА

МАРСИЯ

Туркум

Билдим: қай йўсинда хазон бўлар юз,
Қўркув қандай боқар қовоқ тагидан..
Азоб қандай нусха кучирар ҳаргиз
Чехрага миҳхатнинг битикларидан.

Адабий танқид

Раҳмон ҚУЧҚОРОВ

ҚУШ РОМАН ВА АЙРИЧА ҚАРАШЛАР

Қаҳҳорнинг бу кесатиғи «шоҳ сурати остига ўз сиймосини муҳрлаб кетган rassom» ҳаракатига ўхшайди. Уша rassomни ҳам мажбур қилишган эди, у бундай кучлар устидан бошлаб кулиб кетди. Қаҳҳор ҳам қачондир адолат қарор толишини, қайсидир авлод асл ва юзаки, зўрма-зўраки нусханинг фарқига бориши муқаррарлигини биларди.

Дурдона

Алишер Навоий

* * *

*Туғанмас меҳри йўқ ҳажрим тун шарҳин савод айлаб,
Варақ афлок ўлуб, ул тун саводин-ўқ мидод айлаб.*

*Улусни оқизур ашким, фалакни куйдурур оҳим,
Чекиб ун йиғласам ғам шоми ул маҳвашни ёд айлаб.*

*Муроди номурод ўлмоқдин ортуғроқ эмас мумкин,
Муродин гар топар ул шўх бизни номурод айлаб.*

*Инониб васлиға ҳажрин унуттунг, эй кўнгул, лекин
Қутулғайму ўлумдин умриға эл иътиمود айлаб?*

*Мени худ ул пари ҳажри қилиб саҳрода саргардон,
Чекиб бечора Лайли оҳу. Мажнун эътиқод айлаб.*

*Совурғил ақл эвин, гардун, мени мажнун қачон ўлсам,
Таним туфроғию оҳим елидин гирдибод айлаб.*

*Аёғ ёланг бориб қилдинг иморат Каъбани гўё,
Аёгинг ўлмаки бирла бузуқ кўнглумни шод айлаб.*

*Бошим ҳам зуҳд уётидин қуйи тушмуш, ҳам андинким —
Борурмен дайр сори хонақаҳға хайрбод айлаб.*

*Навоий кўнглини кўп меҳр ила олди ул ой андоқ,
Ки олғай муштарий қаллошлар молин музод айлаб.*

Бу йил 9 февралда Алишер Навоий туғилганига 546 йил тўлди. Қарийб беш ярим асрдан бери унинг ўлмас асарлари халқ орасида севилиб, ардоқланиб келмоқда. Айниқса, бизнинг замонамизда, алломанинг асарлари янада кенг ёйилди ва мухлислари дилидан чуқурроқ жой олди.

Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллик юбилейини муносиб кутиб олиш борасида, Қўл-ёзмалар институти Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти навоийшунос олимлари билан ҳамкорликда катта ишларни амалга оширмоқдалар. Алишер Навоийнинг бой адабий меросини қамраб олган 20 томдан иборат «Мукаммал асарлар тўплами»нинг нашрга тайёрланиши бу улў санага муносиб совғадир. Ушбу тўпلامнинг биринчи томи нашрдан чиқди. Унда шоирнинг қарийб 20 йил давомида яратган шеърларидан тузилган «Бадойи» ул-бидоя» девони билан танишасиз. Бу нашрнинг аввалгиларидан афзаллиги шундаки, девон тексти Навоий барҳаёт вақтда, 1486 йили кўчирилган қўлёзма асосида тайёрланган.

Қуйида Алишер Навоий ижодининг дуру гавҳарларидан ҳисобланмиш ушбу девон таркибидаги газаллардан бир нечасини журналхонлар эътиборига ҳавола қиляпмиз.

Азиз ҚАЮМОВ,
ЎзССР да хизмат кўрсатган фан арбоби,
филология фанлари доктори.

* * *

Зарра-зарра жисмим ўртанди ғамингдин, эй қуёш,
Ваҳки, сендин бўлмади меҳру вафо бир зарра фош.

Ҳар неча қилсам вафо, сендин вафодин йўқ асар,
Тош экин бағрингму ёхуд боғладинг бағрингга тош?

Кўз ёшим дурри яtimi қўйдилар йўлингда юз,
Ваҳки, раҳминг йўқ аёқ остинда кўруб мунча бош.

Гар кенгаш бошлаб кўнгул сайдини қурбон қилғали,
Қошларинг ёси недур келтурдилар бир ерга бош?

Эй Навоий, жонга ул кўздин не етқай ғайри захм,
Уқу ё олдинда қўймиш хосса ул мужгону қош.

* * *

Фурқатингдин заъфарон узра тўкармен лолалар,
Лолалар эрмаски, бағримдин эрур парголалар.

Дур тишингдин донайи сабрим қолур бебар десам,
Кулуб айтурким, экиннинг офатидур жолалар.

Барги гул узра ёпишибтур шакар ҳар соридин,
Ё магар лаълинг уза қайнабтурур табхолалар?

Тола-тола най ўқунг кўксумда гўё синдиким,
Теврулубтур нотавон кўнглумда бир-бир толалар.

Фитналик тўққуз фалак гирдингда, жоно, турфадур,
Ким кўрубтур бир қуёш давринда мундоқ ҳолалар?

Бордилар аҳбобу мен йиғлармен ўз аҳволима,
Қорвондин қолғон ит янглиғки, қилғай ноалалар.

Кўҳи ғам бўлди Навоий, лолалар гулгун сиришк,
Тоғ агар будур, бале, ашк ўлғусидур лолалар.

* * *

Субҳ еткурди сабо гулбарги хандон муждасин,
Ё кўнгул топти Масиҳ анфосидин жон муждасин.

Ё фалак берди йиғи, кўр айлаган Яъқубнинг
Кўзлари очилмоқ учун моҳи Канъон муждасин.

Не гули хандон, не Исодур, не Юсуф муждаси,
Топти бир маҳжур ўлар ҳолатда жонон муждасин.

Ғунча эрдим ғам елидин, тўнға сифмон ғунчадек,
То сабо еткурди ул сарви хиромон муждасин.

Ҳажр аро, эй пайк, агар сен нома еткурсанг, не тонг,
Тонг ели ҳар кун берур хуришиди тобон муждасин.

Нақди жон бердим, мусулмонлар, уятлиғмен ҳануз,
То эшиттим пайкдин ул номусулмон муждасин.

Эй Навоий, шоми ҳижрон йиғларим дафъ ўлдиким,
Субҳ еткурди сабо гулбарги хандон муждасин.

* * *

Тонг эмас, гар бўлса ҳар сарви парирухсор шўх,
Лек эрур сарви парирўюм менинг бисёр шўх.

Гар менинг шўхи ситамкорим паризод ўлмаса,
Мумкин эрмас одамий бўлмоғлиғ ул миқдор шўх.

Турмаса қон бу кеча кўксум шикофидин, не тонг,
Ким эрур кўнглумга кирган чобуки айёр шўх.

Ваҳ, не тонг, ҳар лаҳза бегоқатлиғимким, дилбарим
Бовужуди ҳусн ҳам ширин эрур, ҳам бор шўх.

То етишгай жонни кўйдурган кўнгулга юз бало,
Шукр эгарменким, насиб ўлмиш манга дилдор шўх.

Шўхлардин туз қадам қўймоқ чу келмас, воқиф ўл,
Ҳам ситамгар чобукедур чархи кажрафтор шўх.

Гар десангим, жонга етмай ҳар замон бир жаврдин,
Эй Навоий, панд эшит, ёр истама бисёр шўх.

* * *

Юз тўшук кўксимни ўртарсен жафодин қон қилиб,
Халқ куйдурган киби занбур эвин вайрон қилиб.

Жавҳари ишқинг ёшурғач ўртадим кўнглумга доғ,
Уйлаким қўйғай нишон эл нақдини пинҳон қилиб.

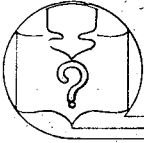
Кўҳи оҳандек ғаминг кўнглумдин олғон не осиф,
Ким яна жонимға отдинг барчасин пайкон қилиб.

Юз ўлук тиргузди лаълингға етишган жоми май,
Гўйиё бердинг онинг ҳар қатрасин бир жон қилиб.

Ақлу дин нақдин ўғурлар гўйи ул айёрваш,
Буки беҳуш айлар элни ҳусниға ҳайрон қилиб.

Бўлубон ҳар шамъға парвона, куйма, эй кўнгул,
Ишқ ўтлуғ зулматида ўзни саргардон қилиб.

Эй Навоий, дема лаълин тишлар эл қатлиға ёр,
Балки элга жон бағишлар бизга қасди жон қилиб.

Элимнинг
кутаётган муаммолар

Дадахон Нурий

**БУСТОНЛИКНИ
КУТКАРИНГ!**

ёш
зод
чик

хур
нар
Хал
ган

инс
дан
нин
шо
туй
тун
му
дар

анс
хў
лар
бу
си
бу

ке
га

ку
бу
за
ти
бу
га

ге
бу
од

нк
ке
зи
хи
ке
ма

«н
ул
жа

Ниҳоят ақлимиз ойдинлашди, кўзимиз очилди ва ортимизга назар ташлаб чексиз бўшлиқни кўрдик. Агар аввалгидек қуруқ сафсатабозлик талқини билан яшайверганимизда нималарга дучор бўлардик, мана шулар ҳақида ўйлашнинг ўзи бир даҳшат!

Ч. АЙМАТОВ

Географик йилномаларда таъкидланишича, инсоният «яқиндагина» пайдо бўлган. Агар замин ёши билан унинг умрини таққослайдиган бўлсак, қандайдир лаҳзаларни ташкил этади холос. Одамзод мана шу қисқа муддат ичида миллион йиллар мобайнида шаклланган борлиқ муҳитни ишдан чиқариб, яксон қилувчи кучга айланди.

Айниқса XX аср техника тараққиёти кишиларнинг табиий ресурсларга бўлган истеъмолчилик хурожини мисли кўрилмаган даражада авж олдириб юборди. Эндиликда имконияти чексиз ва ҳар нарсага бардошли деб келинган экологик олам дардчил қиёфага кириб қолганлиги маълум бўлди. Ҳаммага аёнки, дард авж олиб кетгандан кейин уни даволаш анча қийин кўчади, кўп нарса йўқотилган бўлади. Ҳозир мана шулар ҳақида афсус ва надоматлар билан кўп гапирилмоқда.

ИНСОФГА ДАЪВАТ

Асримиз бошида илмий техника тараққиётининг ибтидосидаёқ оламнинг энг буюк, энг номдор, инсонпарварлик ғоясини эътиқод билган ёзувчилари, шоирлари индустриянинг темир қадамларидан пайҳон бўлаётган табиатга қараб нола чекканлар. Лев Толстойнинг хитобларида, Сергей Есениннинг ҳассос мисраларида ўша дард ошкор бўлиб туради. Улуғ кишиларнинг бу маҳзун ҳиссиёти башорат эканини, ҳушёрликка қақриқ эканини кўплар англамаган. Билмаксларни патриархал туйғуларга асир бўлиб қолганликда, ўтмишни соғинишда, индустриал гигантларнинг буюк аҳамиятини тушунамасликда айблаганлар. Табиатни бўйсундиришга дастлабки тадбирларнинг муваффақияти кўпчилиكنинг бошини айлантирди, инсоннинг олий қудрати, тоғларни емириши, дарёларни тескари оқизиши шарафланди, шеър у дostonларда мадҳ этилди.

Табиат билан зўравонлик мавқеида туриб гаплашиш оқибат натижада зўравоннинг ўзига, инсоннинг ўзига бало бўлиб қайтди. Шундагина одам ўзининг табиат билан боғлиқлигини, унинг хўжаси эмас, боласи эканини англади. Англади, дедим, лекин ростдан англадимикин!

Дадаҳон Нурийнинг публицистик асарларини ўқиб ҳали бу англаш йўлида кўп жабру жафоларни чекишимиз кераклигини ўйлайман. Афсуски, табиатни асраш, авайлаш учун мутасадди бўлган томон билан уни емираётган, кесаётган, сўраётган томон кучлари нисбати зolimлар фойдасига ўнга бир! Ёзувчиларнинг овози газета, журнал саҳифаларидан нарига кўтарилмапти. Ошқоралик даврининг ошқора танқидлари қудуққа қараб «Искандарнинг шоҳи бор», дегандек кўнгил бўшатиш бўлиб қолмоқда.

Дадаҳон ёзаётган гаплар ҳаммамизнинг кўнглимизда аллақачон етилган, бонг уриб айтиш керак бўлган гаплардир. Бу аянчли ҳолат учун ҳар бир виждонли одам, дилида аҳамияти бор одам ўзини жавобгар деб билиши керак. Она юртини севмаган, уни асрамаган, келажagini ўйламаган фарзанд фарзандми!

Табиатимиз кўйини инсон қиёфасидаги чигирткалардан тозалаш пайти келди. Қалб кўзи кўр, кўкрагида диёнат, инсоф ҳисси бўлмаган, ўзи оёғи остидан нарини кўролмайдиган, бугунги манфаатдан бошқа нарсага ўйламайдиган шахсларнинг кўзини очиб кўйиш пайти келди. Наҳотки оқ кум барханларига айланиб бораётган Орол, кимёвий дорилардан «нашаванд» бўлган далалар, заҳарли дудлардан қовжираган боғлар, кўзларининг туби сарғайган болалар бизни ҳушёр торттирмаса!

Сизга тақдим этилаётган асар муаллифи «Тўхтанг, одамлар! Эс-ҳушингизни йиғиб олинг! Бу йўлнинг охири ҳалокат!» дея хитоб қилади. Дарҳақиқат, Бўстонлик мисолида кўрсатилган табиатга ёвузларча муносабатни инсон насли олдидаги улуғ гуноҳ, деб баҳоламоқ керак.

Уруш даври кинохроникаларида Нюрнберг халқаро суди намойиш қилинганда гитлерчи генералларнинг манфур юзида қабиҳ бир ишонччи кўраман. У юзларда «биз солдат бўлганмиз, буйруқни бажарганмиз!» деган хотиржамлик ифодаси бор. Улар «буйруқни бажариб» минглаб одамларни тирик ёққанлар, оналарни, гўдакларни тирик кўмганлар...

Ҳозир масъум табиатга нисбатан «буйруқни бажараётган» баланд курси бандалари виждон нюрнбергини ўйласалар бўларди.

Ёзувчи Дадаҳон Нурий бу асарни осонлик билан ёзмади. Неча-неча километрларни пиёда кезди, неча-неча мутасадди идораларнинг қабулхоналарида амалдорларнинг қиё боқишига мунтазир бўлиб ўтирди. Талашди, курашди, куйди, ёнди. У сарф қилган вақт, асаблар, уйқусиз кечаларни ҳисобласа ҳар бир мақола ўрнига биттадан қисса ёзса бўларди. Йўқ, бу «қайсар» одам ҳаловатидан кечиб, литфонддан қарзга ботиб, неча мартабали кишиларга шумшук кўрйиниб бу публицистик мажмуаларни ёзди.

Яхши ҳамки юртимизда шунақа куюнчак, ўзидан кечган одамлар бор, муомалага кўнмайдиган, «нонемас», «ўжар» зотлар бор. Тўғри, бундайлар кам, баъзан ёлғиз ва беажаот қоладилар. Лекин улар бор. Улар борки, юртимизнинг эртанги яхши кўнларидан, табиатнинг кўрки сақланиб қолажидан умид бор.

Эркин ВОҲИДОВ
13.XII.87 й.

Кўҳна дунё кишилари ҳам табиат инъомларига битмас-туганмас деб қарамаганлар. Инсониятнинг ақлий баркамоллиги метёрга нисбатан муносабат тушунчаси билан ўлчанса, ўша даврлардаёқ аждоқларимизда мана шу хислат юксак даражада бўлган: Афлотуннинг «Қонунлар» китобида сувни ифлослашда айбдор бўлган шахслар жазоланиши, етказган зарарни сув ҳавзаларини тозалаш бериш эвазига қайтариши лозим, деб ёзилган.

Мелоддан олдинги 1200 йилларга тааллуқли Хитой кўлёмаларида ўрмонларни йўқотиш ҳалокатли оқибатларга олиб келади, деган битиклар бор.

Қадимги Ҳиндистоннинг буюк ҳукмдори Ашока олти ойга тўлмаган ёввойи ҳайвон боласини ва мода ҳайвонларни овлашни қатъий маън этувчи махсус қарор чиқарган. «Табиатдан ажралган инсон — онадан жудо бўлган етим гўдақдир», деган жумлалар ҳам ўша давр китобларининг зарва-рақларидан олинган.

Демак, олам ва одам ўртасидаги мутаносиблик тушунчаси кеча ёки бугун пайдо бўлгани йўқ.

«Инсон табиат билан тирик. Бу демак — табиат унинг вужудидир»... Маркснинг доҳияси бу сўзларига Совет ҳокимияти ташкил этилган дастлабки йилларданок эътибор бера бошлаганини В. И. Ленин ҳаёти ва фаолиятига оид кўпдан-кўп ҳужжатлардан маълумки, доҳиймиз атрофда табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қатор декретларга қўл қўйган, табиатга нотўғри муносабатда бўлаётган кишиларга қатъий жазо чоралари қўлланиши керак деб талаб қилган, бу талаб иқтисодий-сиёсий масала даражасига кўтарилиши лозим деган. Масалан, шундай факт маълумки, Владимир Ильич Горкидаги бир туп дарахтни берухсат кесган ходимни судга бериш учун кўрсатма берган. Суд айбдорга бир ой қамоқ жазоси бериш ҳақида ҳукм чиқарган. Ваҳоланки, ГССКда минг-минглаб туп дарахт бор эди.

Бизда узоқ йиллар мобайнида мана шу умуминсоний принциплардан чекиниб, юзаки назар билан асосида иш юритиш одат тусига кириб келди. Натижада бутун-бутун регионлар табиатдан ҳунук, ҳатто тузатиб бўлмас жараёнлар юз берди.

Айниқса бу борада республикамизда аҳвол аянчи эканлиги ҳозир кўпчиликка сир эмас.

Биз «сахий» еримиздан кўп нарса талаб қилавердик: унинг силласини қуритдик. Янги етказиш саховатини кўларга кўтариб тараннум этиш билан овора бўлдик; шўрланиб ишдан чиқаётган экиннинг гектарлаб «эски»ларига қайрилиб қарамадик! Шундай қилиб она ерни, ўзимиз қўйнида бўлиб турган Она табиатни алдадик. Бу ҳам етмагандек, алдоққа расмиёна тус бериб, ғайри табиий таъсиротлар туздик.

Мана, энди шу кунга келиб, ҳар қандай андишани йиғиштириб қўйиб, Оролнинг йўқ бўлиб кетиши ҳақида тап тортмай ёзмоқдамиз. Дарвоқе, бутун бир денгизни инсон ўз «ҳукми» билан табиатдан ташқари деб эълон қилиши кўрраи замин тарихида рўй бермаган ҳодиса. Олимлар бу кўргиликни аср фожиаси деб атамоқдалар. У келтириб чиқарадиган вайроналиклар ҳисобини аниқ айтишга тиллари бормапти...

Ҳозир Орол атрофида кўтарилаётган қуюн ҳақида кўп гапирилмоқда, ёзилмоқда.

Айни пайтда шундоқ Тошкент воҳасининг обиҳаёт манбаи бўлган, сарин еллар ўлкаси деб аталмиш Бўстонлиқда ҳам мана бир неча йиллардирки қуюн кўтариладиган бўлиб қолди. У йилдан-йилга зўрайиб, атроф-муҳитни, тоғларнинг азалий қиёфасини ифлослантирувчи омиллардан бирига айланиб бормоқда. Лекин бунга ҳали ҳеч ким жиддий эътибор бераётгани йўқ. Йигирма йил муқаддам бош кўтарган Орол қуюнига ҳам шундай эътиборсизлик билан қаралган эди.

Тўғри, ҳар доим ҳам узоқни кўзлаб иш юритиш тарафдорлари — етти ўлчаб бир кесадиغان одамлар топилган. Яқинда телевидение орқали худди шундай жонқуяр олимлардан бирининг сўз-бати берилди. У катта бир доирада ўша даврнинг нуфузли раҳбарларидан бирига денгиздан айрил-ламиз-ку, унинг келажаги нима бўлади? дея мурожаат қилганида, «Биз кўрадиган фойдалар олди-да Орол мардонавор туриб ўлиши керак», деган «расмий» жавоб олган экан. Ҳозирча Бўстонлиқнинг «мардонавор ўлиши» ҳақида ҳеч ким бу даражада сурбетлик билан «башорат» қилгани йўқ. Афтидан бу ўлканинг келажаги тасвирланган, аллақачон сарғайиб кетган макет ва чизмалардаги кумуш косадай шаффоф денгиз, дала-боғли замонавий қишлоқлар, оппоқ мрамр кошоналардан иборат курорт шаҳарчалари, қорли чўққиларга қадар ўрлаб кетган ям-яшил ўрмонлар... ҳали ҳам айримлар учун юракни таскин топтирувчи ширин туш каби бардам умидворлик бахш этса керак... Аммо, одамни чалғитадиган бу манзаралар ҳозир ҳақиқатдан йироқ. Бўстонлиқнинг шу кундаги реал ижтимоий-экологик аҳволи бир пайтлардаги Орол аҳволини эслатади.

Биз мана шулар ҳақида баҳоли қудрат тўхталиб ўтмоқчимиз. Чунки аҳолиси икки миллиондан ошаётган пайтахт Тошкент ва унинг узоқ-яқин музофотлари учун ҳаёт-мамат — сув, ҳаво манбаи бўлмиш табиатнинг бетакрор мўъжизаси бўлган гўзал маскан қаровсизликдан ёки тасодифий офатдан эмас, пала-партиш хатти-ҳаракатлар, бемаъни тазйиқлар остида емирилиб, рўдапо бўлиб бормоқда.

Орол денгизи каби Бўстонлиқ ҳам бебаҳо бойлигимиз, уни кўз қорачиғидай авайлашимиз керак. Бу маскан тақдирини кенг кўламада авж олдириб келинган фойдахўрлик сафсаталаридан юқори қўйиш, дардли нуқталарига ақл-идрок билан малҳам қўйиш пайти келди. Токи авлодларга бизлардан яна бир уятли «мерос» қолмасин.

1. Тоғдаги гулханлар

Ҳар бир диёнатли гражданин учун табиатга нисбатан қилинаётган ваҳшиёна хуружларнинг гувоҳи бўлиб яшашдан оғирроқ жазо бўлмаса керак.

В. БЕЛОВ

Мутасадди ташкилотдан бизга берилган маълумотда бутун республикада ўн йил мобайнида бир миллиард туп дов-дарахт ўтқазилгани айтилган. Биз бу маълумотни академик М. В. Муҳаммаджоновга кўрсатдик.

— Бутун Урта Осиё республикалари территориясида шунча дарахт йўқ! — деди у куйиб-пишиб. — Ахир шунча дарахт ўтқазиб кўкартирилган бўлса, бутун республика джунгли бўлиб кетар эди-ку! Аслида Ўзбекистон ҳозир мамлакатдаги энг яйдоқ жой бўлиб қолди-ку!

Ҳа, куймасдан-ёнмасдан иложи йўқ одамнинг! Еримиз тақдири узоқ йиллар давомида оёғи остидан нарини кўрмайдиган бир гуруҳ обрўталаб, шухратпараст кишилар қўлига тушиб қолди.

Иқлим шароити ўта иссиқ ва кескин ўзгарувчан республикамиз экологик мутаносиблигини сақлашда ўрмонлар қай даражада аҳамиятли эканлиги ҳақида кўп гапирамыз, арчазорларни оби-ҳаёт манбаи деймиз. Тоғлар орасида ястаниб ётган зумрад яйловларнинг чексизлиги, юракни ўртаб юборадиган гўзаллиги, боғларнинг саховати ҳақида келиштириб ёзамиз. Кўпчиликни тоғ сайрига тақлиф этамиз... Аммо, ҳозирги пайтда ҳамма ҳам шу сайрдан кўнгли тўлиб қайтавермайди. Агар у табиатни, жонажон диёрини чиндакам севса, тоғлардаги аҳволни кўриб, қалби ўртанади, юраги ғаш тортади.

Бўстонликдан берилган маълумотлар ҳамда бу ернинг рекреацион ҳолатига алоқадор ташилот баённомаларида айтилишича, район келажаги гоят порлоқ, ҳозирги ҳам жуда кўнглидагидай! Бу гапларга қисман ишониб мумкин. Маълум даражада ибратли ишлар қилинганлигидан кўз юмиб бўлмайди. Чорвоқ сув омбори шарофати билан олдинлари унча-мунча одамнинг қадами етавермайдиган Хўжакент томонларга электрчиқа қатнай бошлади. Тоғлар орасига қараб раvon асфальт йўллар қурилди. Кунора минглаб шаҳарлик сайёҳлар тоғ сўқмоқлар бўйлаб табиат кучоғига йўл оладиган бўлдилар. Бу шубҳасиз қувонарли.

Бироқ (инсоннинг атроф-муҳитга индивидуал таъсири деб аталувчи) бундай оломон сайллар оқибати аянчли бўлишига ҳаёт тажрибасида исботланган: ўт-ўланли яшил майдонлар пайҳон бўлади, дарахтлар синади, парранда, фойдали ҳашаротларнинг уяси бузилади, қушлар, ҳайвонлар азалий масканларини тарк этишади. Оқибатда табиий миграция бузилади. Бунга ҳозир Бўстонлик тоғлари мисолида ўзимиз гувоҳ бўлиб турибмиз.

Электровоз табиат қўнига тантанавор гулдурос солиб кириб келган кунларни эслайлик: аини баҳор — Май байрами эди. Хўжакентдаги янги бунёд этилган вокзал майдонида тумонат одам. Музика сайрлари билан бошланган байрамона тантана аввалида митинг бўлди. Темир йўл қурувчиларини меҳнат зафарлари билан табриклар оташин нутқлар сўзланди, раҳматлар айтилди. Митинг сўнгида ҳаммани оммавий сайга тақлиф этилди.

Кечга яқин сайлчилар яна вокзалга тўпланишди. Барчанинг қўлида лола, кучоқ-кучоқ тоғ гуллари... Майли, яйрашсин, қачонгача чексиз, бепоён бу маскан одамлар нигоҳидан яшириниб ётади, ахир ҳамма нарса инсон учун-ку, дедик. Чунки бундай жойлар назаримизда битмас-туганмасдек эди. Лолалар шундоқ йўллар бўйича очилиб ётар, қир-дала этаклари одам бўлиб товланарди.

Бу гўзаллик таърифи оғиздан матбуот саҳифаларига, журнал зарварақларига кўчди. Кўп ўтмай тоғ табиатидан истаганча баҳраманд бўлишнинг антиқа услуби қайсибир киночини қизиқтириб қолди: ўрта аср рицарларига ўхшатиб кийинтирилган бир гуруҳ ёш йигит ва қизлар мотоциклларда шаҳардан тоғ томон елиб келмоқда. Улар музиканинг авжли садолари остида турфа тоғ гуллари қоқлаб ётган ям-яшил майдонни пайҳон қилиб шавқ-завқ билан «сайр» бошлайдилар. Ҳамма хурсанд... Шу йўсинда табиатни топташ тафсилоти узоқ вақт экранда кўрсатилади. «Тоғларда сайр қилиш қандай яхши-я!» — айтилмоқчи бўлган гап мана шу!

Бу фильмда ижодкорнинг қанчалик калтабинлиги, эстетик фаросати ўта ночорлиги яққол кўриниб турарди. Аммо, табиатга ваҳшиёна муносабат ҳиссини уйғотиб, ёшларда инфантилизм руҳини кўзгатадиган шу зарарли «маҳсулот» нима учун кинотеатрларда намойиш этилди, узоқ йиллар давомида телеэкранларда такрор-такрор кўрсатиб келинди? Киши мана шунга ҳайрон қолади.

Ҳозир ўша фильм суратга олинган Хўжакент атрофларидаги жойлар — лолазор ўтлоқлар ўрни яйдоқ бўлиб ётибди. Тўп-тўп намакталар ҳам, дўланазор ўрмонлар ҳам қуриб битган.

Утган йили кузда Чорвоқ посёлкасининг марказий кўчаси бўйида сақланиб қолган ягона дўлана дарахти қуриди. Ушанда унинг шоҳлари шигил мевадан ларзон бўлиб ётарди.

— Ғира-ширада ишдан келаётгандим. Хумсон тарафдан беш-олти чоғли мотоцикл минган сайёҳ ёшлар тушиб келди-да, йўл бўйида тўхтади, — дея ҳикоя қилади посёлка шифохонаси варачи Ж. Қурбонов ачиниш билан, — дўлана шоҳларининг қарсиллаб синган овози эшитилди. Етиб келганимда, дарахтнинг қуруқ танасигина қолганди.

Бу балки ўткинчи номаъқулликдир. Уни пеш қилиб, ҳамма сайру саёҳат ишқибозларини ёмонотлиққа чиқариб бўлмас... Бироқ мана ўн уч йилдирки, мунтазам электрчиқа қатнаб, ҳар ҳафта давомида ўн-ўн икки мингдан зиёд (бунга давлат автотранспорти ҳамда шахсий машиналарида борувчилар кирмайди) сайёҳларни бу томонларга келтириб турибди. Кунора шунча оломон тазийки билан бир бўйра ердаги ўт-ўланга захм етди, бир туп дарахт шоҳи қайрилди, биттадан тош дў-малатилди, деб камтарона ҳисоб қилайлик. Бу аҳвол ойлар, йиллар мобайнида давом этиб келаётганлигини назарда тутганимизда, атроф-муҳит қанча зарар кўрганлигини бир тасаввур этинг!

Албатта, ҳамма ўзини дид-фаросатли табиат ошиғи қилиб кўрсатишга уринади. Аммо ҳордиқ чиқаришга келгандан кейин доvon ошиш учун турист таёғи керак, палаткани эса қозиксиз шундоқ қуруқ ерга тикиб бўлмайди. Гулхан ёқмаган, пишиқчилик пайтда табиат неъматларидан тоғиб кўрмаган сайёҳ-сайёҳми! Бу фикр ҳеч бўлмаганда ўндан бир сайёҳнинг хаёлидан ўтади. Унинг устига киши тоғдан: «қуруқ» қайтгиси келмайди.

Хуллас, шаҳарнинг биқик, гавжум ҳаётини тарк этиб, ям-яшил тоғ бағрига келиб қолган «эркин сайёҳ»нинг кўнгли нималарни тусамайди дейсиз... Уни ўзбошимчаликда айблаб ҳам бўлмайди. Ҳамма дам олишга ҳақли: чунки Бутуниттифоқ миқёсида тарқатиладиган туристик қўлланмаларда гулханни қандай ёқиш, палаткани қай усулда тиклаш, ўрмондаги табиий неъматлардан ҳар бир гражданининг истаганича фойдаланиш ҳуқуқи мунтазам уқдириб борилади...

Лекин бир пайтлар бизда шарт-шароит ҳисобга олинмай, кўр-кўрона тасдиқлаб юборилган бу «хуқуқ» йиллар давомида республикамиз ўрмонлари қиёфасига қанчалик зиён-заҳмат етказиб берган, ўт тушиш, дарахт ва бутазорларни пайҳон қилиш ҳодисалари кўпайиб бораётгани ҳақида ўрмончилар куйиб-ёниб гапиришмоқда.

Ўзбекистон ўрмон хўжалиги кодекси китобида оломон сайллар учун республика территория-

сида ўрмонлар ланг очиб қўйилганлиги ҳақидаги жумлаларни ўқиб туриб ҳайрон бўласан киши: қачонгача алмисокдан қолган ақидалар билан яшаб келамиз! Ахир бизда табиий ўрмонлар, тўқай-ўтлоқлар чексиз эмас-ку. Нега шуларни ҳисобга олиб тоғли зона ва ўрмонларда қатъий дам олиш тартибини ишлаб чиқиб, ҳаётга татбиқ этмаймиз? Еки бунинг учун ўрмонларимиз обдон тугаб, «ўрмон» сўзини тилга олишдан истиҳолола қиладиган пайт келишини кутишимиз керакми?

Тўғри, Бўстонликдаги дов-дарахтларга шикаст етказиш, ҳар хил доривор ўсимликларни район территориясидан олиб чиқиб кетиш ман этилди — албатта жуда-жуда кечикиб! Лолалар (маҳаллий) қонун йўли билан ҳимояга олинди — деярли барчаси йўқ бўлиб, «Қизил китобга» ёзилгач! Бироқ, баъзида ўтказилиб туриладиган шошилич «рейд»ларни ҳисобга олмаганда, бу борада ҳамон тез-тез шикоятлар тушиб кўйилган.

Ҳозир оломон сайёҳлар Ҳўжакент, Чорвоқ атрофларини тарк этиб, тўғрироғи, шип-шийдон қилиб, Пском водийси томон ичкарилаб боришмоқда. Ёз ойлари Шарқирамасой, Наволисой соҳилларигача чўзилган табиат қўйни пала-партиш тикилган чодирларга тўлиб кетади, шундоқ чашма сувлари, ўт-ўланлар устида ҳайдаб, тўхтатиб қўйилган юзлаб автомашина, мотоциклларга кўзингиз тушади. Булоқ бўйлари, жилғалар атрофи қўлбола «пляж» вазифасини ўтамоқда. Атрофдаги қишлоқлар аҳолисидан булоқлар булғанаётганлиги, ҳатто сувдан... ахлат оқиб келаётганлиги ҳақида тез-тез шикоятлар тушиб турибди.

Ахир бу сувни фақат Бўстонлик аҳолиси эмас, балки Чирчиқ шаҳри, шунингдек Тошкент шаҳри аҳолиси ҳам ичади-ку! Табиатнинг энг ажойиб неъматини — Тошкентнинг таърифи кетган ширин суви расво бўляпти-ку!

— Болалигимизда «Тоғдаги чироқ» деган кўшиқ бўларди. Шу кўшиқни завқ-шавқ билан куйлаб, бирон шуъла кўзимизга ташлашиб қолармикан деб, кечалари зим-зиё тоғлар бағрига кўз тикардик, — дея ҳикоя қилади Пском дарёси соҳилидаги мактаб ўқитувчиси Мирзомут Тошпўлатов, — энди гулхан шуълаларини кўриб, болта овозларини эшитиб, ваҳимага тушадиган бўлиб қолдик. Чунки ҳозир бу томонларда бебош дам олувчилар жуда кўпайиб кетди. Улар меҳмон, бир нарса деб бўлмайди.

— Айниқса Чорвоқ атрофларида тез-тез ёнғин чиқадиган бўлиб қолди, — дея суҳбатга қўшилди район ички ишлар бўлими ўт ўчириш командаси инспектори Абдужалил Жолдасов, — 1986 йилнинг августида кетма-кет уч жойда ёнғин чиқди: Ҳўжакент ГЭСи билан Чорвоқ тўғони орасидаги катта тўқай ҳамда боғ ёниб кетди. Айни шу паллада Сижжақ магистрал йўли атрофидаги ўрмон ва унга туташ буғдойзор куйиб қулга айланди. Хумсон қишлоғи атрофидаги тоғ ёнбағрида кўтарилган олов билан икки кун курашдик. Йилдан-йилга авж олиб бораётган бундай кўнгилсиз ҳодисалар районимиз табиатига катта зиён етказмоқда. Бирон бир қатъий чора кўрилмаса, оқибати ёмон бўлади.

Ўқитувчининг ҳам, ўт ўчирувчининг ҳам сўзларида жон бор. Табиатни фақат қашшоқлаштиришга олиб келаётган бундай жинояткорона тартибсизликлар яна неча йил давом этиши мумкин?

2. Сувга «чўккан» ваъдалар

Ўзидан ҳеч нарса йўқотмайдиган кишилардан кўрқиб керак.

ГЕТЕ

Бир пайтлар саратоннинг жазирама иссиғидан сўнг, шомга яқин Тошкент узра муздай шабада эпкини эсар, одамлар енгил нафас олиб: «Ана, Бўстонлик шабадаси келди», деб қўйишарди.

Бу сабо оломсдай оппоқ қор билан қопланган пурвиқор тоғлар, тошдан-тошга урилиб, сапчиб оқаётган йўноқи сойлар ва жилғалар, нилгун осмон юзига сингиб кетган ям-яшил олам узра эсиб, ҳаётбахш ўз тароватини бутун борлиққа ёйган, одамларга ҳаловат бахш этган.

Шу кунларда сарин еллар ўлкасининг «субҳи сабо»си шаҳарга етиб келяптими-йўқми, бирон гап айтмаймиз. Лекин Бўстонликнинг ранг-баранг наботот, ҳайвонот дунёси, гузал оромгоҳлари, нурли истиқболи, Қрим ёки Швейцарияга нисбат бериб таърифланувчи шифобахш ҳавоси ҳақида рисолалар ёзилмоқда. Бу рисолалар ҳақиқатдан андак йироқ бўлса-да, биз уни холис ният билан қилинаётган иш деб қабул қиламиз. Яна шунинг ҳам айтмоқчимизки, бундай ошириб-тоширилган, эҳтиросли мақтовларга таяниб иш юритиш ҳар доим ҳам табиат фойдасига ҳал бўлавермайди, унда ибтидоий катализми келтириб чиқариши мумкин.

Худди шундай нохушлик ҳозир Бўстонлик узра акс-садо бериб турибди, дейишга ҳақлимиз. Бизнингча, бунинг «ўқ илди»ларидан бири қуйидаги масалага бориб тақалади. Маълумки, иттифоқимиздаги «миллионер» шаҳарларнинг деярли кўпчилиги баҳаво дам олиш зонасига эга. Биз ҳам мириқиб ҳордиқ чиқарса арзигудек, таърифи дoston яшил масканга узоқ йиллардан бери эгамиз. Бироқ, ундан ҳалигача мақсадга мувофиқ, самарали фойдаланишни йўлга қўйганимиз йўқ. Бор диққат-эътиборни Чорвоқ қурилишига қаратдик. «Уддабуро»ларнинг аввал буюғини дўндирайлик, кейин дам олиш бўлаверди, деган талқинига берилдик. Ҳамма чалкашликлар шундан бошланди.

Баҳайбат сув омбори мазкур район экономикасини тебратиб турган Чирчиқ дарёси соҳилидаги энг унумдор дала-боғлар, яйлов ва ўтлоқлар устига қуриладиган бўлди. Натихада атрофдаги хўжаликларнинг 4849 гектар ер майдони «денгиз» зонасига қўшиб олинди.

Агар қийин ва мураккаб тоғ шароитидан келиб чиқиб, бу ердаги хўжаликлар учун ҳар қарич ер қанчалик қимматли эканлигини назарда тутадиган бўлсак, бу жуда катта йўқотишдир. Зотан умумий территорияси 4,93 минг квадрат километр бўлган Бўстонлик райони ҳозирги пайтда деҳқончиликка яроқли 6 минг гектар ер майдонига эга холос.

Яқинда таниқли олим, академик А. Яншин марказий матбуот учун берган интервьюсида «маҳкамавий жазавага тушиб, табиатга зиён етказувчи сув иншоотлари қуриш «тажрибаси» узоқ йиллар давомида авж олдириб келинганлиги ва унинг ҳозирги хунук оқибатлари ҳақида қатор жонли мисолларни келтириб ўтди. Уйлаймизки, Чорвоқ гидроузели қурилишида ҳам мана шундай иллатлар йўқ эмас.

Аммо сиз қурилиш «эгалари» ҳузурида бўлсангиз, у ердаги ўртоқлар Бўстонлиқ суви билан 600 минг гектардан зиёд майдон суғорилаётганлиги, энг арзон электр қуввати олинаётганлиги ҳақида бир-бирларига навбат бермай гапирдилар. Қурилишга сарфланган 350 миллион сўмлик маблағ икки-уч йилдаёқ давлатга ортғи билан қайтарилганлиги, энди ГЭС билан сув оқибори фақат фойда келтираётганлиги ҳақида пойдор маълумотлар билан қўйин-қўнжингизни тўлдиришади.

Агар бу маълумотларга сал шубҳа билдирсангиз «давлат манфаати»ни менсимасликда, «майда гап»ликда айблашлари, умуман сиз билан гаплашмасликлари ҳам мумкин. Чунки, улар фақат шу кунда келаётган фойдалар ҳисоб-китобини қилишади ва шу атрофда фикр юритишади: Бўстонлиқнинг минглаб гектар унумдор ерлари сув остида қолиб кетган бўлса, нима бўпти! Жаримаси тўланган! Юзлаб булоқлардан сув ичувчи ўнлаб аҳоли пунктлари бошқа жойга кўчирилган бўлса — кўчирилгандир. Ҳар бир ҳовли-жой учун товон тўланган. Вассалом! Яна нима керак одамларга?!

Расмий маълумотларга кўра мамлакатимизда мелиорация ва сув ҳўжалиги министрлиги сингари еттита қудратли идора бир ёқадан бош чиқариб, табиат ва атроф-муҳитда рўй бераётган рутубатли аҳвол ҳақида узоқ йиллардан бери ҳеч кимни оғиз очишга қўймай келганлар. Бу масалада гўё ўзларини бошқалардан кўра юрт тақдирини кўпроқ қайғурадиган оташин ватанпарвар, жонкуяр қилиб кўрсатганлар. Бугунги кунда улар нималар учун жон кўйдириб, нималарга қўл силтаганлари ошкор бўлиб қолди.

Энди бу масалаларда «майдалашиш»га тўғри келади: фақат одамларга эмас, ороми бузилган табиатга, келажакка кўп нарсалар керак! Берилган ваъдаларнинг ҳалол ижроси керак! Қолаверса, табиатдан йўқотилган ерларга бойваччаларча товон тўлаб, қутулиб кетиб бўлмайди.

Буни аввал, ишбошилар — республика мелиорация ва сув ҳўжалиги министрлиги ҳамда энергетика ва электрлаштириш министрлигидаги раҳбар ўртоқлар англаб етишлари керак эди. Лекин улар ишлари битиб, «эшаклари лойдан ўтгач» ваъдаларини унутиб, бебурдлик йўлига ўтиб олдилар.

Сен энг яқин, сирдош дўстингни кўрсат, кимлигингни айтиб бераман, деган нақл бор. Узоққа бориб ўтирмайлик-да, икки министрликни ўн беш йиллар нари-берисида Бўстонлиқда иш олиб борган энг ишончли кишилари фаолияти билан қисқача таниша қолайлик. Дарвоқе, ваъдаларнинг куюғи ҳам ўшалар томонидан берилган.

Улардан бири Г. Г. Исаев. 1972—1978 йиллар давомида «Ўзбекгидроэнергострой» трестини бошқариб, фақат ўз идорасининг манфаати йўлида жонини жабборга бериб «ишлади». Бўстонлиқ тақдирини заррача қизиқтиргани йўқ. Отнинг калласидай қуруқ ваъдалар билан кўпларни «девор ушлашиб» кетди... Исаевдан сўнг трестни бошқарган К. В. Кручинин ўтмишдошидан ўтиб тушди. Қарийб саккиз йиллик фаолияти давомида Бўстонлиқ райони учун тарикдаш нафли иш қилганини ҳеч ким эсламайди. «Савоб» иши шу бўлдики, тоғ ёнбағрилари қолган-қутган дов-дарахт ва буталардан тозалатириб, яйдоқ қилди. Гўё ўпирилиш олдини олган эмиш. Аслида эса бу табиатга қарши қирғинбарот эди. Упирилишни яйдоқлатиш йўли билан даф этиб бўлмаслиги ҳаммага маълум.

Чорвоқ атрофидаги янги қир-тепаларга кўчирилган қишлоқларнинг аҳолиси сув танқислигидан нолимай, жимгина ўтираверисин экан. Бу раҳбар ҳатто ўз ходимларини ҳам дарё бўйида ташна қилиб қўйди: Хўжакент ГЭСи иншооти чала ҳолда: ичимлик сувсиз, санитария-канализация системасисиз... яна қанча чалкашликлар билан «муддатидан илгари» фойдаланишга топшириб юборилди...

Лекин шунча йил давомида Кручинин (яқинда бошқа ишга ўтиб кетди) нинг мушугини, пишт, дейдиганлар топилмади.

Уч йилча бурун районнинг ўша пайтдаги масъул раҳбари (Айдарқулов) билан бўлган мулоқот давомида, Бўстонлиқ экологик ҳолатида рўй бераётган нохушликлар хусусида ташвишланиб гапиргандик, суҳбатдошимиз аввало, ҳамма иш яхши кетяпти, ҳеч қандай нохуш ҳодисалар йўқ, деб бизни астойдил ишонтирмоқчи бўлди. Сўнг бироз шайтидан тушиб:

— Тўғри, ерларимиз қисқарган, — деди. — Шунинг учун сал қийналяпмиз.

— Шартнома бўйича ўша ерлар, янги ўзлаштирилиб, сув чиқариладиган тоғ ёнбағриларидаги майдонлар ҳисобига қайтарилиши керак экан-ку!

— Ҳа, шундай қилиниши керак эди... Қўйинг, буларни ёзманг! Гапларим ёзиш учун эмас... «Шеф»ларимиз бизга кўп ёрдам кўрсатишмоқда! Яқинда замонавий катта идора қуриб беришди. Бир неча юз минг сўмлик санъат саройи тикланмоқда.

Биз район марказидаги «шеф»лар қуриб беришган ўша идорага узоқ вақт қатнаб, ниҳоят «ЧарвакГЭСстрой» дағиларнинг Бўстонлиқ олдидаги мажбурияти ёзилган «Шартнома» билан танишишга муваффақ бўлдик. Ҳеч истисносиз айтиш мумкин, бу расмий ҳужжатдаги мажбуриятларнинг лоақал ярми виждонан адо этилганда эди, ҳозир Бўстонлиқ олдида кўндаланг бўлган экологик муаммолар бу даражада кескин тус олмаган бўларди.

Афсус ваъдалар қоғозда қолаверган, сувга чўккан тошдай дом-дараксиз кетган.

3. Қимматбаҳоли тошлар ёки туяқушнинг боши қаерда?

Инсон — табиатнинг ўзи яратган вужуддир. Шунинг учун табиат уни ўз қонунияти билан яшашга ундайди. Бу қонунни бузиш ҳаётда содир бўлиб турадиган ҳар қандай оғир жиноятлардан ҳам хавфлироқдир.

Г. В. СЕМЕНОВ

Чотқол тизмаларининг шимоли-шарқий этагида жойлашган Оқсоқота водийси тоғлар оралаб қирқ саккиз қақирим ичкарига чўзилиб борган. У ердаги бетакрор табиат олами — бодом, ўрик, олма, ёнғоқ каби дарахтлардан иборат мевазор ўрмонларнинг саҳовати одамни ҳайратга солади.

Серўт яйловлар, шифобахш гиёҳзорларнинг чеки-чегараси йўқдай... Водийдаги кўпдан-кўп тарихий ёдгорликларни айтмайсизми. Палеолит даврига оид тоғликлар қароргоҳи — ёрлар, ибтидоий мантиллар, вулкон отилиши натижасида тош қотган кратер, денгиз чиғаноқлари, инсон заковати бовар қилмайдиган «хайкал» шаклидаги қоялар... Водий адоғида V—VII асрга оид Нуракота харобалари кўзга ташланади. Қаср ўрдаси қарийб етти метр қалинликдаги девор билан ўралган. Атрофда сочилиб ётган ганж, нақшкор сопол парчалари тоғлар орасидаги бу маскан бир пайтлар гуллаб-яшнаганлигидан далолат беради.

Кўришиб турибдики, Оқсоқота фақат Бўстонлик учунгина эмас, балки бутун республика аҳамиятга эга бўлган табиат ва тарихий ёдгорликларнинг очиқ музейидир.

Бу жойнинг мана шу қимматли жиҳатларини ҳисобга олиб, Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Оқсоқотада курорт-экскурсия зонаси барпо этишни режалаштирганди, шу мақсадда атроф табиат оламига бирон-бир пуртур етказмаган ҳолда лойиҳа ишлари олиб бориш мутасадди ташкилотларга топширилганди.

Аммо, бу ўринда лойиҳачилардан кўра геологлар уddaбуронроқ чиқиб қолишди. Ўзбекистон Ер кодексида меҳнаткашлар дам оладиган ва экскурсиялар учун мўлжалланган зоналарда қазима-қидирув ишлари олиб бориш номатлубдир, деб ёзиб қўйилганга қарамай, республика геология министрилик халқ маънавий бойлигидан кўра ўзининг идоравий манфаатини юқори қўйди. Турли қинғир йўллар билан бу ердан «фойдаланиш ҳуқуқи»ни қўлга киритди.

Шундан кейин гўзал табиат қўйинига қўдратли техника кириб келди. Кучли портлашлардан тоғлар шарзга тушиб, кўпаллаб қадимий иншоотларга шикаст этди. Бу хилдаги тартибсизликлар ботирикки йил эмас, узоқ муддатга чўзилди. Ниҳоят, водий ичкарасидан тош кони топилгач, хом ашёни «вақтинча» ишлатиб туриш ваколати Ғазалкент мармарни қайта ишлаш комбинатига берилди.

Бу корхона маъмурияти Оқсоқотада ўнлаб йиллар мобайнида кўнглига келганини «кети»га уриб келди.

Агар аҳвол шу тарзда давом этаверадиган бўлса, водийнинг тарихий ва табиий қиёфасига ўнглаб бўлмас зарар етиши аниқ.

Оқсоқотанинг асрлар бўйи даҳлсиз сақланиб келган қиёфасига ўтказилаётган тазйиқ оқибатлари шундоғам тез-тез уч кўрсатиб турибди: Белдорсой воҳаси ёнбағирликларидаги тошлар «шилиб» олиниши атрофдаги қўлпаб булоқларни қуриб қолишига, сувлар ўз йўлини тупроқнинг пастки ғовак қатламлари томонга ўзгартиришига сабаб бўлди. Натижада тоғнинг ясси сатҳи бўшашиб, жала, сел сувларига чидамсиз бўлиб қолди. Атрофдаги қишлоқ ва аҳоли пунктларига, археологик ёдгорликларга тошқин, тоғ қатламларининг ўпирилиши хавф сола бошлади.

Бундан бир неча йил муқаддам Чақчам қишлоғида рўй бериб, у ерни бутунлай вайрон қилиб кетган, бахтли тасодиф орқасидагина одамлар омон қолган табиий офат райондаги айрим мансабдор шахсларни сергаклантириши лозим эди. Бироқ, улар бунинг аксича йўл тутиб, айни ўша йиллари Оқсоқота қиёфасини рўдапо қилаётган корхонани зўр бериб мақташда давом этдилар. Ўз навбатида республика қурилиш материаллари, министрлиги раҳбарлари эса маҳаллий хом ашё — Бўстонлик тошлари сифатини таърифлаб, «планден ўзиб» ишлашга зўр бердилар.

Калта ўйлаб амалга оширилаётган бу номатлуб режалар хусусида матбуот, радио, телевидение орқали тинимсиз бонг урилаётганлигининг яна бир сабаби бор. Белдорсой тошларини аёвсиз қазиб олиниши натижасида вужудга келадиган сунъий «туйнук» орқали ғарбдан эсувлари иссиқ ҳаво оқими Чимён тоғ зонаси климини кескин ўзгартириб юборади. Қор қатламлари барвақт эриб, у ердаги намлик меъёри бузилади. Ҳаво ҳарорати кўтарилиб кетиши натижасида мазкур районда ёз ойлари иссиқ ва қурғоқчил бўлади.

Эндиликда мана шу номақбулчиликка чек қўйиш пайти келди. Чунки Оқсоқотанинг тошлари шунчаки бекордан-бекорга «сочилиб» ётгани йўқ. У — мувозанат тоши! Тарози палласидан кўринмас миттигина тошни бир марта, икки марта олиш мумкин... Ҳадеб қўл югуртиравергандан сўнг, шайин бир томонга оғиб кетиши аниқ.

Куни-кеча хушхабар эшитдик: Оқсоқотанинг ҳамма зонасидан хом ашё сифатида тош олиш тўхтатилибди.

Минг марта эшитгандан, бир марта кўрган афзал дейишади. Йўлга тушдик. Ростданам тошга ишлов бериш комбинати мутасаддилари байрамона кайфиятда бизни «янгилик»дан воқиф этдилар.

Аммо район ижроия комитети раисининг ўринбосари, Бўстонлик табиатни муҳофаза қилиш жамиятининг раиси В. Қодиров ҳузурда бўлганлигимизда, бошқа янгиликни эшитдик. У киши боши комбинат томонларда яширилган туяқушнинг думи қаерда эканини биллибми, билмайми шундай деди:

— Танқидлардан сўнг комбинат Белдорсой томонлардан тош олишни тўхтатди. Аммо геологлар ҳозир Оқсоқотанинг Чақчам қишлоғи атрофида катта тош кони борлигини аниқлашган. Ишлатиб кўрдик, жуда сифатли. Дарвоқе, комбинат маҳаллий қурилишларни ўша тошлар билан оз-моз таъминлаб турибди. Агар юқоридан рухсат беришса, ёмон бўлмасди. Чунки узоқ масофалардан харсангтошларни келтириб, бу ерда ишлов бериш, яна жўнатиш қимматга тушмоқда. Комбинат эса, биласизлар, катта қувватга эга.

Уртоқ Қодировнинг бу гапларига қўшимча қилиб, Ғазалкент мармар комбинати хусусида андак фикр-мулоҳазалар билдириб ўтмоқчимиз. Чинданам бу ерга хом ашё — мармар, гранит блоклари Урта Осиё мармар конларидан ташқари, Украинадан, РСФСР дан, ҳатто Арманистон ва Озарбайжондан ҳам келтирилади.

Шу ерда кичкина «чекениш» қилишга тўғри келади: маълумки биз Иттифоқимиз ва дунёнинг турли бурчакларидаги тўқимачилик комбинатлари учун хом ашё — пахта толаси етказиб бераётганимиз билан фахрланишимиз мумкин. Бироқ, Ўзбекистоннинг узоқ тоғли Бўстонлик деган жойидаги комбинат учун минг-миглаб километр йўл орқали ҳар бири кичикроқ уйдаи келадиган харсанг тош блоклари жўнатаётган ва уларни яна қайтиб келишини кутаётганлар ҳар қалай бошқачароқ кайфиятда бўлсалар керак.

Айтмоқчи, Ғазалкент мармар комбинатининг «таъминот» доираси бу даражада узоқ-узоқларга чўзилаб кетганлигининг оддий сабаби бор. Бир пайтлар Бўстонлик марказидаги кичкина тоштарошлик устахонаси, Оқсоқота тошларининг мўл-кўллиги ҳақидаги геологлар таҳминига ишониб, рес-

публикадаги энг йирик комбинатга айлантириб юборилди... Кейинроқ маълум бўлдики, бу ерда комбинат эҳтиёжини қондирадиган тош запаслари йўқ экан...

Мана энди олис-олислардан ташиб келтирилаётган миллионлаб тонна «хом ашё»нинг чанг тўзони билан ҳаво, булоқ сувлари ифлослантирилмоқда. Маҳсулот тайёр бўлгач, яна қайтадан вагонларга ортिलाди. Гапнинг индаллосини айтганда, бундай оворагарчилигу сарф-харажатлар қимматини Бўстонлик атроф-муҳитига етказилаётган зарарга қўшиб ҳисоблаганда, бу комбинатнинг «эшагидан тушови» қимматга тушяпти. Мармар комбинати маъмурияти эса тушкунликка тушаётгани йўқ. Белдорсой тошларини қўлдан чиқариб, эндиликда Чақчам хом ашёсидан умидвор бўлиб, қандайдир руҳсатнома берилишини кўзлари тўрт бўлиб кутиб туришипти. Демак, туякуш «яширини» турибди. У бош кўтаргудай бўлса, бироз сукут оромига чўккан Оқсоқотада тагин алғов-далғов бошланади. Уни тўхтатиб қолгунча яна кўп йиллар керак бўлади.

4. Ёнаётган дарахт

Ҳар туп дарахт ҳаво, сув манбаи эканлигини унутиш жиноятдир. Чунки бир туп дарахтнинг кесилиши булоқни қуришига олиб келади, булоқнинг қуриши эса аҳоли азалдан яшаб келган жойларнинг вайронга айланишига сабаб бўлади. Жамият учун бундан ортиқ зараркунандалик борми!

«ЛИТЕРАТУРНАЯ ГАЗЕТА»дан

Яқинда Москвада истиқомат қилувчи таниқли ёзувчимиз халқ ўз удуми бўйича эъозлаб келаётган Бўстонликдаги энг кекса дарахт маҳаллий «мутаассиб» атеистлар томонидан кесиб ташланганлигини марказий газета саҳифаларида ташвиш билан ёзди.

Ҳамюртимизки, олисда яшаб туриб, шунчалик кўюнчаклик қилаётган экан, биз, шу ўлканинг минглаб гектар дала-боғлари, ўрмонлари пайхон қилиб юборилаётганда қаерда эдик! Нега куруқ сафсаталарга ишониб, Бўстонлик учун катта йўқотиш келтириб чиқарувчи бу «мутаассиблик»нинг олди олинмади! Нега ўзидан ҳеч нарса йўқотмайдиган идорапар таъабити итоатгўйлик билан бажарилаверди-ю, шу ўлканинг келажаги учун зарур бўлган, етилган масалалар ўртага кўндаланг қилиб қўйилмади?

Жавобни узоқдан излашга тўғри келади. Мен Бўстонликнинг энг сўлими масканларидан бири, Чотқолнинг «Олтин водийси» деб аташга муносиб Пскомни ўттиз йилдан бери биламан. Шу водий номи билан юритилувчи, қарий юз чақирим масофадан оқиб келувчи асов дарёнинг икки қирғоғида кўплаб аҳоли пунктлари, қишлоқлар жойлашган. Улар худди ям-яшил олам ичра муаллақ тургандек кўринади.

Ҳозир хийла файзи кетиб қолган Пском водийсини таъбир жоиз бўлса унча-мунча тазийқларни писанд қилмайдиган баҳайбат дарахтга қиёс қилгим келади. Унинг узоқ-узоқлардаги тоғлар томон интилиб, катта-кичик жилғаларга «чирмашиб» кетган «шоҳ»лари ҳали бақувват, навқирон. Аммо илдири эса касалланд, гўё хавфли курт-қумурсқалар аста-секин кемираётганга ўхшайди.

Территориясининг асосий қисми Пском бўйлаб чўзилиб кетган «Правда» газетасининг 50 йиллиги» совхозининг маркази Чорвоқ сув омбори ёнгинасидаги Нанай қишлоғида жойлашган.

1982 йилнинг эрта баҳори. Кун совуқ, ташқарида изгирин шамол эсарди. Совхоз идорасида ёшгина йигит билан суҳбатлашиб ўтирибмиз.

— Э, ака, нимасини айтасиз, бу ерларнинг олдинги файзи қолмади. Сабаби-оддийгина: Мана, печкада ёнғоқ ғўласи ёнаёпти! Дарахтлар беармон ёқилляпти-ю, лекин ҳеч ким уни экиб кўпайтиришни, борларини сақлаб қолишни ҳаёлига келтирмаёпти. Чунки ҳамма бу ерда омонат яшаб тургандай. Ёшлар шаҳарга, иссиқ-совуқ суви, чинни ванналари бўлган уйларга кетиб қоляпти. Қишлоқларда эса, фақат қари-қартанглар... Пском бўйлаб ичкарилаб борсангиз ҳамма жойда аҳвол шу!

Суҳбатдошим — совхоз комсомол комитетининг секретари Улуғбек Орифжонов кўнуб айтаётган бу сўзларни тингларканман, беихтиёр хўжалик бўлимларидан бири — Полвонак қишлоғига ўтган йили бир ҳамкасбим билан қилган сафаримиз ёдимга тушди. Биз у ерда дастлаб 15 йилларча олдин бўлгандик. Ўтган йили борганимизда «ўзгариш»ларни кўриб хайрон қолдик. Ён дафтарга қуйидаги таассуротларимни ёзиб қўйган эканман: «Ҳайҳотдай ҳовлининг бир чеккасидаги супада саксон ёшлар нари-берисидаги чол ва кампир мунғайиб ўтиришибди. Катта томорқани ўтлан босиб кетган. Боғ қаровсиз.

— Болалар қани? — деб сўрадик улар билан салом-алиқ қилишгач.

— Шаҳарда. Заводда ишлашади. Чунки бу ерда иш йўқ. Ҳафта ора гўшт, сабзи-пиёз ташлаб кетишади. Шукур, аҳволимиз ёмон эмас!

Қарий етмиш чақирим наридаги шаҳарда яшаб ишловчи, қишлоқни гўшт-ёғ, сабзи-пиёз (!) маҳсулотлари билан таъминловчи полвонакли ёшлар анчагина (!). Ҳайтмат буваникига ўхшаш қаровсиз томорқалар, ўз ҳолига ташлаб қўйилган дов-дарахтлар, ҳатто хувиллаб ётган ҳовлилар ҳам шунга яраша. Қишлоқ ташландиқ ҳолга келиб қолгандай. Биз аввал кўрган Полвонакка ўхшамайди...»

Ҳа, авваллари худди шу жойларни айланган киши серҳосил боғу кўм-кўк ўтлоқлар, олтин бошоқли бугдойзорлар-у сабзавот-полиз маҳсулотлари етиштирилаётган пайкалларни кўриб, баҳри-дили очиларди. Яшиллик оламига бурканган қишлоқ янги ҳам бошқача эди...

— Мен жонажон қишлоғимни ташлаб кетгим келмайди, — дея сўзида давом этади Улуғбек чарсиллаб ёнаётган ёнғоқ ғўласидан нигоҳини оларкан ўртадаги жимликни бузиб. — Чунки ўша олдинги кўрганларим — гўзал манзаралар кўри тасаввуримда муҳрланиб қолган. Аммо ўғлим киндик қони тўкилган ерга содиқ бўлиб қолармикан? Шу савол мени қийнайди. Тўғри тушунинг, мен «маҳаллийчи» эмасман. Ахир, ҳамма нарса останада бошланади дейдилар-ку! Халқда ҳам бари

одам шаҳарли бўлиб кетаверса, подани ким боқади, деган гап бор. Ҳозир кўпчилик ёшлар пода боқишга номус қиладиган бўлиб қолишган.

Бу фикрни социологаримиз қай йўсинда изоҳлайдилар билмайман-у, бироқ, гурунгдашимнинг эндигина уч ёшга бўлиб-тўлмаган фарзандининг қелажаги ҳақида қайғуриб гапириши мени хаёлга толдирди. Авлодлар келажаги ҳақида ўйлаш қандай яхши хислат! Биз мана шу олий хислатни унутиб, кўтара манфаатдорликка берилиб кетганимиз кўп хунук оқибатларни келтириб чиқармадимикан?!

Бутун район ёки хўжаликларни бошқариб келган раҳбарлар ўз граждандарига чинакам ғамхўр, «онлапарварлик» қилганларида эди, балки ҳозир бутун мамлакатни қоплаб олган номақбул демо-график ҳолат юз бермаган, минглаб қишлоқлар «шукрона» қилишдан бошқага ярамайдиган қари-қартанларга қолиб кетмаган бўлармиди!

Дарвоқе, аксар жойларда бўлгани каби Бўстонликнинг қай бир гўшасига борманг, ёшлар қиш-лоқдан кетиб қолаётганлиги ҳақида афсусли гапларни эшитишингиз мумкин. Уша ердаги колхоз ёки совхоз бошлиқлари эса, иш билан таъминлаш имкониятлари йўқлигини айтиб, тирикчилигини шаҳарда ўтказаятган ёш-ялангларни мақтагудай бўлиб гапиришади.

Мен худди шу хусусда Улуғбекка савол билан мурожаат қилганимда у:

— Аслида ундай эмас, — деганди қатъий оҳангда, — биласизми, Японияда бир квадрат метр ер бир кишини йил бўйи «боқиши» мумкин экан. Бунинг сирини ердан фойдаланишдаги ўта уdda-бурунликда, деб ёзишганини қаердадир ўқиганман... Балки лофдир... Ҳар ҳолда бизнинг ерлар тақдирини уddaбурунлар қўлида эмас, унинг аксича иш юритадиган кишилар қўлига тушиб қолганга ўхшайди. Ана ўшалар ўзларини ҳар хил йўллар билан оқлашади-да! Нимадир баҳона топиш керак-ку, ахир! Мана, масалан, бизнинг совхозда ер ҳам, қилинадиган ишлар ҳам бўлиб ётибди. Фақат жонкуярлик билан имконият яратишга келганда... Бизда номигагина комсомол ёшлар бригадаси бор, лекин бу бригаданинг ўз ери йўқ! Ёшлар йилда 3—4 ойгина турли бўлимларда бўлиб, «ёлланган» ҳолда ишлашади, холос. Бошқа пайт бекорчи, ҳамма ҳар ёққа тарқаб кетади... Шу орада бахти кулиб, шаҳардан иш топиб олганларга байрам... Биз мана шу кўнимсизликка чек қўйилиши, комсомол бригадаси «ўз» ерига эга бўлиши учун совхоз маъмуриятига бир неча бор таклиф билан мурожаат қилдик, Ахсарсой бўйларини бизга беришларини сўрадик, биз у ерда «Холмат бува боғи»дай ўнлаб боғлар яратишимиз мумкинлигини айтдик. Аммо беришмади, худди бу эллик йил олдин навқирон Холмат Халиловга айтилган гапни қайтаришди: «Бўлмайдиган иш. Хомхаёллик» дейишди.

Сўхбатдошим эслатган, қишлоқнинг шундоқ кунчиқар томонидаги ҳозирги пайтгача совхознинг асосий боғи ҳисобланувчи мевазорнинг ўзига хос тарихи бор. Уни наһайликлардан кўп марта эшитган.

«Холмат бува боғи...» Тоғ бағирлаб қарийб ўн қақирим масофадан илон изи бўлиб оқиб келувчи анҳор ҳам шу одам номи билан аталади.

Ёшгина Холмат ўз даврининг қаҳрамони — стахановчиси бўлган. У ўттизинчи йилларнинг бошида, қишлоғда колхоз янги тузилган йили тоғлар оралаб оқиб келувчи Ахсарсой сувини Боломозор тепалиғига келтириш ва у ерда янги боғлар барпо этиш режасини тузган. Аммо қишлоқ фаоллари бу хайрли ишни қўллаб-қувватлаш, унга бош-қош бўлиш ўрнига Холматнинг режасини бўлмайдиган иш, хомхаёллиқ деб шаштини қайтаришади. Вужудда куч-ғайрат жўшиб турган йигит эса ўз аҳдидан қайтмайди, енг шимариб ишга киришади. Бир йил давомида ёлғиз ўзи тинимсиз меҳнат қилиб, тоғ-тошлар орасидан ариқ қазийди... Бу ариқдан ҳозир ҳам зилол сув оқиб турибди...

Холмат Халилов Боломозорга илк ниҳол ўтқазаятган пайтларда «Янги турмуш» колхозининг икки жуфт хўкизи, бир қўшомочи бор эди, холос.

Эллик йил ўтиб, комсомол ёшлар совхоз маъмуриятига мурожаат қилишган пайтда хўжаликнинг ўнлаб машина ва тракторлари, уларга хизмат кўрсатадиган техника ремонт станцияси бор эди. Ер, сув етарли эди. Фақат раҳбарларда уddaбурулик, эртани ўйлаб иш юритиш хислати етишмади. Кесиб ёқилаётган дарахтлар эса йилдан-йилга ортиб бораверди...

Улуғбек билан бўлган сўхбатдан сўнг совхознинг ўша пайтдаги директори Т. Назаровга ёшларнинг янги боғлар яратиш ҳақидаги таклифларини айтганимда, у киши бўлмаган хомхаёллиқ, бизда умуман ортиқча ер йўқ, дея қўл силтаганди.

Мана, «ҳеч ким бирон туп дарахт кўкартиришни хаёлига келтирмаётган» лигининг асосий сабабларидан бири! Ваҳоланки, райондаги энг катта территорияга эга бўлган бу совхозда истаганча имконият бўлиб ётарди. Биргина Ахсарсойни оладиган бўлса, «Холмат бува ариғи»нинг юқорисидан то Унгур яланлиғигача чўзилган тоғ этакларида ўнлаб булоқлардан сув оқиб ётибди. Бу ерларда ёнғоқзорлар, ўрикзорлар ташкил этса бўладиган теп-текис майдонлар мавжуд. Афсуски, шундай ажойиб жойларнинг бефарқ, танбал кишилар қўлига тушиб қолганлигидан хафа, бўлиб кетасан киши...

Кейинроқ, ўша эрта баҳорнинг изғиринли кунларидан бирида гурунгда берган сўхбатдошимдан ҳам хафсалам пир бўлди. Чунки у бор гапни айтишга айтиб қўйиб, охирида ялинишга тушганди: — Жон ака, ёзманг, ўтиниб сўрайман. Кейин бизга — хўжаликка гап тегиши мумкин. Биласиз, биздан каттароқ раҳбарлар бор, мумкин эмасдирки, шу ишларга рухсат этишмас...

— Демак, ҳамма ёқ ёнса-ёнаверсинми? — ғалатиноқ оҳангда айтган гапларимга аввал Улуғбек нима дейишни билмай тўрди. Сўнг:

— Ҳаётга бундай нотўғри қараш керак эмас, районда амалга оширилаётган жуда катта ишлар олдида бу камчиликлар аҳамиятсиз! — деди у қатъий оҳангда.

Қаршимда энди ўз хўжалиги, райони «шон-шавкати» учун жон фидо қилишга тайёр бир кичик амалдорча турарди...

Кўп ўтмай Улуғбек Орифжонов тилга олган район раҳбаридан ҳам айнан «ҳаётга кенгроқ қараш» ҳақидаги буйруқнамо «жавоб» эшитдим. «Катта ишлар амалга оширилаётган пайтда майда-чуйда камчиликлар содир бўлиши табиий ҳол. Шунинг учун фақат катта режалар ҳисоби билан фикр юритиш лозим».

Мана шу тушунча натижасида ўн йиллар давомида аҳамият бермай келинган «майда-чуйда» камчиликлар ёмон ярадай авж олиб, Бўстонлик учун беҳудуд иқтисодий-экологик зарар келтирган ҳозир ҳаммага аён бўлиб қолди. Айниқса, сув омбори қурилиши даврида атрофдаги бир нечта

хўжалик ўз ерида омонатдай бўлиб қолди. Уларнинг аҳволидан хабар олиши, келажаги билан қизиқиши лозим бўлганлар эса, гўё ўз вазифасини унутиб, «денгизчи» бўлиб кетгандилар. Сув иншооти қурилиши майдонларида елиб-югуриб, аҳолини оммавий сафарбарликка чорладилар...

Худди шуни кутиб тургандай, қайсидир бир «иқтисодчининг каромати билан ҳар йили район аҳолиси учун ажратиладиган кўмир фонди кескин қисқариб ташланди, рўйхат орқали пилла қурти боқши пайтида ёқиб учунгина бериладиган бўлди.

Табиат бошига оғир кўргилик олиб келадиган бу калтафаҳмлиқ кўпчилик томонидан қораланди, ёқилғи муаммоси оқилона ҳал этилсин, деб район, область раҳбарлари номига узлуксиз шикоятлар ёзилди. Бироқ, ҳеч ким эътибор бермади, наинки ҳамма «собитқадам» режалар билан банд эди.

Айтишларича, бир оила йил давомида ўз эҳтиёжи учун (кўмир ёки газ бўлмаганда) 6—7 кубометр ўтин сарфлайди. Бу ўн туп навқирон ёнғоқ дарахти ёки ўнлаб тоғ арчаси демакдир.

Ҳар бир хонадон (масалан, Нанайда 350 оила, шунча ўчоқ, уйлардаги печкалардан ташқари, 330 та тандир бор) аъзоси ўзига яраша ўтинни қандай қилиб бўлса ҳам топиши, ғамлаб қўйиши керак. Бу ҳаёт тақозоси. Қишда совқотиб яшашни ким хоҳлайди?.. Албатта, бундай пайтларда киши ўз томорқасида кўкариб турган дарахтни кесмайди. Хуржунга арра билан болтани жойлаб, от-уловини тоққа ҳайдайди... Икки-уч йил ўтгач юқориорққа, яна озгина вақтдан сўнг унданам баландорққа ҳайдайди.

Бу гапдан тоғликлар табиатга беписанд бўлган эканлар, деган маъно чиқмаслиги керак. Меҳнат ветерани, колхоз қурилишининг фаолларидан бири Асо бува Холматов 1938 йили айна шу Нанайда тоғдан бир туп арча кесиб тушган одамни бутун қишлоқ аҳли сазойи қилганини, судга берилишини талаб этганини эслайди.

Боғистон, Бурчмулла, Сижжак қишлоқлари атрофидаги боғларни кесиб олиш ҳақида буйруқ берилганда, бирон кимса бу ишга қўл урмаганини гувоҳи бўлганмиз. Бу табиий ҳол эди. Чунки ҳеч ким, барқ уриб, яшнаб турган ям-яшил бўстонни ўз қўли билан пайҳон қилишни хоҳламасди. Аммо сув омбори территориясида деб эълон қилинган майдонни «тозалаш» керак эди — юзлаб гектар боғларга ўт қўйилди...

Бу маълум даражада тоғликларга хос бўлган маънавий-ахлоқий мезоннинг бузилишига олиб келди. Ҳеч ким дарахт кескидан тап тортмайдиган бўлиб қолди. Ававал барибир ёқиб юборишар экан, деб кесишди. Сўнгра ёқилмайдиганларига ҳам болта тегди. Халқда бирники ўнга, ўнники туманга деган нақл бор...

Шу кунга келиб, ҳолдан тойган хўжаликларга «қарам» бўлиб қолган сув омбори атрофидаги айрим қишлоқларни «табиатни сақлаб қолиш» ниқоби остида кўчирма қилиш керак, деган овозлар ҳам эшитилиб қолмоқда. Бу одамларни сарсон-саргардон қиладиган, давлат ва аҳоли учун ўта қимматга тушадиган бемаъни талқиндир.

Модомики, асрлар давомида таркиб топган тоғ қишлоқлари ва у ернинг табиат олами (бу бутун республикага тааллуқли!) тақдири ҳақида гап кетаётган экан, бу масалага ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндашмоқ лозим.

Вужудга келтириб қўйилган норасоликни «кўрпани кўйдириш» йўли билан ҳал этилмайди. Табиат инсон билан гўзал, унинг меҳрига, ардоғига муҳтож!

Дарвоқе, Псков тақдири билан боғлиқ бўлган яна нохушлиқдан кўпчиликни воқиф қилиб қўймоқчимиз. Шу кунларда республика энергетика ва электрлаштириш министрлиги худди шу ерга қурилажак ўзингизга маълум «кумуш косадай шаффоф денгиз, оппоқ мрамор кошоналардан иборат посёлка ва қорли чўқиларга қадар ўрлаб кетган ям-яшил дала-боғлар» лойиҳасини қойилмақом қилиб ишлаб чиқди. Уни кўрган ҳар қандай одам тасанно айтиши аниқ.

Бироқ водийнинг қоқ ўртасидан бўғиб, азалдан даҳлсиз бўлиб келган табиатни «сиртмоқ»қа солувчи бу режа жуда катта майдондаги боғу ўрмонларга ўт қўйилишига, қарий минг гектар ерни сув остига фарқ қилинишига олиб келади. Бу жабр-зулмга Псков бардош бера оладими-йўқми, яхшилаб ўйлаб кўриш керак.

5. Кумуш коса кемтиги

Қаранг, оппоқ тож кийган тоғлар орасида бутун борлиққа ҳукмрона найза отаётган инсон турибди.

М. К. ЧОРЛЕНИС

Ҳозирги Бурчмулла қишлоғи ўрнида бир пайтлар нуфузли Шош давлатининг Ардланкет шаҳри жойлашган бўлиб, Фарғона, Еттисув музофотларини бир-бири билан боғловчи гавжум савдо-сотиқ маркази вазифасини ўтаган. 1220 йили мўғул истилочилари бу шаҳарни вайронга айлантиришган ва шундан сўнг Ардланкет узоқ вақт ҳувиллаб ётган. Фақат XIV—XV асрлардан бошлаб бу ерга одамлар кўчиб кела бошлаган. Тарихий манбаъларга қараганда «Бурчмулла» номи ана шу пайтларда пайдо бўлади.

Бўстонликнинг энг сўлим масканларидан бири ҳисобланган бу қишлоқни икки дарё оралигидаги «жаннат», деб ҳам аташади. Бу гапда жон бор: табиат гўзаллик бобидаги ўз санъатини моҳирлик билан шу ерда намоен этган. Баланд тоғлар бағридан юқорилаб ўрлаган ям-яшил арчазор, ёнғоқзорлар, поёни йўқ зумрад далалару ўрикзор боғлар, қадимий Ардланкетнинг тарихий йилномаларда ёзилган ўша гавжум ҳаётини эслатувчи савдо расталари, серқатнов кўчалари, зилол сувли булоқ бўйларидидаги чойхоналар, клуб, кинотеатр, пуर्वикор дов-дарахтлар шоҳларига қўнган булбуллар хониши, қушлар чақ-чақи... Буларнинг ҳамма-ҳаммаси Бурчмуллага бир маротабагина келиб кетган одам хотирасида унутилмас бўлиб сақланиб қолади.

Ҳар йили тўрт мингдан зиёд одам ҳордиқ чиқарувчи, республиканинг энг катта дам олиш

уйлари шу ерда жойлашган. Бундан ташқари Бурчмулла Тошкент, Чирчиқ шаҳри меҳнаткашларининг қисқа муддатли дам олиб қайтадиган дилкушо сайлгоҳларидан.

Сурур билан таъриф-тавсиф этилган бу манзараларни кўрмоқчи бўлиб йўлга отланган табиат ошиғи озгина тўхтаб турсин! Бу таърифни Бўстонлик ҳақидаги янги сафар китобчаларидан ҳам излаб овора бўлмасин! Ун беш йилдан ошяптики, Бурчмулланинг асл қиёфаси бутунлай ўзгариб кетган. Тўғрироғи, унинг бетакрор табиати ўйламай-нетмай тасқара қилинган. Худди бу ерда яқин ўртада босқинчилик рўй бергандай... Илгариги сўлим боғқўчалар энди йўқ. Чурқ этган қуш овозини эшитмайсиз.

Янги қурилган баҳайбат замонавий темир-бетон кўприкдан қишлоққа кириб келишингиз билан дашт кўйнига тушиб қолгандай ҳис этасиз ўзингизни. Йўл атрофидаги кукун уюмлари, тартибсиз кавлаб ташланган ўралар дилингизни хира қилади. Юқорироқдаги тоғ яланлигини эса висмут кони эгаллаган. У ердан доим бурқсаб, кўкка қора тутун увадаси кўтарилиб туради.

Бу манзаралардан кейин уйдум-чукур кўча келади, унинг адоғида қишлоқ маркази. Бир четда кўримсизгина чойхона. Айни саратон бўлганлигидан жазирама иссиқ тафти шундоқ юзга уриб турибди. Салгина нарироқда «денгиз». Уйламаган, суви мавжланиб турган экан, деб. Унинг номи шундай холос! Аслида бўзариб, бир неча километрга чўзилиб кетган қум саҳросини кўрасиз.

— Аҳволимиз шу, бу томонлардан ҳам иссиқ гармсел аримай қолди, — дейди қишлоқ мактаби директори бизни ўтқизиш учун салқинроқ жой изларкан. Сўнг қўшиб қўяди. — Номигагина денгиз бўйида яшаймиз!

— Шунга айтинг! — гапга аралашди уруш ва меҳнат ветерани Раҳимжон ота Аҳмаджонов. — Бир пайтлар Чорвоқ қурилиши раҳбарлари келиб, чойхонага йиғилган тумонат одамга қарата, энди Қримга бориб ўтирмайсизлар, денгиз бўйидаги курорт мана шу ерда бўлади, дейишганди. Ҳаммаси ёлгон бўлиб чиқди. Бир дегман, ёлгон учун жазо йўқ экан-да!

— Э, оғайни, ал қасоси минал ҳақ, — гапга кўшилди. Валижон ота Шукуров, — қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан сўнг ҳам чувалашиб чиқади. Мана ҳозир давлатни, халқни алдаганлиги учун жавоб бераётганлар озмунчами...

Сўхбат ўз-ўзидан қизигн тус олиб кетди. Бурчмулладаги Бўстонлик қишлоқ совети раисининг ўринбосари Мирсодиқ Мирфайзов қизиқ бир янгилик айтиб қолди:

— 1980 йиллар эди, чоғи, Чорвоқ сув омбори қурилишига бошчилик қилган баъзи кишилар мукофотга тақдим қилинбди, деган хабар эшитиб қолдик. Кўп ўтмай Москвадан бир гуруҳ мутахассислар келишди. Тайёргарлик кўриб, кутиб олдик. Уларнинг бошлиғи таниқли олим, Бурчмуллани ҳам яхши биладиган киши экан. «Ўзгаришлар»ни кўриб, ўзини тутиб туролмади. «Табиатга нисбатан қилинган бу номақбулчилик мукофотга эмас, жазога лойиқ», деди йиғилганларга эшиттириб. Нега сизлар шу ерда яшаб туриб, ўз ерларинг шундай аҳволга тушгунча томошабин бўлиб турдиларинг, дея бизларни койиди. Шундан кейин мукофот ҳақидаги гап-сўзлар ўз-ўзидан тинчиб кетди.

— У ёғини сўрасангиз, меҳмон, — Аҳмаджон ота сўхбатни давом эттирди, — ёшлигимизда Чотқол дараси ичида тоғ деви бор, у бош кўтариб қолса, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб юборади, деган гап эшитардик. Уша «девини» кимдир тепага ҳайдаб чиқарди дейман, ўн йилдан бери кўз очирмаяпти. Сентябрь охириларидан кучли бўрон бошланиб, тўрт-беш ойгача давом этади. Ўзим Курск ёнида жанг қилганман, бу ердаги тўс-тўполон худди ўша жангоҳни эслатади, менга... Осмондан қум-тупроқ ёғилаверади, дарахтлар синади, томлар учиб кетади. Деразаларни қанчалик беркитмайлик, уйларимиз ичи, дастурхонларимиз устигача бир энлик қум-чанг бўлиб кетади. Худди, Қизилқум саҳросидагиларга ўхшаб кун кечиряпмиз. Қуюн авжга чиққанда бир келиб кўринг-а!

Гап юқорида эслатиб ўтилган «Бўстонлик қуюни» ҳақида кетаётганини сезгандирсиз. Ҳа, унинг «таъриф»ни олдинроқ ҳам эшитгандик. Чорвоқ денгизи атрофида истиқомат қилувчи аҳолидан турли ташкилотларга юборилаётган шикоятларнинг бир қисми бизга ҳам келган, «ҳодисани ўз кўзимиз билан кўриб, хулоса чиқариш»имиз илтимос қилинган эди.

Январь (1987 йил) оғи бошлариде «шикоят изидан» йўлга тушдик. Чорвоққа яқинлашиб келганимиз сари, атрофни қоплаб ётадиган, биз пахтадай оппоқ деб тасвирлашга ўрганиб қолган қорли чўққилар қиёфаси кулранг-сарғиш тортиб бораётганини кўриб, ажабландик.

Тўғон ёнбошидаги қиялама йўлдан кўтариларканмиз, атрофда ғужғон ўйнаётган қаттиқ қумтўзонга дуч келдик. Машина деразаларини зич бекитишга тўғри келди.

Ниҳоят, тоғ ёнбошидаги яланликда тўхтадик. Қуюн сув омборининг эллик қақиримча нариги қирғоғидан худди гирдобдай «бурқсаб» кўтарилар, бутун борлиққа ўз ҳукмини ўрнатиб, доволон оша пастликдаги гидроқурувчилар посёлкаси устига ёпириларди.

Ҳамроҳимиз, район бош архитектори В. И. Китченко хира тортиб ётган қор уюми устидан бир сиқим кукунга ўхшаш тупроқ олди:

— Денгиз қурила бошлаган пайтларда дарёлардан оқиб келадиган тоғ жинслари сув омборини тўлдириб қўймайдими, деган савол туғилганди. Ушанда «Гидропроект» буюртмачиларидан бири, бу ерлардан юз йил бемалол фойдаланишимиз мумкин, чунки табиатнинг ўзи бизга хизмат қилади, дея башоратомуз гап айтгани эсимда. Мана, кўриб турибсизлар, табиат кимга қандай «хизмат» қилмоқда. Энди бу қумтўзон Ғазалкент томонларда ҳам изғийдиган бўлиб қолди, — Виктор Иванович кафтидаги тупроқни ерга ташлади-да, диққатимизни сув омбори атрофидаги «ғира-шира» манзарага қаратди. Узоқларда чала чизилган суратга ўхшаб, баланд иморатлар қораси кўриниб қоларди, — Денгиз бўйидаги бўлажак курорт комплекслари! Қримга тақлид қилиб қурилмоқда! Аммо яқинроқ бориб қарасангиз, худди янги очилган кўриқ ерларда тикланаётган иморатларга ўхшайди. Тушунмайман, нималар бўлаётганини! Ҳамма айб, маҳаллий шарт-шароитни яхши ўрганмасдан, билмасдан, фақат механик билимдонликка ишониб тузилган лойиҳаларнинг нобоблигида. «Узоқдан туриб бошқариш»га ўрганиб қолган кишиларнинг ҳаётдан йироқлиги — ўзбошимчилигида! Афсус, мана шу эгоистик фаолият биз учун жуда қимматга тушди... Яна ҳам давлатимизнинг «бағри кенг» экан.

Кекса архитекторнинг аввал жиддий, сўнгга биров кинояли оҳангда айтган бу сўзларида жон

Сезгандирсиз, гап узоқ йиллардан бери оҳанграбо домига тушиб қолгандай Бўстонлиқ тоғлари атрофида айланишиб, қайта-қайта «изланиш»лар олиб бораётган геологлар ҳақида кетяпти.

Ҳа, улар бу ўлканинг экологик қиёфасини қўлларидаги тигдор пўлат болғачалари билан ярачақа қилиб ташладилар. Ҳамма жойда амал қилинадиган потенциал ресурс тушунчасини бутунлай эсларидан чиқариб юбордилар.

Биз юқорида сув омборининг қақраган қирғоқлари-ю, у ердаги комбинатнинг чиқинди уюмлари ўртасида қисилиб қолган, бир пайтлар «яшил шаҳарча» деб аталган Бурчмулла хусусида тўхталиб ўтгандик.

Оқсоқотадагидек бу ерда ҳам саноатнинг «гуркираб» кетишида албатта геологлар хизмати бениҳоя. Улар шундоқ қишлоқ тепасидаги тоғ бағридан висмут кони топдилар.

Бироқ, контопарлар ва уларнинг гапига давомида кон бирон марта ҳам мўлжалдаги хом ашёни беролгани йўқ. Ишлаб чиқариш суръати кўтарилиш ўрнига йил сайин пастлаб кетаверди.

— Ҳозир конимиз йилига бир миллион икки юз минг, бир миллион уч юз минг зарар билан ишлаб турибди, — деганди бундан бир йилча олдин коннинг ўша пайтдаги директори Ҳ. Ғ. Фуломов. — Сабаби, конимиз тўла қувват билан ишлаши учун зарур бўлган хом ашё запаси тахмин қилинганидек кўп эмас экан...

— Коннинг атроф-муҳитга келтираётган зарари сиз айтган «ишлаб-чиқариш» зараридан кам бўлмаса керак. Шундай экан, нега ёпиб қўяқолмайсизлар?

— Бу ҳақда ҳали ҳеч ким бир нарса дегани йўқ. Кон яна тўрт-беш йил ишлаб турса керак... Геологлар Саргардонда қидирув ишлари олиб бормоқдалар. Режаларимиз кейинроқ маълум бўлади...

Яқинда, орадан бир йилча ўтгач, яна конга ташриф буюрдик. Директор куни-кеча ўзгарибди. Янги бошлиқ ҳали кон ишларидан яхши хабардор эмаслигини айтиб, бош инженер Рискиддин Фарзиддиновга рўпара қилишди.

Рискиддин қирқ беш ёшлар чамасидаги гапдон киши экан. Асли бурчмуллаглик. Шу ерда узоқ йил ишлаб, ўзи коннинг ҳақиқий жонқуяри бўлиб кетганлиги сезилиб турибди. Конни қишлоқ фахри деб билади. Яқинда қатор министрликлардан масъул ходимлар ташриф буюришганини ғурур билан эслайди. Кетидан иш кўнгилдагидай эмаслигини, ўтган йил бир ярим миллион зарар кўрилганини қўшиб қўяди:

— Умидимиз Саргардондан! 1988 йили у ерда иш бошлаб юборсак керак. Геология министрлигидаги ўртоқлар шундай дейишмоқда.

Бу сўзларни эшитарканмиз, Чотқолнинг сўлим соҳилларидан бири ҳисобланган Саргардон водийсининг бокира, яшил қиёфаси кўз олдимизда гавдаланиб кетди. Демак, ҳадемай у ерга қудратли техника кириб боради. Сокин тоғлар бағри шовқин-сурондан ларзага тушади. Табиатда безовталиқ бошланади: дов-дарактлар кесилади, ўтлоқлар пайҳон бўлади, у ердаги мавжуд қушлар, ёввойи ҳайвонлар воҳани тарк этади.

Биз бир неча йил муқаддам Бурчмулланинг бошига тушган кўргиликлар келажакда Саргардонда ҳам содир бўлишини айтганимизда, Фарзиддинов эътироз билдирди:

— Аввало конимиз Бутуниттифоқ аҳамиятига эга. Саргардон Бўстонлиқнинг кичкина бир жойи холос. Иннайкейин, у ернинг табиатига ҳеч нарса бўлмайди. Висмут рудасини ёпиқ ҳолда, тоғ ичига қазиб кирилган траншеялар орқали олинади. Бурчмулладан ҳам кўнгилларингиз тўқ бўлаверсин. Кон ҳали кўп йил ишлайди. Лекин атроф-муҳитга зиён етказяпти, деб ким айтган бўлса, бекорларни гапирибди. Бу ҳақда тилхат ёзиб беришим мумкин! Тўғри, бир тонна хом ашё — рудани ювиш учун икки-уч кубометр сув керак бўлади. Унинг анчагинаси тоғ бағрига шимилиб кетади, ифлосланган қисми эса махсус ўраларда сақланади.

— 1983 йил баҳорида кон комплексининг икки қисми жойлашган тоғ ёнбағрининг сурилиши бутун қишлоққа хавф солганди. Бу кўнгилсизлик ўн йиллар давомида «шимилиб» кетган сув таъсирида рўй бермадимми?

— Ундоқ эмасдир. Чунки сув ишлатиладиган шахталар табиий офат рўй берган жойдан уч километрча юқорида! Хайрият, орадан кўп ўтмай, сурилиш тўхтаганлиги аниқланди. Конни яна ишга тушириб юбордик.

Бош инженернинг кўтаринки руҳ билан айтаётган бу гапларидан қандай хулоса чиқаришни билмай қоласан киши. Унинг замирида омонат арқонда осилиб турган бўлсанг ҳам, табиатдан бирон нарсани юлиб қолишинг керак, деган шиор яширинмаганмикан!

Маълумки, табиий офатлар ичида энг маккори кўчки ҳисобланиб, тоғ зоналарида тез-тез содир бўлиб туради. Томчилардан «уммон» бўлган сув кутилмаганда «чайқалади», натижада тоғу тоғларни зимдан ҳаракатга келтириб, катта вайронагарчиликларга сабаб бўлади. Кўчкининг олдини олиш мумкин, лекин тўзғолгандан кейин тўхташиб бўлмайди.

Бурчмулла тепасидаги тахдидли офатнинг кучи қандайдир бахтли тасодиф туфайли қирқилган экан, «хайрият» дея шукрона қилсак арзийди. Чунки у кон ва қишлоқ бошига катта кулфат солиши муқаррар эди. Бироқ, ачинарли жойи шундаки, кон маъмурияти таваккалчилик қилиб, кўчки остига сув қуйишни яна давом эттирмоқда. Бу иш кимнинг йўл-йўриғига биноан қилинган? Еки тўрт йил олдинги кўнгилсизлик энди қайтарилмайди, деб кафолат берадиганлар бормикан?!

Бурчмулладаги висмут конининг атроф-муҳитга етказяётган зиёни ҳақидаги асосли гапларчи «беқор»га чиқариш ҳам қорани оқ дейиш билан баробар. Ахир бу қонда йил давомида минглаб тонна кўмир, икки минг тонна мазут, уч минг тонна дизель мойи ёқиб, мусалфа тоғ осмонига қора қурум пуркаб, ҳавони булғаяётганлиги, беғубор булоқ сувларини ифлос қилаётганлиги ҳаммага маълум-ку!

Ҳа, табиат кўнига фақат шу куннигина ўйлаб кириб бораётган, ҳар бир тоғу тошни қилиб юрган геологлар бу томонларда турли «сўқмоқлар»дан юриб фаоллик кўрсатаверар экан. Ҳали кўп ишқалликлар чиқиши мумкин. Чунки улар эскича талқин «иложи борича табиатдан қилиб қолиш» шioriга маҳкам ёпишиб олганлар чоғи, ҳали-вери Бўстонлиқни тарк этгулари йўқ.

Район мутасаддилари эса контопарларга инсоф киришини кутиб, ҳар бир дақиқаси Бўстонлик учун йўқотишдан иборат бўлаётган ою йилларни ўтказмоқдалар. Афтидан улар атроф-муҳит муҳофазасига доир «ўз территориясидаги табиати сақлаб-авайлаш ва табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш масъулияти бевосита маҳаллий совет органлари зиммасига тушади» деган қонуний ҳақ-ҳуқуқларидан хабардор эмаслар шекилли!

7. «Эшактепа»га саёҳат

Манфаатпараст одамлар чала, ўз қобиғидан чиқмаган, ўзини ҳеч нарсага ва ҳеч кимга жавобгар деб ҳисобламайдиган одамлардир.

М. И. КАЛИНИН

Биз эслатиб ўтган Бўстонликдан рекрецион зона — оромгоҳ сифатида фойдалана олинмаётганлиги ҳақидаги фикрга шу ишга узвий алоқадор бўлган кўпчилик ўртоқлар оғриниброқ қўшилишлари мумкин.

Кейинги йилларда Бўстонликда кенг кўламли дам олиш зоналари барпо этишга киришилди. Қатор министрлик ва идоралар зиммасига ўз йўналиши бўйича қилинадиган ишлар тақсимланди. Уларни маблағ билан таъминлаш вазифаси республика Госпланига топширилди.

Ана шундан кейин ҳар ким ўзи билганича «улоқ» чопишга тушиб кетди. Зиммасидаги вазифаларни, уддалашда карвонбошилиқ қилаётганлар йиғилишларда мақталаверди. Аммо, объектив сабабларга биноан қийинчиликка дуч келаётганларга амалий ёрдам бериш, улар олдидаги муаммоларни принципиаллик билан ҳал этиш унутиб қўйилди.

Масалан, Бўстонликдаги қурилиш комплекслари учун сув ва марказий канализация системаси бунёд этиш вазифаси республика уй-жой ва коммунал хўжалик министрлиги зиммасига юкланди: «Мана, йигирма икки миллион сўм пул! Нима қилиб бўлса ҳам топшириқни бажариш керак!» дейишди шу ишларга раҳнамолик қилиб турганлар.

Лекин топшириқни ўта мураккаб томонлари ҳам бор эдики, у билан ҳисоблашни ҳеч ким ҳоҳламади. Қадимгилар «тоғорага сиқанга ҳам, сифмаганга ҳам бир танга» деганидек, ҳаммага талаб бир хил бўлди.

Жумладан, уша пайтлари Бўстонлик курорт зоналари барпо этиш ташкилотлараро зарбдор вахтасининг байроқдори бўлган (албатта, жуда кўп ишларни табиати қийратиб, ҳеч қандай экологик қонун-қоидаларга риоя этмай бажарган) республика автомобиль йўллари министрлиги қудратли моддий-техник базага эга эди.

Бироқ Чирчиқ-Ғазалкент-Бақачўл-Чотқол-Чимён-Чимёнсой каби узоқ тоғ массивлари бўйлаб чўзилувчи канализация системаси қурилиши биринчи тажриба бўлиб бу иш учун зарур техника воқитлари, мутахассислар ҳам етарли эмасди. Салгина ҳисобдан адашиш ўта хунук оқибатлар келтириб чиқариши мумкин эди.

Айтайлик, табиий офат рўй бериб, тозалаш трассасининг бирон жойида қувур ёрилса, даҳшат бўлади. Жамики ифлос оқава сувлар дарё ва жилғаларга туша бошлайди. Шикастланган жойни тузатиб, эпақага келтиргунча кунлар, ҳафталар ўтиши мумкин. (Бу ерларнинг рельефи мураккаб эканлигини унутмаслик керак!) Натижада ким айбдор бўлиб чиқади? Албатта, уни қурганлар!

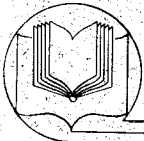
Демак, бу системани қурадиганлар зиммасига ишни муддатидан аввал тугаллашдан ташқари, жиддий жавобгарлик масъулияти ҳам ётарди. Шунинг учун бўлса керак, коммунал хўжалик раҳбарлари етти ўлчаб бир кесишган, эҳтиёткорлик билан қадам босишган чоғи... Бунинг натижасида «боқи-беғамлик» келиб чиққан, ўн йил давомида ажратилган капитал маблағнинг атиги ўн процентигина ўзлаштирилган, холос.

Биз бу ерда «коммунал»чиларни сутдай оппоқ деб оқламоқчи эмасмиз. Улар «юқори»дан туриб талаб ва танқид қилувчилар дашномини сиполик билан эшитаверганлар-у, лекин масалани очиқ-ойдин ўртага қўйишдан андиша қилишган. Шу кунга келиб ҳамма айбдорлик улар бошига ёғдири-лаётганлигининг сабаби ҳам мана шундадир, балки...

Ҳа, шов-шувсиз бажарилиши мумкин бўлган ҳар қандақ оддий ишларга ҳам «зарбдор кампания» тусини бериб юборадиган айрим юқори лавозимли «талабчан» шахсларнинг кўрсатмалари Ўзбекистон шаҳарсозлик илмий-тадқиқот лойиҳалаш институти (ЎЗНИИП) ҳамда Тошкент шаҳар ижроия комитети қошидаги курорт ва соғломлаштириш муассасалари қуриш ва ишга тушириш Бош бошқармаси каби идоралардаги ўртоқларни шошириб қўйди. Улар «беғамлик» қилиб ўтириш-мади, енг шимариб ишга киришдилар. Ўн беш-йигирма йиллар давомида республика раҳбарларининг назаридан четда қолиб келган, меҳнаткашларнинг соғлиғи ва ҳордиқ чиқариши билан боғлиқ бўлган режаларни арзимас муддат ичида амалга оширмоқчи бўлдилар. Бундай пайтларда ким ўзини ишбилармон қилиб кўрсатгиси келмайди, дейсиз.

Оқибатда, кўпдан-кўп ҳордиқ чиқариш ва туристик қароргоҳлар: Чимён курорт комплекслари, Ғазалкент-Юсуфхона атрофидаги турли ташкилотларга қарашли бир йўла ўн минг кишига хизмат кўрсатувчи йигирма бешта дам олиш зонаси, Чорвоқ сув омбори теварагидаги йигирмадан зиёд оромгоҳлар марказий санитария иншоотларисиз фойдаланишга топшириб юборилди. Улардан чиқадиган ифлос оқавалар «вақтли» ўраларда, тоғлар ёнбағрига қаққайтириб қўйилган бетон «бункер»ларда сақланадиган бўлди.

Давоми келгуси сонда

Раҳбар Файзибоева

УЧРАШУВ

Ҳикоя

Тонг отди. Майин шабада чинор япроқларига қўниб, шивир-шивир қўшиқ куйлайди. Эркинжоннинг устини ёпдим, пишиллаб ухляпти. Айвонга чиқдим. Қалдирғочларнинг эрталабки «мажлиси» авжида. Гулзор томондан булбул хониши эшитилади. Қир томонга қарайман, чўғдай ял-ял ёнади, лолалар, лолалар...

Пастликдаги кўл соҳилида бошига кўк дурра ўраган кечаги аёл ўтирибди. Уни ҳар куни тонгда шу ерда кўраман.

Нонуштадан сўнг кўк дуррали аёлни фаввора олдида учратдим. Ўфилчамни етаклаб унинг ёнига бордим.

— Ассалому алайкум, холажон, яхши дам оляпсизми?

— Раҳмат, қизим, сиз қачон келдингиз?

— Беш кун бўлди.

Унинг сочлари оқарган эди. Кўкиш кўзлари атрофини ажин қоплаган, улар орасига аллақандай алам яширингандай. Аёл мен томон ўгирилиб деди:

— Қизим, ҳув қирнинг нарёғида Қизбулоқ деган жой бор экан, тушдан сўнг бориб бир кўрсак-чи?

— Майли, борамиз, холажон.

Аёл ўғлимнинг бошини силади, қўлларини ўпиб эркалади. Негадир, у Эркиннинг кўзларига меҳр билан тикилар, хўрсиниб қўярди.

— Болангиз ўғлимнинг ёшлигига жуда-жуда ўхшаркан-а, умри узоқ бўлсин...

У яна чуқур хўрсинди.

Тушдан кейин биз Қизбулоққа йўл олдик. Аёлнинг исми Хосиятхон экан. У Эркиннинг қўлидан тутиб борар, болакай эса чуғурлаб саволлар берарди. Булоққа етдик, у катта ёрни эслатарди. Унинг тепасидаги тошлар орасидан беҳисоб сув томчилари чак-чак томиб турарди. «Қизиқ, одатда булоқлар ернинг тагидан қайнаб чиқарди-ку?»

Хаёлимни ўқиб тургандек, Хосият хола сўз қотди:

— Бу томчилар қирқ қизнинг кўзёши эмиш. Босмачилар шу қишлоқнинг қирқ қизини ёри ичида нобуд қилишган экан.

Юрагим ҳаприкиб кетди, кўз олдимга қирқ кокилли, қирқ жуфт қора кўз, қалби пора қизлар келди. Тепаликка чиқдим. Ёри устида бир туп дўлана оппоқ гуллаб турарди.

— Пича дам олайлик, жуда чарчадим, — деди Хосият хола.

Мен унинг кумуш сочларига тикиламан. «Бу аёл нега сира кулмайди, юрагида не алами бор унинг?» Ҳеч кимга қўшилмай юрадиган бу аёл бирданига мени ўзига ҳамроҳ тутиб, Эркинни ўпиб-қучишларида қандайдир сир бор эди. Мен жим туролмадим.

— Ҳар куни эрта тонгда ёлғиз ўзингиз сайр қиласиз...

— Ҳа... жуда барвақт уйғониб кетаман, баъзида ухламай тонг оттираман. Хаёл олиб қочаверади. Яшашнинг қизиғи қолмаган менга.

Хосият хола ўғлимга қаради, оғир хўрсинди.

— Шу болани кўрдиму, ярамга туз сепилди, янгиланди. Тавба, Тўлқинимнинг ёшлиги-я, худди қуйиб қўйгандай-а! Тавба...

— Тўлқиним дедингизми?!

— Ҳа, ўғлимнинг исми Тўлқин эди. Сувга чўкиб кетган. Улигиниям, тиригиниям тополмадик. Уч ўртоғи билан дарёга боришиб, ўша ерда... Уқишни эндигина битирувди, хали диплом олишга ҳам улгуролмаганди.

Хосият холанинг юзидаги ажинлар назаримда яна ҳам чуқурлашиб бораётгандай эди. Орага аччиқ, аламли сукунат чўкди. Анчадан сўнг хола оғир хўрсинди-да, йиғидан тўхтади.

— Инженерликка ўқиганди. Тўлқинимнинг ҳам чап ёноғида катта холи бор эди. Мен ялт этиб Эркин томон қарадим, у лола териб юрарди.

Оҳиста эсаётган шамол лолаларни тебратар, хаёлларим ҳам шу майин шаббода қанотларида узоқ-узоқларга кетиб борарди. «Наҳотки?! Йўғ-э, — далда бераман ўзимга. — У эмас!»

— Тўлқингинам кўзимнинг оқу қораси эди, отаси ҳам қаддини кўтаролмай қолди, — давом этди хола. — Тезроқ уйлантириб ҳам қўймаган эканмиз, ўғилдир-қиздир ёдгорлик қолармиди. Аммасининг қизини олиб берамиз, деганимизда унамаган. «Бир қиз бор, ойи, у сизга ҳам албатта ёқади», деб юрарди.

Бошим айланиб, кўз олдим қоронғилаша бошлади. Қирлар қўзғалаётгандай эди. Тиззаларим бўшашиб, вужудимни муздек тер босиб кетди. «Тўлқин?! Тўлқин?!»

— Хола... ўғлингизнинг фамилияси?..

Хосият хола худди шу саволни кутиб тургандай, шошиб жавоб берди:

— Камолов!

— Камолов?!

— Ҳа, қизим, Камолов...

«Хайҳот! Бу қандай учрашув?! Тасодиф ҳам шундай бўладими?! Мен гуноҳкорман, айбдорман, э воҳ!.. Мана, ўша никоҳсиз туғилган фарзанд — Эркин бешга тўлди. Мен туғруқхонадалигимда Тўлқин сувга чўккан. У боласини ҳам кўролмаган. Охирги марта туғруқхонага борганда туйнукдан сўзлашгандик.

— Мен бориб, ойм билан дадамни олиб келаман, набирангиз бор, ўғил, дейман. Буни эшитиб, мени кечиришади, — деганди ўшанда Тўлқин. Афсус, айтишга улгурмаган экан-да.

Мен эса... Эҳ, ғурур, нега йўл бермадинг?! Нега ортидан болани кўтариб излаб бормадим!»

— Қизим, ғамларимга сизни ҳам шерик қилдим шекилли, кечиринг.

Сесканиб кетдим.

— Йўқ, йўқ, ундай деб ўйламанг, холажон, ўзим, шундай, хаёлларим сочилиб кетди. Назаримда ўғлингиз ўлмагандай. Сув, муздек сув... Бағрим куйиб-ёнарди. Эркинни етакладим, йўлга тушдик. Ноқулай жимликни холанинг сўзлари бузди.

— Дам олиб келинг, ўлган тирилмайди деб, ишхонадагилар қўярда-қўймай шу ерга жўнатишди. Фабрикада ишлайман.

Эркин холанинг нариги томонига ўтиб, унинг қўлидан ушлаб олди. Улар ўзиб кетишди, мен эса оёқларим чалишиб, судралиб бораман.

...Қош қорайиб, сурмаранг чойшаб борлиққа таралди. Хосият хола ошхона томон кетди, биз эса палатага. Шу кунни туз татамадим. Китоб орасидан Тўлқин билан тушган суратимни олдим. Кўзларига тикилдим, узоқ тикилдим.

Шу тўн алламаҳалгача ухлай олмадим. Тонгга яқин кўзим илинибди. Тушимда Тўлқинни кўрибман. У жуда хомуш эди...

Кечаги фаввора ёнида яна Хосият хола билан учрашдик. Унинг юзи салқиган, кечагидан ҳам ғамгинроқ эди.

— Кечаси юрагим безовта бўлди, қон босимим ошиб кетибди, — деди хола.

Мен эса нима дейишимни ҳам билмайман. Қўлимдаги китоб орасидаги ўғлининг суратини унга кўрсатишим керак! Бугун... ҳа, бугун. Лекин қандай қилиб? Нима деб?.. Бундай журъат менда йўқ эди...

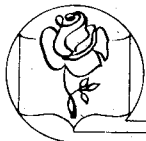
Биздан анча нарида ўйнаб юрган Эркин чопқиллаб келиб, ўзини қучоғимга отди, тиззамда турган китоб ерга учиб тушди. Унинг ичидаги сурат холанинг кўз ўнгида ётарди. Мен туришга улгуролмай қолдим. Хосият хола суратни олди-да, артиб-суртиб унга синчковлик билан тикилди. Унинг қўллари қалтирай бошлади. Саргайиб кетган сумкачасини очиб, кўзойнагини олди. У бир суратга, бир менга, бир Эркинга қарарди. Лаблари титраб, ёноқлари уча бошлади.

— Бу... Бу... Тўлқин-ку!

Ингрок овоздан сергакландим.

— Ҳа, ойижон! У сизнинг Тўлқинингиз! Тўлқинжон бизни ташлаб, бошқа қизга уйланган, деб юрардим. Кеча эшитдим ҳаммасини.

Она Эркинни кўтариб, бағрига босди, юзларини унинг юзига суртди, кўзларидан эса дув-дув ёш оқарди.

Муҳтарама Улугова

ТОНГДА УЙҒОН МУНАВВАР БЎЛИБ

Кунлар

Айланиб, ўргилиб йўқлайверади
Онангга ўхшайди кунлар. Ростмана
Ҳар не яхшилигу ёмонлигингни.
Бирдек кўтаргувчи кунлар ҳам — она.

Узингдан суянчу ишонч аввало.
Қувончга қувонч, ғам ғамга эргашур.
Дардларим ошмасин, десанг, ҳасратинг
Камсуқум кунларнинг бағрига яшир.

Андиша — тилсиз, гоҳ унга терс қараб
Қадрдон дўстни ҳам алдайсан. Лекин
Юракка армонлар кўмаверади
Бағрингдан лаҳза ҳам айрилмаган кун.

Ноумид, журъатсиз туйғуларимнинг
Жавобин топаман узун тунларда:
Узилмас қарзларим қолмоқда, дўстлар,
Ҳаётим, борлигим, борим — кунлардан.

Исёнлар енгар. Тонг олди мудрайман
Азобнинг кўксига бош қўйиб. Яна —
Кўзлари чарақлаб, суйиб уйғотар
Кунлар-эй, онамга ўхшар ростмана.

Илтижо

Бугун унут ёруғ дунёнинг
Чувалашган бу ташвишларин,
Кундан ортиб қолган ишларин,
Эрта тонгда болаларингни

Кийинтирган ихлосинг билан,
Ҳавасларинг, эъзозинг билан
Энг аввало ўзингга қара.
Атиргуллар мойида ювиб,

Сочларингни насимда тара.
Чеварлардан тутин дугона.
Тиктириб ол хошияси зар
Қўш этакли пушти кўйлақлар.
Вужудингда ҳали сўнмаган
Келинчаклик туйғуларингга,
Нафис, нозик кулғуларингга
Қайт, азизим, сахаргача қайт.
Тонгда уйғон мунаввар бўлиб,
Бир даста гул — муаттар бўлиб,
Ёстиғингга тўкилиб қолсин
Қалампирмунчоқнинг ислари.
Оппоқ сутга ювгин юзларинг.
Сал ўйноқи, жиндак таманно
Овозингни безаб тавалло
Тош уйқудан уйғот эрингни.
Кўзларига ишонмасин ул,

Кўпдан буён бахтни соғинган
Ҳисларига ишонмасин ул.
Манглайига бесўз, беовоз
Бармоқларинг ҳарорати-ла,
«Бахтиёрим», «Бахтим», — дея ёз.
Ҳайратланган эринг вужудин
Сеҳру жоду бўлиб бойласин
Сочларингнинг тола-толаси.
Ҳар сўзингни тилингга шакар,
Лабларингга асал қўйиб айт,
Ўнгу тушинг бахтга йўйиб айт.
Тан олсину эринг умрбод
Яшажагин бахт оғушида
Тонсин телба дил орзусидан.
Кўзларида тиниб туйғулар
Андишаю сўроқсиз бу тонг.
Кўзларингга тик боқсин бу тонг.

Эркин сўз

Индусларнинг ҳуқуқлари учун топмас курашчи, умрбод қамоқ
жазосига ҳам қилинган Леонард Пелтиер АҚШнинг Канзас-Сити
қамоқхонасида кўриш қобилиятини йўқотмоқда.

Газета хабаридан.

Одамлар ҳаққию эрки ҳақида
Минбарлардан узун маъруза ўқиб,
Одамлар қалбини тепкилаган, эй
Кўзлари ўткиру қалблари сўқир —
Имони абадий сўнганлар, тингланг!

«Мен сизга паноҳман, жонни
тикканман», —

Деб томоқ йиртишиб офтобрўяда,
Довуллар келса эл бошига ногоҳ
Майдонга шоннию жонни кўярда —
Жисмини хилватга кўмганлар, тингланг!

Энг қутлуғ насиба — Ватандир, қисмат.
Бир дондан хирмонлар уйганлар — авлод.
Ўзи оч қолса ҳам эртанги куннинг
Ризқи бут бўлсин, деб куйганлар — авлод.

Юрт учун имкондан ортигин сарфлаб,
Оларда қатрага тўйганлар — авлод.
Мукамал бўлсин, деб элнинг қувончи
Умрини азобга кўйганлар — авлод.

Сизлар-чи, Ватан деб жисм қафасин,
Бахт санаб юрибсиз тан фароғатин.
Сизларга ядролар фожиасидан
Сал қийналган жоннинг малоли яқин.

Ўз юртим, ўз ноним, ҳаққим — ҳуқуқим,
Унга жон уласам, ёмонман сизга.
Кўзингиз кўзимга тушмасин учун,
Ожизлар, чорангиз қолмади, ахир,
Қат-қат деворларга қамашдан ўзга.

Азоблар чархлайди эътиқодимни,
Нурланиб бормоқда ғурур, идроким.
Ётганим — захкашу совуқ ер эмас,
Шу юртнинг тўнғичи — аждодим хоки.

Исёнкор бағримнинг ҳар заррасида
Нурланиб турибди дунё суврати.
Кўз нури кесса-да қора ёвузлик,
Қалб нури тўсмоққа етмас қуввати.

Эй юрак, фақат сен — қодир. оллоҳим,
Ҳаёт-ку тўйдирмас насиба, мерос...
Дийдамни зулматлар тўсгани сайин
Кўз нури жонимга кўчаётир, рост!

Содда ҳикоя

Ошиқасан, тўқийсан ёлғон,
Чап берасан дуч келган дўстга.
Тушунади сени оломон —
Сургаб чиқар зич автобусга.

Адашади калитларинг ҳам,
Эшигингни очасан зўрға.
Мана, ҳозир янграйди олам.
Оқ телефон кўринар чўғдай.

Неларгадир илинар сочинг,
Елкалайсан кимнидир пича,
Сенга азиз, энг керак бошинг
Шу дам кимга эрур ортиқча.

Иродага беҳад ташаккур,
Раҳмат тонгда элтган уйқуга.
Улар ҳамроҳ бўлдию шукр,
Йиллар кутиб етдинг шу кунга.

«Узр»ларга кўмиб дунёни
Бекатингга тушсанг юлқиниб,
Қизил чироқ пирпираб ёниб
Гўё мангу туради қулиб.

Ҳозир сени титратади бахт,
Титраб шитоб келган «Алло!»дан.
Сўзлар эриб кетмаса фақат
Бағрингдаги қувонч, оловдан...

Туюлади борлиқ товушлар
Телефоннинг жаранги бўлиб,
Гўё уйинг асабий қушлар —
Чуғурига кетгандай тўлиб.

...Юрагингга фарёд тўлади:
Қаердадир телефонингни
Кимдир узиб қўйган бўлади.

Туғилиш

Биринчи ўзбек раққосаси, жаҳолат қурбони Нурхонга.

Алаҳлайман: уй бағрига
Босар мени қонсираб.
Деворларга тираб қўлин
Шифт пастлайди ҳансираб.

Алаҳлайман: ер остидан
Келар бўғиқ бир нола:
«Етим умри онасининг
Қабрида ўтган болам...»¹

Алаҳлайман: сўнар уним —
Бир лаҳзалик ҳимоя,
Аёллим отамнинг минг —
Ҳукми учун кифоя.

Ўлим — даҳшат, наҳот мен ҳам
Тонгда — ўн олти ёшда,
Сунгги йўлда дуч келарман
Эркинликка, қуёшга?!

Алаҳлайман: кўрпаларни
Ивитади ёшларим.
Тез наматга ўрар отам,
Арқон бўлар сочларим...

Мен офтобни кўргим келар
Очиқ кўзларим билан,
Зулматнинг мўрт дарвозасин
Бузиб чиқаман бирдан.

¹ Нурхоннинг жоҳил отаси ўз хотинини наматга ўраб ўлдирган. Неғалигини ҳеч ким билмайди.

Қулфи синган жаҳолатнинг
Деворлари қулайди
Ва ватансиз қолган отам —
Қаҳри мени қувлайди.

Қандай ширин, эрк куйига
Қучоғимни очаман,
Инқилобнинг нурларини
Бошларимдан сочаман.

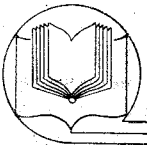
Қувончимни ким рақс дер,
Ким атайди жасорат.
Фақат... қолмай изларимдан
Қувар ҳамон жаҳолат.

Юксаламан, қўлларим қўш
Қанот бўлиб туюлар.
...Оҳ, кўксимга тонгда қонмас,
Алвон шафақ қуюлар.

* * *

Дарахтга ўхшагим келади, охир
Дарахтга айланиб кетаман.
Баргларим — ям-яшил юраклар
билан
Мангулик қўшиғин айтаман.

Кузларда баргларим ҳазин қўшиғин
Она ер бағрига босиб тинглайди.
Баҳор мени ҳаёт ҳикмати тўлган
Яшил юракчалар билан сийлайди.

Зоҳир Аълам

Яфандишани жуҷуҷу буҷу лашшашу

Қисса

Ваколатнома

Насриддин Афанди миршаблар билан биргалашиб кириб келишганда, юқорида айтилгандек, бозор худди бекнинг қадам ранжидасини кўрмагандек, томоша ва жазо майдони эмас, қадимий савдо-сотик майдонига айланганди. Қозихонада эса қозикалон билан Мухсин гуппи кабобни еб, устидан боя биз кўрган бўҳчадаги ширинликлар билан чой ичардилар.

Балки яна ейилар деб, бир чеккага суриб қўйилган беш-ўн чоғли кабобни эса пашша талай бошлаганди. Икки ҳамсуҳбат хўр-хўр чой ичиш асносида онда-сонда уни кўриб қўйишарди.

Суҳбат эса жуда ширин эди. Очиқиб қайтган қозикалонга Мухсин гуппи ўзининг бўҳчаси ва бир лаган кабоби билан жуда яхши кўриниб кетганди. Насриддин Афандининг асали, миршаблар ҳақидаги ҳангомаси эса қозини роса кулдириб, ҳазми таомга хизмат қилди. Мухсин гуппининг ақли-заковатини мақтаб, қотиб-қотиб куларкан, охирида шундай луқмани ташлади:

— Ростдан ҳам Насриддин Афандини лақиллатдингизми, а? Охирги эшитган латифам — унинг кимгадир сув ташишиб, боғини суғоргани эди.

Мухсин гуппи ялт этиб қозига қаради. Аммо қозининг афтидан бу саргузаштнинг бош қаҳрамони рўпарасида ўтирганини билмаслиги сезилди.

Шундай бўлса-да, Мухсин гуппи қизишди ва бундай деди:

— Ҳа! Сиз ҳам одамларни лақиллатиш фақат Насриддиннинг кўлидан келади деб ўйлайсиз-да! Мана, ҳозир иккита миршабингиз келади! Мен уларга ҳақини тўлайман. Қолганини уларнинг ўзидан эшитасиз! Хўпми?

Дўстона зарда билан айтилган бу гап тугаши билан остонада миршаблар кўринди.

Гуппи «Ана!» деб юборди-ю, миршаблар орқасида Насриддин Афанди ҳам борлигини кўриб, андак капалаги учди. Қози ҳам бундан биров мулзам бўлди. Чунки қози бўлатуриб, фирибгарликдан, боз устига миршаблар аралашган фирибгарликдан завқланиб ўтирганди.

Кирувчилар катта танобий хонанинг чеккасида туриб салом беришди. Қози бир кекириб, «балога қолдирмасангиз яхши эди», деб қўйди-да, кейин алиқ олди. «Кўрқманг, сизнинг ҳеч бир алоқангиз йўқ!» деди гуппи ҳам аста ғўғиллаб.

Қози Насриддин Афанди билан ўрнидан туриб жуда илиқ сўрашди. Гуппининг бундан баттар жаҳли чиқди. Айни чоғда у ҳам шундоқ қилишга мажбур эди. Акс ҳолда, челақда сув ташиш ҳангомасининг қаҳрамони эканлиги уч бериб қолиши мумкин эди.

— Жуда сезгирман-да, бой ака, — деди Насриддин самимий равишда гуппига. — Шу ерда бўлсангиз керагов, деб кўнглимдан ўтказиб келаётгандим.

— Ҳа, энди, қозикалон билан эски қадрдонмиз-да, — дея базўр жилмайди Мухсин гуппи.

— Келинг, Насриддинбой. Қандай шамол учирди? — Қозикалон Насриддинни кўриб, чин дилдан бир завқланса, унинг чув тушишига гувоҳ бўлажагидан икки завқланарди.

— Бу, — деб салмоқлаб бошлади Насриддин гапни чўзмаслик ниятида. — Бизнинг мусулмонбод замонда ўғрилар жазоланиши шарт, а?

— Албатта, албатта! — деди қозикалон катта гавдасига ярашмаган чаққонликда жойига ўтириб, дастурхон четларини пашша талаётган ош-овқатнинг устига ёпаркан. — Биринчи карра қўлга тушган ўғрининг ўнг қўли кесилади, иккинчи каррасида чап қўли!

Қозининг жавобидан миршаблар типирчилаб қолишди.

— Бизни бошқа нарсага чақиргандиз-ку, Насриддин ака! — дейишди баробар.

— Нега кўрқасизлар? — ҳайрон бўлгандек гап қотди уларга Насриддин. — Асални гумдон қилган сизлар эмас-ку, тўғримми?

— Тўғри, тўғри, бизлар эмас! Бизлар эмас!

Охири. Боши ўтган сонда.

Қози, жим бўлларинг, дегандек ишора қилиб, Насриддинга юзланди:

— Хўш, Афандим, ўзи нима гап?

— Ҳа, гапиринг, гапиринг, — дея луқма ташлади гуппи ўта қизиқсингандек ва ҳеч нарсадан хабари йўқдек қилиб.

— Майли, лўндасини айтаман, — деди Насриддин Афанди қўлини силтаб. — Мен бозорга икки хум асал олиб келаётгандим. Бу миршаблар йўлда тўхтатиб, асал ўзимники эканлигини тасдиқловчи ҳужжат талаб қилишди. Асалимни буларнинг олдига қўйиб, оқсоқолдан ҳужжатни олиб келсам, оғзи бойлоқ хумларим бўш! Боғлоғини ечгандим, ичидан бир гала пашша учиб чиқди...

— Э, қизиқ бўпти-ку, — Муҳсин ҳиқиллаб кулди.

— Қирқ битта! — деди Нодир миршаб.

— Э, пашша қурсин! — деди қози пашша қўриб.

Шу уч луқмадан кейин Насриддин Афанди миршабни кўрсатиб давом этди.

— Бу кишининг зеҳнлари жуда ўткир экан, қирқ битталигини дарров санаб қўйибдилар. Мен, турган гап, миршабларни ўғри қилдим. Лекин булар асални пашшалар еган, дейишди. Подшоликнинг одамлари шундай дегандан кейин ишонмай иложим йўқ, ишондим!

— Ҳа, қирқ битта пашшайам ёйман деса анча-мунча нарсани еб қўяди! — деди Нодир миршаб ақли гап айтаётгандек кўзларини лўқ қилиб.

— Тўғри! Қирқ битта! Балки кўпроқ ҳамдир! Лекин менга қирқ биттаси ҳам етади. Энди, қозикалон, сиз менга шу икки миршаб гувоҳлигида шу қирқ битта пашшани жазолашга рухсат берадиган ваколатнома ёзиб бера-сиз!

Насриддиннинг бу гапидан кейин, сардоба ёнида миршаблар қандай кулишган бўлса, худди ўшанақа кулги бошланди. Унга худди боягидек Насриддиннинг ўзи ҳам қўшилди. Фақат ҳали уч киши кулган бўлса, ҳозир беш киши эдилар, ҳаммаси — юмалаб, қорнини ушлаб «пашша... ваколат...» деб давомини айтолмай, қиҳиллаб қолишар, ҳолат ўша-ўша — сардоба олдидагидек эди.

— Оббо Насриддин-эй! Оббо тушмагур-эй! Баъзан хўп соддалик ҳам қилиб қўясиз-да! — деди ниҳоят қози гапира оладиган ҳолига қайтгач. — Ҳа, ваколатсиз шундай ўлдиравермайсизми?

— Шундай қилсам ҳам бўлаверади, — деди Насриддин ўша соддаликда жилмайиб. — Аммо одамлар жиннига чиқаришлари мумкин...

Яна узоқ кулги бўлди. Насриддин ҳам жилмайганча кутиб туриб, мавруди келгач давом этди:

— Ундан кейин, бу қоғозингиз хотинимга кўрсатиш учун керак. Уни эшитгансиз. Отаси шоҳбобонинг сеvimли элликбошиси бўлган. Элликбошининг доврўғи ҳали ҳам тирик. Шу хотинга асални иккита миршабнинг тумшуғи тагида пашша еб кетибди, десам, қуруқдан-қуруқ ишонадими? Йўқ, миршабларга тўнқайди. Миршабларнинг орқасида яна биров бор, дейди-да, Ургангдаги қариндошларига хабар қилади. Миршабларни қўяверинг! Куппа-кундуз кунни одамларни миршабларга тунатиб қўйибсан, деб, сизга-да, бегимизга-да гап тегади. Хўш, ваколат бўлса-чи? Мен уни хотинимга кўрсатаман, кўзининг ўнгида бир-иккита пашшани ўлдираман, тамом-вассалом! Ҳаммаёқ тинч, олам гулистон!

Насриддин Афандининг даъволаридан кейин иккала миршаб ва кутилмаганда Муҳсин гуппи унинг ёнини олиб, гап уқтира бошлашди. Муҳсин гуппи ҳам гапирар, ҳам киши билмас им қоқишлар билан қозини кўндиришга уринарди. Хуллас, Насриддиндан-да миршаблар билан гуппининг тазйиқи туфайли, нима сабабандир иккиланаётган қози ҳам рози бўлди-да, қаламни олиб, довотни олдига сурди.

Миршаблар билан гуппининг тазйиқига сабаблар турлича эди. Нодир билан Содир тезроқ беш тиллани қўлга киритиб, тезроқ сардобанинг олдида қолган ўлжалари томон ошиқардилар. Гуппининг ўлар-тириларига бойс шу эдики, агар ваколатнома ёзилса-ю, Насриддин Афанди уни кўрсатгудек бўлса, фириби яна кучаяр ва ҳужжатлашган бўларди. У ўзининг найранги мумкин қадар кўпроқ овоза бўлишини жуда-жуда истарди.

Қози дўриллаган овозда ёзганларини қайтариб, ваколатномани яримлатган пайтда, «ассалому алайкум» деб, қозихонага Абдукарим кириб келди. Унинг саломига Насриддиндан бўлак ҳеч ким алик олмади. Қози ғунғиллаб ваколатнома ёзарди. Гуппи энсаси қотиб тесқари ўгирилди. Миршаблар эса бир сесканишди. Сўнг иккиси аста Абдукаримга яқинлашиб, «Бор, чиқиб тур, навбати билан келасан!» деб шивирлаб ташқарига турткилашди. Лекин Абдукарим бир силтаниб жойида қолди.

— Миршаблар тўғри айтяптилар, бўтам, тегирмон навбати билан! — деди қози кўзларини қоғоздан узмай ўзига-ўзи гапиргандек.

— Мени ишим ҳам ҳозирги ишга боғлиқ, — деди Абдукарим.

— Ундай бўлса, майли, — жавоб қилди қози гапга яхши аҳамият бермай, ёзувда давом этиб.

Ноилож қолган миршаблар гуппини четга тортишди:

— Асалга шунинг идишларини олганмиз. Тезроқ ақчасини беринг! — дейишди тишларини ғижирлатиб. — Тўполон чиқаради!

Муҳсин гуппи истехзоли кулди:

— Менга шуниси керак-да! Қанча кўп тўполон кўтарса, шунча яхши!

— Керакмас ақчангиз, миршаб ака! — деди буни кўриб турган Абдукарим. — Ҳеч нарса билмаганимда, аввал йўлда ташлаб кетганларида олардим. Энди олмайман!

— Нега? — сўради ҳайрон бўлиб Содир миршаб.

— Насриддин акамга фириб бермоқчилигингизни сезиб қолдим. Ҳаммасини ҳозир айтаман!

Унинг бу гапидан кейин миршаблар ростакамига ташланиб, уни қозихонадан чиқариб ташламоқчи бўлдилар. Лекин шу пайтда қозининг шарақлатиб муҳр босгани уларни чалғитди. «Ана, битди!» деди қози. Энгашганча, қовоғи остидан кулиб қараганча қоғозни узатди.

— Мана, Насриддинбой, олинг! — деди.

Насриддин ваколатни олиш учун бораётганди, қози ҳиринглаб қўйди-да:

— Шошманг! Ўзим ўқиб берай, — деб йўғон овозда ўқий бошлади:

«ВАКОЛАТ.

Берилди ваколат шул ҳақдаким, ушбуни кўрсатувчи мулла Насриддин Афанди, асалларини еб кетган қирқ битта ўғри пашшани қаерда ва қачон кўришидан қатъий назар, жазолашга мутлақ ҳуқуқи бор. Кимда-ким бу ишда унга монеълик қилатурғон бўлса, ул кимса-да, ҳаромнинг ҳомийси сифатида, бамисоли ўғри каби, ўнг қўли кесилишга маҳкумдир.

Шаръан мувофиқдир деб: Қозикалонга шаҳри Кумушкент Садриддинхўжа Идрисхўжа ўғли.

Имзо

Муҳр».

— Мана, мулла Насриддин, энди пашшаларингизни ўлдираверинг, — кулди Муҳсин гуппи.

Насриддин қозига бир қараб қўйиб, қўлидан ҳужжатни олди-да, Абдукаримнинг олдига келди. Уни энгаштириб ярим овозда тайинлади.

— Мени деб ақчангиздан кечганингиз учун раҳмат! Энди ёрдамингиз керак! Шу қоғозни опчиқиб, яхшилаб яширинг!

Абдукарим гапирмоқчи бўлган эди, Насриддин оғиз очирмай кескин ва сирли қилиб таъкидлади:

— Шу қоғоз буларнинг таъзирини беради. Яхшилаб яширинг. Биров топадиган бўлмасин! Кейин ўзимга қайтарасиз!

Абдукарим ҳужжатни олиб чиқиб кетди.

— Хўш, энди пашшаларни қиришга киришамиз, — деди Насриддин орқага қайтаркан.

— Киришинг-киришинг! — деди Муҳсин гуппи мазах оҳангида. Шу сония у сирни очмоқчи бўлди. — Биласизми...

Гуппи шундай дейиши билан кўкқисдан қулоқ чаккасига шапалоқ тушди. Туйқусдан калтак егани учун гуппи «вой» деёлмай гандираклаб бориб, ағдарилиб тушди. Қози ва миршаблар ҳайрону лол қолиб: «Ҳой-ҳой, бу нима қилганингиз» дейишди.

— Бу — биринчи пашша! — деб жавоб берди Насриддин ва ҳамон оғзини очиб турган Нодир миршабни қулочкашлаб солди. — Бу — иккинчи пашша! Нодир миршаб «вой, жағим» деганча энгашиб қолганди. Насриддин Содир миршабга юзланди. Содир миршаб қочди. Насриддин Афанди унинг орқасидан етиб олиб, «Бу — учинчи пашша!» деганча кетига бир тепди.

Воқеанинг тескарисига айланиб кетганини биринчи бўлиб тушунган қози ҳамон сўрида ўтирган жойида «Чатоқ иш бўпти-ку! Қизиқ иш қилиб кўйибмиз-ку!» деб ғўлдирарди.

Иккала миршаб сал ўзларига келиб, қиличларини «шиғ» этиб қиндан чиқаришди.

— Қани, тегиб кўринглар-чи! Уғри пашшанинг ҳимоячиси сифатида қўлларингни кесишади! — деди Насриддин кўрқиш ўрнига аста бостириб бориб.

Зарба еганларнинг учаласи: «Бу нима деган гап, қозикалон?! Кўз олдингизда шундай иш бўляпти? Буюринг, зиндонга солишсин!» деб қозига зорланишди. Насриддин Афанди яна пайт пойлаб туриб, Муҳсин гуппини иккинчи марта тушириб қолди. «Вой дод! Агар менга яна битта пашша қўнса, ўлиб қоламан!» деб бақирди у.

Шу пайт Абдукарим қайтиб келди-да, остонада туриб эълон қилди:

— Боплаб беркитиб кўйдим, Насриддин ака!

— Яшанг! — деди Насриддин. Сўнгра қозига юзланди: — Қани, қозикалон, берироқ келинг-чи! Битта пашшам саллангизга ўтириб қолибди!

Насриддин шундай деганча сўрига чиқа бошлади.

Қози икки қўлини олдинга чиқариб сўрининг тўрига тисариларкан: «Ҳой, ҳой, Насриддинбой! Уйлаб иш қилинг! Шарманда қилманг!» деб ялинарди. «Қимирламанг, қимирламанг, унириб юборасиз!» деб, Насриддин уни сўри бўйлаб таъқиб қила бошлади. Қози қўлини боши узра силкитиб, кейин яна олдинга чиқариб, муҳофазаланиб чекинаркан: «Ана, ҳайдавордим! Учиб кетди. Бу бошқа пашша!» деганча сўрида гир айланиб чекинарди. Насриддин барибир унга етиб, қулочкашлаб гарданига бир урди. Лекин қозикалон бақувват одам бўлгани учун «ҳиқ» деди-ю, билдирмади. Насриддин яна бир қулочкашлаганди, қози чаққонлик қилиб унинг қўлини ушлаб, ўзини қучоқлаб олди.

— Сизни ўғри деб жазолаш керак! Ўзингиз ёзган ваколатга қарши чиқяпсиз! — деркан, Насриддин қозининг қучоғидан чиқмоқчи бўлиб силтана бошлади. Қози баланд бўйли, суяги катта одам эди. Насриддинни қучоғида маҳкам қисганича қимирлатмас, «Инсоф қилинг! Инсоф қилинг! Шарманда бўлмай!» деб ялинар эди.

— Майли, кўйворинг, — деди Насриддин қозининг «қучоғида» турганча, ҳозирча қозини душман қилмасликка қарор қилиб. — Лекин анавиларнинг бошидаги пашшаларни уришга қарши бўлмайсиз?!

Қози «Мени урмайсизми? Менга қўнган пашшани ўлдирмайсизми?» деб, қайта-қайта сўраб, тасдиқлашиб олгандан кейин уни кўйиб юборди.

Насриддин сўридан туша солиб миршаблар билан гуппини навбатма-навбат қувди. Лекин улар ҳам ҳадисини олволишгани учун усталик билан чап бериб қозихонанинг ичида гир айланишди. Кўчага қочишарди-ю, Насриддин кетларидан чиқиб баттар шарманда қилиши мумкин, деган фикр ушлаб турарди.

Бу аҳволни кузатиб турган Абдукарим эса қотиб қулар, «Оббо Насриддин Афанди-эй! Яшанг! Бопладингиз! Сопини ўзидан чиқардингиз!» деб маза қилиб луқма ташлаб кўярди.

Ниҳоят қозикалон пастга тушиб, яна Насриддинни ушлади-да, ялиниб-ёлвориб тинчитди.

— Келинг, мулла Насриддин, бир тўхтама келайлик! Ахир ҳамма пашшаларингиз қозихонага йиғилиб қолмагандир?! — деди.

— Ие! — деди Насриддин қизишиб. — Асалимни еган пашшаларни сиз танийсизми, менми?!

— Нима, ҳаммаси бизнинг бошимизга қўнадими? — йиғламсиради Муҳсин гуппи.

— Қўнса қўнади! Мен қаттан билай? Ўзидан сўранг!

— Сал инсоф қилинг-да, ахир! — Муҳсин гуппи шилқ этиб бурнини тортиб қўйди.

— Тўғри-да, инсоф ҳам керак! — маъқуллашди миршаблар.

— Хўй! — деди Насриддин учовига қарата. — Мен инсоф нималигини тушунмайман! Ариқни бошида ўтириб олиб, ёшу-қари кўз тиккан экинни қуритиш эмасми? Деҳқонни хонавайрон айлаш, ерини тортиб олиш, беватан қилиш эмасми? Ёки сардобанинг олдида ўтириб олиб, ўтган-кетганни шилишми, а?

Миршаблар индашмади, кўзларини лўқ қилиб ерга тикишди. Лекин Муҳсин гуппи қўл силқиб ўрнидан туриб кетди. Насриддин ирғиб бориб, унинг бўйнига яна бир туширди.

— Мана бу бешинчи пашша! — деди биринчи марта жаҳли чиқиб. Насриддиннинг аввалги шапалоқлари асосан шарманда қилиш ниятида бўлса, кейингиси ғазаб билан урилганди. Чунки Муҳсин гуппи — қози, миршаблардан фарқли равишда ҳали ҳам отдан тушса-да, эгардан тушмаган, батамом мағлуб бўлганлигини тушунишни истамасди.

— Вой! Бу қандай бедодлик, ҳеч нарса қилолмасам, а? — деди Муҳсин гуппи қозига қараб ёлвориб.

Қози бу ишларни кўриб тушундики, агар жиддий киришмаса, ўзи ҳам шарманда бўлиши мумкин.

Шундай деб ўйлаши билан унинг кўзи Абдукаримга тушди.

— Сиз нима қилиб турибсиз? — сўради ундан.

Бу сўроқни қози шундай дағдағали айтдики, Абдукарим довдираб, чиқиб кетгудек ҳолга келди. Яхшиямки, Насриддин Афанди жонига оро кирди.

— Бу киши мен тарафдан гувоҳ! — деди у қозига қасдма-қасд дағдаға қилиб.

— Ҳа, ҳа, мен гувоҳман, — деди дадилланиб Абдукарим. — Асални қандай ўғирлашганини, қаерга яширишганини кўрганман. Менинг хумларимга солиб қўйишти. Миршабларингиз зўравонлик қилиб тортиб олишди хумларимни!

— Қани, беринглар хумларнинг бадалини, — буюрди қози миршабларга.

— Беринг! — Содир миршаб ўз навбатида буйруқни гуппига ўтказди.

Гуппи ўтирган ерида вой-войлаб: «Майли, берсам берақолай. Қаердан билибман бунақасига айланишини» деб қўлини ҳамёнга юборди.

— Э, ўла қолсангиз бўлмасмиди? — заҳаргуфторлик қилди Содир миршаб. — Бошида ташлаб ўтиш керак эди! Ростдан ҳам «гуппи» дейишганча бор экан! Паст! Аҳмоқ!

Содир миршаб гуппига гапира туриб, бирдан Насриддиннинг олдига тиз чўкди-да, кўкрагини очиб, бошини эгди:

— Уринг, Насриддин ака! Ҳамма пашангизни шу бошимда уриб ўлдилинг! Сизга қарши гуппи билан шериклашган шу бошимда ўлдилинг!

Насриддин унга бир сония қараб туриб, нари кетди.

Содир миршаб шарт турди-да, қўлини қилич сопига юбориб, гуппига юзланди. Унинг кўзлари совуқ йилтирарди.

— Беринг тезроқ! — деди.

Гуппи шоша-пиша иккита оқ тангани олиб унга узатди. Содир миршаб Абдукаримга яқинлашди.

— Олмайман, деб айтдим-ку, — деди Абдукарим ундан четлашиб.

— Ол бунни, хумпар! Иккита оқ танга! Кўчада ётмайди! — деди Содир миршаб дўқ билан тангаларни Абдукаримга тутқазिशга уриниб.

Бу тортишувни қози тўхтатди.

— Бас! — деди у бақириб. — Ҳозир ваколатномани ҳал қилайлик! — Қози гуппига юзланиб, дўқини давом эттирди: — Бу ёққа келиб ўтиринг! Жим турасиз! Насриддин Афанди билан мен гаплашаман! Булар нима деб шарт қўйсалар, кўнасиз! Ким қўйибди сиздақа бир қишлоқи заминдорга Насриддин Афанди билан беллашувни! Ажаб бўпти! Хўб бўпти! Узингиз пиширган ош, қанақасига хоҳласангиз шунақасига ичасиз! Хўш, мулла Насриддин Афанди! — қози бирдан жилмайиб Насриддинга гапирди. — Нақдини гаплашаверайлик. Ваколатномани Муҳсинбойга ниманинг эвазига топширингиз мумкин?

Насриддин бир зум ўйланди-да, қаттиқ эълон қилди:

— Юз тилла эвазига!

Гуппи «воҳ» деб ўрнидан туриб кетди.

— Юз тилла! — деди кўзлари чақчайиб, кейин бошини ушлаганча войвойлаб қозихонанинг у бошидан-бу бошига бориб кела бошлади.

— Мен бу тиллаларни, — давом этди Насриддин воситачи сифатида қозига қарата, — Муҳсинбойнинг ўзига қайтиб бераман. Фақат у кейинги ўн йил мобайнида ерларини тортиб олган жаами одамларни, жаами қарздорларини чақиради. Менга битта-битта айтиб туради, мен уларнинг қанча қарзи борлигини тўлайман. Ундан кейин, ўқ ариқдаги хўжайинчилигидан ҳам кечдим деб, қишлоқ аҳли йиғинида шартнома тузади. Қарабсизки, юз тилласи икки-уч кунда ўзига қайтиб боради! Олам гулистон!

— Ажаб савдо! — деди қози севиниб. — Жуда мардона савдо! Офарин! Сиз ҳам офарин денг!

Қози охирги жумласини ўртада юрган Муҳсин гуппига қаратди. Жумласидан кейин нигоҳини ҳам қаратаркан «Ия!» деб юборди. Унинг кетидан қараган ҳамма ҳам «Ия!» деб юборишди.

Ўртада нари-бери юриб турган Муҳсин гуппи чиқиб қочган эди.

— Чиқ, ушла! — бақирди қози миршабларга қараб.

Иккала миршаб чиқиб, уч-тўрт дақиқадан кейин қуруқ қайтиб келишди. Муҳсин гуппини топишолмаганди.

— Сен аблаҳларни зиндонга буюраман! Шундоқ бир аҳмоқ одамнинг найрангига учиб юрибсанлар! Сардобанинг бошида сенларга пишириб қўйибдими? — деб бақирди қози шўппайиб турган миршабларга.

— Қозикалон, қозикалон! — деди Насриддин қозининг ўзини четга тортмоқчилигини тушуниб. — Буларингизни кейин уришаверасиз. Ваколатномани гаплашайлик. Уни жуда донолик билан ёзгансизки, агар бек жаноблари кўргудек бўлса, мартабангизни янада кўтариб, ўзларига маслаҳатчи қилиб олармиканлар дейман, а?

— Буни аҳмоқчилигини қаранг! — деди қози яна нишабни буриб. — Қочиб қаёққа борардинг, денг?! Ростдан ҳам гуппи экан! Шу ақли билан сиздек зукко одамга тош отмоқчи бўлганини қаранг!

Насриддин бетоқат бўлиб ўрнидан турганди, қози ҳар эҳтимолга қарши ўзини орқага ташлади. Лекин Насриддиннинг уни уриш нияти йўқ эди.

— Майли, бойни ҳам кейин топиб жазога тортаверасиз. Лекин у қулоғингиз билан ҳам, бу қулоғингиз билан ҳам эшитиб қўйинглар! Мен пашшаларимни бозорнинг қоқ ўртасида ҳам, тўю томошада ҳам, ҳузури олияда ҳам ўлдиравераман, ҳаққим бор!

— Хўп-хўп! — дерди қози. — Мен ўзим шу ишни кўнглингиздагидек амалия бўлишига киришаман!

Насриддин Абдукаримга имлади-да, бошини баланд кўтариб чиқиб кетди.

Орага узоқ жимлик чўкди. Учовлон нима қилишини, нима дейишини билишмасди. Миршаблар шўппайиб, елкалари осилганча туришарди, қози эса қовоғи уюлганча ерга тикилганди.

Ниҳоят, қози миршабларга ўқрайганча:

— Ернинг остидан бўлса ҳам, осмоннинг устидан бўлса ҳам топиб келларинг ўша аҳмоқни! — деди ижирғаниб. Лекин бояги дўқлари йўқ эди. — Асалу хумларни эга-эгасига топшириб, жи-им юринглар!

Миршаблар «Хўп бўлади, тақсир! Хўп бўлади!» деганча чиқа бошлашди. Аммо... аммо уларга қозихонадан чиқиб кетиш насиб қилмади...

Янги фитна

Ҳа, миршаблар қозининг олдидан чиқишга улгурмадилар. Остонага етганларида, ўқдек отилиб, уларни икки ёққа туртиб, Муҳсин гуппи қайтиб кирди.

— Хоҳласангиз зиндонга буюринг! Хоҳласангиз дарра урдилинг! Лекин шу шайтонга юз тилла бермайман! Шартларига кўнмайман! Битта келгинди туфайли шарманда бўлайми?!

Мухсин гуппи кира солиб шу гапларни қаторлаштириб айтаркан, бу билан таъна-дашномларнинг олдини олмоқни ўйлаганди.

— Шарманда бўлдингизми? — луқма ташлади Содир миршаб.

Мухсин гуппи унга жавоб бермай, тўғри сўрининг ёнига борди-да, учта ҳамёнчани чиқариб қўйди.

— Мана! — деди у, бири каттароқ, иккитаси кичикроқ қизил духоба ҳамёнчаларни кўрсатиб. — Бунисида эллик тилло, кичикроқларида эса йигирма беш тиллодан бор.

Қозикалон билан миршаблар юз тиллонинг учга бўлиниб, кимларга мўлжалланганини тушунардилар-у, гуппининг асл мақсадини билмасдилар.

Гуппи ҳамёнларни қайтадан қўлига олиб тарқатиб чиқди:

— Бу эллик тиллоси сизга, қозикалон! Бу йигирмабешталиклари сизларга. Менга ваколатномани ўша келгиндидан олиб беринглар! Фақат пулни унга берманглар! Илтимос, шу келгиндининг олдида шарманда қилманглар!

Ҳозиргина ҳеч бир иккиланишсиз тўғри йўлга тушиб турган подшоликнинг учала кишисига ҳам пул ўз кучини кўрсатди. Қўлларига битта қўрғон сотиб ололадиган пул тушганди. Қози қўрғонни ўйларкан, сохта мулозамат билан деди:

— Юз тиллани Насриддинга бериб қутулмасангиз бўлмайди, Мухсинбой! Икки ўртада менинг юзим қора бўлиб қолади.

— Тўғри, — деди Содир миршаб ва ҳамёнчадан беш тиллани ажратиб олди-да, қолганини сўрига қўйди. — Беш тилла менинг ҳақим.

— Наҳотки, шу битта одамнинг қўйнидан битта ҳужжатни олиб қўя оладиган иккита йигит топилмаса?!

— Топинг ўзингиз, — деди Содир миршаб ҳақини белига тугиб.

— Ахир мен юз тилла беряпман! — дея Мухсин гуппи бирдан ўзгарди, овози мулойимлашиб, аврашга ўтди. — Йигирма беш тилла — каттакон ер сотиб олиб, эгасини заминдор қилишга қудрати етадиган пул! Ишқилиб, ўша келгиндининг айтгани чиқмаса, бас!

Подшоликнинг учала одами яна қаттиқ саросимага тушди. Ҳақиқатда ҳам қўлларига ақча катта пул эди. Мухсин гуппи зарбаларини давом эттирди:

— Қозикалон, ахир сиз мингта беиш юрган қаланғи-қасанғини биласиз. Битта тиллага бажариб беришади. Мен шаҳарни билмайман, бўлмаса сизларга ялиниб ўтирмасдим...

Гуппининг гапи шу ерга келганда, қози пешонасига шартта уриб, хитоб қилди:

— Аҳмад тараша!

— Ақлингиздан айланай! — шундай дея гуппи қозини қучоқлаб ўпмоқчи бўлди. — Худди ўзи! Боз устига, ажримини бек сизга топширдилар.

Қози ўзини гуппининг қучоғидан олиб қочиб, ҳаммани сўрига имлади.

* * *

Савриниса мита тушган гуручининг эрталаб ёйиб қўйганди. Йиғиб ола қолай деб, хумчага ярмини солиб улгурмаган эди, эшикдан эри кириб келди. Савриниса дик этиб туриб, унга пешвоз чиқди. Насриддиннинг юзлари ҳорғин, лекин кўзларидаги доимий нимтабассум жойида эди. Савриниса ана шу табассумни кўрган заҳоти бутун чарчоқлари, Журжондан узоқда яшаётганидан туғилган аламлари бир зумда тарқаб кетарди.

— Яхши келдингизми? Дамингизни олиб турунг, чойга ўт ёқвораман.

— Ҳа, бир оёқни узатай. Бозорда тоза ҳангома бўлди.

— Тинчликми?

— Э, бутун подшоҳликнинг ўғриси бугун бизнинг бозорга йиғилган эканми, биров ҳамёнини олдирган, биров қопини, биров хумини...

— Вой, тавба! Ўзингиз тинчмисиз?

— Э, биринчи бўлиб биз олдирдик-да хумларни!

— Вой! Ўзингизга зиён етмадими?.. Қандай қилиб кап-катта хумларни ўғирлатвордингиз?

— Билмай ҳам қопман. Абдукарим билан гапга алаҳсиб, бир вақт қарасам, ҳеч вақо йўқ!

— Келган бало-қазо ўшанга урсин, — деди Савриниса хомуш.

Насриддин обдастада юз-қўлини чайиб артинди, хотини эса Абдукарим қўярда-қўймай солиб юборган ўнтача ҳандалакни хуржундан олиб, эшикнинг ёнгинасига териб қўйди.

— Хой, — деди Насриддин қумғонга ўт ёқа бошлаган хотинига. — Эски бир чарм қопчиқ бўлгучийди. Ушани обер-чи!

Насриддин супага чиқиб ёнбошлади. Хотини қопчиқни топиб, чангини қоқиб-суқиб унга узатаркан, ҳазиломуз гап қотди:

— Ҳа, ғаниматга учрадингизми? Ўзингиз-ку чув тушиб кепсиз?

— Э, қўявер, — деди Насриддин бепарво қўл силтаб.

Савриниса яна ўчоққа уннади. Насриддин қозидан олган ваколатномани қўйнидан чиқариб, яна бир ўқиб, мароқланди. Сўнг сурнай қилиб ўради-да, қопчиққа солди. Авайлаб қопни тахлади. Хотинига бир қараб олиб, аста ўрнидан турди-да, қопни бўғотнинг остидаги тешикка тиқиб қўйди.

Тўйдаги воқеа

Эртасига Насриддин Афандининг қўшниси Мутал бобоникада суннат тўйи эди. Турган гап, бундай кунда ҳовлидан сув оқиб турмаса, тўй тўйдек ўтмайди. Гуппи эса, ўзимнинг ҳовлимдан сув оқмаса димқиқиб кетаман, деб ариқни боғлашга рухсат бермаётганди.

Эрталаб Насриддин Мутал бобони ёнига олди-да, ариқ бошига борди. У ерда, келишилгани бўйича, Абдукарим етагида етиб келган гуппининг малайлари Турсунали билан Алимшо ҳозир эдилар. Яна ўн-ўн беш чоғли томошатаблар ҳам йиғилганди.

— Муҳсинбой келишни раво кўрмадиларми? — сўради Насриддин.

— Йўқ, — деди Абдукарим.

— Бизни ўзларининг номидан юбордилар, — деди Алимшо қошларини чимириб.

— Жуда яхши. Бўлмаса, менда ўзлари биладиган ваколатнома борлигини ҳам айтгандирлар?

— Хўш? — деди Алимшо, гарчи гуппи айтмаган бўлса-да, ўзини хабардордек тутди.

— Ана шу ваколатнома бўйича бу ариқдаги сув энди қишлоқники ҳисобланади. Бунга кўнмаган одамни қулоқ-чаккасига қўйиб-қўворишим мумкин!

Насриддиннинг гапини эшитиб, йиғилганлар ҳанг-манг қолишди.

— Йўғ-э! Йўғ-э! — деди Алимшо.

— Ҳа! Хўжайинингиз бунга ишонмаганди, қозикалоннинг олдида уч-тўрт тарсақимнинг мазасини татиб кўрди.

— Йўғ-э! Йўғ-э! — деди Алимшо. Барчанинг, айниқса Турсуналининг оғзи катта очилди. Одамлар ичидан бир-иккита завқли қийқириқ ҳам эшитилди.

Шунга қарамай, йиғилган дўст-душман ҳали Насриддиннинг гапларига тўла ишонишмади.

— Хўш! — деди у Алимшога кесатиқ билан. — Нега бўлмаса кўжайинингиз келишга кўрқди? Тарсақимни еди! Гапим рост! Мана, Абдукарим ҳам гувоҳ.

— Каломулло урсин, мен гувоҳман! — деди Абдукарим ва қозихона эсига тушиб, қотиб-қотиб куларкан, гапиролмай қолди. — Ўзлари ҳам, Муҳсин бойни айтаман, онтарилиб-онтарилиб тушдилар. Битта ўзларимас, миршаблар ҳам тарсақи еди, қозикалон ҳам едилар...

Йиғилганлар Абдукаримнинг кулгисига жўр бўлишди.

— Хўш! — деди Насриддин Мутал бобога. — Қани очинг сувни ариқингизга!

Мутал бобо кўзёшларини артатуриб, иккиланганча йиқилганларга қаради-да:

— Э, жуда зўр келса, гуппидан бир сўкиш эшитаман-да! — деб, сув очишга киришди.

Турсунали, нима қилай, дегандек Алимшога қаради. Алимшо эса Насрид-

дин Афандининг нафақат Кумушкентдаги бек билан, балки Журжондаги сарой кишилари билан ҳам алоқаси борлигини эшитганди. Боз устига, тарсаки еб обрўси бир тийин бўлишдан жуда қўрқарди.

— Қани, биз бой акам билан бир маслаҳат қилайлик-чи, — деди мин-филлаб. Кейин Турсуналини эргаштириб пилдираганча кетди.

Қаҳқаҳа авжига чиқди. Одамлар сувнинг ўртада бўлганини ҳам унутиб, Насриддин билан Абдукаримдан қозихонадаги воқеани суриштиришга тушиб кетишди. Бу ердаги қувончли ҳангомадан эслари оғаёзган Алимшо билан Турсунали анча жойгача чопиб боришди.

Иккови ҳам Муҳсин гуппининг ҳузурига етиб, воқеани айтиб беришди. Улар пойинтар-сойинтар, ҳовлиқиб гапиришаркан, Муҳсин гуппи гоҳ гезарар, гоҳ қизарар эди.

— Хўжайин, нима қилай? Бориб ариқни очиб юборайми? — деди Алимшо.

Гуппи анчагача индамай турди-да, сўнг сулҳпарвар оҳангда тўнғиллади:

— Ариқни қўя тур. Бошқа зарил ишларинг йўқми? Бугун тўй экан, майли, раъиятга ёмон кўринмайлик.

Алимшо билан Турсунали ҳангу манг бўлиб қолишди.

— Бор, отни эгарла! — деди гуппи Турсуналига. Турсунали кетгач, Алимшодан секин сўради. — Ҳужжатни кўрдингларми?

— Йўқ, қуруқ оғзаки гап, — деди Алимшо нафаси ичига тушиб. Гуппининг бу саволи Насриддиннинг гаплари тўғри эканлигини тасдиқларди.

— Бор, девонингни олиб чиқ! — деди гуппи унга ва ўзича бир режа тузиб, мамнун ишшайди.

Алимшо шеър девонини ҳамиша ёнида олиб юрарди, уни дарров гуппига тутқазди. Бу гапнинг устига Турсунали отни етаклаб чиқди.

— Мен буни котибларга бераман. Йигирма нусха кўчиринглар, дейман, — деди Муҳсин гуппи девонга ҳазар қилгандек боқаркан. — Сенлар эса, бугун ҳамма тўйда бўлади, Насриддиннинг уйига кириб, ваколатномани қидирансанлар!

— Қ-қанақа ваколат? Қ-қаердан қидирамиз? — сўради Алимшо ўғрилиқ билан тенг бўлган бу топшириқдан юраги чиқиб.

— Қозихонанинг ваколоти-да! — жеркиди гуппи жаҳл билан. — Бундоқ най қилиб ўралган. Қоғоз дарров чиқади-ку! Уч-тўртта китоби бор, ўшаларнинг ичини қаранглар. Хум, тахмон, токчаларни титинглар. Ҳа, дарвоқе! Меникида шунча хизмат қиласанлар, ҳақларингни бераман, деб доим эсимдан чиқади, ҳозир бериб қўяй.

Гуппи ҳамён титкилаб, иккита кумуш танга чиқариб, икковига улашди.

— Гап шу! — деб отга ўтириб қамчи босаркан, уларга қаттиқ ўқрайди.

Турсунали-ку майли, Алимшо бечора кучли изтиробу иштибоҳда қолганди. Гуппи унинг нозик жойидан тутганди — девонини ўртага солиб, уни ноилож аҳволга қўйганди.

Иккала малайининг олдида жаҳлини босиб турган гуппи от елдириб қишлоқдан чиққач, бор овозда сўкиниб кетарди. Шу аҳволда у яна юз тилла сарф қилса ҳам, ваколатни олишга қарор қилганди. Бугун Насриддин Афандининг уйи тинтилишдан наф чиқишига унчалик ишонмагани учун қозикалон билан тузилган режани тезроқ амалга оширишга ошиқарди...

Тарашага иш топилди

Уч кундан бери Аҳмад тараша миршаб ёки қозихона одамларини кўрса, йўлини тескари бурарди. Бекнинг амридан кейин қозикалон уни бунчалик ҳафсала билан қидиртиришини ҳечам хаёлига келтирмаганди. Қани энди ҳозир беш-олтита ақчаси бўлса-ю, бошқа шаҳар ёки қишлоққа кетиб уч-тўрт ой йўқ бўлиб юрса.

Шу кунларда Тараша ҳар қанақа иш қилишга ҳам тайёр эди. Ҳатто энг сўнгги чорадан — Қосим қароқчига ёлланишдан ёки отини тикиб қимор ўйнашдан ҳам тоймасди.

Аҳмад тараша ўзига тўқ, лекин ошиб-тошмаган оиланинг ёлғиз, эрка

фарзанди эканлиги учун уқувсиз бўлиб ўсганди. Бориб-бориб бу нуқсон уни ҳар қанақа қунт ва диққатталаб ишни бажаришдан ўлимни афзал кўрадиган разилга айлантирди. Ишдан қочадиган одам шоҳона ҳаёт ҳаёлларининг тузоғига илинади. Маълумки, оила ташвиши, бола-чақа боқиш — қунт ва диққатталаб ишларнинг энг чўққисиди туради. Кўнгли шоҳона сарой, мингга кўча ва боғи эрамларда юрадиган Тараша учун ҳар кун уйга бориб, ҳар кун бир хил одамларни кўравериш зиндон билан баробар эди.

Шу ҳаёл ва ташвишлар чангалида баттар қотиб кетган Тараша иш илинжида Шокир қизилнинг чойхонасидан узилолмасди. Ҳозир ҳам йўлда ўтирадиган гадоїваччадан хабар олдириб, чойхонага йўналди; сал нарида ўтирадиган иккинчи бир гадоїваччани қоровулликка қўйиб, подшоҳ одамлари кўриниши билан уни воқиф қилишни тайинлади. Шу кезларда ҳамтовоғига айланган Абди Оппоқ чўккан жойига ёпиштирилгандек бир алпозда ўтирар эди.

— Сенга қойилмасман! — деди Абди Оппоқ, Тараша унинг ёнидан жой олгач. — Қўрғонинг бор, бола-чақанг бор. Тинчгина яшамайсанми? Мен-ку, билмадим, қайси гуноҳим учун падар лаънат худо уриб қўйибди, бўлмаса бунақа қилиб юрмасдим.

Аҳмад Тараша бир қараб қўйиб, жавоб бермади. Абдининг бу гапи чапанилар орасида камдан-кам бўладиган ҳол — бир-бирининг ишига ара-лашиш эди.

— Ўғлимни оёққа қўйсам, кетардим қаландар бўлиб, — давом этди Абди. — Шу ўғлим деб юрибман.

Орага анча жимлик чўқди.

— Менга бола-чақа ташвиши ёқмайди, — деди ниҳоят Аҳмад Тараша секин. Икковининг ҳам кўзи қайғули эди. — Ғужурлашиб юришини ёки улар учун эгилиб ишлашни ўйласам... ўзимнинг жанозам аъло кўринади... Хуллас, шунақаман-де!

Тараша қўл силтади. Кейин яна жимлик чўқди.

— Лекин уйга, йилида уч бўлмаса ҳам, икки марта кириб, сариғидан ташлаб тураман. Тушган-тушганда. Манжалақи айтгандек, жуда қорамни кўрсатмай кетганим йўқ...

Аҳмад Тарашанинг гапи чойхонага кўк ятакли, олачипор соқолли мешкобчи кириши билан бўлинди. Ҳушёр ўтирган Тараша мешкобчи кира солиб, унга бир кўз ташлаганиданоқ, иш борлигини сезди.

Ўйлаганидек, мешкобчи нарироқда туриб, чала имо қилгач, ёнига борди.

— Бир киши қозихонада сизни сўраяпти, — деди у. — Қозикалон, қўрқмасин, деб айтдилар. — Мешкобчи иккинчи гапини тезликда илова қилди.

Лекин бу иловаси кор қилмади. Пастак шипга тегмаслик учун бошини энгаштириб турган Аҳмад Тараша қўлларини белига тиради.

— Пучакмас, — деди шошиб мешкобчи. — Бошим гаров! Топиб, шуни айт, дейишди.

— Мени қозихоналик ишим йўқ!

Тараша ғазабини босганча шундай деб, жойига қайтди.

— Дармон дорингчи ол-чи! — деди кўзлари ёниб.

— Муни шўрваси пишсин, кейин. Шокир, овқатинг бўп қолдими? — деди Абди бирварақай икки кишига мурожаат қилди.

Мешкобчи кўзини узмай турарди. Аҳмад Тараша унга қараб пичирлаб сўкингандан кейин, у чиқиб кетди.

Чойхоначи тумшайиб келтириб қўйган шўрвани ичиб, устидан кўкнори кепагини бир кафт отиб, ҳузурга берилишганда, бўсағада яна мешкобчи пайдо бўлди.

Шуни айтиш керакки, гиёҳвандликка кейинги пайтларда айниқса Аҳмад Тараша ружу қўйганди. Абди Оппоқ эса уни онда-сонда, албатта, овқат билан истеъмол қиларди.

Мешкобчи кўрингач, Аҳмад Тараша тескари ўгирилди. Мешкобчи унинг назар ташлашини узоқ кутгач, туриши бефойдалигини тушуниб, аста ўзи яқинлашди. Сўрининг чеккасига чала ўтириб, у ёқ-бу ёққа қараб олдида, битта тилла тангани чиқариб шолчага қўйди, сўнг уни аста суриб лаганнинг тагигача оборди-да, Тарашага кўринадиган қилиб қистирди.

Аҳмад Тараша кўзлари чақнаб бир тангага, бир атрофга, бир мешкобчи-га қараб, ўйга толди. Тежаб-тергаса, бу танга уч-тўрт ойлик тирикчиликнинг пули эди. Учови қимир этмаган, хийла чўзилган жимликдан кейин Тараша пулга аста қўл чўзди. Мешкобчи енгил нафас олди. Ўрнидан туриб, Тарашага энгашган кўйи «Лайлак қишлоғи, Мухсинбой. Бугун», деди-да, чиқиб кетди. У жуда секин гапиргани учун шундай ёнгинасида ўтирган Абди Оппоқ ҳам ҳеч нарса эшитмади.

Аҳмад Тарашанинг бирдан кайфи чоғ бўлди. Шокир, деб чойхоначини чақирди. Ўн-ўн беш кундан бери Аҳмад Тарашанинг емак-ичмаги қарзга эди. Чойхоначи тумшайганча келганда, Тараша бояги тангани унинг олдига ташлади:

— Мана бундан инсоф билан ҳақингни ол, — деди лоқайд овозда. — Кечқурун бунга (Абдига имлади) битта ош дамла! Ҳозир икки тугун дорингдан келтир.

— Э, отангизга раҳмат! — деди чойхоначи кўзлари ёниб, тангани ушлаб, у ёқ-бу ёғини ағдариб кўраркан. — Бизнинг қўлга ҳам бунақаси тушаркан-ку!

Бироздан сўнг чойхоначи қайтиб келиб, беш-олтита кумуш танга билан иккита тугунча қўйди. Унинг бояги тундлигидан асар ҳам қолмаганди.

Аҳмад Тараша тугунларнинг бирини олиб, Абдига ҳайр ҳам демай чиқиб кетди.

Абди Оппоқ ёлғиз қолди.

Абди Оппоқнинг ҳақиқий отини ҳам, насл-насабини ҳам ҳеч ким билмас-да. Кумушкентга олис тоғ қишлоғидан икки ярим яшар ўғлини етаклаб келганига, мана, ўн йилдан ошди. Афтидан, ўзининг юртида жанговарликда ном чиқарган шекилли, бировдан ғазабланса, бир-икки марта: «Ўв, мен тоғчи уруғиданман!» деб қўйганини одамлар эшитишган.

Икки-уч яшар боласи билан одам бекорга бегона юртга бош олиб келмайди. Абди шаҳар чеккасидаги кичкина ҳовлини сотиб олганда, қўни-қўшнилар орасида шу саволга жавоб олишни истовчилар анчагина топилди. Лекин Абдидан: «Хотиним ўлган. Ундан кейин юртим кўзимга ёмон кўринди», деган гапдан бошқасини ололмайдилар.

Хотини жуда гўзал бўлганини, бир бойвачча билан ўғлини ташлаб қочганини, Абди уларни топиб, бойваччани ўлдирганини, хотинини эса уч талоқ қилиб ташлаб келганини ҳеч кимга айтмасди. Шу жумладан ўғлига ҳам. Узи ҳалол, серҳунар, айниқса, жуда кучли йигит бўлгани учун тез орада элга қўшилиб кетди.

Унинг ниҳоятда бақувватлигини қўшнилар тасодифан сезиб қолишганди. Бир куни қўшни маҳалладан қутурган буқа қочиб келди. Айтишларича, йўлда бир-иккита одамни эзғилаган ҳам экан. Маҳалладаги ҳамма «қоч-бекин» деб тумтарақай бўлиб турган пайтда, Абди Оппоқ тўппа-тўғри буқага қарши келди. Бундай мардликдан бироз эсанкираган буқанинг икки шохидан ушлаб, «ё, пирим», деганча ерга йиқитди-да, хув наридаги қолиб кетган эгалари келгунча шундай ушлаб турди.

Буқа боғланиб, Абди Оппоқ ўрнидан турганда одамлар унга бошқача қарай бошлашганди. Унинг ўртадан сал баландроқ, бироз тўлишган гавдасида шунча куч борлигига лол қолишганди.

Кумушкентда бир пирсиённинг мактаби бўлгучи эди. Унда таълим оладиган ўртамиёна бойларнинг болалари ҳар томондан мукаммал киши бўлиб етилар эдилар. Ўн икки ёшда бу мактабга кирган ўспирин ўн етти ёшида ҳам ҳарбийдан, ҳам арабу форсийдан, ҳам мирзоликдан, ҳам сиёсату давлат тузилишининг шажарасидан хабардор бўлиб чиқарди.

Ўғли ўн иккига яқинлашаркан, Абди Оппоқ шу мактабни орзу қилиб қолганди. Иттифоқо бир куни унинг олдига бир савдогарвачча келиб, севган қизини опқочиб, бошқа шаҳарга, тайинли жойга қўйиб келишни илтимос қилди. Иш амалга ошса, эллик тилла беришини айтди. Мактаб илинжида юрган Абди Оппоқ ўбдон суриштириб, қиз ҳам розилигини, фақат ота-оналар ўртасидаги можоро туфайли бахти қаролик юз бериши мумкинлигини аниқлади. Сўнг бу ишни жуда усталик билан амалга оширди.

Шундай йўл билан ўғлини пирсиённинг мактабига жойлагач, одамлар наздида бирдан ўзгарди-қолди. Устачиликни ташлади, отидан ташқари ҳамма

жонлигини сотди, томорқасига ҳам қарамай қўйди. Аслида эса, Абдининг кўнгли дунёдан совуганига анча бўлганди. Ўзини базўр ушлаб юрарди, ўғлининг тақдиридан кўнгли тўлғач эса, ҳамма ишини ташлаб юборди-қўйди. Карвонга кўриқчи сифатида ёлланиб, бир Бағдодга, бир Деҳлига бориб келганди... Шундан сўнг орадан уч йилга яқин вақт ўтди.

Бу йилни у Кумушкентда ўтказишга қарор қилганди. Бир томондан чарчаган, иккинчи томондан ўғлини кўриб туриш истаги туфайли баҳордаги карвонбошилардан келган «совчи»ларга рад жавобини берганди.

Ҳозирги кунда у бир тийинсиз эди, пирсиённинг мактабига ҳақ тўлайдиган вақти ҳам ўтиб бораётганди.

Хуллас, у Аҳмад Тарашадан ҳам кўпроқ ақчага зориққанди. Шу сабабли Шокир қизилнинг чойхонашининга айланган, ҳар куни икки-уч маҳал бозордаги бошқа чойхоналарга ҳам бориб, учраган танишларига ўзининг пакчасини тайинлаб қайтар эди.

Аҳмад Тараша иш бошлади

Абдукарим янги кўрғонидаги чала битирган чархпалагини синаш учун ишга туширганда бутун оиланинг севинчи чексиз-чегарасиз эди. Ҳали охириги миҳлари қоқилмаган, новлари ҳам омонат ўрнатилган чархпалак бир ариқ сув бера бошлаганди.

Абдукарим яқинда қазилган ариқлардан шўх югургилаб оқаётган сувни томоша қилиб бораркан, экинзорининг нариги чеккасига етганини ўзи ҳам сезмай қолди. Сўнг бекор исроф бўлмасин деб, сувни янги бедазорга бурди.

Ҳа, бу ерда ҳамма нарса янги ва ўз кўли билан яратилган эди. Абдукарим камдан-кам одамга насиб қиладиган мароқ билан сувнинг оқишини кузатиб, гўзал орзуларга чўмди.

Шу пайт икки юз қадамларча орқада қолган уй тарафдан хотини чақираётганини элас-элас эшитди. Азбаройи маза қилаётганидан қимир этмади. Лекин олдига етти ёшлардаги қизчаси югуриб келди-ю, унинг бахтли дақиқасига чек қўйилди.

— Адажон, ойижонимга уч киши дўқ уряпти!

Зухра қизча бу гапни умрида кўрилмаган ваҳима ва чинқириш билан айтди. Ҳуши бошидан учган Абдукарим кетмонни ола солиб уйига югурди. Уйдаги вазиятни кўриб, баттар гарангсиб, қотиб қолди.

Хотини Зубайда чақалоқни бағрига босганча бир чеккада дағ-дағ қалтираб турар, айвон томондаги кўрпа-тўшаклар ағдар-тўнтар қилинганди. Буларнинг барига кулоҳ кийиб, юзининг ярмига мато боғлаб олган уч киши сабабчи эди.

Босқинчиларнинг баланд бўйли бир қотмаси бақириб сўкинганча ичкаридан катта хумдаги мошни бир ўзи кўтариб чиқди-да, ҳовли саҳнига ағдарди.

— Ҳой, мусулмонлар, сизларга нима керак? — сўради Абдукарим кўрқанидан тутилиб-тутилиб.

Босқинчилар Абдукаримни кўриб, тинтувни қўйишди-да, чўқморларини кўлга олишди. Учовининг белида ханжар осиглиқ эди.

Мош ағдаргани Абдукаримга яқинроқ келди. Бу — қовоғига кулоҳ бостирилган, юзи танғилгани учун фақат яшил кўзлари кўриниб турган Аҳмад Тараша эди. Сирасини айтганда, агар юзи очиқ бўлганда ҳам Абдукарим уни танимасди.

— Ҳа, товламачи, ваколатнома қани? — бақирди Аҳмад Тараша.

Абдукарим ҳеч нарсани тушунмади.

— Қанақа ваколатнома?

— Ҳо! — деди Аҳмад Тараша ўртоқларига қош қоқиб. — Юз тилло урмоқчи бўлган ваколатномани ҳам билмайди-я! Пашша! Насриддин Афандининг пашша ҳақидаги ваколатномаси! Билиб қўй, мол-жонинг, боланг керак бўлса, топасан! Берасан!

Аҳмад шундай деганча ханжарини чиқарди-да, Зухра томон йўналди. Қизча отасидан кейин етиб келиб, онасининг яқинида бармоғини оғзига тиққанча турганди.

Тарашанинг ҳаракатидан Зубайда чинқириб қизига, Абдукарим эса кетмон

билан Тарашага отилди. Лекин уриш-сўкишнинг ҳадисини олган қароқчи унинг ҳамласига чап бериб, шериклари ёрдамида бирпасда боғлаб ташлади.

— Айт, қаерда?! — деди Тараша ерда ётган Абдукаримни тепиб.

Абдукарим инграб, жавоб беролмади.

Унинг азобини кўриб, Зубайда ва Зухра бақириб йиғлаб юборишди. Бақириклардан чўчиган чақалоқ ҳам уларга жўр бўлди.

— Учир овозингни! Итваччаларингникини ҳам ўчир! — бақирди Тараша Зубайдага қарата. Гапи қор қилмагач, Абдукаримнинг бўйнига ханжарини қадаб: — Ҳозир сўйиб ташлайман эрингни! — деди.

Бечора она-бола кўллари билан оғизларини беркитишди.

Тараша яна Абдукаримни азоблашга ўтди. «Айт, кимга бериб қўйгансан?», «Қаерга яширгансан?», «Насриддин Афандидами?» деган сўроқ ва қис-товларни такрорларкан, ора-сира уни тепиб кўярди.

Она-боланинг бўғиқ увлаши, чақалоқнинг биғиллаши, Тарашанинг дўқ-лари олис-олисларга тараларди. Лекин тушдан кейинги жазирама кунда узоқда кичрайиб кўринаётган сардоба чинорларидан бўлак бу тўполонга садо бериши мумкин бўлган, қимирлаган қора кўринмасди. Мабодо биронта ўткинчи кўринганда ҳам барибир унинг қўлидан ҳеч нарса келмасди.

Елғиз яшаганнинг ана шуниси ёмон.

Тараша тепишдан чарчади. Шу билан бирга Абдукаримда ростдан ҳам ваколатнома йўқлигига тушунди. Лекин ўрганган кўнгил ўртанса қўймас дегандек, ҳамма чораларни синаши лозим эди. Шунинг учун шерикларига Зубайдани ушлаб туришни имо қилиб, Зухрани бўйни, елкаси аралаш чангаллаб ўзига тортди-да, каттакон ханжарини унинг бўғзига тўғрилади. Қизча кўзлари чиқиб кетгудек биғиллаб, бақириб типирчилади-да, ҳушидан кетди. Тараша эса парво қилмай Абдукарим билан унинг хотинига қараб бақирди:

— Айтларинг, ҳужжат қаерда, бўлмаса, боланинг жонига жабр қиласан!

— Айтинг! Беринг ўша ҳужжатни!.. — дея чийиллади хотини.

— Билмайман! Кўрганим йўқ қозихонадан кейин! — жавобан бақирди Абдукарим.

Тараша қизчани ерга қўйди-да, бошқа йўлига ўтди. Бир қучоқ пичанни ўзи олиб, бир қучоқдан шерикларига ҳам олишни буюриб, чархпалак томон юрди. Чархпалак айланиб, сув чиқариб бераётганди. Учала босқинчи каттакон хода топиб, уни тўхтатишди.

Кейин қайтиб, бири Абдукаримни суяди, бири яна пичан олди, Тарашанинг ўзи эса хокандозга чўғ солди. Бу пайтда Зубайда йиғлаб-сиқтаганча Зухранинг юзига сув сепиб, атрофида парвона эди.

— Мана, қара! — деди Тараша Абдукаримни чархпалакка қаратиб ётқи-зишгач. — Фирромлик билан юз тиллани тортиб олмоқчи бўлган кишининг жазоси шу.

Аҳмад Тараша гапини тугатиб, тагига тахланган пичанга ўт қўйди. Ҳўл шимилиб кетган чигирни батамом ёқишга пичан камлик қилишини сезгач, Тарашанинг шериклари рўзғорга ғамланган ўтиндан опкелиб ташлай бошлашди. Тарашанинг ўзи эса Абдукаримга: «Айт! Топиб бер!» деб зуғум қилиб турарди.

Чархпалакка қўшилиб алам ўтида ёнаётган Абдукарим инграб йиғлар: «Ҳой мусулмонлар! Билмайман! Кўрганим йўқ! Утни ўчиринглар! Хонавайрон бўлдим!» деб зорланарди.

Намиқиб кетган чигир тўла бўлмаса-да, ярим-ёрти ёниб, улкан филдираги сувга қулаб тушди. Ерда қолган новнинг, устунларнинг бўлаклари ярим ёниб-ярим тутаб ётарди.

Чархпалак ҳақиқатан ҳам катта эди. Филдирагининг баландлиги ўн-ўн беш қадам келарди. Чунки у сув олаётган жарнинг ўзи чуқур ва кенгина эди. Абдукарим қирғоққа олиб келадиган узун новларни ясагунча ҳам озмунча ёғоч ва меҳнат сарф қилмаганди.

— Бу калтаклар, чигириннинг ёнгани ҳали ҳолва, — деди кўзлари со-

1 Чигир — чархпалак

вуқ йилтираб Тараша. — Агар ваколатноманинг кимда ва қаерга яширилганлигини билиб қўймасанг, жонингдан айрилсан! Болаларингдан айрилсан! Уйингга ўт қўйман!

Тарашанинг кўзлари ваҳшиёна ёнар, айтган гапларини бажариш унинг учун жуда осонлиги кўриниб турар эди.

— Билиб қўй, — деди у дағдағасининг охирида секингина. — Менга одам пашшачалик гап! Эшитдингми?

Меҳнатига, ўтган аламларига ёш боладек увлаб, кўзини чархпалакдан узмаётган Абдукарим рози бўлиб бош ирғади. Шу дақиқада у қозихона можаросига араллашиб қолганлиги учун ўзини ич-ичидан сўкарди.

Тараша ва шериклари Абдукаримни ерпарчин ҳолида ташлаб, отланиб, кетдилар. Абдукарим анчагача уларнинг ортидан увиллаб қараб ётди. Сўнгра хотини уни ечиб олди.

Абдукарим ўрнидан турди-да, ҳам чўлоқланиб, ҳам букчайиб белини ушлаганича, чархпалакнинг олдига борди. Юм-юм йиғлаб, кўзларини тикканча анча турди.

— Ўзингиз тузукмисиз? — сўради Зубайда бунинг акси бўлишидан жуда кўрқиб.

— Зухра қалай? — деди у хотинининг саволига жавоб бермай.

— Кўзини очди. Лекин гапирмаяпти.

— Ярамаслар, — деди Абдукарим тишларини ғижирлатиб.

Кейин хотинига инграниб, эшак келтиришни ва мингаштириб юборишни сўради. Хотини тушунмай анграйди.

— Ҳасандан хабар олай! — деди Абдукарим.

— Вой, ўлмасам! — деди Зубайда мол боққани кетган тўнғичи эсига тушиб.

Эшакни олиб келди-да, эрининг минишига кўмаклашар экан, яна умид билан сўради:

— Болага тегинмас?

— Бу ярамасларнинг қўлидан ҳар бало келади. Улдирраман! — деди Абдукарим биқинини ушлаганча инграниб.

Лекин Абдукаримнинг чўлга чиқишига ҳожат бўлмади. Тўртта қўй ва сигир-бузоқни олдига солганча Ҳасаннинг ўзи кириб келди. Боланинг кўзлари даҳшатли саволдан олакула эди. Ёнидаги бўрибосар «Нима бўлди?» дегандек ташвиш билан «Вов!» деди.

* * *

Мутал бобо неварасининг суннат тўйи куни гуппи томонидан Насриддиннинг уйини ҳам тинтув қилиш ҳақида гумашталарига буйруқ берилган эди. Бу буйруқ аъло даражада бажарилганди. Бутун дон-дун идишлардан ағдарилган, кўрпа-тўшак, китобларнинг титпители чиқариб ташланганди.

Насриддин хотинининг оқ уришларига қарамай тўғри келди-да, бўғот тешигига қўл солиб, ваколатноманинг жойида эканлигини билди. Савриниса дарров шам ёқиб, сандиқларидаги бўғчаларни ечиб, санаб чиқди. Ҳамма латта-путтаси жойида эди. Бу — Насриддин «ўғрилар»нинг асосий мақсадини тўғри тушунганлигини тасдиқлади. Эртасига Насриддин ҳар эҳтимолга қарши бўғот тешигини яхшилаб сувади-да, кечгача нима қилиш кераклигини ўйлади. Тўғрисини айтганда, бутун қишлоқ ҳол сўрашга келавериб, ўйлагани ҳам қўймади.

Муҳсин гуппининг таслим бўлишни истамаётганлиги аниқ. Фақат қозикалон қайси фикрдалиги ноаниқ эди. У ҳам гуппига қўшилиб олганмикин? Бу савол кеч қоронғида Абдукаримнинг кириб келиши билан ўзининг аҳамиятини йўқотди. Бечора деҳқоннинг инграниб, оғриқ азобидан афтларини буриштириб айтаётган ҳикоясини эшитаркан, Насриддин жойида ўтиролмасди. Абдукарим эса гапининг охирини ваколатномани қозикалонга қайтариб бериш ҳақидаги илтимос билан тугатди.

Насриддин дик этиб ўрнидан турди-да, боягина суваган тешикдан ваколатномани олиб Абдукаримга узатди:

— Манг, олинг! Агар яна келишса, қўлларига тутқазинг! Бойлар билан, арбоблар билан тенг келиб бўлмас экан, денг! Хоҳласа, деҳқонларни беватан

қилади! Хоҳласа, кулини кўкка совуради! Биз эса, индамай қўл қовуштириб турамыз, денг!

Абдукарим ўзини ваколатномадан олиб қочди.

— Мен ўзимни ўйлаганим йўқ! — деди у оғриқларини ҳам унутиб. — Бўларим бўлди, чигирим ёниб кетди, энди уни тиклашга қурбим етадимми-йўқми, номаълум. Мен сиздан хавотирдаман. Сизга бирон заҳмат етмасин дейман!

Насриддин бирдан Алининг аламини Валидан олаётганини тушуниб, аччиғини босди.

— Менга жин ҳам урмайди, — деди у ҳужжатни олган жойига яна яшириб. — Келиб айтганингиз яхши бўлди. Энди сизнинг ҳам битта тукингизга биров тегиб кўрсин-чи! Мен қозикалоннинг гапига учиб юриб, шу касофатга қолдирдим сизни! Қўрқманг, чигирингизни ҳам шу кўппакларга тузаттирамыз! Лекин, ваколатнома қаерда деб сўрашса, мана шу жойидалигини айтаверинг, — деди Насриддин бўғотни кўрсатиб. — Ҳа, айтмоқчи, ҳозир кўрғонингизга қайтасизми, кеч бўп қолди-ку?!

— Йўғ-э! Келинингиз ўлсам қолмайман, деди. Ҳаммамиз келганмиз. Эртага қайниларимдан бир-иккитасини олиб қайтамыз! — Абдукарим шундай деб, кетишга чоғланди. Насриддин уни эшиккача кузатаркан, яна кўнглини кўтарди:

— Яхши. Лекин энди ҳеч хавотир олманг! — деди. — Энди мен уларни бошқача оҳангга соламан-ки... ўзлари бош уриб келишади!

Эртасига азонлаб Насриддин дарғазаб аҳволда шаҳарга жўнади. Душманларининг босқинчиликкача боргани, уни деб Абдукаримнинг заҳмат чеккани, қизчасининг гапиролмайдиган бўлиб қолгани Насриддини шу аҳволга солганди.

Ҳозир бориб қозикалонни, миршабларни чунонам шарманда қилсинки! Бозорнинг ўртасига олиб чиқиб уради. Бек саройининг ичига олиб кириб уради. Шундай таъзирини берадики, ўзлари гуппининг оёқ-қўлини боғлаб келтиришади! Ўзлари бош бўлиб Лайлакдаги қарздорларни гуппининг исканжасидан қутултиришади!

Насриддин ана шундай хаёллар билан Кумушкент бозорига кириб келди. Шаҳд билан қозихона томон кетаркан, Содир миршаб ва Нодир миршаб кўриниб қолармикин, деб атрофни кузатиб борарди. Улар кўринмади-ю, аммо ғуж-ғуж одамлар ичида унга бир тикилган яшил кўз йилт этгандай бўлди. Насриддин дарров аланглаб, шу кўзнинг эгасини қидирди.

Йўқ, у яширинган эди. «Менга шундай туюлгандир», дея ўйлаб қозихонага ўтди.

Қозихона берк эди. Семиз, дамқисма касали борлигидан пихиллаб гапирадиган барзанги хизматкор эшик олдини супуарди.

— Қозикалон йўқлар, қачон келишлари номаълум, ишингизни менга тайинлаб кетаверинг, оқизмай-томизмай етказаман! — деди барзанги.

Насриддин унинг афтига қараб ёлғон гапираётганини сизди. Нима қилишини билмай аччиқ билан атрофдаги ғуж-ғуж одамларга кўз югуртирди-ю, яна кимдир уни кузатаётганини сизди. Насриддиннинг миясига бир нарса «зинг» этиб урилди-да, бирдан ҳушёр тортди. «Демак, уни кузатишяпти. Демак, дарвозадан киргандаёқ қозикалонга хабар етиб келган! Демак, ҳатто, уни ҳам Абдукаримнинг кунига солишлари мумкин! Демак, иш йириклашиб кетибди!» дея ўйлади.

Насриддин йилт этган кўзларнинг эгасини топиш учун чумолининг инидек ғивирлаган бозорни кузатаркан;

— Қаерга кетган эканлар, қозикалон? — деб сўради.

— Саройга, — деди хизматкор ёлғондан. Бу билан у ҳам мақтанмоқчи, ҳам пўписа қилмоқчи эди. Насриддиннинг аччиғи яна юзига тепди.

— Яхши! Бўлмаса айтиб қўйинг! Мен қозикалон билан битадиган ишимни бекнинг олдида ҳам гаплашавераман!

Насриддин ўзини таъқиб қилган кўзнинг эгасини тополмади. Қозихонадан узоқлашаркан, ўзига ясовул топиш кераклигини ҳис қилди. Йўқ, у кўрқмасди. Қилич, таёқ, қамчи уриш сабоқларини яхши билар ва ҳеч бўлмаганда икки кишини дабдала қилиб ташлаши мумкин эди. Бироқ кўпчилик келса-чи?

Эҳтиёт чораларини кўrsa зарар қилмайди. Душман олдида мулзам бўл-маслик керак.

Насриддин масалани дарров ҳал қилди: заҳарни заҳар кесади, ёлланма одамга ёлланма бас келади.

Насриддин шундай деб ўйлаши билан узоқдаги олачипор соқолли обихудойчига кўзи тушди. Тўғри мешкобчига қараб юрганди, кузатувчилар эсига тушди. Шунинг учун йўл-йўлакай икки-уч одам билан савдолашди. Кейин бошқа обихудойчини топиб, ундан сув ичиб, узоқ чаққалашди. Сўнг яна бозор оралаб, олачипор соқолли мешкобчига яқинлашди.

— Менинг бир журжонлик савдогар дўстимга тан қоровул керак. Номард бўлмасин. Мени биласиз-а! — деди Насриддин кулиб туриб.

Мешкобчи Насриддиннинг кулгиси ниқоб эканлигини тушунди. Сув қуяркан, худди чаққалашаётгандек гапирди.

— Биламан. Мен билмайдиган нарса кам.

— Яшанг! Менбоп бўлсин.

— Худди сиз бопи бор-у, ҳозир йўлга юрмайди-да!

— Айтинг, кўндириш ўзимга тан.

Насриддин сув ҳақидек қилиб аста йигирма тийинлик танга узатганидан кейин суҳбатдаги хандон яна зўрайди. Улар шу аҳволда яна уч-тўрт оғиз гап отишди. Кейин Насриддин сўради:

— Туя кўрдингизми?

— Ия! Қанақа туя?

Бу луқмалар ҳам кучли қаҳқаҳалар орқасида айтилдики, четдан қараганда, бу дақиқаларда баъзи одамлар тақдири ҳал бўлаётгани ҳеч билинмасди.

Нозлиниса

Насриддин мешкобчи билан гаплашгач, бозорда кўринмай қолди. Икки-уч соатдан кейин яна пайдо бўлди. Энди фақат ўта зийраклик билан кузатган одамгина унинг кетидан киши билмас тарзда бир қаландар сурғалиб юрганини кўриши мумкин эди. Каттакон қулоҳини кўзигача бостирган, сап-сарик патак соқолли бу кимса боғлаб қўйилгандек Насриддиннинг кетидан қолмас, у ҳам Насриддиннинг, ҳам Абдукаримнинг муҳофазасини бўйнига олган одам эди.

Бу кўриқчи Насриддинга жуда қимматга тушса-да, кайфи чоғлигини бузмади. Чунки қаландар билан келишаётгандаёқ пул топишнинг йўлини ўйлаб қўйганди. Ҳозир шу режасини амалга ошириш учун йўл олди.

Кумушкент ҳокими Дўнанбек ўттиз ёшга кирган бўлса-да, шаръий никоҳ бўйича ҳали уйланмаган эди. Умри салтанатнинг чекка жойлари ҳисобланмиш Ҳиндистон ва Румда¹ ўтган бу жангчи ўрдадаги таниш-билишлари орасига тушиб, ниҳоят Журжонга чакирилди. У маъмурийми ёки ҳарбийми бир лавозим, шунинг билан бирга уйланиш учун ҳукмдор бир одамнинг қизини ўша юқоридаги орқайинлари ёрдамида излаб юрганида, тўсатдан саройда ўзгариш юз бериб, унинг ҳомийлари шохнинг эътиборидан тушди. Бунинг натижаси ўлароқ уни яна Журжондан четлатишиб, асли туғилган жойи бўлмиш Кумушкент вилоятига жўнатишди.

Кумушкентга келгач, Дўнанбек Журжонга қайтиш, Журжондаги энг олияларнинг қизига уйланиш ниятларидан кечмаганди. Аммо... Аммо Кумушкентда Нозлинисани учратди-ю, Кумушкентдан уйланиб, кейин Журжон лавозимларига ўрмаласа ҳам бўлади, деб ниятининг ярмини ўзгартирди. Айниқса, Нозлинисадан рад жавобини олган шу кунларда оташин муҳаббат ўтида ёниб юрарди.

Дўнанбекнинг ишқи тушган Нозлиниса Кумушкентдаги энг бой оиланинг якка-ёлғиз қизи эди. Отаси Бароқхон катта заминдор ва савдогар бўлиб, унинг Бағдодда, Пекинда ва Журжонда ҳам уйлари бор эди. Шу сабабдан қизи Нозлинисадаги димоқ-фироғ ўзига ярашарди. Дўнанбек билан Нозлиниса ҳозирча муросага келолмаётган бўлсалар-да, икковининг дилида ҳам Журжонда яшаш истаги, орзуси кучли эди, бу жиҳатдан бир-бирларига жудаям ўхшар эдилар. Аммо худди ана шу ўхшашлик Дўнанбекнинг муродига етишида энг

¹ Рум — ҳозирги Туркия

катта тўғаноқ бўлаётганди. Нозлиниса хаёллар сурар, ўзини гоҳо шахзодалар, гоҳо, камида Журжондаги саркарданинг ёки бошқа бирон олий зотнинг ёнида кўрар эди.

Қизининг қистовлари билан бундан икки йил муқаддам Бароқхон Журжондан уй сотиб олган, ота-бола у ерда олти ой яшаб қайтгандилар. Олти ой ичида жуда кўп зиёфатлар, сайллар уюштирилди, мумкин қадар юқорироқ мансабдаги меҳмонлар чақирилиб, уларнинг орасига киришга ҳаракат қилинди-ю, аммо Нозлинисанинг орзусидаги одамлар уларни назарга илмади. Бароқхон қизининг тантиқлигига қулоқ солиб, Журжонда қолса итнинг кейинги оёғи бўлиб юришини тасаввур қилди, барига қўл силтаб, Кумушкентга қайтди. Лекин Нозлинисанинг талаби инobatга ўтиб, Журжондаги болохоналик уйи, икки таноб ҳовлиси бўлган қўрғончани сотмади.

Хуллас, Дўнанбекнинг ишқи ана шу Нозлинисага тушганди. Нозлиниса эса Кумушкентдаги биронта йигитни гаплашишга арзийди деб ҳисобламасди. Лекин бекка жиндек рағбат билдириб, унинг кетма-кет совчи юбориб, орага одам солишини ўзича кечирар эди, сабаби — бекнинг Журжонни кўрганлиги, уч-тўрт марта бўлса-да ўрдага кириб-чиққанлиги эди. Журжон ва ундаги воқеаларни, аслзодаларнинг муносабатлари ҳақидаги миш-мишларни Нозли ёш бола пахлавонлар тўғрисидаги саргузаштларни қандай берилиб эшитса, шундайин бир завқ билан тинглар эди.

Ана шу Журжон тафсилотлари туфайли Насриддин Афанди ҳам Нозлинисанинг ўртоғига айланганди. Насриддинни меҳмонга чақириб, дугоналари ва канизлари даврасида Журжондаги байрамларнинг ўтиши, шоҳ ва шахзодалар, вазиру саркардалар, шоҳнинг онаси Туркон хотин, бошқа маликалар, намоёнларда йигирма битта мамлакатнинг байроғи пастга туширилиб ўтиши ҳақидаги ҳикояларни маҳлиё бўлиб тингларди.

Ана шу суҳбатлар орасида Нозлинисанинг аслида бекни ёқтириб қолганини, аммо отдан тушса ҳам эгардан тушмаслик қабилида иш тутиб, ҳамон бекни азоблашни, уни янада кўпроқ ялантиришни, ҳар турли қилиқлар билан унинг жаҳлини чиқаришни яхши кўришини Насриддин сезиб қолганди.

Ҳозирги ўзига зарур бўлган пулни топишда ана шу муносабатдан фойдаланмоқчи бўлди.

— Ўртоқжон, менга ақча керак. Ёрдам берадиларми? — сўради жилмайиб Насриддин Нозлинисанинг дугоналари чиқиб кетгач.

Нозлиниса гап-сўзсиз бармоғидаги узуклардан бирини еча бошлади.

— Йўқ, йўқ, — Насриддин уни тўхтатди. — Менга бекни гаровда ютиб оладиган ақча керак. Шунда ёрдам бера оладиларми?

— Гаровда бой берса, бекнинг роса жаҳли чиқадими?

— Жуда-жуда! Соқолини юлиб ташлаши мумкин.

— Улсин! Нима ёрдам керак?

— Йўқ, аввал айтинг-чи, шаҳарнинг казо-казолари олдида менга ичиш учун булоқдан бир коса сув олиб келишга ўртоқжонимнинг бўйни ёр берадиларми?

— Ўртоқжон юз-қўлингизни ювиш учун ҳам сув қуйиб туриши мумкин! — Нозлиниса бироз ўйлаб, сўради: — Шунда роса аччиғи чиқадими?

— Жуда, жуда чиқади-да. Энди битта гап сўрасам, майлими?

Нозли индамай қараши билан рухсат берди.

— Нега ўртоқжоним бекнинг ҳадеб аччиғини чиқаришни яхши кўради-ю, хурсанд қилишни хоҳламайди?

Нозлиниса чимирилиб юзини бурди. Насриддин бу гўзал қизни синглисидек яхши кўриб қолганди. Ута тантиқлиги ва такаббурлиги билан бахтсиз бўлмаса деб кўрқарди. Нозлига бекдан кўра яхшироқ умр йўлдоши чиқмаслигига ишонарди.

— Бек яхши одам...

— Кўрқаман, — деди Нозли Насриддиннинг гапини бўлиб. — Ҳамиша шундай қолармикин? Нега шу пайтгача уйланмаган? Бу ҳақдаги ўзининг гапларига ишонмайман.

— Ишонаверинг. Оддий суворийликдан шу мартабага эришган...

— Мақтанг-а, мақтанг!.. — деди Нозлиниса. — Агар яна битта мақтасангиз, сизни у орага қўйган деб ўйлайман.

Насриддин қип-қизариб кетиб, ҳар қандай саройда ҳам бир гапнинг остидан иккинчи гапни излашларини ўйлади. Аммо Нозлини у дарров кечирди.

— Аччиғини қистатадиган жумладан гапирмайсизми? — давом этди Нозлини ва ўзининг фусункор табассуми билан Насриддиннинг кўнглидаги ғуборини бир пуфлагандек тозалаб қўйди.

— Ўртоқжон, сиз эртага саҳар билан пешиннинг ўртасида Боғибаландга сайрга борсангиз ва ҳамиша Қўшдарвозадан огоҳ бўлиб турсангиз. Эртага пайшанба, бек дарвоза ва шаҳар деворларини кўриқдан ўтказадди. Қўшдарвозага келганда Боғибаландда юрганингизни кўрса, бас.

— Хўш, кейин-чи? — сўради Нозлини икки бармоғи билан иягини ушлаганча қизиқсиниб қараб.

— Бекни кўргач, пастга тушиб келасиз. Дарвоза олдида булоқ бор... Нозли қийқириб кулиб чапак чалди-да, қолганини гапиртирмади. Бекнинг аччиғини қистатиш унга жуда ёқарди.

Эртасига бек шаҳар қўрғонини айланаркан, Насриддин унга Қўшдарвозанинг олдида «тасодифан» йўлиқди.

Қўшдарвозадан юз қадамларча нарида Боғибаланд бошланарди. Турли хил мевали дарахтларга тол, терак аралаштирилиб экилган бу баланд, тушманзара тепалик шаҳарнинг сайрғоҳи, томошабоғи бўлиб, унда асосан бадавлат одамлар истироҳат қилардилар. Тепаликда ҳамиша шабада эсарди; у ердан одам шаҳарни ва шаҳар ташқарисини олис-олисларгача кўриб турарди. Бу ерга бир-биридан кўринмайдиган қилиб ўн-ўн бештача сўри ва беш-олти чоқли иморат ҳам қурилганди. Ёгин-сочинли кунда-да истаган одам тунаб қолиши мумкин эди.

Бек Насриддин билан ҳол-аҳвол сўрашиб турган пайтда, тепаликдан қийчув қилишиб бир тўда зодагон қизлар тушиб кела бошлашди. Йиғилганлар ҳаммаси бу қизларнинг жўрабошиси Нозлини эканлигини дарров танишди. Бекнинг ранги бир бўзариб, бир қизариб, турган жойида қотиб: «Шу соҳибжамол бир кулиб қарармикин?!» деб шивирлаб қўйди.

Насриддин Афанди томоғини бир қириб олди.

— Хоҳласам, — деди у бекка ва ён-веридаги уч-тўрт кишига эшиттириб. — Шу соҳибжамол менга булоқдан сув олиб беради.

Бек истеҳзо ва қаҳр билан ўгирилиб, сўкиб юборишдан ўзини зўрға тийиб, унга узоқ тикилди. Сўнг яна Нозлини томон қараркан, овози хириллаб гап қотди:

— Сизни ҳурмат қиламиз. Лекин жуда от суриб кетманг, Афандим!

— Бек жаноблари билан бир баҳс бойлашим мумкин! — деди Насриддин жилмайиб.

Бек туюқиб кетди.

— Мана шу усти бошим билан отимни тикаман-да, қолган дарвозаларни яёв кўраман! — деди.

Насриддин бекнинг қизил шойи мурсагига, тўқаси тилла камарига, отига кўз югуртириб, жилмайди.

— Бўпти! — деди сўнг. — Лекин бек жаноблари Нозлинига бўлган ҳурматларини ўзгартирмаслиги шарт!

— Мулла Насриддиннинг ўзлари нима тикадилар? Ўзлари? — деди бир мулозим лаганбардорлик қилиб. Унинг бу гапидан кейин мазах кулги кўтарилди. Чунки бекнинг сарпосига тенг бирон бойлик қўйиш Насриддиннинг қўлидан келмасди.

Ниҳоят кулги босилди.

— Агар ютқазсам, бир йил мобайнида бекнинг содиқ қуллари бўламан, — жавоб берди Насриддин.

— Маъқул! — дея бақариб юборди бек қувноқ жазавада ва қўлини узатди.

Арғумоқ минган қизлар бу пайтда анча бери келиб қолгандилар. Отларини гоҳ калта-калта елдириб, гоҳ йўрғалатиб, ўнг-сўлга ҳайдаб, аста яқинлашарканлар, қий-чувлари авжида эди.

Нозлини бек ва унинг қуршовини кўргач, бошини мағрур кўтарганча, гўё кўрмай ўтиб кета бошлади.

— Ассалому алайкум, бегойи, — деди Насриддин виқор билан.

Нозлиниса аввал отнинг жиловини тортиб, аста тўхтади. Кейин хийла вақт ўтказибгина бошини бурди. Насриддинга кўзи тушиб, унга гўзал табассум қилди.

— Оҳ, сиз шу ердамисиз? Бир чеккада қолиб кетган ўртоқжонингиздан хол сўрай ҳам демайсиз?

— Айбдорман, бегойим! Аммо ҳозир жуда чанқадим. Қўлингиздан бир сув ичсам, дегандим...

— Менинг қўлимдан? — қошлари кўтарилганча кулиб сўради Нозли.

— Ҳа, булоқдан бир коса сув келтиринг!

— Хўп бўлади, Афандим! — Нозли отдан енгил сакраб тушди. Анвойи атрлар таратиб, оҳудек чиройли одимлаб бек билан Насриддиннинг олдидан булоқ томон ўтди. Булоқ бошида турадиган мис косани икки-уч чайиб ташлаб, тўлдириб сув олиб келди.

Насриддин сувни шошилмай ичаркан, Нозли билан бекни кузатди. Қиз бек томон ақалли бир мартаба ҳам қарамади. Бек эса эҳтиросли кўзларини ундан узмасди.

— Янами? — сўради ноз билан Нозли косани олиб.

— Бас. Қондим.

Нозли косани қўйиш учун бурилганда, қайтиб оти томон кетаётганда, Насриддинга жилмайиб қараб ўтди.

— Бахтли бўлинг, бегойим! Ниятингизга етинг! — деди Насриддин.

Нозли худди сувда сузгандек текис одимлаб бориб отига етди-да, сакраб икки оёғини бир ёққа қилиб минди. Яна бир карра Насриддинга жилмайиб, отини йўрттириб кетди.

Бу воқеадан ҳамма лол ва гаранг эди.

— Ютдингиз, Афандим! — деди бек ниҳоят маънос кулиб ва аввалига камарини ечиб узатди.

— Бегим! — Насриддин қўл ишораси билан уни тўхтатди. — Ана шу сарпо ва отингизга ўзингиз қанча нарх белгилайсиз?

Бек саволга ёрдам сўрагандек мулозимларга, сўнг ёнидаги чухра¹ сига қаради. Ёш бу навкар Насриддиннинг ниятини тушуниб: «Эллик тилла!» деди.

— Менга шу керак, — деди Насриддин. Сўнг қўлини кўксига қўйиб давом этди: — Шоҳона сарпо, отингиз, боз устига мен томондан шартга қўйилган камини ҳам сизники.

Бек мамнун жилмайиб, камарни тақди-да, бояги ёш навкарга имо билан Насриддиннинг ёнида қолишни буюрди. Кейин мулозимларини эргаштирганча Боғибаланд томон от чоптирди. Эллик қадамча юриб, кескин тўхтади. Насриддиннинг ёнидаги чухра унинг олдига елиб борди. Бек унга икки оғиз гап айтди-да, Боғибаландни айланиб кўздан йўқолаётган мулозимларнинг чўзиқ тўдаси кетидан от қўйди.

Чухра булоқ бошига келиб косани олди-да, шойи қийиқчага авайлаб ўради. «Юринг, Афандим! Эртага намози шомни бизникида ўқиркансиз. Базмга таклиф қилдилар!» деганча сарой томон йўл бошлади.

— Бош устига, — деди Насриддин Афанди базмга таклифдан севинишни ҳам, куйинишни ҳам билмай.

Насриддин Афандининг аччиқланиши

Бекдан ютиб олинган эллик тилла қаландарга тўланадиган пулдан анчагина ортиб қоларди. Насриддин бу пулни ҳам Муҳсин гуппи ва қозикалонга қарши сарф қилиши керак эди. Икки тиллани Абдукарим учун ажратиб, эрталаб Муҳсин гуппиникига келди.

Гуппи кеча шаҳарда қолган экан. Буни айтиб чиққан Алимшо билан Турсунали Насриддиннинг уйини тинтув қилганларидан уялиб, унга тик қаролмасдилар, ҳам шапалоқ тушиб қолишидан хавотирланиб, ҳушёр турардилар. Чунки бу пайтда Насриддиннинг пашшалари дув-дув гап бўлиб кетганди.

— Биродарлар, — деди Насриддин улар кутмаган дўстона оҳангда. —

¹ Чухра — подшо хон, султон ва олий табақа кишиларнинг шахсий кўриқчиси.

Абдукаримнинг ёнидан ер очиб, иморат солиш учун, бу ердаги чордеворларнинг сотсанглар, яна қанча ақча керак бўлади?

Биронта найранг борлигидан хавфсираган икки ҳамтовоқ болохонага кўзи тушган саҳройидек анграйишди.

— Ҳа, нега ҳайрон бўласиз? Гапиринглар!

— Ўзи бўларканми? — пўнғиллади сал ҳушига келган Алимшо.

— Ҳа, қийин, — деди Насриддин янада меҳрибончилик билан. — Лекин бекорга гуппи деган лақабни олмаган бир тўнканинг ювинди... малайи бўлгандан кўра яхши эмасми? Сармоя мендан. Янги ер очган киши подшоҳликнинг фармониغا кўра беш йил солиқдан озод. Бу ёқда ҳовлини сотасизлар. Хўш, инсоф билан айтинглар, қанча керак?

Алимшо билан Турсунали бир-бирларига қарашди. Турсунали қўйнидан нон олиб чайнашга тушди.

— Менга тўрт тилла етиб ортади, — деди у нонни ютиб тўпорилик билан. — Уйланиб ҳам олардим.

Насриддин савол назарида Алимшога қаради. Алимшо ўзини кўп қийнамай:

— Менга ҳам шу-да! — деди.

Насриддин ҳамёнини очиб саккиз тиллони ажратди. Уларга бераркан, бармоғини бигиз қилиб уқтирди:

— Битта шарт! Ҳозироқ гуппиникидан кетиб, эртага Абдукаримнинг ёнида қапа тикасизлар. Бўптими?

Биринчи марта тилла танга ушлаган икки малай анчадан кейин жавоб қилишди:

— Маъқул! Маъқул!

Насриддин Афанди эшагини буриб йўлга тушди. Алимшо билан Турсунали ҳамон эслари оғиб туришаркан, Насриддин нарироққа борганда, унга қайдандир чиқиб келган қаландар эргашганини кўришди.

Йўл-йўлакай Абдукаримга ҳам пул ташлаб ўтганига қарамай, Насриддин шаҳарга анча барвақт — саҳар билан пешиннинг ўртасида етиб келди.

У шаҳарга кириши билан олача чопон кийган бир барзанги кимса дарров отланиб қозихона томон елди. Бошқа икки киши эса унга соядек эргашди. Бу икки кишидан биттаси — Аҳмад Тараша эди. Ҳа, у энди бемалол қозикалон билан мулоқот қилар, унга Насриддиннинг пана жойда биқинини эзиб, ваколатномасини олиш топширилган эди. Улар Абдукаримни кўрқитиб кўришгач, Насриддиннинг уйини тинтув қилишгач, ваколатномани Насриддин ёнида олиб юради, деган қарорга келишганди.

Тарашанинг бир шериги билан дум бўлиб олганини қаландардан бўлак ҳеч ким, ҳатто Насриддиннинг ўзи ҳам сезмасди. Унга шипшитиб қўяй деса, қаландар ўзини ошкор қилиши мумкин эдики, бу қайтага кўпроқ зарар бўларди. Насриддиннинг барвақт етиб келгани ғанимлари учун қутилмаган воқеа эди. Кеча у шаҳарда эди, улар уни бугун келмас, келсаям пешиндан сўнг келар, деб ўйлаганлари сабабли қозикалондан бошқа ҳамма ғафлатда эди. Шунинг учун Насриддин қозихона томон ошиқиб, гилам бозоридан ўтаркан, узоқдан гуппига кўзи тушиб, ўзи ҳам шошиб қолди.

Гуппи аввалдан даллол ёллаб олган шекилли, икковлашиб бир туркмандан гилам савдолашишар ва савдолари энг қизиган пайт эди. Четдан қараган одамга гуппи билан даллол гилам эгасини талаётганга ўхшаб кўринарди. Даллол: «Бор барака, хўп денг!» деб, туркманнинг бир қўлини суғуриб олгудек силкиб, бир ёққа тортса, гуппи ҳам, бор барака, деб, гиламини бир учидан иккинчи ёққа силкиб тортарди. Туркман бечора бетўхтов силкитишаётганидан на оғзи билан «йўқ» дея олар ва на бошқа ишора билан кўнглидагини айтишга имкон топарди. Қўлини ҳам, гиламни ҳам уларнинг чангалидан бўшата олмасди. Лекин шу пайтда жаранглаган шاپалоқ овози, кетма-кетига эса, «а, падарингга лаънат, тутилдингми?» деган сўқиниш эшитилди-ю, туркман силкинишдан тўхтади. Шاپалоқ еган гуппи мункиб кетиб, эмакляб қолганди. Ҳеч нарса тушунмаган одамлар ханг-манг эди. Лекин бойнинг: «Ҳой, инсоф қилинг» деб тисарилаётганини, Насриддиннинг унга томон бостириб бораётганини кўриб, ўз-ўзидан кулги кўтарилди. Агар шу воқеа рўй бермаса, туркман билагидан айрилиши турган гап эди.

— Тўхтанг, тўхтанг яна биттаси ўтирибди, — дерди Насриддин одамлар орасидан туртиниб гуппини таъқиб этаркан. Лекин гуппи шундай чаққонлик билан туриб қочдики, буни кўрган оломоннинг қаҳқаҳаси авжга чиқди.

— Нима гап, Насриддин Афанди, бир мусулмоннинг отасини лаънатлаб урдингиз. У индамай қочди? — деб сўради кулаётган одамлардан бири.

— Э, мен унинг отасини эмас, пашшани сўқдим. Унинг гарданида ўтирган пашшани ўлдирдим! — деди Насриддин. Қаҳқаҳа яна авжга чиқди.

— Асалимни еб кетган ўғри пашшаларни кўрган жойимда ўлдиришга ҳуқуқ берадиган ваколатномам бор, — деди кулиб Насриддин. — Буни ҳалиги одам билади!

— Раҳмат, Насриддин Хўжа! — деди ўзига келган туркман. — Сал қолди-я, гиламимни текинга суғуриб олай дейишди! — У оғриб кетган елкасини уқаларкан, қўшиб қўйди: — Илоё, шунақаларга ўтирсин пашшаларингиз!

— Қани энди менда шунақа ҳужжат бўлса! Ўзим билардим-а! — деди кимдир орзу билан.

Насриддин Афанди у одамнинг дардини сўрамоқчи бўлди-ю, иши зарур эканлигини эслаб, қаландарга киши билмас бир қараб олиб, қозихона томон юрди. Бироқ омади келган экан, мева бозорига бурилишда ўттиз-қирқ томошаталабни ғуж қилган можаро устидан чиқди. Буни қарангки, можаронинг бош сабабчиси Нодир миршабнинг ўзи экан. Насриддин одамларни ёриб аста ўртага ўтди. Нодир миршаб беш-олти қоп нарса ортилган арава қўшилган эшакнинг жilовидан ушлаб олганди. Араванинг эгаси, бир тожик йигит, жilовни унинг қўлидан чиқаришга уриниб, фиғон қиларди:

— Бомайман қозихонага! Тешкирсанг шу ерга тешкир! Агар, бо, битта қурут чехса туршақимнинг ичига, ҳаммаси сизга!

Оломон аралашиб, инсофга чақирган шекилли, Нодир миршаб ҳаммага қарата гапирди:

— Ўтган сафар бундан туршак сотиб олиб, ҳаммамиз юрак буруғи бўлдик. Улай дедик! Юр буёққа!

— Бомайман! Туршакни сотиб олмагон! Пулини бермагон! Шу учун юрак буруқ бўлгон!

— Э, сан ҳали тухмат ҳам қиласанми?! Нақд икки мирини олиб-а? Олмадим деб, мени шарманда қиляпсан! Юр буёққа!

Шу пайт бир яхши кийинган, ўрта ёшлардаги одам гапга аралашди.

— Ҳой, биродар, — деди у араванинг эгасига. — Подшоликнинг кишиларини изза қилиш ярамайди. Сизни дорга эмас, қозихонага тортаяпти. Боринг, ҳаммасини тушунтиринг!

— Шу ерга тешкирсин! Мана, сиз гувоҳ! Якто қурут чехса, мен кафел! — деди тожик йигит. — У ёққа бординг, тамом! Буд-шуд кетди! Бомайман!

— Ҳой, ҳой, ҳой! Қозихонани ёмонотлиққа чиқарманг, миршабни ҳам пул тўламаган дедингиз. Тўлагандир, эсингиздан чиққандир?

Ғала-ғовур бошланди. «Миршаб бозорда пул чиқарарканми? Жони чиқар!» каби хитоблар эшитилди.

— Ким?! Ким шунақа деди? Бу ёққа чик, қани? — Нодир миршаб ғўдайиб, атрофга еб қўйгудек кўз югуртираётганди:

— Мен, — деди Насриддин Афанди, гарчи у айтмаган бўлса-да.

— Бу ёққа чик!

— Ҳозир! Ҳозир! Фақат кетиб қолманг! — Насриддин шундай деб, даврага тушди-ю, аравани айланиб ўта бошлади. Нодир миршаб бирдан «Ие!» деди-ю, жilовни ташлаб, ўзини оломон ичига урди.

Оломонга бу тилсимдай туюлиб, сеҳрлангандай ҳамма қотиб қолди. Оддий бир одамни кўрганда миршабнинг ура қочишини кўз кўриб, қулоқ эшитмаганди. Баъзилари уни бошқача кийиниб олган бек деб ўйлашди. Лекин бир-икки киши «Насриддин, Насриддин Афанди» дегандан кейин қотиб қолган одамларга жон кирди. Насриддин сеҳрли бир қиёфа касб этди. Ҳамма келиб қўлини сиқарди, этак ва енгларидан ушлаб-ушлаб қўйишарди. Уни ҳазрати Хизр бобога ўхшатаётганлар ҳам йўқ эмасди.

Насриддин одамларнинг қўлини қисаркан, бундай фикрнинг туғилмаслиги учун пашшаларни ўлдиришга ваколатномаси борлигини айтишга мажбур бўлди. Кейин:

— Биродарлар, пашшаларимнинг қизиқ хусусияти бор, — деди. — Нуқул фирромлик, ҳаромилик қилаётганларнинг устига ўтиришади! Шунинг учун қозикалондан тортиб миршабгача, ҳозир кўрганларингиздек, мендан қочиб қолади.

— Сиздан ҳамма кўрқар экан-да! Ҳаммани уриш кўлингиздан келар экан-да? — деган кучли кесатиқ эшитилди.

Бу бояги ясанган киши эди. Бу ғаламис одамнинг ҳамма деган сўзини бек ва шоҳга тақаётганини Насриддин тушунди. Секин у томонга бора бошлади.

— Сиз бу гапингиз билан ҳаммани фирромлик, ҳаромилик қилади демоқчимисиз? — сўради унга мос заҳарханда ва таҳдидона оҳангда. — Қани, қимирламай туринг-чи, ёқангизда битта пашша ўтирганга ўхшайди.

Кулги кўтарилди. Ясанган киши кўзлари чақчайиб тисарила бошлади.

— Ҳой! Йўқолинг! Саройга яқинман мен!

— Қимирламаңг, учирворманг! — дея Насриддин уни таъқиб этди.

— Қани, қани? Йўқ пашша! Ҳаддингиздан ошманг!

Ясанган киши ўзининг елкасига, бўйнига шапатилаб, йўқ пашшани ҳайдаганча оломониг ичига суқилди. Бориб отига ўтириб олгач эса, дўқ ура бошлади:

— Кўрсатаман сенга, безори! Подшоликнинг одамларини беобрў қилганинчун миянгни қатиғини чиқараман! Ёлғончи! Қозикалон сендан кўрқарканми?! Қани, юр олдига борамиз! Думингни қисиб қоларсан!

Насриддиннинг миясига бир фикр келиб, таққа тўхтади.

— Юр! — давом этди ясанган киши. — Мана шу жумлаи мўминнинг бари борсин! Ўзининг лақма қилинаётганига бир гувоҳ бўлсин!

Бу нарса эрталабдан бери аччиқланиб юрган Насриддиннинг режаларига айни мос эди. Энди у қозикалоннинг юз-хотирини йиғиштирган ва шарманда қилишни ният этганди. Боз устига, ҳозирги можарони саройга етказиши аниқ бўлган бу олифтанинг у ерга кўпроқ гап олиб боришини истарди.

— Биродарлар! — деди у йиғилганларга қарата. — Кимники имкони бўлса, биз билан юрсин! Насриддин Афанди ёлғончимми-йўқми, кўради!

Оломоннинг талайгина қисми гувиллаб Насриддинга эргашди. Ҳазил-ҳузул, қийқириқлар остида қозихонага қараб оқишди. Йўл-йўлакай Насриддин билан ясанган кишининг айтишувлари давом этаётгани вазиятни янада қиздираб, янада янги одамларни оқимга қўшар эди.

Шундай қилиб, қозихонага эллик-олтмиш кишилик оломон етиб келди. Бозорнинг гавжумлиги орасида унчалик билинмаган бу оқим қозихона олдида яхлитгина бўлиб назарга ташланди. Кепчик хизматкорнинг кўзи чиқиб кетди.

Турган гап, қози йўқ эди.

— Ҳаммани қўйиб, қози ўзини урдириб қўярканми? — деди истехзо билан кепчик оломон бошидаги Насриддинга.

Насриддин ғолибона суратда олифтага ўгирилди. У миқ этмас, нафаси ичига тушиб кетганди.

Кечагина Насриддин билан кепчик хизматкорнинг баҳслари пардали ибораларда рўй берганди. Бугунга келиб эса гап тарқалиб, яширишнинг ҳожати қолмаганди. Кепчикнинг очиқ-ойдин гапиришига сабаб ҳам шу эди.

— Айтиб қўйинг, ҳурматли Садриддинхўжа қозикалонга, — деди Насриддин бақириб. — Битта пашша билан қутулиб кетаман, деб хомтама бўлмасинлар! Хоҳлаган жойимда, хоҳлаган пайтимда гарданларига қўндиришим мумкин.

— Одам деган кечиримлик бўлади-да, Афандим! Қозикалон — ҳурматли одам. Битта ҳазилларига ота гўри қозихонами? — деди кепчик муросага чақирмоқчи бўлиб.

Насриддин қизишди.

— Мени алдаб калака қилсалар, майли, а? Абдукаримга ўхшаган бир камбағал деҳқонни хонавайрон қилсалар, қизчаси кўрққанидан гапиролмайдиган бўлиб қолса, майли, а? Битта ҳазилларига шунча қурбон! Ҳо!!

Кепчик индамай туриб қолди. Масаланинг бу томонини эшитгач, оломоннинг кулги, ҳазил-мутойибаси тина бошлади. Бу вазиятни кўрган ясанган киши отига қамчи уриб жўнади.

— Ҳой, тўхтанг! Пашшангизни қўриб қўяй!

Насриддиннинг бу хитобидан кейин яна кулги кўтарилди.

Кун тиккадан сал оған эди. Насриддин қуёшга бир қаради-да:

— Энди бир қоринни алдаб қўймасак бўлмас, — деб ўртаҳол ҳисобланувчи Муллақовоқнинг чойхонаси томон йўл олди. Ўн-ўн беш чоғли унга эргашган одамнинг сира ажралишни истамаётганидан, уларнинг ниятлари бирга тамадди қилиш эканлиги кўришиб турарди.

Тўда шовқин-сурон билан Муллақовоқнинг чойхонаси ташқарисидоғи сўрилардан жой олганда, улардан кўз узмай кузатиб келган қаландар тўхтаб, сал наридоғи Пирмат пирсиённинг чойхонасига кирди. Бир коса шўрва, бир даста кабоб олиб, зўр иштаҳа билан овқатланишга тушди. Бугун кун қийин ўтишини аллақачон билган эди. Чунки Аҳмад Тараша бошлиқ уч киши ҳам Муллақовоқнинг чойхонасига кириб кетишганини кўрди.

Оқшом Насриддин бекниқига зиёфатга боради. Уша ерда ётиб қолсаку, хўп-хўп. Кечаси чиқиб, бирон ёққа бораман, дегудек бўлса, Қаландарнинг якка ўзи уч кишига бас келмоғи лозим эди.

Ҳозирча эса, ўзининг панада қолиб, рақибларини аниқлаганидан бўлак ютуғи йўқ эди. Қизиқ, у нимасига ишонаркин?

Қозикалоннинг буйруғи

Насриддин кун ботиш олдиан саройга кириб кетганди. Орадан бир соатдан ортиқроқ вақт ўтиб, кун ботди.

Дарвоза ёнидоғи соқчилар майдондан онда-сонда ўтиб қолувчи йўловчиларга аҳамият беришмасди. Уларнинг нияти шу: тезроқ кирди-чиқди тугаса-да, дарвозани ёлиб, тепадағи буржларига чиқиб ёнбошлашса. Ҳар замонда улар тепадағи шерикларидан: «Шўрва пишдим!» деб сўраб қўйишарди. Чунки буржлардан бирида, сепоя остига ёқилган аланга узоқдан ҳам кўринарди.

Сепояга эса қозон осилганди. Замона тинч, подшоҳнинг боғига таҳдид соладиган куч йўқ эди. Агар замона нотинч, соқчилар синчков бўлишганда, улар сарой олдидағи майдончада боядан бери ғўнғиллаб уч-тўрт карра у ёқбу ёққа ўтган қаландарни, албатта, бундай қўйиб қўйишмасди.

Соямдан ўзга ёр йўқ кимсадин етган кун ғам,
Лек қоронғи тунларимга қилмағай тоқат у ҳам, —

дея қаландар бир байтни такрорлаб, хоҳ саройнинг у тарафига ўн-ўн беш дақиқа мобайнида узоқлашиб кетсин, хоҳ бу тарафига, барибир дарвозадан кўз узмасди. Ҳар бир кираётган ёки чиқаётган қорани назардан қочирмасди.

Соқчилар сергакроқ қарашганда, қаландардан ташқари яна уч киши сарой эшигини кузатиб турганини илғашарди. Буларнинг бири — дароз, қотма, офтобда куйгандек қоп-қора юзли одам — новчалиги ва кўзларининг чақнашидан ярқ этиб ажралиб турар, тўда бошлиғи эканлиги сезиларди. Икки шериги ҳам гавдали бўлишларига қарамай, унинг олдида кўримсизгинага ўхшарди. Аҳмад Тараша бошлиқ бу уч киши майдонга кирадиган кўчалардан бирига биқиниб олгандилар. Қаландар эса сайрини давом эттираркан, дарвоза томонда иши борлигини усталик билан яширардики, бир томони қаландар бўлгани учунми, Аҳмад Тарашанинг тўдаси ҳам шубҳаланмасди.

Бироз муддат аввал икки навкар ўқдай учиб чиқиб, сўнг беш отлик бўлиб қайтиб келишганди. Улар билан келганлар қозикалон ва унинг икки хизматкори эди.

Майдондағи тўрт хуфия одам ҳам қозикалоннинг кириб кетганини кўришди. Тарашанинг тўдаси ҳаяжонга тушди. Улар тарафдан ғўнғир-ғўнғир гап эшитилиб турди. Қаландар буларнинг барини сезди.

Шундан кейин хийла вақт ўтди. Майдонга ғира-шира қоронғилик тушди. Дарвозанинг икки устунига машъала тиқилгач, қаландарнинг у ёқбу ёққа юргани ҳам кўринмай қолди. Аллақаерлардан ғўнғиллаган овози ўқтин-ўқтин эшитилиб қоларди:

Соямдан ўзга ёр йўқ кимсадин етган кун ғам,
Лек қоронғи тунларимга қилмағай тоқат у ҳам.

Бу байтдан кейин Қаландар: «Хой мусулмонлар, бугун жинлар қўзидиган кун!» деб қўярди.

Қоронғи тунда унинг сўзлари ваҳимали туюларди.

Шаҳар уйқуга кетмоқда. У пайтда одамлар кун билан туриб, кун билан бирга ётардилар ва жин-алвастиларга ишонардилар.

Орадан бир соатга етар-етмас муддат ўтгач, тўрт хуфия бир сесканиб тушишди. Дарвозахона олдида бўғриқиб чиққан қозикалон пайдо бўлди-да: «Тезроқ!» деб бақирди. Хизматкорлари отини олиб чиқиб беришди.

Қозининг шу заҳотиёқ отга қамчи босгудек шашти бор эди-ю, сарой ҳурмати бунга йўл қўймасди. У ҳатто ўзлари отланишга кириб кетган хизматкорларини ҳам кутмай йўлга тушди. У соқчилардан тўрт қадам нарига ўтибоқ отига қамчи босди, тулпор чопа кетди. Кўча бошига етганда, бир нарса эсига тушиб, шартта жиловни тортди. От олд оёқлари билан кўтарилиб орқага бурилди. Қози кимгадир қўли билан ишора қилди. Шу аснода дарвозадан қозининг икки хизматкори чиқиб, у томон-шошилди. Ташқаридан қараган киши, қози хизматкорларини эслаб тўхтади, қўли эса кескин бурилганидан силтаниб кетди, деб ўйлаши мумкин эди. Лекин қозининг жилов тортган жойи қаландардан атиги уч қадам нарида эди. Қозининг дарғазаблигини, унинг ишораси билан Тарашанинг дик этиб қўзғалиб, текис, катта-катта одимлаб унга яқинлаша бошлаганини ҳам қаландар кўрди. Дарров биқиниб, бир эшикка қапишиб олди.

Қозининг хизматкорлари ҳам, Тараша ҳам бир пайтда етиб келишди.

— У шу ерда. Бўғиз-зланг! — деди Қози ғазаб билан Тарашага.

— Лаббай, — деди хизматкор, гапни ўзига тегишли деб ўйлаб.

— Кетдик! — деди қози хизматкорига ва илгаригидек шахд билан от чоптириб кетди. Хизматкорлар унга эргашди.

Тараша кутилмаган бу буйруқдан ҳанг-манг бўлиб қолди. Уни қаландарнинг ғўнғиллаган қўшиғи ўзига келтирди.

— Ҳей, худонинг бандаси, тун зимистонга айлангунча бошпана топсангчи! — деди Тараша. Қаландар жавоб қилмай узоқлашди.

— Ма, уч-тўрт чақа садақа берай.

Тараша ҳамёнини ўйнаб, жиринглатди.

— Қарғишимга қолма, гуноҳкор банда! Бугун жинлар қўзиган кун. Тонггача ҳайдаб чиқаман! — деди қаландар шерга монанд ва ўзига-ўзи гапиргандек узоқлашди.

— Хе, нафсинга урай! — деди Тараша секин.

— Хой, мусулмонлар, бугун жинлар қўзидиган кун, жинлар қўзидиган кун! — дея қаландар узоқлашиб, худди ерга киргандек ғойиб бўлди.

Тараша шериклари ёнига қайтгач, дарвоза олдидаги машъаллар ёритаётган ўн-ўн беш қадамча жойни ҳисобламаганда, майдон зимистон бўшлиққа айланди.

Унинг бир томонида қаландар, иккинчи томонида эса Тараша бошлиқ уч киши бор, деб ҳеч ким ўйламасди.

Хуфтон намозига азон айтилди.

Қози зиёфатдан нега ғазабланиб чиқди?

Дўнанбекнинг зиёфатига шаҳар мингбошиси, раисидан тортиб имомигача йиғилганди. Турган гап, қозикалон ҳам чақирилган ва бўлиши шарт эди. Лекин у Насриддин Афандининг иштирок этишини эшитиб, ўзини бетоб деб айтириб юборганди. Мабодо зиёфат устида йўқлангудек бўлса, бир-икки оғиз гап билан вазиятни юмшатишни имомга ва раисга ҳам тайинлаганди. Раис деб у пайтларда халқнинг ва мансабдорларнинг туриш-турмушини назорат қилиш учун тайинланган махсус мансаб эгасига айтиларди.

Меҳмонлар каттагина ариқнинг бўйида ҳамда шариллаб ётган фавворанинг атрофидаги ўн-ўн беш чоғли сўрилларда тўрттадан-бештадан бўлиб ўтирардилар. У ер-бу ерда ёқилган фонуслардан атроф чароғон эди. Боғнинг ичкарироғида, ерга солинган жойда ўрнашган машшоқларнинг куй ва қўшиқлари жуда оҳиста эшитилар ва гап-сўзга халақит бермасди.

Яхши деҳқоннинг хўжалигида ҳеч нарса чиқитга чиқмай, барисидан фойдаланилгани каби, сиёсатчининг зиёфатида ҳам кўзланган мақсад кўп бўлади.

Дўнанбекнинг меҳмондорчилиги расман бек қилиб тайинланганига йил тўлиши муносабатига бағишланган бўлса-да, асосий мақсад гап териш эди. Дастурхон устида одамнинг бўшашиши, кўп валақлаши қадимдан маълум. Эртасига эса булардан ҳеч бўлмаганда ярмиси бекка чақимчиликка келиши ҳам тайин. Овқат ташувчи ва май қуувчи малайларнинг қулоқлари бундан мустасно.

Кечаги эллик тилла ютқизилган баҳсдан кейин бек яна Нозлинисанинг кўнглига қўл солиб, совға-саломлар билан раиснинг хотинини юборганди. Раиснинг хотини Нозлиниса томонидан мойиллик пайдо бўлгани ҳақида хабар келтирди. Бунда Насриддиннинг ҳам хизмати борлигини, у ҳақда илиқ гаплар айтилганини бек эшитиб, ич-ичидан қувониб қўйди.

Хуллас, Дўнанбекнинг кайфи жуда чоғ эди, ўзининг сўрисида ўтирган раис, имом, Насриддин Афанди ва айниқса, бўлажак қайнотаси — Бароқхонга тинмай такаллуф қиларди.

Суяқ ош тортилгач, сўрида ўтирганлар имомдан ташқари, бир-икки пиёла май ҳам ичгандилар. Май қуйилаётганда ва ичилаётганда имом кўзини ва қўлини таомга югуртириб, кўрмасликка оларди.

Ниҳоят, меҳмонлар парранда кабобидан, димланган кийик гўштидан ҳам бир-икки тотинишгандан кейин, бек ўтирган жойида қоматини ростлаб, нарироқдаги чухрасига қараб қўйди. Бекнинг чухраси илдам юриб келиб, най қилиб ўралган қоғоз берди. Бек қоғозни имомга узатиб, имо қилди. Имом қоғозни ушлаганча сўридан пастга тушди.

— Аҳли жамоа! — деди у янгроқ ва чиройли овозда. — Бир нафасга, таомдан узилмаган ҳолда, диққатингларни тортмоқ истаймиз!

Говур-гувор овоз, машшоқларнинг куйи тинди.

— Замона зайли билан, вилоятимизда оламга машҳур Насриддин Афанди истиқомат қиладилар. Олампаноҳнинг вилоятимиздаги устунлари бўлмиш Дўнанбек ҳазратлари ул кишининг шаҳардан ташқарида бир қишлоқда яшашларини жами вилоят шаънига номуносиб деб ҳисоблайдилар.

Чор-атрофдан «Олқиш! Олқиш! Тўғри!» деган хитоблар эшитилди. Сирасини айтиш керакки, хитобларнинг бари ҳам самимий эмас эди.

— Ушбу ҳужжат, — дея имом қоғозни кўрсатди. — Бек ҳазратларининг болохоналик уйи, икки таноб ҳовлиси бўлган бир қўрғончани сотиб олганлари ҳақдадир. Уни Насриддин Афандига ҳадя этажаклар!

Насриддин бунни кутмаганди, шу боис анграйиб қолди. Бек пурвиқор жилмайиб, ташаккур кутарди. Раис ва Бароқхонлар «Туринг, туринг!» деб шивирлашганларидан кейин шошиб турди-да, қўлини навбатма-навбат пешонасига, сўнгра имомнинг қўлига теккизиб ҳужжатни олди. Бекка таъзим қилиб: «Давлату мартабангиз зиёда бўлсин!» деб жойига ўтираркан, шу заҳотиёқ қозикалонни эслаб қолди. Қозини чақиртириб қасосини олишнинг жуда қулай пайти келганди.

— Бек жаноблари, бир қошиқ қонимдан кечсинлар, яна бир эркалик қилиб, бир нарсани сўрамоқчиман...

— Сўранг-да! — деди бек талтайиб.

Насриддин бекнинг қўлидан қўрғонча олганини қозикалон яна бир ҳужжатлаб беришини сўради. Ана шундай кейин қозикалонга чопар кетди.

Бек мурувват кўрсатиши замирида бир ният бўлиб, агар Насриддин Журжонга қайтиб кетса, у ерда ҳам хизматидан фойдаланишни ўйлаган эди. Чунки пойтахтнинг ҳавосини олган ҳар бир кишидек Насриддин ҳам бу жойларда узоқ туrolмаслигини биларди. Иккинчидан эса, Нозлинисанинг бери қарай бошлаганида ҳам Насриддиннинг ҳиссаси бор деб ўйларди.

— Бек жанобларига мен эслатган эдим, — деди имом хижолатга тушиб. — Қозикалон анчайин бетоб бўлиб, мингдан-миг узрларни мен орқали ҳам айтиб юборгандилар.

Бек бироз қовоғи солиниб, имомнинг гапига бош ирғади.

Аслида бек қозикалоннинг тоби йўқлиги ҳақидаги узрни эшитганди. Лекин тепасида Азроил турмаса, бу таклифдан воз кечолмаслиги аниқ эди. Қози албатта келади, деб ўйлаганди. Боз устига, бек пашша ҳақидаги ваколатномани билмаса-да, Лайлак қишлоғидаги икки фуқаронинг келишмовчилиги юзасидан қозикалон билан Насриддин Афандининг ўртасида қандайдир ҳан-

гома ўтганини, бояги бозордаги машмашаларни ҳам хуфиялари орқали эшитганди. Ҳеч нарсадан беҳабардек бўлиб қозикалон билан Насриддиннинг юзланишларини ўз кўзи билан кўрмоқчи эди.

— Бегим, сиз билан яна бир гаров ўйнашим мумкин,— деди Насриддин кулиб туриб.

— Йўқ, сиз билан энди гаров ўйнамайман. Қани, айтинг-чи, нима гап?

— Қозикалон мени кўриб қочиб кетадилар.

Дўнанибекнинг қошлари андак кўтарилди.

— Қандай важдан?

— Қозикалоннинг ўзларидан сўрасангиз-чи?

— Йўқ, айтинг! Сабрим етмайди.

Насриддин секингина гап бошлаганди, бек:

— Йўқ, Афандим. Булар ҳам эшитсин! — дея буюрди.

...Пашша ҳақидаги ҳангомани эшитиб, сўридагиларнинг бари хўп кулишди.

Насриддин зийраклик билан бек ва раисдан фарқли равишда имом ва Бароқхон, гарчи кулаётган бўлсалар ҳам қозига қаттиқ ачинаётганликларини илғаб олди. Уйлаганидек, имом билан Бароқхон кулгани калтароқ қилишди.

— Наҳот, қозикалон... га пашшангиз ўтирган бўлса?

— Шундай соддагина найрангга учраганини қаранг!

Бу икки жумлани Бароқхон билан имом, жилмайиб турсалар-да, ачиниш билан айтдилар.

— Умрининг охиригача аскиядан қутулмас? — деди раис мароқ билан.

Унинг завқига бек ҳам қўшилди. Лекин шу аснодаёқ иккови Бароқхон билан имомнинг кайфиятини сезиб қолишди. «Ҳамшаҳар қозикалон келгинди олдида изза бўляпти?! Асло мумкин эмас!»

— Энди, Насриддин хўжам, қозикалонни кечириб қўясиз! — деди бек жилмайганча, кейин ёнидагиларга қош қоқди.— Биз шуни илтимос қиламиз, шундайми?

— Ахир, у киши мени калака қилмоқчи бўлдилар. Сопини ўзидан чиқардим, холос!

Тўртовлон яна беихтиёр кулиб юборишди. Ўзларини аранг босишгач, раис ҳам «ўзини кўрсатди»:

— Ҳай, майли, бизнинг ҳам илтимос шу — қозини бошқа қувмаймиз, майлими?

Бек ҳам бош ирғаб, гап тамом, дегандек қўлини гўштга юборди.

— Бир қошиқ қонимдан кечинг, сизнинг олдингизда бир марта исбот этай,— деди Насриддин бекка.

Бек савол назарида бўлажак қайнотаси билан имомга қаради. Улар кўзларини олиб қочишди.

— Ҳозир айна хонаси келиб қолди, сизлар ҳам бир маза қилиб кулинглар, гап ташқарига чиқмайди...— деди Насриддин ҳаммага қарата.

Ўтирганлар рози бўлишди. Орадаги хийла вақт таом емак билан ўтди.

— Ҳа, айтмоқчи, боя бозорда миршабни қувиб, хоҳлаган одамни уравераман, деб керилибсиз! Шу ваколатга суянганмидингиз? — сўради бек.

Насриддин сергак тортди. Дарров гапга ҳазил оҳанги бериб, воқеанинг сўзлай бошлади. У гапини тугатар-тугатмас, боғ тарафдан қозикалон кўринди.

Қозикалон бекнинг сўрисига яқинлашгач, хасталигини айтиб, қайта-қайта узрлар сўради. Насриддин Афандига хавотирли қараб-қараб, уни янги уйли-жойли қилаётган ҳужжатни тўғрилади-да, шу заҳотиёқ қайтишга ижозат сўради. Сўридагилар ним кулгуларини аранг яширардилар. Чунки қози алам ва хавотирини минг яширмасин, қараш ва хатти-ҳаракатларидан ғоятда саросимага тушгани кўриниб турарди.

— Ҳа-а. Бир тишлам гўшт тотинмасангиз бўлмас, — деди бек ҳеч нарса билмайдиган оҳангда.

— Майли,— деди қози.— Мен бир чеккадаги сўрига борай... Агар ўзимни беҳузур сезсам, изнсиз кетишга рухсат берсангиз!

Бек рози бўлиб бош ирғади. Қози эса ўзи ҳақда ҳеч гап йўқлигига ишониб, энди кетабошлаганди, Насриддин: «Қозикалон!» деб уни тўхтатди.

— Сиз бироз тотининг, сўнг олдингизга ўтаман, бир маслаҳат бор эди,— деди Насриддин мулойим товушда.

Қози каловланиб, изтиробда сўридагиларга боқди. Лекин сўридагилар «ҳафсала» билан таом ердилар.

— Чироғим, мазам йўқроқ, эртага қозихонага ўта қолинг! — ялинди қози жуда пачоқ овозда.

— Бир оғиз гап, холос! — деди Насриддин.

— Ихтиёрингиз! — деди қози сир бой бермаслик учун.

Қози энг чеккадаги, йўлакка яқин турган сўрига бориб ўтирди-ю, кўзини Насриддиндан узмади. Орадан бироз вақт ўтгач, Насриддин Афандининг бекдан изожат сўраганини, қолганлар мийиқларида кулганларини, ундан кейин Насриддиннинг қўл артаётганини кўрди-ю, ёнидагиларга: «Узр, мен беҳузур бўлаяпман», деб апил-тапил жўнаб қолди.

Жўнаркан, бек ўтирган сўридагиларнинг ўзига қараб кулаётганларига ҳам кўзи тушди. Уларнинг пашша ҳангомасидан хабардор эканликларини тушунди. Саройдан дарғазаб отилиб чиққани, Тарашага «Бўғизланг!» дегани ана шундан эди.

Бир тарафига қаландар, иккинчи тарафига Тараша ва унинг шериклари беркинган зимстон майдондаги жимжитлик бир соатлардан кейин, дарвозадан тўрт отлиқ чиқиши билан бузилди. Қоронғида иш кўришга ўрганган кўзлар буларнинг учта ясовул қуршовидаги Насриддин Афанди эканлигини дарҳол илғади.

Аммо улар Тараша ўйлагандек карвонсарой томон эмас, қозикалон кетган ёққа бурилишди. Ваҳоланки, Насриддиннинг карвонсарой хўжаси билан хўжра хусусида келишаётганини Тараша ўз қулоғи билан эшитганди. «Демак, режаси ўзгарибди-да», ўйлади Тараша. Боз устига, Насриддин эшак эмас, от миниб олган эди.

Саройдан чиққанлар кўчага бурилишганда машъаланинг хира ёғдуси орда қолиб, уларнинг олдиларида бир қора пайдо бўлди.

— Бугун жинлар кўзидиган кун! Ҳой мусулмонлар, тоат-ибодат қилинлар! — деди у гўнғиллаб.

— Ҳожи Абдусаттор, сизми? — сўради Насриддин Афанди, кўп йиллик танишини энди учратгандек оҳангда. Насриддин хаёлига келган биринчи номни айтган ва сўроғи билан ясовулнинг «Қоч йўлдан, қаландар!» деган ҳайқирининг олдини олганди.

— Лаббай, тақсир! — деди қаландар.

— Мингашинг! Уйга опкетаман! Сизни бу юртларга қандай шамол учирди?

— Ой остидаги худонинг бари даргоҳи биз учун ватан, Афандим! — деди қаландар отга мангашаркан.

Насриддин бекнинг чухрасига:

— Журжонлик танишим бу, кўрдингизми, шерик ҳам топилди! Энди йигитларингиз дарвозадан қайтаверса ҳам бўлади, — деди.

— Жадалладик! — деди бекнинг чухраси сабрсизлигини билдириб.

Беш киши тўрт отни йўрттириб етиб келишганда дарвоза посбонлари буржга чиқиб ўтиришганди. Агар бекнинг чухраси бўлмаса, улар дарвозани ҳеч қачон очмасдилар.

— Аслида қолавериш лозим эди, — деди чухра таъна билан, — Сизни шу аснода жўнатиб, кўп бехотиржам бўламиз.

— Биз кабиларга ҳамиша худонинг ўзи паноҳ, — деди Насриддин, — Боз устига, бу танишим билан ўтдан ҳам қўрқмаса бўлади.

Дарвоза очилди. Икки киши минган от ташқарига йўналди.

— Хайр! Тангри паноҳида асрасин! — деди чухра. — Уловингизни айтган жойга юбораман.

— Отни ҳам ўша жойга элтиб бераман, — деди Насриддин.

Панжара туширилди, сўнг дарвоза даранглаб ёпилди.

— Кўп қизиқ одамлар бор-да дунёда, — деди боядан бери миқ этмаган суворийлардан бири.

— Гоҳ ачинасан, гоҳ ҳавасинг келади, — деди чухра унга жавобан.

Тешиксиз қўрғон бўлмас

Аҳмад Тараша шериклари билан ҳаллослаб етиб келган пайтда чухра бошлиқ иккита суворий отларини орқага бураётгандилар.

Насриддин Афандининг шаҳардан чиққани аниқ эди. «Худога шукр, қўлга тушибди!» дея шивирлади Тараша. Навкарлар ўтиб кетишгач эса: «Тезроқ, сойга!» деб буюрди-да, ўзи шитоб билан олдинга ўтди.

Дунёда оқар сув кирмайдиган биронта ҳам шаҳар йўқ. Сой, дарё, анҳор — шаҳар учун ҳаёт томиридай бир гап. Албатта, томир нозик бўлади. Душман ҳам, аксарият, шаҳарни сув орқали, ёки сувни бўғиб забт этади. Худди шунингдек, кўпчилик жиноятларнинг учи ҳам сувга боғланади. Қаланғи-қасанғилар ҳам сувга ёндашади.

Атрофи деворлар ва посбонлар билан ўралган бу шаҳарнинг хуфия тешиги ҳам унинг анҳорида эди. Сувга туширилган темир панжаранинг ёнида, бир шўнғиса, бир эмас икки одам кириб чиқа оладиган тешик бўлиб, муҳораба пайтларида бу ерга соқчилар қўйиларди. Аммо, боя айтганимиздек, ҳозир замона тинч, девор устидаги посбонлар ҳам аксарият пинакка кетгандилар. Чунки уларнинг вазифаси душман лашкаридан огоҳ бўлиш эди. Бир-икки гадой, ўғри, қаланғи-қасанғилар уларга чўт эмасди.

Аҳмад Тараша билан шериклари сой бўйидаги пастқамлик, ўйдим-чуқурлардан паналаб бориб, сувдаги панжарага яқинлашишди. Кийим ва яроғларини ечиб, темир панжара катакларидан ташқари қўйишди. Сўнг бир-бир шўнғиб, ўзлари ҳам шаҳардан чиқишди. Кийиниб, тайинланган жойдаги отларини минишди-да, қамчи босиб, ела кетишди.

Бир эмас, икки киши

Насриддин Афанди билан қаландар бир отга мингашиб шаҳардан хийла узоқлашишгач, қаландар пиёдаланди. Қоронғига аланглади-да, ҳуштак чалди. Узоқдан отнинг кишнагани ва туёқ дупурлари эшитилди, хиёл ўтмай ўзи ҳам етиб келди.

Қаландар уни сийпалади-да, миниб олди.

Аҳмад Тараша билан шериклари қанчалик тез елишмасин, сардобага яқинлашгандагина Насриддинга кўзлари тушди. Чунки шаҳардан чиқиш, тайин уйдан от олиш, сўнг йўлга тушиш учун ҳам анча вақт бой берилганди. Бугун улар иккита режа тузгандилар. Бири бундай: Насриддин биронта танишиникида тунаш учун жўнайди, кимсасиз кўчада ўғриларга дуч келиб, буд-шудидан ва шу жумладан ваколатномадан ҳам ажралади. Иккинчиси шундай эди — Насриддин саройдан барвақтроқ чиқиб, қишлоғига эшак миниб қайтади, шаҳардан унча олис бўлмаган хилватроқ ерда Насриддин ғанимлар қўлига тушиши, бироз биқини, эзилиб, пулию ваколатномасидан ажралиши кўзда тутилган эди. Қоронғи тушгач, фитначилар: ҳамма иш шаҳарда битадиган бўлди-ю, деб ўйладилар. Лекин Насриддин Афанди суворийлар қуршовида, тағин отда чиқди. Тарашанинг боя ҳам севиниб, ҳам мубҳам ҳаяжонга тушгани, бироз саросималаниб, қаландарнинг қўшилиб келаётганини кўрмай қолгани шундан эди.

Аммо режа батамом бузилаётганини чапанилар сардобадан ўтиб, Насриддинга етай деганда, ундан юз қадамча берида сезишди. Улардан хийла нарида, янги ой ва юлдузларнинг хира ёғдусида бир эмас, икки кишининг қораси кетиб борарди.

Тарашанинг тўдаси тўсатдан буйруқ берилгандай таққа тўхтади. Боя, саройнинг олдида турганларида бошланган саросима ва тажанглик энди анча кучайганди. Тараша шерикларидан ажралиб, қозининг «Бўғизланг!» деган буйруғини, қаландарнинг «Бугун жинлар қутурадиган кун» деган совуқ гапларини эшитиб қайтгач, буларни шерикларига айтиб берганди. Қаландарнинг сўзлари уларни ваҳимага, иккиланишга солган бўлса, қозининг буйруғи тоза жаҳллари-ни чиқарган эди. Айниқса, Тарашанинг ғазаби қайнади. Агар буни бафуржа эшитганда, қози-позилигига қарамай: «Берган ўн тиллангизга одам ўлдиришми?...» деб сўкворган ҳам бўлар эди. Аммо хонаси келмади. Боз устига, қози гапини айтди-ю, жўнади.

Ўша ерда, сарой олдида, Тараша билан унинг шериклари бугун тарқалиш-ни, эртага бамаслаҳат иш кўришни ҳам муҳокама қилишди. Лекин Тарашанинг ўзи: «Бугунги кун кетди. Энди, нима қилса ҳам, аввалги режамизни бажарайлик», деб, шерикларининг инсу жинс олдидаги қўрқувларини енга олди.

Ҳақиқатан Насриддиннинг ёнида иккинчи бир одамнинг пайдо бўлиши улар учун батамом кутилмаган тўсиқ эди. Босқинчилар яна бироз муҳокама қилиб, балки қишлоққа яқин иккови ажралишар, деган умидда таъқибни давом эттирдилар.

Бироқ умидлари пучга чиқди. Икки отлиқ қишлоққа бирга киришди. Икковлон итларнинг вовиллаб увлашлари ва қуноқ қоронғилик қаърида бирдан ғойиб бўлишди...

Уларни яхши биламан

— Яроғингизни тайёрланг, Афандим! — деди қаландар сардобага етишиб, Тараша яқинлашган пайтда.

— Тайёр, — деди Насриддин ханжар билан учига қўрғошин боғланган қамчини ушлаб.

— Уларни яқинлаштирмайман-у, аммо ҳар эҳтимолга қарши... — деди қаландар орқага бир қараб. Аммо босқинчилар орқада қолишганди.

— Сиз ҳам энди тинч ётаверасиз, — деди Насриддин Афанди. — Улар бугун мени нишонга олишган, Абдукаримга тегишмас?

— Билиб бўлмайди, Тарашанинг қуруқ қайтмаслик одати бор. Абдукаримни ёлғиз ташлаш тўғри эмас.

— Эса, мен ҳам сиз билан қайтаман, — деди Насриддин жиловни тортаётиб.

— Тўхтаманг, тўхтаманг! Индамай кетаверинг! — деди шошиб қаландар. Бироз юришгач:

— Мен ўзим уддалайдиган иш. Сўзим — сўз! — деди.

— Ахир улар уч киши! Сиз эса, дам ҳам олмагансиз...

— От устида беш нафас мизғишим менга кифоя. Тарашадан кўнглим тўқ, унинг кўлидан нима иш келишини, шерикларини-да биламан. Улар-да мени билишади.

— Хўш? — деди Насриддин Афанди йўлдан тўхтамай.

— Лекин ўзимни танитмай турибоқ басаллайман. Сиз хотиржам бўлинг. Қаландарнинг гап оҳангида: «Аралашманг, мени ерга уряпсиз!» деган шайма бор эди. Кейинги жумласида эса бу таъкид анча кучайганди. Насриддин буни тушуниб, унинг гапларига кўнди.

Қаландар Насриддинни кузатиб қишлоқдан қайтиб чиққанда, Тарашанинг тўдаси шу яқинда эканлигини сизди. Улар кўринмаса ҳам, чакалак ва буталарнинг орасидан узук-юлуқ гаплари эшитилар эди.

Қаландар ерга енгил сакраб тушиб, отининг туёғига товуш чиқармайдиган махсус тайёрланган «пайпоқ»ни кийдириб боғлади. Сўнг босқинчилар овози келаётган жойни айланиб ўтиб, Абдукаримнинг уйи томон йўл солди. Аслида у Абдукаримнинг уйи яқинида писиб, бохабар турмоқчи эди. Лекин сардобага етганда тўсатдан хаёлига «Тараша Афандининг уйига борсачи?» деган фикр келиб, тўхтаб қолди.

Қаландар ўйлаб туриб бу гумонидан қайтди. Чунки Тарашанинг шу пайтда Насриддин Афандиникига бориши ғирт қалтабинлик эди. Итларнинг вовиллашиданоқ анча-мунча одам уйғонганди. Қўшнилари албатта ёрдамга ошиқишади, иккинчидан, газандалар қаландарни ҳали ҳам ўша ерда деб ўйлашади. Буёқдалигини улар ҳали билишмайди.

Агар Тараша тонг отишини кутса, унда шу сардобага қайтиб тонг оттиради. Энг қулай жой шу эди.

Шундай фикрга келгач, қаландар отини сардобанинг ортидаги бутазорнинг ичига қўйиб юборди-да, қоплондек аста юриб, Абдукарим миршабларни кузатган қавакка яширинди.

Унинг аста юриши бежиз эмасди. Орадан беш нафас ўтмай Тараша тўдасининг баланд овозда бўғилгудек баҳслашиб келаётганлари эшитилди. Айниқса

Тараша асабий эди. Унинг «дармон дори» ичадиган вақти яқинлашаётганди. Бундай пайтда ундан ҳар нарса кутиш мумкинлигини қаландар биларди.

Сардобага яқинлашгач, овозлари пасайди. Бири кириб хабар олиб чиқди.

— Ҳеч ким йўқ. Елғизмиз, — деди.

Бу Ҳасан ғўла деган чапани эди. Бир оёғи икки энлик калта бўлгани учун тўлқин кесиб сузаётган қайиққа ўхшаб «шўнғиб-шўнғиб» юрарди. Ғўла лақабини эса бўйи пастлигига қарамай елкалари ниҳоятда кенглиги учун олган эди. Босқинчилар отдан тушиб, чарчоқдан уф-уфлаганча оёқ-қўлларини уқалаб, сардоба олдидаги супага ўтиришди.

— Икковини гумдон қилиш керак эди! — деди Ҳасан ғўла яна баҳсни бошлаб.

— Ёнидаги ким, қанақа одамлигини билмасдан-а! Учовимизни гумдон қиладиган чиқса-чи? — деди Дўрилдоқ лақабли шериги дўриллаган овозда.

— Мени яккама-якка гумдон қиладиган ҳали онасидан туғилгани йўқ! — мақтанди ғўла.

— Хой! — дея дўрилдоқ тутатқа бошлади. — Бизнинг ўлжамиз элга таниқли одам! Бунинг устига, бекнинг саройидан чиқди, билдингми? Бек саройидан! Эртага ҳаммаёқ тасир-тусир бўп кетади!

— Ҳей, изингни яхшилаб супурсанг-чи, бекнинг ўзини ҳам гумдон қилса бўлаверади. Шунини сенга айтишим шартми?

— Менга қара, Тарашадан оладиган бир тангамни одам ўлдирдиш учун байлашмаганман.

— Нима учун байлашгансан?

— Уч-тўрт кун Тарашанинг ёнида юриб, бировга дўқ қилиш, бировни бирикки соб қолиш учун. Сен ҳам шу. Бир тангага одам ўлдир, деб менга устозларим таълим бермаган. Қимматроқ туради у иш!

— Ургилдим устозларингдан!..

Бу баҳсга Тараша аралашмади. Чарчоқ, асабийлик ва омадсизлик тинкасини қуритгани устига кўкнори хумориси тутат бошлаганди. Қани бир пиёла қайноқ сув бўлса-ю, ичига дорисини ташлаб, эзиб ичса, бас, ҳозир унга бундан бўлак ҳеч нарса керак эмас эди.

Иккала шеригининг баҳси жанжалга айлана бошлади. Ҳасан ғўла ўрнидан туриб Дўрилдоқнинг ёқасига ёпишаётган пайтда, Тараша аралашмишга мажбур бўлди:

— Утир жойингга! — бақирди ғўлага қараб. — Йўқ, яхшиси, бор, битта сув опчиқ!

Ҳеч кимга сўз бермайдигандек кўринган Ҳасан ғўла дарров сардобага кириб, заранг косада сув келтирди.

Тараша шошилмай ёнидан кўкнорисини чиқариб, латтага ўради-да, кейин пиёлага солди. Маромида ивишини кутишга сабри чидамай, ичди. Сўнг шерикларига узатди. Шериклари ҳам ичишди.

— Эҳ, қани энди бир коса қайноқ сувга эзсанг, — деди Тараша орага чўккан жимликни бузиб. — Майли, ичимдаги девни ярим соатга бўлса ҳам алдашга етар... — Кейин худди шу гапнинг давомидек Ғўлага дашном бера бошлади: — Сен, ғўла, мақтанчоқ, калланг ишламайдиган одамсан! Ўлжанинг ёнидаги ким, буни билиб қўйсак зарар қилмасди. Шу, яхши илғолмадим-ку, бояги қаландар нолишидан кўзимга аллакимга ўхшаб кўринди. Айниқса, овозидан кимгадир ўхшатапман-у, ҳозир миям ғовлаб кетганидан, кимлигини эслолмаяпман... Иккинчидан, ғўла, бўғизла, деб қози айтди. Эртага ўзи шартта тутиб, оёғингдан осмаслигига кафил бўласанми? А?

— Тўғри, тўғри, қозининг найранги, ў-ҳўў! Ишониб бўларканми? Бизнинг қўлимиз билан душманини йўқ қиладиганми, кейин ўзимизни тутиб дорга...

— Жим бўл! — деди Тараша Дўрилдоққа. Кейин масхаралаб унинг бояги гапини такрорлади: — Бир тангага одам ўлдирмайман, устозларим бунақа таълим бермаган! Шундайми?

Дўрилдоқ писиб қолди. Тараша давом этди:

— Мен айтсам, ўлдиравеянинг керак! Ҳисоб-китоби бўлаверади!

— Йўқ, йўқ, йўқ! — деди Дўрилдоқ ўрнидан туриб кетиб. — У бутунлай бошқа ашула. Унга овозни тамом бошқача созлаш керак!

— Ҳа, бўпти! Ундай созлаш учун тангадан мўлроқ лозимлигини ўзим ҳам

биламан! Энди бугун қуруқ қайтмаймиз! Дехқонни бир жиғини эзайлик, зора асосий ўлжамиз ҳам қалтираб қолса.

— Бўпти! Бўпти! — дейишди Тарашанинг шериклари.

Лекин улар шундай қарорга келишлари билан оёқлари остидан «Тс-сс-шш-сс!» деган овоз чиқди. Учови уч ёққа сакраб туриб, энгашиб ерга қарашди.

— Па-па-падарига лаънат, н-нақ иштонимга кириб олибди-да, деб ўйлабман, — деди шерикларидан узоқроққа сакраб тушган Ғўла.

Тараша бу овознинг четдан келганлигига дэрров тушунди. Атрофга олазарак боқаркан, кўзлари учта чинорнинг бирида тўхтади.

— А... — деб кимнингдир отини айтмоқчи бўлди-ю, аммо шерикларини чўчитиб жоборишдан қўрқиб айтмади. Боз устига, ўзи ҳам тўла ишонмасди миясига келган фикрга. Чунки товуш вишиллашга ўтиб, сўнг яна «сс» деб тугарди. Бунинг қилча илон эмаслигига ҳозир ҳеч кимни ишонтириб бўлмасди. Жин овози десанг кўнишардики, одамникилигига ишонишмасди.

— Ҳой, биродарлар, қаландар тўғри айтган, бугун жинлар қўзийдиган кун шекилли. Тезроқ шаҳарга кетайлик, — деди Дўрилдоқ дағ-дағ титраганидан йиғлаётганга ўхшаб.

— Жим бўл! Жин шаҳарга киролмайдими? — жеркиди Тараша учинчи чинордан кўз узмай. — Қани, бу ёққа юрларинг!

Тараша шерикларини тўплаб, чинор томон яқинлашди. Уч-тўрт қадам қўйишган эди, шундай орқаларидан яна вишиллаган овоз эшитилди. Учови сакраб орқага қарашиб, жон ҳолатда уст-бошларини қоқа бошлашди. Назарларида илон эгниларига ёпишгандек эди.

Учала шерик оёқларини тапиллатиб, эгни-бошларини қоқиб улгурмасиданоқ, сардобанинг ортидан бойқушнинг сайрагани, кетидан эса, олис чўл осмони тарафдан мудҳиш қаҳқаҳа эшитилди.

Тарашанинг шериклари адоий тамом бўлишди. Ҳатто унинг ўзи ҳам ғўлдираб калима келтира бошлади. Муздек терга ботиб, тили танглайига ёпишган чапанилар беш-ўн нафас қимир этмай турдилар.

Сўнг Тараша ўзига келди-да, шитоб билан чинорни айланиб ўтди. Унга ёпишган бутани кўриб, қўрқиб кетди-да, шу қўрқув асносида икки-уч қилич сермаб, бутани чопиб ташлади, ковакнинг оғзи очилди.

— Ҳа-а-а! Тутилдингми! — деди у ғолибона бақириб, — Мана сенга! Мана сенга!

Тараша шундай деб ковак ичига қиличини суқиб-суқиб олди. Агар шу сония қиличи бировнинг яроғига ёки қалқонга урилганда, у яна севиниб қийқирмоқчи эди. Тараша ўша ғазоби билан ичкари мўралаб, яна қилич сермади. Лекин қиличи чинор танасидан бўлак нарсага дуч келмади.

Тарашанинг боя қочган қўрқуви бирдан қайтиб, вужудига маҳкам ёпишди. Шу заҳотиёқ яна бояги қаҳқаҳа эшитилди. Қаҳқаҳа эса гоҳ сардоба остидан, гоҳ эса юқоридан келаётганга ўхшарди.

Чапаниларнинг бор эс-хушини даҳшат эгаллаганди. Улар сигирнинг мўърашига ўхшаган овоз чиқарганча, отларига югуриб бориб миниб, шундай учдиларки, туёқ овози бир зумда тиниб, атроф жимжит бўлиб қолди.

Чапаниларнинг қўрқишига асос бор эди. У пайтда одамлар жин-алвастиларга ишонар ва қаттиқ қўрқардилар. Сирасини айтганда, ҳозирги одамлар ҳам зимистон қоронғи чўлда шундай овозларни эшитиб қолсалар, ўзларини улардан тузукроқ тутмасалар керак.

Қаландарнинг эса ҳар хил овозларга тақлид қиладиган ва энг қизиғи, бу овозларни бошқа ердан келаётгандек қилиб кўрсатадиган ҳунари бор эди. Қўлини карнай қилиб уддалармиди ёки бошқача усулдами, уни ҳеч кимга айтмасди. Бу ҳунар ҳаммага насиб қилавермайди.

Чарчаган отлар ўз-ўзидан секинлаб, қаттиқ ҳансирай бошлагандагина улар ҳали ҳам шу дунёда юрганларини эшлашди.

— Тўхталаринг! — деди Тараша нафаси оғзига тикилгудек бўлиб.

Шерикларининг ўл деса ўлгудек ихтиёри ўзларида эмасди. Тўхташиб унга мўлтирашди.

— Кетайлик, ҳой, турмайлик! Тезроқ бир одам иси бор жойга борайлик, — ялинди Дўрилдоқ чийиллагудек бўлиб.

— Йўлни топиш керак! — деди Тараша аввалги қатъийлиги анча сусайган овозда. — Деҳқоннинг уйи шу атрофда шекилли, ўтиб кетмаган бўлсак...

— Вой! Вой! Вой! Деҳқон дейди-я?! Тезроқ олиб кет шаҳарга! Майли, пулингни бермасанг ҳам, керакмас! — деди Дўрилдоқ хотинчалиш оҳангда.

— Жим! Ойша холангдан баттар дод соласан-а?!

Тарашанинг бу бақириғи шеригини сал ўзига келтирса-да, барибир дағ-дағ қалтираши босилмади. Агар қаёққа кетишни билганда, ёлғизликдан қўрқмаганда, Дўрилдоқ ўзиёқ қочворарди.

— Оғайнижон! — ялинишга ўтди у. — Умрим бўйи хизматингни қилай! Берадиган тилла тангангдан ҳам кечдим! Шаҳарга опкет!

— Узингни бос, дўстим! Узингни бос! — деди Тараша. У ҳозир шериклари-га юмшоқ гапириб далда бермаса бўлмаслигини тушунганди. — Сардоба кўҳна жой. Жин-пин бўлса бордир. Бу ер ҳамма ёқ чўл. Ҳеч нарса йўқ!..

Худди шу пайт аллақайдан «Вов-вов!» деган овоз эшитилди.

Чапанилар бир сакраб тушишди.

— Ит-ку бу! Деҳқоннинг уйи! Кетдик!

Тарашанинг бояги ичган дориси паккага бормаган, яна ичи таталаб бетоқат бўла бошлаган эди.

Лекин шериклари унинг хитобидан қимир этмади. Ғўла тамом тилини ютворгандек индамас, Дўрилдоқ эса тинмай шивирлаб калима келтирарди.

— Ҳайда! — деди Тараша бақириб. — Юракдан ҳам бор экан ўзи а, Ғўла, отнинг калласидек?!

Шериклари унга индамай эргашишди.

Абдукаримнинг кўрғонига яқинлашишганда итнинг вовиллаши зўрайди. Кўрғонда бундан ташқари ҳам қандайдир ҳаракат сезилди. Одам овози, тақир-туқир эшитилди. Насриддин Афанди боя кетишаётганда Абдукаримга бугун огоҳ бўлиш кераклигини, ўзи ҳам ёрдам беришини уқдириб ўтганди.

Абдукарим ўзи ҳам ўша кунги воқеадан кейин қайнисини олиб келганди. Йигирма яшар қорувли қайниси буқани қулатадиган чўқмор ушлаб, бир уюм саралаб тахланган тош ёнида шай турарди. Зубайда ҳам томдаги пичан панасида, бир уюм тош устида хужумга шайланган эди. Болаларни ертўлага яширишганди.

Чапанилар кўрғондан йигирма қадамча нарида тўхташди. Улар ҳам кўпни кўрган одам бўлганликлари учун эҳтиёт зарурлигини сезишди.

Тараша билан Абдукарим гаплашишди:

— Ҳей, Абдукарим!

— Ҳа, нима дейсан?

— Айтганни бажардингми? Қаерда экан?

— Билмайман. Менга айтмади.

— Ҳозир уйингга ўт қўйсам, эсингга тушадими, исқирт?

— Яқинлашма, бошингни мажақлаб ташлайман!

— Ҳей, мени биласанми, одамнинг жони менга чивиндек гап.

— Афсуски, билмайман. Билсам топиб гаплашардим.

Абдукаримнинг бу гапидан кейин Тарашанинг шериклари ҳам батамом ўзларининг босқинчи қиёфаларига қайтишди, чунки улар ҳозир жин эмас, ростмана одамга, унинг ўжарлигига дуч келишганди.

— Мен орқадан айланиб ўтиб, бир жонини киргизай! — деди Ғўла отини буриб, сўнг бўралаб сўкинди.

Тараша аввал чақмоқтошини, сўнг ҳамиша терига ўраб олиб юрадиган бир парча мойли пахтани олди-да, ёғоч суғуриш учун бўғот тарафга юрди.

Худди ана шу сонияда яна осмондан тушгандай қулоқларининг тепасидан мудҳиш қаҳқаҳа янгради.

Кўрғондагилар ҳам, ташқаридагилар ҳам даҳшатдан тахта бўлиб қолишди.

— Э-э! — деди тобора бетоқат бўлаётган Тараша бўқириб. — Азроил келса ҳам ўт қўяман бу исқиртга!

Тараша шундай деб бўғот томон йўналганди, бирдан оти ўзини осмонга отиб қаттиқ кишнади-да, олиб қочди. Ғўла билан Дўрилдоқ унга эргашдилар. Тарашанинг отига қоронғилик ичидан тош келиб текканди. Бир зумда чапанилар ном-нишонсиз йўқолдилар.

Тошни кўрғондан отишмаганди. Кўрғондагилар бу шайтон қаҳқаҳасидан

қалтираб қолгандилар. Зубайда томда, Абдукарим билан қайниси эса тош уюми устида бир-бирларига суяниб калима келтиришмоқда эди.

Қароқчилар кетиб, орадан анча вақт ўтгач, Абдукарим билан қайниси икковлашиб томдан Зубайдани олиб тушдилар. Айвонда писиб, шивир-шивир гаплашиб ўтиришганда, ташқаридан: «Абдукаримжон!» деган бировнинг овози эшитилди. Улар этлари жимирлаб баттар писишди.

— Абдукаримжон! Қўрқманг, биз — Насриддиннинг дўстларимиз, — қаландар ҳам ўзини яшириш учун, ҳам қўрғондагиларга мадад бўлиши учун кўпчилик номидан гапирди.

— К-кимсиз? Жинмисиз, одаммисиз? — сўради Абдукарим ўтирган жойида овози бўғилиб.

— Одаммиз, одаммиз, — деган жавоб келди. — Насриддин Афандининг одамларимиз.

— К-киринг б-бу ёққа.

— Хавотир олмай ётинглар, хўпми? Қароқчиларни қувган бизмиз.

— Киринг бу ёққа! — дея Абдукарим дадилланиб ўрнидан турди.

— Биз шу атрофда бўламиз. Ҳеч нарсадан қўрқманглар. Хайр!

Абдукарим дарвоза ўрнидан аста бош чиқарганди, чўл қоронғилигидан бўлак ҳеч нарса кўрмади. Қизиғи шуки, ит ҳам индамай ётарди.

Қаландар Абдукаримни тинчитиб, дўстларини бугун ҳеч ким безовта қилмаслигига комил ишонч билан шаҳар томон йўл олди. Жинлар қўзийдиган тун ҳадемай тугайдиганга ўхшарди.

Абдукаримнинг уйидагилар ғира-шира тонг отгунча ухлашмади. Жинлар, алвастилар ҳақида гаплашиб, Насриддин Афандининг сеҳргарлар орасида ҳам танишлари борлигига қатъий ишонч билдирдилар. Шу фикр уларга қатъий далда берди.

* * *

Насриддин базмдан чиқиб кетгач, қозига ичи ачиб ўтирган Бароқхон билан имом бекка гинахонлик қилишга тушишди. Улар бу ерда раиснинг ўтирганини ҳам ҳисобга олишмасди. Эслатганимиздек, раис мансабдорларнинг хатти-ҳаракатларини кузатиб юриш учун подшоҳлик томонидан белгиланарди. Ҳозирги вазиятда қозини тергаши ва охир-оқибатда унга қарши бирон чора-тадбир кўрилишига бош-қош бўлиши лозим эди. Чунки қози Муҳсин гуппи ва миршабларни жазолаш ўрнига, ўзи уларнинг фирибига қўшилиб кетганди. Лекин раис индолмай, «девор қаёққа ағдариларкин» деб кутишни ва уни йиқилаётган тарафга итаришни маъқул кўрди.

Бек буни сезиб, қийин аҳволда қолди. Бўлажак қайнотаси — Нозлининг отаси билан имомнинг фақат ҳамшаҳарлик, ҳамтовоқлик боисидангина қозининг ёнини олаётганларини, бунинг нотўғрилигини биларди.

— Биродарлар, — деди бек майин жилмайиб. — Ахир қозига қарши бирон фитна тўқилаётгани йўқ. Ҳурматли қозикалонимизнинг ўзлари қазиган чоҳ-ку? Шундайми?

— Ҳа, энди бир ҳазил қилмоқчи бўлибдилар-да, — деди имом ишшайиб. Бек унинг гапини кесгандек давом этди:

— Насриддин Афандига ҳазил қиладими ахир? У тадбиру сўзамолликда элга танилган, шаҳаншоҳ ҳузурига кириб-чиқадагилар одам-а!

— Ҳеч ишонгим келмайди, чўнтагида ҳемири йўқ шу келгиндининг шунақа одамлигига! — деди Бароқхон ўтирган жойида бир қўзғолиб қўйиб.

— Худди ана шу — ҳеч кимнинг ишонмаслиги Насриддин Афандига чўнг қурол бўлиб хизмат қилади.

Бекнинг учала суҳбатдоши бу гапга тушунмай унга қараб қолишди.

— Мана, бу қозини олинг! — деди бек изоҳ бериб. — Ёки менинг гаровда бой берганимни!

— Э, булар оддий гап-ку! — дея Бароқхон қўл силтади.

— Биз билан сиз ўтган ишнинг кетидан қараб, оддий деяпмиз. Бироқ олдидан қараганда, қозига ҳам ҳеч нарса кўринмаган... Шунинг учун ҳокимона тадбир кўриш — вилоятимиз шаънига яхшилик келтирмайди. Биз, Насриддин Афанди ҳар балони эплайди, дея тайёр турсаккина у билан баҳс бойлашимиз

мумкин. Боз устига, менга ишонинглар, у Кумушкентда узоқ қолмайди, эртаминдин Журжонга жўнавори.

Бекнинг бу гапларидан кейин Насриддин ўтирганларнинг кўз олдида бутунлай бошқача тусда қиёфаланди. Бироз сукутдан сўнг Бароқхон бўлажак қайнота сифатида эркаланди:

— Бек ҳазратлари, худо насиб этса, мана, қариндош ҳам бўлармиз...

— Ташаккур!..

— Қутлуғ бўлсин!

— Офарин!

Бу уч севинч хитобидан кейин Бароқхон давом этди:

— Сиздан шахримизнинг барча обрўли кишилари номидан бир илтимос этсам: шу ишни бости-бости қилиб берасиз...

— Ҳўп бўлади, ота!

Ота деган мурожаатдан баралла кулги кўтарилди. Бек бошини қисқа эгиб, лўнда сўз берди:

— Эртагаёқ кўнглингиздагидек ҳал бўлажак!

* * *

Эртасига эрталаб қозикалон барча тарафдорларини тўплади. Эшик ташқарисига пўк-у, лекин барзанги чухрасини қўйиб, одам киритмасликни тайинлади. Кечаги кун ва тундаги воқеалар баёнини эшитди. Тараша арзи ҳол этди. Шундан сўнг Муҳсин гуппи, икки миршаб ва Тарашанинг ўзи ҳам айбдор кишилардек мўлтираб, қозининг оғзига тикилиб ўтиришарди. Бу ишга ботиб қолганидан дарғазаб қози, ҳеч кимни кўрарга кўзи йўқ, айниқса гуппини ғажиб ташлашга тайёр эди. Қани энди бир хўрсиниб уйғониб кетса-ю, буларнинг бари туш бўлиб чиқса.

— Бекнинг одами эмасмиди? — сўради қози қаландарни назарда тутиб.

— Йўқ, тақсир, бекнинг учта ясовули дарвозадан қайтди.

— Ҳеч бўлмаганда кимлигини аниқламайсизми? Сизни бошқача одам деб эшитгандим. Бола-чақани ташлаб қўйгандан кейин буёғини эплаш керак-да! Бу Муҳсинбой сизга ишониб юрибди! Мен айтдим, оқшом нима қилишни! Ё, бек буюрганидек, шариат бўйича жазога тортворайми?

Тарашанинг чапанилиги тутиб, шарт ўрнидан туриб кетди.

— Дўқ урманг, қозикалон! Билганингизни қилинг, аммо дўқ урманг!

Қозикалон хатосини тушуниб индамади. Бунга ўхшаганларни зиндонга солсанг ҳам, ҳўкизга ўхшаб бўйин эгмайди.

Қозининг паст тушганини кўриб, Тараша гапида давом этди:

— Сизнинг айтганингиз Муҳсинбойнинг берган пули билан битмайди, Ундан кейин, шерикларим қўрқишди, ишни бажарсак, эртага ўзимизни дорга осишади, деб.

Бу шаъмадан кейин қози ялт этиб бир қараб қўйди.

— Ҳа! Нега индамайсизлар? — деди у миршабларга ва асосан гуппига қарата. — Бирон чора ўйлаб топиш керакми? Акс ҳолда иси чиқиб кетади. Шарманда бўлайинми эллик танга учун?

Ҳеч кимдан садо чиқмагач, қози давом этди:

— Бунинг иккита йўли бор, Муҳсинбой! Ё Насриддиннинг айтганига кўна-сиз, ёки...

Қозикалон ўрнидан туриб, тоқчадаги қулфлоғлик қутилардан бирини очди. Гуппи берган ҳамённи олди-да, опкелиб ўртага ташлади.

— Мана бу ақчангиз. Қирқта танга. Унтаси харажат талаб бўлди. Кейинроқ оласиз. Қани! — деди қози миршабларга. — Сизлар ҳам чиқаринглар!

Миршаблар бирин-бирин ҳамёнларини ташлашаркан, пўнғиллашди:

— Бизлар ҳам сардобанинг олдидаги ваъда бўйича беш тилладан олдик.

— Ёки, — деди қози учта ҳамённи гуппи томон сураркан, чала қолган фикрини улаб, — мана шу саксон тиллани олиб, бу киши билан бошқатдан гаплашасиз. — Қози гуппига Тарашани кўрсатди. — Аммо-лекин, мен қўлимни ювиб қўлтиққа урдим...

Орага жимлик чўкди. Қози бу гапи билан на фақат ўзини, балки миршабларни ҳам четлаштирганди. Муҳсин гуппи ўзининг йигирма тиллага камайган пули билан бўйинини эгганча ёлғиз қолганди. У қарздорларининг қарзини ўзи

тўлармиди, ёки яна Тарашага ёндашармиди — буниси номаълум, аммо шу сонияда Насриддин Афанди кириб келиб, воқеани тезлаштириб юборди.

Эшикда посбон бўлиб турган чухра қаландарнинг бир силтаб тортишидан ҳиқ-ҳиқ қилиб, йўл тўсиш у ёқда турсин, гапиролмай қолганди. Қаландар Насриддинни киритиб юбориб, ўзи чухранинг олдида турди.

— Э, жамоа жам-ку! — деди Насриддин ҳаммага бир-бир қараб, сўнг Тарашанинг тўғрисиغا келди. — Фақат сизни танимаяпман! Ҳа, Абдукаримни хонавайрон, қизчасини дудуқ қилиб қўйган қароқчи сиз бўлсангиз керак, а? — Оғзингизга қараб гапиринг, мулла Насриддин! — деди Тараша хезла-ниб.

— Хўш? — деди Насриддин беписанд ва қозига юз ўгирди-да, унга яқин-лашди. — Энди нима қиламиз?

— Насриддинхўжа! — деди қози вазминлик билан қатъий оҳангда. — Мени бу ишга аралаштирманг! Агарда яна бир марта қўлингиз югурдаклик қилар-кан, сиз билан бошқача гаплашаман!

— Қанақа гаплашасиз? Ўзингиз ёзиб берган ваколатнома бўйича иш тутаяпман. Аҳмад Тараша дўқ қилса менга, сиз дўқ қилсангиз! Мен қаёққа борай!

Қозининг жаҳли чиқди, Насриддинники ҳам ундан кам эмасди. Қози минг эҳтиёт бўлсин, Насриддин чаққонлик қилиб, унинг чаккасига шапалоқ тортди.

— Бас қилинг майнавозчиликни! — деди қози чайқалиб кетиб. Сўнг Тараша билан миршабларга бақирди: — Ушланглар! Босинглар! Ҳозироқ ҳужжатни тортиб олинглар

Насриддин эса баттар жаҳли чиқиб унинг кўкрагига калла қўйиб йиқитди. Қози йиқилган жойида бақириб буюрарди:

— Ҳозироқ босинглар! Мухсинбой, сиз ҳам қараб турманг! Босинглар, ҳаммангизнинг жиноятингиз босилади — ҳужжатни олсанглар!

Бу гапдан далда олган Мухсинбой, Тараша ва миршаблар Насриддинни ўраб ола бошлашди.

— Қўлларинг кесилади! Мен ўғри пашшаларни ўлдиряпман!

Насриддиннинг бу хитобидан кейин эса тўртовлон иккиланиб тўхташди. Қози яна бақирди:

— Тўрттовингизни ҳам жазога тортаман! Асални ўғирлаб, мени ҳам чал-фитдиларинг! Босларинг! Бўлмаса ўғри қиламан ҳаммангни!

Шундан кейин гуппи бошлиқ тўртовлон Насриддинга ёпишди. Насриддин чап бериб, белбоғидан қамчин чиқарди-да, «Ҳожи Саттор!» деб чақирди. Эшик ташқарисида турган қаландар қозининг чухрасини яна бир силтаб ташлади-да, қозихонага «Шу ердан, Афанди!» деганча кириб келди.

— Э-ҳа! — деди Тараша тишларини ғижирлатиб.

— Ушланглар уни ҳам! — бақирди қози. — Газанданинг башарасини кўрайлик! Соқолини юлинглар!

Бусиз ҳам Тараша қаландар томонга бостириб кела бошлаганди. Қаландар худди пастдан дон ҳовучлаб олаётгандек Тарашани белбоғидан илиб отди. Тараша орқама-орқа келаётган Нодир миршабнинг кўкрагига урилди, иккови ағдарилди.

— Хўш! Ким яна башарамни кўрмоқчи? — сўради қаландар момақалди-роқдек овозда.

Шу пайт эшик ташқарисида аранг ўзига келиб, яна соқчилик мақомини эгаллаган қозининг чухраси қаршисида учта башанг кийинган қиличдек йигитлар пайдо бўлди.

— Сабр қилинглар, бойваччалар! — деди чухра кўкрак керишга базўр куч топиб.

Лекин «бойвачча»ларнинг иккитаси уни икки томонидан ушлаб, индамай бир чеккага тортди, учинчиси эса мийиғида кулганча кириб кетди.

Чухра «Ҳой, мусулмонлар!» деб оғиз очганди, «Жим бўл, галварс! Бек ҳазратлари бу!» деган луқма унини ўчирди. Чухра кўрққанидан ўтириб қолди.

Ичкарига кирган бек Насриддиннинг хитобини такрорлади:

— Э, ҳа! Жамоа жам-ку!

Ҳамма таъзимга бош эгди.

Бек йиғилганларга бир-бир кўз югуртирди-да, қозининг сўрисиغا ўтиб суянди-да, қўлларини кўкрагига чалиштирди.

— Насриддин Афанди, бери келинг!

Бек шундай деб, бошқаларни йўқотинг маъносида қозига ияк қоқди.

— Боринглар, сал туриб келасизлар! Боринглар, чиқинглар! — қози гапларини қўлларини силкитиш билан тасдиқлаб, хонани бирпасда бўшатди.

— Насриддин Афандим! — деди бек кулгисини қовоқларини уйиб яширганча. — Ҳурматли қозикалонни авом халқ қаторида уриб-қувиб юришингиз яхши эмас!

— Урганим йўқ, ҳурматли қозикалонга қўл теккизганим йўқ, — деди дарров Насриддин жилмайганча тез-тез гапириб. — Мана, ишонмасангиз, ўзларидан сўранг. Қозикалон, мен сизга бирон марта бўлсин қўл югуртирдими?

— Тўғри айтяптилар! — деди қозикалон ерга қараб.

— Ана! Кўрдингизми?

Насриддин жилмайганча бекка термилди.

— Яхши! Яхши!

Бек эндиги сафар кулгисини яшириш ва қозини мулзам қилмаслик учун мўйловини кўп марта силашига тўғри келди.

— Яхши, — деди у яна такрорлаб. — Қозикалон! Бу ишинглар нималигини яхши билмайману, аммо энди бас қилинглар, шу бугундан эртага ўтмасин!

— Хўп бўлади, ҳазратим!

— Ҳозир тўрт навкарни юбораман. Насриддин Афандимга қўшинг-да, буларнинг кўнгилларидек ишни ҳал этинг! Даъвогарни топтинг! Чувалаб эртага ўтмасин! Мен имом билан... их... Бароқхонга сўз берганман.

— Хўп бўлади, тақсир!

— Бозордаги анави хотиннинг масаласи не бўлди?

— Қочибди шекилли, излаб тополмаётирмиз! — деди қози Насриддинга бир қараб олиб. — Ҳеч ерда йўқ! Лекин ҳамиша ёдимда!

— Диққатингиздан қочирманг!

Бек ўрнидан турди. Насриддин билан қози таъзимда бош эгдилар.

— Кўчиб ўтиш қачон энди? — сўради бек унга ўтказиб қўйганини писанда қилаётган мамнун бир оҳангда.

Насриддин қўлини кўксига қўйиб деди:

— Худо хоҳласа, яқин кунларда. Уй учун минг бор ташаккур! Бугунги ёрдамнингиз учун яна минг бор ташаккур.

Бек ташаккурлардан қочгандек эшик олдига борди. «Хайр, омон бўлинглар!» деди-да, чиқиб, эшикни ёпди.

Насриддин билан қози бир-бирларига қарадилар.

* * *

Шу куни кечқурун Лайлакнинг оқсоқоли нафаси оғзига тиқилиб, қишлоқ аҳлини мачитнинг олдига тўплади. Шаҳарнинг қозикалони, бекнинг тўртта навқари, бўзариб кетган Муҳсин гуппи ва ҳамиша жилмайиб турувчи Насриддин Афандини ҳайъатда кўрган халқ ҳайрон эди. Қозикалон худди бу ишларни ўзи уюштиргандек ҳамма нарсага бош-қош эди.

Йиғиннинг қандай ўтганини батафсил гапириб ўтирмаймиз. Шунисини айтиб қўяқолайликки, бунақаси кам бўлади. Бу мажлисдаги воқеаларни кейинчалик ҳам қишлоқ аҳлининг икки-уч авлоди гапириб юрган. Биринчи авлод ким қатнашганию ким нимани деганигача, Муҳсин гуппидан ким қанча қарзлигини, қайси қарздорлардан ҳақини ундиргани, баъзилардан ерини ўша куни қайтиб олганигача сўзлашар эди. Иккинчи авлод фақат Насриддин Афандини, Муҳсин гуппини эслашар ва ўқариқнинг умумжамоа мулки бўлганлигини таъкидлашар эди. Учинчи, тўртинчи авлод эса фақат ўқариқнинг халққа ўтганини гапиришарди-ю, ўша мажлисда Насриддин Афанди ҳам қатнашган дейишарди. Лекин бу ўша машҳур Насриддинми ёки бошқами — аниқ билишолмасди. Тўғриси, ўша Насриддин дейишга тиллари бормас, бу уларга эртақдай туюлар эди.

Муҳсин гуппи ўшанда ариғидан, ярим қишлоқнинг мутеълигидан ажралиб, уйдан кўчага чиқмай кўкрагини захга бериб ётарди. Одамлар орасида Муҳсин гуппи кўчиб кетармиш деган гап ҳам оралади. Ана шундай кунларнинг бирида уни Насриддин чақириб келди.

- Ҳа?! — деди гуппи ўқрайганча тўнғиллаб.
- Муҳсинбой, сизни кўчиб кетмоқчи деб эшитдим...
- Сизга нима?!
- Сиз кўчманг, чунки мен кетяпман!
- Менга нима?

— Шу боғимни сотмоқчиман! Нархини от билан туя қилиб ўтирмайман. Ўн-ўн беш танга — йўл харажати чиқса бас.

Муҳсин гуппининг тўнглигига дарз кетди. Лекин шу заҳотиёқ яна бир найранг бўлмасин деб бошқатдан қовоқ уйди.

— Йўқ, астойдилман! Гувоҳлар ва оқсоқол шоҳидлигида тилхат минан битирамиз.

Муҳсин гуппининг юзи яна жиндак ёришди. Бир нуқтага тикилган кўзлари яна олмакесак тера бошлади.

— Ихм, — деди у томоқ қириб, сўнгра ҳовлисига тисарилди. — Қани, кинг уйга, ичкарига!

— Йўқ, — деди Насриддин. — Ҳозир иккимиз оқсоқолнинг ёнига бирга борайлик. Гувоҳлар топайлик. Одамлар иккимизни кўрса, ярашибди дейишадди, гап-сўз камаяди...

Муҳсин гуппи ялт этиб қаради. Шу сонияда у Насриддин Афандининг қанчалик бағри кенг, кўнгилчан одамлигини кўрди. Уни жуда яхши кўриб кетмаса-да, гапига кирса, обрў топишини тушунди.

— Нечун қайтаяпсиз? Шу ерда яшайверинг!

— Энди, катта шаҳарга ўрганган киши қишлоқда зерикаркан. Ундан кейин, иккита жужуқни ташлаб келганмиз. Соғиндик!

— Шундайми? Ҳа, неччи пул дейсиз энди, ҳовлингизни?

— Ўн икки танга. Узингиз биласиз, тагли-тугли одамларнинг кўрғони. Кўп файзли жой.

— Юринг, — деди гуппи баттар севиниб. — Ўн беш танга бераман.

Иккови ёнма-ён оқсоқолникига қараб кетишди.

Орадан яна икки ҳафта ўтгач, азонда Кумушкент дарвозаларидан ўттизқирқ кишилик карвон чиқди. Бошқа юртларнинг савдогарлари ўз ватанларига қайтардилар. Улар орасида кумушкентлик фақат уч киши бор эди. Насриддин Афанди, хотини ва қаландар. Қаландарнинг мурид тушгани Насриддиннинг ўзи учун ҳам кутилмаган воқеа эди. Бирга олиб кетишни, ҳаминша бирга юришни уввало илтимос қилгандики, Насриддинга йўқ дедиришга имкон ҳам бермади. Қаландарнинг Абди Оппоқ эканлигини ҳали ҳам либосини ташламай, соқол ёпиштириб юргани учун беғоналардан ҳеч ким билмасди. Карвондагилар унинг қилич ва камонини кўриб, қаландар эмаслигини тушунишарди-ю, аммо аслида кимлигидан беҳабар эдилар. Тўғриси айтганда, у Насриддин Афанди билан бирга бўлмаганда, хавфсираб, карвонга ҳам қўшмасдилар. Лекин кейинчалик қаландарнинг шундай хизмати ўтдики, карвондагилар унга меҳр қўйдилар.

— Энди қачон жандангизни ечасиз? — сўради Насриддин ундан, Кумушкентдан хийла узоқлашишгач.

— Ҳали вақт бор! — деб жавоб берди қаландар атрофга тикилиб.

— Ўзи нега керак шу ниқобингиз?

— Қилган ишларимнинг заҳми ўғлимга тегиши мумкин. Ниқобимнинг эса фарзанди йўқ.

Қаландар кулиб гапининг давомини ҳазилга бургандек бўлди:

— Ниқобнинг мана шу отидан бўлак ҳеч вақоси йўқ.

— От ҳам йигитга ёрдек гап. Яхши от экан!

— Э, буни юзта отга алишмайман!

Қаландар отини шундай меҳр билан силадики, жонивор буни сезиб, енгил пишқириб қўйди.

Шу билан суҳбат тугади.

Кун қиёмга етганда карвон шаҳардан анча узоқлашиб, пастбаланд адирлар ўртасидан тебраниб борарди. Одамлар олис сафарда учраши мумкин хатарлар, қийинчилик ҳақидаги хаёлларга берилиб, бироз толиқиб, индамай ерга қараб боришарди. Шунинг учун икки тарафдаги тепаликка икки томондан чиқиб келган йигирматадан қирқта отлиқни тезда кўришмади ҳам. Булар қароқчилар эди.

Қароқчилардан бири қийқириб белги қилгандан сўнг, иккала тўда барабар қийқирганча, бири қилич, бири найза яланғочлаганча ёпирилиб кела бошлашди.

Карвон кишилари таҳликага тушди. «Қурол шайланг!», «Сафланинг!» деган буйруқлар «Вой дод, кунимиз битди!» деган айюҳанносларга араллашиб кетди. Лекин балонинг тўсатданлиги ва қароқчиларнинг кўплиги кучини кўрсатди. Қуролланиб жангга ташланган беш-олти йигитни ўнта қароқчи қуршаб олишди. Қароқчиларнинг қолгани карвонни ўртага олиб, атрофда кузғундек изғишаркан, «Ҳамманг ерга ёт!» деб бақаришарди. Карвондагиларнинг аксари ерга ётиб олишди. Жанг қилаётганлар бирпасда эзиб ташланди. Улардан иккитасигина бир-бирига орқа қилиб узоқроқ уришишди лекин ҳадемай биттаси йиқилди. Иккинчиси эса қочди. Қароқчилар уни қувиб адир орасида йўқолиб кетишдида, сал туриб, тутолмай қайтиб келишди.

Тўданинг бошлиғи Қосим қароқчи эди. Қирқ ёшлардаги, мош-гуруч соқоли бу кишининг кўзларидан совуқ ўлимнинг нури йилтилар эди.

— Ҳамманг ўтир! Карвонбоши омонми? — деди у.

Ётганлар аста ўтириб олдилар. Карвонбоши «Мен!» деб овоз берди.

— Тур! Одамларингни санаб чиқ! Нечта қолди, нечта қочди?

Карвонбоши дағ-дағ титраганча тириклар ва ўликларнинг афт-башарасига қараб-қараб, бирма-бир санаб чиқди.

— Соҳиб! Икки киши қочибди!

— Яхшилаб сана! Бир киши қочган чиқар?

Чунки бир киши қочганини ҳамма кўрганди.

— Соҳиб, ўттиз олти киши эдик, йигирма тўққиз қолибмиз. Бештаси ўлган. Бир журжонлик савдогар йигиту, бир қаландар қочибди.

Қосим қароқчи отда турганча беш-ўн қадам олислашди-да, карвонбошини чақирди.

— Ким озғину ким семиз? Наҳанг борми? Хизмат қилсанг, омон қоласан!

Қосим қароқчи наҳанг деб мансабдор ва жуда катта заминдорларни сўраганиди.

— Соҳиб, жоним қўлингизда, наҳанг бор-йўқлигини билмадим. Бир заифали сайёҳ бор, иккинчиси — қаландар эди, қочибди. Қолгани савдогар.

— Заифали? Қани у? Ким у?

— Насриддин Афанди.

Қосим қароқчининг жағ пайлари ўйнаб кетди. Чунки у гувоҳ қолдирмоқчи эмасди.

— Унга айт, тезроқ кетсин!

— Соҳиб, менга ҳам рухсат беринг! Уларни бирга опкетай.

— Сен шошма! Заифалини жўнатгач, бошқаларни ечинтир, яланғоч қўйиб юбораркан, деб айт!

Ўттиз ёшлардаги қотма карвонбоши Насриддиндан бўлак ҳаммани ўлдиришмоқчи эканини тушунди. Дод деганча Қосим қароқчининг узангидаги оёғига ёпишиб, ўпа бошлади.

— Мени қўйиб юборинг, соҳиб! Айтган жойингизга бой-бой карвонларни олиб бораман! Итингиз бўламан!

Қосим қароқчи уни туртиб юборганиди, у яна тиззалаб яқинлаша бошлади.

— Сен аввал Насриддин Афандини жўнат, кейин гаплашамиз! — деди Қосим қароқчи ва гапини икки қилдирмаслик учун қиличини ярим суғурди.

Карвонбоши гаранг аҳволда кўзлари билан Насриддинни излай бошлади.

Шу сонияда қир тарафдан «Эй, Қосим!» деган овоз эшитилди. Ҳамма ўша томон қаради. Икки юз қадамча масофада қирнинг осмон билан туташ жойида қаландар турарди. Кўм-кўк осмонда унинг қоп-қора от устидаги гавдаси тиниқ чизилган суратга ўхшарди.

— Эй, Қосим! Агар биттасининг туки тўкиладиган бўлса, соқолингни юламан! Карвонни ташла-да, кет!

Шундай жимлик чўқдики, қовжираган ўт-ўланларнинг шамолда шитирлаши эшитилди. Эсанкираш тугагач, Қосим қароқчи тўдасига кўз югуртириб, керакли одамни топди-да, бош ирғади. Тўдадан олти киши ажралиб чиқиб, от қўйишди.

— Тирик тутиб келларинг маразни! — дея бақирди Қосим.

Олти қароқчи тепага ўрлаб яқинлашарканлар, қаландар кетма-кет камонидан икки ўқ узиб, улардан иккитасини қулатди-да, қир ортида йўқолди. Тўрт қароқчи уни қувиб кетди.

Қосим икки қурбонга заррача аҳамият бермади. Қир тарафдан кўзини узмай турганича бандиларга мурожаат этди:

— Насриддин Афанди! Сиз мол-мулкингизни олиб бу ердан кетинг! Қолганлар жами пулини, тақинчоқ ва эркатошларини¹ бир жойга тўпласинлар. Мўйна, тикаларни² иккинчи жойга!

Қосимнинг олдига қоп-қора, баланд бўйли қароқчи яқинлашди. Бу — қароқчиларга куни кеча қўшилган Аҳмад Тараша эди.

— Сардор! Насриддинга катта ўлпон олиш мумкин! У бекнинг қадрдони.

— Сен қайдан биласан?

— Оғиз-бурун ўпишиб суҳбат қилганини ўзим кўрганман.

— Йўқол, Тараша! Менинг бек жиғига тегадиган кучим йўқ.

Тараша ҳуркиб нари кетди. Насриддин тўполонда сочилиб кетган буюмларини тўплаб, хотинига сув-пув ичириб ўзига келтиргунча хийла вақт ўтди. Карвондагилар ҳам қўрқувдан ва мол аччиғидан аста-аста қароқчининг буйруғини бажарардилар.

— Эй, Қосим! — қаландарнинг яна қалдираган овози келди.

Қароқчи сапчиб тушиб, қир бошига қаради. У ерда худди бояғи-бояғидек, ҳеч нарса билмагандек отлиқ қаландар турарди. Олти одамнинг бекордан-бекорга гумдон бўлганини тушунган Қосим қароқчининг кўзлари қинидан чиқиб кетди.

— Қосим, ҳар бир йигитингга бир тилладан ол-да, карвонни ташлаб кет!

— Кимсан сен, ҳой? — сўради Қосим.

— Жувонмардларданман! Отим Ҳожи Саттор!

— Эй, Ҳожи Саттор! — деди ғазабланиб Қосим қароқчи. — Ахир мен ҳам бойларни талайпман-ку! Жувонмард бўлсанг, менга қўшил!

Ана шу гап-сўз давомида вазиятни тўғри тушунган Насриддин икки от ва бир туяда аста жўнаб қолганди. Тараша буни кўрди-ю, юрак ютиб гапиришга қўрқди.

— Жувонмард — хўрланганлар, жабрланганларга ёрдам беради. Бу сўзни оғзингга олма, қонхўр! Карвонни ташла-да, кет! — деди қаландар.

Қосим қароқчи титраб кетди.

— Ахир булар савдогар, одамларни фириб билан бор буд-шудини қоқиб олади!

— Савдогар — энг керакли тоифа! Карвонни ташла-да, кет!

Қаландарнинг ана шу ҳадеб қайтарилаётган «Ташла-да, кет!» дегани даҳшатли эшитиларди. Шу гаплар давомида у анчагина яқинлашиб қолган эди.

— Эй, Ҳожи Саттор! Сенга жонингни ҳадя қиламан. Шукр қил-да, йўқол! — деди Қосим қароқчи қаландарнинг мардлигига лол қолиб ва шу сонияда қир ошай деб қолган Насриддинга кўзи тушди.

— Эй, Қосим! Сен эмас, мен сенга жонингни ҳадя қиламан!

— Қайтарларинг! — деди Қосим қаландарнинг гапига эътибор бермай Насриддинни кўрсатиб.

Уч қароқчи, улар ичида Аҳмад Тараша ҳам, бу буйруқни бажариш учун от қўйдилар. Қаландар икки ўқ билан икковини қулатди, учинчиси — Аҳмад Тараша қўрқиб орқага қайтди. Яна қаландарнинг овози янгради.

— Эй, Қосим, сен эмас, мен жонингни ҳадя қиляпман. Карвонни ташла-да, кет!

Қаландар шундай деб, сўзининг исботи учун яна бир ўқ узди-да, Қосимнинг ёнига келиб тўхтаган Аҳмад Тарашани ҳам ер тишлатди.

Ҳамма сеҳрланиб қолгандек жим эди. Юз қадамларча наридаги битта одам ўттизта қароқчининг эсини олиб қўйганди. Бу ёқда карвон одамлари ҳам бош кўтариб қолиши мумкин эди.

Қосим қароқчи саросима таъсирида, худди чўкаётган одам хасга ёпишгандек бироз нарироқ борди. Унинг буйруғига кўра, йигирмата қароқчи тезликда

¹ Эркатош — қимматбаҳо нарса.

² Тика — газмол, мато.

бандиларга яқинлашиб, отлари олдига биттадан одамни ўтқазиб олишди-да, ёйиқ бир сафга тизилишди.

Мана шу воқеани кўриб, одамнинг одамдан нақадар фарқ қилишини яққол сезиш мумкин эди. Бир томонда бир одам ўттизта қонхўр қароқчини эсанкиратса, иккинчи ёқда йигирматаси худди қўйдек қароқчиларга мингашиб, ўзларини ёвуз каллакесарларга қалқон қилишарди.

Йигирмата қўй-одамни олдига ўтқазиб олган йигирма қароқчи ёйилиб, қаландар турган қирга ўрлай бошлашди. Иккитадан одам минган отлар қийналиб, қоқилиб-суқилиб аста кўтариларди.

То адирнинг тепасига етгунча қаландар қароқчилардан беш кишини нариги дунёга жўнатди. Тепага чиқишгач, қароқчилар олдиларидаги одамларни мисоли қопдек итариб юбориб, қаландарни қувдилар. Аммо икки кишини тепага олиб чиқиб ҳорганлигини ҳисобга олмаганда ҳам, уларнинг отлари билан қаландарнинг отини тенглаштириб бўлмасди: қароқчиларники ер — қаландарники осмон эди.

Ўлим пойгаси беш-олти ясси адирларни ортда қолдиргач, қароқчиларнинг қатори аввал узун ипдек чўзилди, сўнграқ эса бу ип бўлиниб-бўлиниб кетди. Энг олдинда кетаётган беш кишилик тўда анча дадиллашиб қочқинга яқинлаша бошлади. Қаландарнинг ўқи тамом бўлган деб ишонган қароқчилар қийқириб отларини қичаб борардилар.

Тўғрида ораси чуқур икки адир кўринди. Аниқроғи, бу ўртасини шамол ўпириб, дарвозага ўхшатиб қўйган битта адир эди. Қаландар шу ўрталикдан ўтди-да, отини сўлга буриб, тепаликка чиқа бошлади. Қароқчилар ҳам энди ўтдим деганларида, қаландарни биринчи бўлиб қувган тўртта шерикларининг жасадларини кўришди. Даҳшатга тушиб, отларига янада қамчи ургандилар, ўнг тарафдаги тепаликдан:

— Ҳой, тўхта! — деган ҳайқириқ эшитилди.

Ул деса ўлгудек ихтиёрларини йўқотган қароқчилар от тизгинини тортиб, бирин-сирин овоз эгасига қарашди. Тепада ҳалигина жангга ташланиб, сўнг мажбуран қочган журжонлик савдогар йигит турарди. Қароқчилар эсларини йиғиб олгунча савдогар йигит камондан ўқ узиб, улардан бирини қулатди-да, иккинчисини мўлжалга ола бошлади. Улар тезда орқага бурилиб, олисда қолиб кетган шериклари томон ошиқишди. Лекин камон ўқи улардан олдинроқ учганди. Иккинчи қурбон ҳам ерга қулади. То ўрталикдан чиққунларича эса тўдадан икки кишигина омон қолди. Чунки сўл тарафга чиқиб олган қаландар ҳам камонини ишга солганди.

Бир томондан савдогар йигит, иккинчи томондан қаландар қароқчиларнинг ортидан от қўйишди. Тепаликдан туриб улар қароқчиларнинг олисда тарқалиб кетганини, тўрт кишилик тўдагина яқинлашиб келаётганини кўришганди.

Иккита қочқин, тўртта қувиб келаётган шериклари билан бирлашиб, тўхташди. Қароқчи, ўғри зотининг феъли шу.

Олтовлон бўлишгач, қароқчилар қувиб келаётганлар орқага қочади деб ўйлашди. Лекин қаландар билан савдогар отларини учирганча яқинлашиб, иккитасини камондан ўқ узиб қулатдилар-да, тўртта қолгани билан қилич солишди. Қароқчиларга жон кириб, дарров иккига бўлинишди. Уларни шунча безор қилган бу кимсалар билан тўртга икки бўлиб юзма-юз келганларига хурсанд эдилар. Бироқ қароқчилар қилич солишни шу разил касб тақозоси билан кейинроқ ўрганишган эди. Қаландар билан савдогар эса мактаб кўрган қиличбоз эди. Жанг узоққа чўзилмади. Қароқчиларнинг учтаси йиқилди, бири эса қочди.

Қаландар уни атайин ўлдирмади. Чунки жон ҳолатда қочаётган қароқчи яккам-дуккам яқинлашаётган шерикларини ҳам ўз ваҳимаси билан орқага судраб кетди.

Қаландар билан савдогар йигит отларга дам бериш учун аста йўртиб, уларнинг изларидан боришарди.

Йигирмата йигитидан еттитасинигина дағ-дағ титраётган ҳолда кўриб, Қосим қароқчи биринчи марта таҳликага тушди. Газмол ва мўйналар ортиб тайёрлаб қўйилган туяни ҳайдаганча энди йўлга тушмоқчи эди, қир бошида иккита отлиқ кўринди. Иккинчисининг қаердан қўшилиб қолганлигини кўриб улгурмагани учун Қосимнинг таҳликаси зўрайди.

— Эй, жувонмард Ҳожи Саттор! Бас, сен зўр келдинг! Мен кетаман! — деб бақирди у.

— Эй, Қосим! — деди жавобан қаландар, ерга киргизворадиган вазминлик билан. — Мен сенга жонингни ҳадыя қиламан! Сўнги марта! Мол ва пулларни эмас! Ташла-да, кет!

Қаландар камонини ушлаганча аста туша бошлади. Савдогарнинг отига ишонмагани учун уни тепада қолдирганди.

— Яхши! Яхши! Яхши!

Қосим қароқчи жон ҳолатда шундай деб бақираркан, рўмол ичидан муштдек ҳамённи чиқарди.

— Мана! Шуни олдим холос!

Қароқчи рўмолни гурсиллатиб пастга ташлади-да, отига қамчи уриб, Қумушкент томон ҳайдади. Тўдаси ҳам шошиб-пишиб унга эргашди.

Қароқчилар узоқлашгач, карвон аҳли оҳ-воҳга тушди.

Савдогарни кўз-қулоқ бўлиш учун тепада қолдириб, қаландар пастга тушди. Ҳамма унинг этагини ўпмоққа ёпирилиб келди.

Бироздан кейин, кўзларига кўриниб турган ўлим чекингач, карвон аҳли бирваракай молга ёпишди. Тангалар, газмоллар эга-эгасини топди. Қосим қароқчи олиб кетган ҳамён эгасига ҳаммадан бадал олинди. Қаландарга ҳам ҳамма бадал берди: Бир зумнинг ўзида қаландар энг бой одамга ва карвоннинг ҳокимига айланди.

Бу ишлар битгач, қаландар беш-олти кишини камон ўқларини ювиб теришга жўнатди. Боя Қосим қароқчининг олдида ўқ еган Аҳмад Тараша ерда юзтубан ётарди. Унг кўкрагига санчилиб турган ўқни суғуришганда, унинг инграгани эшитилди. Қаландар Аҳмад Тарашани елкасидан ушлаб, осмонга қаратди.

— Сув, — деди Тараша маънисиз кўзларини устидаги қорага танимай кўз тикиб.

Қаландар унга мешнинг оғзини тутди. Лабиға сув теккан заҳоти Тарашанинг кўзлари қотди.

— Танирмидингиз? — сўради қаландарнинг олдида келган карвонбоши.

— Дунёга ҳар хил одам келиб кетаркан, — деди қаландар унга жавобан.

Карвонбоши унга ювиб тозаланган бир даста ўқ тутди. Қаландар уларни ўқдонига солди.

Қир остида карвонни Насриддин кутиб турарди.

— Кетиб тўғри қилдингиз, — деди қаландар. — Акс ҳолда, сизни гаровга олганда, карвонни қолдириб кетишимга тўғри келарди.

— Англадим! — деди Насриддин маъюс оҳангда.

Тўкилган қонлардан, одам зотининг қонхўрлигини кўргандан руҳи тушкун эди. Лекин қаландарни омон кўриб, унинг жасоратини эслаб хийла очилди.

— Сиз ботир экансиз! Тадбиркорлигингиз лашкарбошиликка лойиқ! — деди Насриддин унга синовчан тикилиб.

— Менга одам ёқмайди, Афандим. Лашкар эса одам.

Қаландар яна «жинлар кўзиган тундаги» шеърини такрорлади:

Соямдан бошқа ёр йўқ кимсадан келган кун ғам.

Лек қоронғи тунларимга қилмагай тоқат у ҳам.

— Одам ёқмай, шунча одамнинг жонини сақлаб қолдингиз. Сизни худо ёрлақасин!

Насриддин қўлини қаландарнинг елкасига қўйди.

— Сизни эса худо ёрлақан. Сиздан бошқа бутун одам кўраманми, йўқми бу дунёда?

Шу сўзларни айтиб, қаландар бир қўлини Насриддиннинг елкасига қўяркан, иккинчи қўли билан боғлаб олган патак соқолини олди.

Абди Оппоқ кўп даврларгача Насриддиннинг ёнида юрди. Орадан бир неча йиллар ўтгач, Турон ерларига Чингизхон галалари ҳужум қилди. Боғлар топталди, шаҳарлар яқсон қилинди. Шу жумладан ярим дунёнинг маркази бўлиб турган Журжон ҳам батамом ер юзидан ўчириб ташланди. Олимлар, шоирлар жамики китоб кўрган кишилар қаттиқ таъқибга учради.

Насриддин Афанди Туркияга кўчиб ўтди. Абди Оппоқ билан унинг катта йигит бўлиб етишган ўғли ҳам Насриддин Афанди билан кетдилар...

Умида Абдуазимова

МЕН СЕНИ ШУ ҚАДАР ЁНИБ СЕВАМАН!

* * *

Мен сен билан йўл юришга тайёрман,
Майли, бу йўл жуда ҳам оғир бўлсин..
Йўл юрсам ҳам мўл юришга тайёрман,
Майли, йўлда замон ҳам охир бўлсин!

Майли, бизга хўмрайсин дала-тузлар,
Майли, бизга гуллар пешвоз чиқмасин.
Йўлимиз боғласин майда гап-сўзлар,
Эшитмайлик майли, қушлар нағмасин.

Парво қилмай тутиб сенинг қўлингдан,
Мен юксакка қараб бир кун ўларман.
Осмон алқар, сен ҳам алқа дилингдан,
Шу кенгликлар аро ғолиб бўларман!

* * *

Сенинг сокинлигинг денгизникидек,
Бағрингда мислсиз тилсимларинг бор.
Мен шамол бўлишим керак баъзи пайт,
Чайқатиб туришим керак сени, ёр!

Сокин кўзларингда югурик ҳаёт,
Мен учун ҳамиша янгилик ҳислар..
Бир сайдинг бўлибман, бераҳм сайёд,
Ўт бўлган, сув бўлган юракда излар..

Баланд тоғ чўққидан кўринар дерлар,
Мен сени кузатиб шижаотландим.
Фироқу васлингда беҳисоб сирлар,
Сирли оламингга чиндан отландим.

Мен сени ўзимдан тоғниб севаман,
Айланиб кетади бошимда замон.
Мен сени шу қадар ёниб севаман..
Мен сени ҳеч кимга бермасман, тамом!

* * *
Индамай кетасан... Қанчалар оғир!
Оғрийди дилим.
Тош соламан оғзимга,
тош қотсин учун тилим.

Индамай келасан...
Келасан — вақт келар.
Келасан — бахт келар.
Тош соламан оғзимга,
гиналарни сўйламасин дея тилим...

* * *
Сени жуда бахтли дейишар,
Мен биламан қандайлигингни.
Хатто олтин тахтли дейишар,
Мен биламан қандайлигингни.

Доим кулиб юрасан чақнаб,
Мен биламан — қалб тубингда ғам.
Дардларингни ҳадикда сақлаб,
Мумкин бир кун портлаб кетиш ҳам!

Фақат битта ўзим биламан
Юракдаги армонларингни.

Айтгин, нега бағринг тиламан,
Топиш учун дармонларингни?

Керак эмас сенга бу таскин,
Ўзинг билиб топган ҳаловат.
Эҳтимол ким билару ақсин,
Отиб қолар тош-у маломат.

Тинч яшамоқ учун тилингни
Тийиб, дардинг ютаяпсан сен.
Кўринганга очмай дилингни,
Гўё бахтли ўтаяпсан сен...

Қўшиқ

Тушларингга кирмоқ учун, айт, нима қилай?
Хаёлингга юрмоқ учун, айт, нима қилай?
Бахти тугал, аҳди тугал ёр бўлмоқ учун,
Менга қўлинг бермоқ учун, айт, нима қилай?

Қатта йўлнинг қатта экан муаммолари,
Бисёр экан муҳаббатнинг мубталолари,
Бу йўлга мен кирдимۇ ҳеч чиқа олмадим,
Бор экан ўз сафолари ҳам жафолари.

Қўнғил вайрон бўлиб кетди, малҳам қайдадир?
Ситамлардан тўлиб кетди, малҳам қайдадир?
Куйни бузиб чалса эссиз куй дейдиларми,
Чолғучида эмасми айб, наҳот найдадир?

Тушларингга кирмоқ учун, айт, нима қилай?
Хаёлингга юрмоқ учун, айт, нима қилай?

* * *
Бугун нуқта қўйдим севгимга,
Басдир шунча ёниб-куйганим!
Кимга рост деб, ёлғон деб кимга,
Шу севгимни дилда туйганим!

Ловулламас ортиқча юрак,
Чўғлимасдир кўзларим шундан...
Мен кичрайиб боряпман, бешак —
Сен кичрайиб кетганинг кундан!

Дилором Исҳоқова

СИЗДАН СЎРАГАНИМ БИР ҲОВУЧ МЕҲР

* * *
Терлаган дарчага чизаман,
Чизаман юрак расмини —
Япроққа ўхшайди, титраётган.
Кўзлар расмини чизаман —
Юлдузга ўхшайди, сўнаётган.
Сочларни чизмоқ бўламан —
Бармоққа ўхшайди, уларни соғинаётган.
Ҳаммасини ўчириб ташлайман —
Суратга ўхшайди унутилаётган.

* * *
Минг бир кеча сенга эртақ сўзладим:
Ўзга дунёлардан, ўзга ишқлардан.
Ўзим ҳақимда бир сўз демадим,
Минг иккинчи эртақни айтиб берайми?

Минг бир кеча сенга эртақ сўзладим:
Эртақлар тўқидим ўзимга ўзим.

Мени севарсан деб ўйладим,
Минг иккинчи эртақни айтиб берайми?

Минг бир кеча сенга эртақ сўзладим:
Сен эртақ, мен эртақ, муҳаббат...
Айтганча, муҳаббат ҳақида бир сўз —
Минг иккинчи эртақни айтиб берайми?

* * *
Тонгнинг исми балки тонгмасдир —
Тундир сутга чайиб олинган.
Балки ўтрикнинг исми ёлғонмас,
Ростдир — сўнгра тонилган.
Балки дарахтдаги бошин еб пишган
Олча олча эмас —
Азоблардан озган гилосдир.
Балки ер эмасдир бу ернинг исми,
Тупроқдир — топталиб ер бўлиб кетган.
Балки сотқин оти сотқин эмасдир,
Фидойидир — сотилиб кетган.
Балки «халқ душмани» душман эмасдир,
Дўстдир — сўнгра отилиб кетган.

* * *
Сиздан сўрганим бир ҳовуч меҳр,
Мендан аясангиз қушларга беринг,
Зора улар тўйса қўлдан берганга.

Сиздан сўраганим арзимас бир сир.
Менга айтмасангиз қудуққа айтинг,
Искандарнинг шохи борлигин.

Сиздан сўраганим битта ширин сўз.
Менга айтмасангиз илонга айтинг,
Зора қаршингизга ўрмалаб чиқса.

* * *
Мен кўрдим қалқонлар жангини —
Майдонга қўлида қуроли эмас,
Курсисини кўтариб кирганларни.
Ўқ еб эмас, курси деб ўлганларни кўрдим.

Мен кўрдим енгган душманни,
Кўрдим енгилган дўстни.
Кўрмайин, илоё кўрмайин
Ев қочғач кўпайган мардларни.

* * *
Учдилар оққушлар, кетдилар учиб.
Оққушсиз ҳувиллаб қолди мовий кўл.
Оққушларга тақлид қилдим учай деб,
Ёздим қўлларимни беҳуда, ахир!
Не десанг сен ҳақсан, қийноқчим, энди,
Гапир. Мен, ахир, учишни билмайман!

* * *
Қандай ҳайкал қўйиш мумкин милтиққа:
Қўллари кесилган дарахтнинг шакли,
Жон таслим палласи кабутар қалби,
Парчаланган бешик, йиқилган гўдак?
Милтиққа нишондир ҳар қандай ҳайкал.

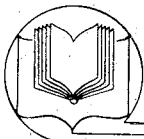
* * *
Кетар бўлсам менга етолмайсан,
Бир тароғим бор ташлайман —
Йўлларингда пайдо бўлар
Утиб бўлмас ўрмонлар.
Бир ойнагим бор ташлайман —
Йўлларингда пайдо бўлар
Кечиб бўлмас дарёлар.
Мени ташлаб ҳеч қаерга кетолмайсан —
Бир тароғим, бир ойнагим бор.

Айланади бошим, айланади ер,
Умрим бир лаҳзалик, умрим мангудир.
Мен қайтиб келаяпман, мени унут,
Мен учиб кетаяпман, мени унутма:
Ором қайтадан, озор қайтадан.

Гуноҳнинг олмаси ҳил-ҳил пишибди,
Нега териб олмадинг, ерга тушибди?!
Сен шу олмадан битта олиб е:
Ором қайтадан, озор қайтадан.

Айланади бошим, айланади ер,
Сени аврамоқдан чарчамайман, кел.
Келишинг шарт, «кет» демоғим учун:
Ором қайтадан, озор қайтадан.

Айланади бошим, айланади ер,
Сен айланасан, ўзим айланаман-эй.
Ким ҳам бизга айтиб берарди:
Ором қайтадир, озор қайтадир?!
*Душманни
кўрдим енгилган
дўстни!
Кўрмайин,
илоё кўрмайин
Ев қочғач
кўпайган
мардларни.*

Хулқар Тўйманова

БЕГОНА

Ҳикоя

У игна санчилгандек ачишаётган кўзини базўр очди. Хонтахта тагида юмалаб ётган бўш шишалар, бўйига, энига солинган кўрпачаларга қараб, кечаги базм эсига тушди. Нон, майиз, қанд-қурс, яна алланималар сочилиб ётган дастурхон йиғиштирилмаган эди. Бир тақсимчада кемирилган суяклар, шиша қопқоқлари, кулдонда сигарета қолдиқлари...

— Нега уйғотишмади экан-а! — ўзича тўнғиллаб ҳовлига чиқди. Ҳовлида ҳеч ким кўринмади. Шикаста қадамлар билан дарвоза томон юрди. Тўғри гаражга қараб кетди, иссиқда ҳансираб кириб борганида, диспетчер хонаси берк эди. Тушликка чиқишгандир. Холхўжаев билан жиқиллашишни истамай, ҳеч кимга йўлиқмай, изига қайтди.

— Қаерда қолиб кетдингиз? — сўради хотини.

— Нима ишинг бор, хўжайинмисан менга? — бақириб берди Қувондиқ.

— Сўраяпман-да... Акангиз келувди чўлдан, — дея хотини мушшайибгина нари кета бошлади.

— Тўхта, қачон?

— Кеча намозшом. Саҳар йўлга чиқди.

— Нима дейди, ҳамшағи гапими?

— Ҳа, уй солмайсанларми, болларам вояга етиб қоляпти, дейди.

— Индамай, туравердингми, оғзинга толқон солиб. Шу ҳовли-жойда яшашга мениям ҳаққим борми-йўқми?

...Қувондиқ тракторчи шу ҳақда гап чиқса ич-ичидан зил кетарди. «Бир ҳовлида тепкилашиб улғайишган, бир ота-бир онанинг боласи бўла туриб, шу ерга эга бўлишга нега менинг ҳаққим йўқ? Чўлда давлат уй билан таъминлаб қўйган бўлса, акам нега бу ёққа яна бўйнини чўзади? Йигит кишимисан, ортингга қайтиб нима қиласан? Уч боламизни етаклаб, икки хоналик бинойидек ҳовли туриб, қаердан бошпана қидирамиз? Иморат солиш осон бўлса эканки, хўп деб, уйни бўшатиб бера қолсам...»

— Қизик гапирасиз-а, нима дейин? Қап-катта одам бўлса, айтишиб ўтираманми? Индамадим.

— Шунақасан-да, сен, пилдир-пис бўлиб юраверасан. Бошқаларнинг хотинлари бало, бировга бўш келмайди. Туғишганигдаки, меҳр-оқибат йўқ экан, бегонадан нолимасанг ҳам бўлади. Охирзамон бўляпти шекилли...

— Чой ичасизми? — сўради хотини гапни бошқа ёққа буриб.

— Сўраб бергунча уриб бер!..

Хотини осма ток тагидан лапанглаб юриб кетди. Тракторчи униг пакана гавдасига, оҳори тўкилган кўйлагига кўзи тушиб, кўнгли бир хил бўлди. Уч-тўрт йилдан бери унга бирор кўйлаклик олиб бермабди. Яхшими-ёмонми, баҳоли қудрат рўзғорида борини эглаб юрибди. Кейинги пайтларда юраги сиқилишидан нолийди. Кенжатоий — Олимп-жонни операция қилиб, қислород билан олишганди. Врачлар ушанда, бундан кейин туғиш мумкин эмас, дейишганди. Қувондиқ бунақа сўзни ёмон кўради. Ҳаётда ҳамма

нараса мумкин. Турмуш қоидаларига хилоф иш тутаётганлар камми? Қувондиқ ҳам шулардан бири бўла қолсин. Болалари кўп бўлишини хоҳлайди у. Қариган чоғида гоҳ уни синикига, гоҳ бунисиникига бориб юрса ёмонми? Хотини ҳам, врачлар ҳам бекор айтибди...

Хотини чой дамлаб келди, тракторчи унинг дастурхон ёзганини ҳам, олдига чой қўйганини ҳам пайқамади. Акаси келса, уларни кўргани эмас, ҳовли-жой ўзига тегишли эканини эслатиш учун келади. Раҳматли онаси бўлганида-ку, акасининг фикр-уйида бир ўзгариш ясаган бўлармиди? Отаси бу масалага қандай қарарди, билмайди. У отасини эслолмайди, урушга кетганча дом-дараксиз йўқолган экан. Онаси икки сағирни бағрига босганича, бева ўтди. Шундай покдомон бир аёлнинг фарзандлари ҳовли деб, бир битимга келолмаса, бундан ёмони йўқ...

Қувондиқ тракторчи кун бўйи уйда қамалиб ўтириб, эртаси механик Холхўжаевнинг қаҳрига дуч келди. Механикнинг қисик кўзи жаҳддан яна ҳам қисилиб кетган эди.

— Кеча нега ишга келмадинг?

— Келганим билан бир иш битирмасам, нима кераги бор, оғайни?

— Бу аҳволда тракторнинг топширишинга тўғри келади, ошна. Беш киши ариза берган, уларниям иш билан таъминлашимиз керак.

— Эгари йўқ отга кимнинг кўзи учиб турган экан?

— Туяга янтоқ керак бўлса, бўйинини чўзади...

Қувондиқ Холхўжаев билан пачакилашиб ўтиргиси келмади, нима қиларини билмай, бузуқ тракторнинг ёнига борди. Прицепи занглаб абгор аҳволга тушган тракторига қараб туриб кўнгли бузилди. Ун беш йилдан бери шу тилсиз техника ўзига қадрдонлашиб қолганини, бошқа бировга топшириш гоҳ оғир эканини туйди. Двигатели салга қизимагандак-ку, майда-чуйда камчиликларини бирёқли қилса бўларди. Охирги марта учинчи бўлимнинг тарвуз экилган ерига гўнг олиб борган эди. Йўлда бузилиб икки кун ўша ёқда қолиб кетди...

Қувондиқ кеч кирганда дили хуфтон бўлиб, эти жунжикиб уйига қайтди. Кўнгли ниманидир тусади, арақ ичса дилхижилликлари сал ёзилишини сезиб, жилмайиб қўйди. Печканинг ёнбошига ўтирволиб, бир пиёлани сипқаргунча бу ҳаракати ўзига ғалати, кулгили туюлди. Ниманинг шарафига ичяпти, ҳайрон. Механик билан ўчакишиб, шу кўчага кириши баъзан ўзига ҳам аҳмоқона иш бўлиб туюлар, аммо ичганида барча дардлари унутиларди. Кимдир бургага аччиқ қилиб кўрпасини куйдирган экан. Бу томонда акаси уйни бўшат деб бесаранжом қилса, у томонда трактори юрмай ётса... Энди акаси келса, шартта бетига айтади.

«Сизда инсоф борми ўзи? Уйни бўшатмайман. Керак бўлса ўзингиз уй солинг. Ҳовлига тенг шерикмиз» дейди.

Иккинчи, учинчи стаканларни ютоқиб-ютоқиб кўтарди. Хотинининг кўрқа-писа тўғраб келган пиёзини газак учун оғзига солар, кетидан яна ичгиси келарди. Овқатга иштахаси бўлмади.

— Бекор қиялпсиз, болларнинг олдига яна... — пойгакда жимгина тизилишиб ўтирган уч қиз, бир ўғлига ишора қилди хотини.

— Чиқинглар баринг, ёки ичасанларми?! — дағдаға солди Қувондиқ уларга.

Тўнғич ўғли отасига шундай тикилдиди, тракторчи ўн яшар боланинг кўзларидаги нафратдан ўқриб кетди. Бола билан тўқнашув катталар қалбида ёқимсиз таассуротлар қолдиришини Қувондиқ тракторчи шу лаҳзанинг ўзида ҳис этди. Тўнғичи ўқрайиб қарган кўйи эшикка юрди, қолганлари унга эргашишди.

— Қайт, ор-ор-орқанг-га! — дудуқланиб бақирди ота болаларига.

Унинг қизик одати бор: ичса гапиролмайди. Гапирмасликнинг ҳеч имкони бўлмаса, дудуқланади, мазах бўлгани қолади. Шу боис оғзига толқон солгандек, сукут сақлаб ўтираверади. Қайсидир тўйда жўралари билан роса кайф қилишди. Тўйхонани тарк этишга Қувондиқнинг сира кўнгли йўқ эди. Улфатларнинг сал ҳушёрроғи Қувондиққа «Бўл, энди кетамиз!» деса, унинг тили тугилиб, нуқул «ке-ке-ке» дермиш. Охири бутун кучини тўплаб, «Кетмайман» дегач, дўстлари қаҳ-қаҳа уриб кулиб юборишди. Кейин, кайфи тарқагач, буни улардан эшитиб, изза бўлди, ичмай қўя қолсам-чи, деган хаёл калласига келди. Аммо бу фикр қандай келган бўлса шундай тез йўқолди...

Болалар қайтишмади. Гўёки Қувондиқнинг гапини эшитмагандек, нариги уйга жуфт-такни ростлашди. Отанинг юраги эзилиб, тагин арақ шишасини қўлига олди.

— Хотин, пулдан олиб чиқ, ўн сўм!

— Тўй-пўй бор эканми?

— Опчиқ дегандан кейин опчиқ-да!

— Сўраганда нима айб, яна ичмоқчидирсиз-да... Ичманг, барака топкур, шунинг ўрнига бир-икки кило қўй гўшти олиб келинг.

— Ичамани, ичмайманми, ўзим биламан. Пулдан олиб чиқ, гапни кўпайтирмасдан.

Эрининг бемаҳалда маст-аласт кириб келиши Бозорой учун янгилик бўлмаса-да, қачондир инсофга келишини ўйлаб ўзига ўзи далда берарди. Ҳозир ўн сўмни тутқазса, кайфи тарақ бўлиб, ўн хил жанжалини бошлайди. Гаштакбозлик деган бўлмағур «ўти-

риш»ни ўйлаб топишдию, эри арақ деса ўзини томдан ташлайдиган бўлди. Тунов куни кириб келибди, оёқда туролмайди. Бошдан-оёқ тупроққа беланган, гандираклар келиб, Бозоройнинг юзига бир тарсаки туширса бўладими! Уша куни «Пул йўқ, ичадиган бўлсангиз!» деб қуруқ қайтарганди. Қаёқда, қарз кўтарганми, тиланганми, барибир топибди, ичиб келибди. Бугун ҳам бермаса, кечқурун ҳолига вой. У ичидан нимадир узилгандек бўлиб, эрига иккита беш сўмлик узатди. Болаларининг нафақаси, жамғариб тикув машинаси олиш ниятида эди. Куни кеча санаб кўрса, ярми қолибди. Рўзғорга ишляятими, эри олганми, билмайди. Етиб еганга тоғ чидамайди. Икки ойдан бери бир сўм пул олиб келмади. Бозорой эрининг ортидан бир дақиқа тикилиб турди, унга пул бергани учун афсус қилди, дилини нимадир кемирди.

Қувондиқ ётар маҳали уйга гандираклар кириб келди. Шу туришда хотини ва болаларининг кўзига балодек кўринишини ҳозир ҳис қилишга ожиз. Фақат фарзандлари ўзига писибми, ҳадиксирабми қарашидан безиб қолган. Кичкинаси Шухрат уни кўрди дегунча бўрини кўрган қуёндек қочади. Тракторчи кенжатоини қачон уриб, қачон сўкканини эслолмайди. Ишқилиб, бола юрак олдирган, «Шурик, бери кел-чи!» деса, ўғли бош бармоғини оғзига тиқиб, хотинидан ҳам воз кечгиси, қаёқларгадир, кимсасиз биёбонларга бош олиб кетгиси келади. Бу қандоқ гап, бола ўз отасига бегонасираб қараса, хотини ўдағайласа, икки гапнинг бирида «алкаш»лигини юзига солса, «ичманг, дадаси, нима фойдаси бор шу арақнинг!» деган мижғовсифат гаплар билан энсасини қотирса. Шу қурмағурни култ-қулт ичганида, танасига шифобахш дори оқиб киргандек бўлади. Икки ойдан бери механикнинг унга қадалган кўзларини, «Тракторинг нега юрмайди?» деган сўзларини шу арақ эсидан чиқаради. Эҳтиёт қисмлар анқонинг уруғи бўлса, у нима қилсин? «Аккумулятори кучсиз, бошқасига алмаштириш керак. Запчасть топиб беринг, кейин ишни талаб қилинг!» деса, механик баттар тутақади. Йигирма-ўттиз сўм чўзса, механик аккумуляторни бирпасда топиб беришини ҳам билади. Аммо механикка оширадиган ортиқча пули йўқ, тўрт боласи, хотини унинг кўлига қараб турибди. «Қачон тракторни юргизсанг, иш ҳақи оласан» эмиш.

Бугун гаштакбозлик навбати ўзига келганини, ҳозирлик кўриши кераклигини Қувондиқ хотинига айтди. У худди тўйга тайёрланаётгандек елиб-югурар, хотинини ҳам ҳолжонига қўймай, йиғилган пулга нималар олишни тайинларди. Арақ ҳам топиб келиш учун уни районга жўнатди. Хўжалик сумкасини тўлдириб, ҳансираб қайтган Бозоройнинг дўппайган қорнига, ҳорғин юзига қараб, тракторчи андак ўнғайсизланди. Ҳарҳолда аёл киши, юкли, «ғиз» этиб ўзи бориб-келса ҳам бўларди.

— Қуриб кетсин ўтиришингизам! — хотини уф тортиб, сумкани чорпоёга қўйди.

— Улиб қолмассан, ойда бир бўладиган манзиратга!

— Арақни ўйлаб топганларни уйи куйсин, илойим! — деди хотини йиғламоқдан бери бўлиб.

Улфатлар ишдан бўшатишга Қувондиқ тракторчининг кўнглини кўтарган бўлишди. Холхўжаев айтганини қилди, директорга чақиб, уни прогулчиликда, ичкиликбозликда айблади. Қувондиқ ўз-ўзига таскин берган бўлди. Қўл-оёғи бутун, ризқини топиб ер. Ҳозирча аламини унутиш учун ичиши керак, фақат араққина унинг дардларига малҳам бўла олади.

...Ун беш кунлик қамоқ. Нима деган одам бўлди, кўни-кўшнилари, таниш-билишларнинг оғзида шу гап! «Қувондиқ ўн беш суткага тушибди», деган овоза тарқалди. Кўнгли ғаш, ҳар куни куча супуради, ариқ тозалайди. Болаларини, хотинини кўргиси келади. Қайси кун хотини келди, озиб-тўзиб кетибди. «Ун йўқ, ёғ йўқ...», деб зорланди. «Бундан буёғига минбаъд оғзимга олмай», деб қасам ичиб қўйди Қувондиқ.

Ниҳоят, муддатни битириб, кеч бўлганда мўлтираб уйига қайтди. Хотини кўринмади, ҳар куни шу маҳалда сигир соғаётган бўларди. Болалари ҳовлида ўйнаб юришибди. «Опанг қани?» сўради улардан. «Дўхтирга кетди», деди катта қизи ҳадик билан. «Туғишга кетгандир, ўз-ўзини қандай эпладийкин? Ёки онаси келганмикан?»

— Ҳей, менга қара, ким билан кетди?

— Катта энам келувди, катта машинада кетишди...

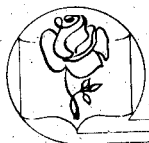
«Бир илож қилишгандир, эрталаб борарман», ўзини юпатди Қувондиқ.

Ярим кечада кимдир эшикни тақиллатди. Бориб қараса, «тез ёрдам» машинаси. Ундан тушган оқ халатли аёл:

— Кечирасиз, Тожиеванинг эри бўласизми? Хотинингизни сақлаб қололмадик! — деди овози титраб. — Юраги жуда ночор экан, болани операция қилиб олишга тўғри келди. Ўзини...

Қувондиқ бу гапдан қотиб қолди. Энг охири учрашувда хотини айтган гаплари хаёлига келди. «Мен ўлсам, йиғлаб қоласиз, дадаси. Шу болани туғиш ўлим билан баробар бўлиб туюляпти. Ичмаган кунингиз йўқ, одамларнинг юзига қараёлмай қолдим!» деган эди у.

Қувондиқнинг кўзи тиниб, боши айланиб кетди. Беихтиёр ёш боладек хўнграб юборди. Болалари эса унга бегонадек қараб туришарди.

Анна Ахматова

МАРСИЯ

1935—1940

Муқаддима ўрнида

Ежовчиликнинг даҳшатли йиллари ўн етти ойни турма навбатларида ўтказдим. Кунларнинг бирида кимдир мени «илғаб» қолди. Орқамда турган, лаблари кўкимтир аёл исмимни, албатта, бирор марта эшитмаган бўлса ҳам, у пайтлари ҳаммамизга хос бўлган қарахликдан ўзига келиб, қулоғимга шивирлади (у ерда ҳамма шивирлаб гапирарди):

— Бунни сиз тасвирлай оласизми?

— Тасвирлай оламан, — дедим.

Шу дафъа бир вақтлари унга хос бўлган чеҳрада табассумга ўхшаш нимадир лип этиб ўтди.

1957 йил, 1 апрель,
Ленинград.

Йўқ, мен у чоғларда на ўзга осмон,
На ўзга қанотни билгандим паноҳ.
Халқим, бахтга қарши, бўларкан гирён,
Мен ҳам халқим ила бирга чекдим оҳ.

1961 йил.

Бағишлов

Бу қайғу олдида букилади тоғ,
Оқмасдан қўяди ҳайбатли дарё.
Турма эшиклари қилт этмас бироқ,
«Фурбат коваклари» улардан нарёқ,
Улардан нарёғи — заққумли дунё.

Ким учун шаббода эсади майин,
Ким учун нозланар оқшом оғуши.
Биз эса бенасиб, бизларга тайин
Калитлар ғижирини дақиқа сайин
Ва солдат қадамин хунук товуши.

Тонгги ибодатга боряпмиз гўё,
Пойтахт хувиллаган, ёввойи тусда.
Учрашдик мурдадай, ютганча нафас,
Нева туман аро, қуёш қадди паст,
Умид эса мудом куйлар олисда.

Ҳукм... Еш селоби оқар шу заҳот,
Шўрликни олдилар ҳаммадан узиб.
Гўё юлинганди юракдан ҳаёт,
Гўё юлингану отилган азот.
Лекин кетиб борар... Гангир... Бир ўзи...

Пўртанага тўлган икки йилимнинг
Эркисиз дўстларини сўроқлай қайдан?
Сибирь куюнлари не айлар инъом?
Кўзларига нелар кўринар ойдан?
Уларга йўллайман видоли салом.

1940 йил, март.

Кириш

Буни кўрса, ўлим, деб, аъло,
Марҳум яна қабрига чўккай.
Турмалари ёнида гўё
Ленинград ортиқча юкдай.

Қийноқлардан йўқотган ҳушин,
Маҳбус полки ўтиб боради.
Айрилиқнинг зумлик қўшиғин
Паровозлар айтиб боради.

Совуқ боқар бошлар устида,
Ўлимларнинг муждаси — юлдуз.

Осуда Дон оқар оҳиста,
Уйга кирар ой заъфар тусда.

Қалпоғини кўйиб олган дол,
Соя кўрар сариқ ой алҳол.

Йўк, мен эмас, азоб чекар ўзга бир кимса,
Мен уддалай олмас эдим, гар шундай экан,
Неки содир — устин қора мовут беркитсин
Ва фонуслар олиб кетсин, олиб кетсин...
Тун.

Кўрсанг эди, дўстлар ардоғи,
Ҳазил-ҳузил, кулгига моҳир,
Чор қишлоғин қувноқ гумроҳи,
Ҳаётингда не бўлар содир —
Қўлда тугун, сен уч юзинчи,
Жой олишинг Крест тағидан,

Қонли этик, таъқиб остида
Тиришади гуноҳи йўқ Русь.

Тонгда сени олиб кетдилар,
Мотамсаро бордим ортингдан,
Тор хонада йиғлаб болалар,
Саждагоҳда эриб қолди шам.
Лабинг бутдай совуқ, Манглайинг —
Қоп-қаро тер... Унутай қандоқ?!
Кремлнинг пойида ўқчи¹ —
Хотинидай уражакман оҳ.

1935 йил, куз.
Москва.

Соя янглиғ бу аёл бемор,
Елғизликка у яна дучор.

Эри гўрда, ўғли қамоқда,
Ибодатим қилинг, демоқда.

Эритай, деб янги йил музин,
Қайноқ ёшлар тўкишин дийданг,
Тераклари турманинг пурғам,
Чайқалишин, ургудайин оҳ,
У ерда-чи, чиқмай оҳи ҳам,
Жон беришин қанча бегуноҳ...

1938 йил.

¹ Ўқчи — Москва Русида XVI—XVII асрларда махсус доимий қўшинда хизмат қилган аскар.

Анна Ахматованинг шеърлари билан биринчи марта 1967 йилда танишгандим. Ушанда нима учундир мен ўқиган шеърларнинг муаллифи кўз олдимда фақат қора кўйлақда гавдаланаверганди. Эҳтимол, бу — ўқиган шеърларимдаги қора изтироблар туфайлидир. Эҳтимол, мактаб дарсликларидан билганимиз — «Звезда» ва «Ленинград» журналлари баҳонасида шоир [Анна Ахматова «шоира» иборасини хуш кўрмасди] бошига тушган қора кўргиликлар оқибатидир.

1969 йилда шоир яшаган Ленинградга бордим. Қабрини зиёрат қилиб, ҳайратга тушдим. Қабр тоши ҳам қора эди.

«Октябрь» журналининг ўтган йилги март сонида шоирнинг биринчи марта эълон қилинган «Марсия» шеърий туркумини, гапнинг очиги, кўзда ёш билан ўзбек тилига ўгирдим. Мен-ку, қоғоздаги азобга шунчалик ўртандим, шоирнинг ўзи қандай бардош берди экан бунга! Дарвоқе, Анна Ахматованинг ўзи ҳам шундан таажубда. «Йўк, мен эмас, азоб чекар ўзга бир кимса. Мен уддалай олмас эдим...» — дейди у шеърларидан бирида.

1989 йилда рус шеърляти маликасининг таваллудига 100 йил тўлади. Шу кунларда мен Анна Ахматова шеърий китобининг таржимаси устида ишлаяпман. Шеърларни таржима қиляпман-у, кўз олдимда яна қора кўйлақдаги шоир. Зеро, қайси буюк сўз соҳибининг умри ёруғ кечибди экан ўзи...

ТАРЖИМОН

Ун етти ой кўзларимда ёш,
Бўзлаб уйга чорладим сени.
Урдим жаллод оёғига бош,
Уғилгинам, дўзахим менинг.
Тушунолмай бўламан ҳайрон:
Ҳамма нарса аралаш, чигал.
Ким одаму ким эса ҳайвон?

Қачон қатл рўй берар тугал?
Фақатгина чамбар-чамбар гул,
Кадило¹ дан таралгувчи ун,
Излар элтар мавҳум йўқликка.
Улкан юлдуз бошимга ўтиб,
Яқин ўлим билан кўрkitиб,
Кўзларимга қарайди тикка.

1939 йил.

Чопар ҳафталар, кунлар,
Нелар содир — сир менга.
Уғлим, қамокда сенга
Қандай боқар оқ тунлар?

Балки боқиб ушбу дам
Ул иссиқ қирғий кўзлар,
Юксак имонинг сўзлар,
Сўзларми ўлимдан ҳам?

1939 йил. Баҳор.

Ҳукм

Тошдай зил сўз қулади оғир,
Ҳамон тирик кўксимга менинг.
Ҳечқиси йўқ, шай эдим ахир,
Иложини қиларман бунинг.

Юракни тош айламоқ даркор,
Қайта бошдан уқмоқ ҳаётни.

Бугун менинг юмушим бисёр:
Лозим буткул ўлдирмоқ ёдни.

Ажаб... Езнинг нафаси қайноқ,
Деразамда гўё байрам, туй.
Сезилганди менга бошданок
Бу ёруғ кун, ҳувиллаган уй.

1939 йил. Ез.

Улимга

Келарсан-ку барибир, нетар келсанг ҳозироқ?
Йўлларингга кўзим тўрт — афтодаман жуда ҳам.
Очиб қўйдим эшикни, ўчириб қўйдим чироқ,
Бу — сен учун, дўлворим, сен учун, ажибгинам.
Қандай шаклу шамойил касб этсанг ҳам барибир,
Заҳарланган снаряд бўлу киргил отилиб.
Ё уста безоридай, кўлингда тош, пусиб кир,
Ё терлама оғуси бўла қолсин қотилим.
Эртақ бўларсан ёхуд, ўзинг топгил исмини,
Ҳамма ҳам билганидан кўнгилга теккувчини.
Токи кўрай кўркувдан уй бошқарувчисининг
Дока бўлган юзи-ю, кўк қалпоғи учини.
Энди менга бари бир. Енисей хиром этар.
Ёғдулар тўкиб турар Темирқозик юлдузи.
Сўнгги даҳшат устини шуъла билан беркитар
Унинг мовий жилвали, муҳаббат тўла кўзи.

1939 йил, 19 август.

Девоналик қалбнинг ярмин
Олган ўз қанотиға.
Ичиради олов майин,
Чорлар қора водига.

Тегиб кетай жон-жонига,
Қилай ҳамки минг ўтинч,
Ўзим билан бирор нима
Олмоғимга кўнмас ҳеч.

Ўзим тушиб сўзламакка,
Тингларканман ўзим жим,
Англадимки, телбаликка
Ён бермай йўқ иложим.

На қўлларнинг муздай тафти,
На арғувон титроғин
Ва на олис сўзлар савти
Сўнгги юпанч тутмоғин...

1940 йил, 4 май.

¹ Кадило — диний маросимларда ҳушбўй модда тутатадиган исирикдон.

Сазойилик

«Мен деб бўзлама, она,
Тобут мисол дунёда».

1

Малаклар куйлади улуг айёмни,
Олов ҳамласида эриди осмон.
Деди: «Ота, нечун-яратдинг мени?»
Деди: «Она, мен деб; о, чекма фиғон!..»

2

Магдалина ёқа йиртар, тўлиб фиғонга,
Суюк шогирд тошдай қотиб қолган баногоҳ.
Тишин тишга босиб турган она томонга
Кошки эди бирор кимса ташлолса нигоҳ.

Хотима

1

Билдим: қай йўсинда хазон бўлар юз,
Кўрқув қандай боқар қовоқ тагидан.
Азоб қандай нусха кўчирар ҳаргиз
Чеҳрага миҳхатнинг битикларидан.
Қоп-қора ва кулранг кокиллар, ажаб,
Бехосдан қай тахлит бўлади қордек.
Табассумни ютиб итоаткор лаб,
Нимкулгида қандай титрайди ҳадик.
Бас, мен муножотин қиларман гирён,
Ёзнинг саратони, қиш аёзида
Кимки турган бўлса, мен-ла ёнма-ён
Суқир бўлган қизил девор остида.

2

Хотирлаш соати келмоқда яна,
Сизни кўриб, тинглаб турибман, мана.

Дарчагача базўр етолганни ҳам,
Тупроғин топтамай ўтолганни ҳам...

Бошини тебратиб, гўзалингиз дер:
«Худди уйим бўлиб қолибди бу ер».

Ҳаммани номма-ном айтардим, албат,
Тортиб олишган-да, қайда у рўйхат?

Дилпоралар учун тикдим кенг чойшаб,
Айтишгани — абгор сўзларни жойлаб.

Улар менинг билан умрлик ҳамдам,
Янги кўргиликлар бошга тушса ҳам...

Юз миллион халқим додлаётган шул —
Фарёд тўла оғзим ёпсалар буткул,

Танам қаро ерга қўйилгучи кун
Мени ҳам эслашсин улар шу йўсин.

Ногоҳ бу диёрда бирор-бир маҳал
Ўрнатмоқ бўлсалар мен учун ҳайкал,

Бундай тантанана бўлурман ризо,
Уни қўйишларин сўрардим аммо,

На денгиз соҳили — таваллуд ерга,
Ахир бор ришталар кирган қабрга.

На Чорбоғ — муқаддас тўнкага яқин,
Гарчи излар ундан руҳим бетаскин.

Мен уч юз соатлаб турган жой мақбул,
Эшикларин менга очмас эди ул.

Токи тинч ўлимда унутмай тағин
Қора машиналар ваҳми, дағ-дағин.

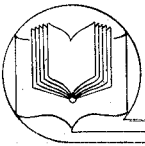
Унутмай, эшикка мушт урганларим,
Ярадор ҳайвондай ўкирганларим...

Бронза қаброқдан карахт юз сари
Қорлар эриб оқсин ёшим сингари.

Турма каптарлари бузмасин авжин,
Нева кемалари ўтаверсин жим...

1940 йил, март.

Русчадан Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА таржимаси

КЕЧА ВА КУНДУЗ

Роман¹

Биринчи китоб

* * *

Мирёқуб кўчага чиқди. Доим бир-иккита извош тўхтайдиган жойга — уезд маҳкамасининг нариги муъолишига борди. Ундан ортиқ извошчиларнинг қатор-қатор чизилиб турганларини кўрди. Тўғри бориб биттасига чиқди. Извошчи унга томон бурулиб:

— Тушинг, ака, биз бандмиз, — деди.

Наридан рус миршаб қичқирди:

— Ким у? Туш аравадан!

Мирёқуб извошдан тушди. Ҳайрон бўлиб у ёқ-бу ёққа қаради. Миршаб етиб келиб, извош фонарининг мазасиз ёруғида, унинг юзига қаради. Таниган бўлса керак, сизлаб гапирди:

— Бу ерда турманг, ака. Бу извошлар банд. Ярадор солдатларни лазаретга олиб боришади.

Мирёқуб бошини чайқаб-чайқаб, эски шаҳарга — ҳаммомга томон пиёда йўл солди. Боши оғирлашган, гаранг; қовоғлари тошдай қотиб кетган; тиззалари ўз-ўзидан букулиб борарди. Унинг миясида, яна иккита Мирёқуб пайдо бўлди: бири — терговчи. Яна бири — жавобгар.

Эски шаҳар билан янги шаҳарнинг ораси йироқ эди. Уюшган, мажолсиз ва бўшанг оёқларини судраб, энг яқин ҳаммомга етиб боргунича тонг отиб кўча-кўйда одамлар ўрмалаша бошладилар. Лекин, қанча эзилган бўлса ҳам, Мирёқуб, йўлнинг узоқлигини сезмади. Чунки мияси ажиб бир қувват билан ҳаракатга келган ва золим терговчи борган сари заптани ошириб тергарди:

— «Хўш, Мирёқуб, кайфинг қалай?»

— «Жойида... Кайфим жойида...»

— «Ёлғон гапирма, Мирёқуб! Сен — терговчи қошидасан. Биз, кўнглингда эзилганларни баралла ўқиб турибмиз. Вексилдан ё ер васиқасидан сен қандай копия олсанг, биз ҳам сенинг кўнглингдан ўшанақа копия олганмиз. Шу учун ростини айта берсанг — ўз хайриятинг. Барибир, бизни ёлғон гапга ишонтиролмайсан. Хўш, гапир: кайфинг қалай?»

— «Кайфим унча жойида эмас...»

— «Ҳа, баракалла, гапир, гапир!»

— «Таъбим кир, кўнглум айниган, алланарсадан жирканган каби-ман...»

— «Алланарсаданми? Ё, аллакимданми?»

— «Билмадим».

— «Яхшироқ ўйла. Аллакимдан бўлмасин?»

¹ Охири. Боши ўтган сонда.

- «Аллакимдан десам ҳам бўлади. Лекин, кимлигини билолмайман».
- «Билмасанг: биз ёрдамлашамиз. Менга қара, кимдан жирканасан? Мирёқубдан эмасми? Нега индамайсан? Нега дамнинг чиқмай кетди? Биз тўғри айтган эканмиз бўлмаса? Шундайми?»
- «Тўғри айтдингиз, Мирёқубдан жирканаман...»
- «Ҳаққинг бор, ҳаққинг бор! Мирёқуб, қанча баланд парвоз бўлгани билан, ўз бўйидан ортиқ кўтарилолмайди. Чунки, у — бир ит! Олчоқ, паст ва аянч бир ит! У ўз-ўзини гоҳ арслон рангига, гоҳ қоплон рангига, гоҳ шер ва гоҳ эр бўёғларига бўяб кўрсатади. Фақат, оҳаққа ағанаб камтарлар орасига киргач, яна ўз овози билан «ға-оғ!» «фо-оғ» деб юборган кўк қарға сингари, унинг асил итлиги баралла кўруниб туради. Доим кўруниб турарди. Мирёқуб Акбарали мингбошини ҳақир кўради, хўрлайди, унинг итланишидан кулади. Уялмайди Мирёқуб, хижолатидан етти қат ер остига кириб кетмайди. А... уни ер ҳам ўзининг маҳрам қўйнига олишдан тортинарди, чекинарди!»
- «Мен ўзимни терговчи олдида деб билиб, фақат, саволларга жавоб беришга тайёрланган эдим. Энди кўраманки, ўша терговчининг ўзи қораловчи сифатида чиқа бошлади! Мен нима қилдим! Қайси бирига нима дедим?»
- «Сен жим тур, Мирёқуб! Биз, керак бўлганда сўроқ сўраймиз, керак бўлганда қоралаш нутқи билан ўртага чиқамиз. Сен чидаб тур, Мирёқуб! Сенга Мирёқубни ҳимоя қилишга йўл қўйилади. Сен, ҳали, сўз оласан, гапирасан. Шошилма! Шошилма! Вақтини, соатини кут! Ҳар нарсанинг вақти бор!».
- «Мен, мундай терговчи ва мундай қораловчига жавоб бермасликка ўзимни ҳақли санайман!»
- «Нима дединг, қаҳрамон Мирёқуб? Ҳали терговчи билан қораловчига эътирозинг, норозилигинг ҳам борми? Сабаб?»
- «Кўп одамлар, от билан хачирни ажрата олмайдилар. Бунга ҳеч нарса деб бўлмайди. Бу — мумкин; чунки улар бир-бирларига ўхшаб кетадилар».
- «Хўш, хўш? Қани, гапир-чи!»
- «Аммо, от билан эшакни ажратолмайдиган одамлар адолат мансабига ўтириб бировни тергамасин ва қораламасинлар. Бунга уларнинг ҳақлари йўқ!»
- «Хўш, Мирёқуб, гапир! Бу хилда гапиришинг бизга ёқади... Хўш, нима демак истайсан?»
- «Акбарали мингбоши билан тенглаштирилувимга, ҳатто — у билан — қай даражада бўлса ҳам — муқояса қилишувимга қаттиқ норозилик билдираман! Ҳақорат бу, сўроқ эмас!..»
- «Кўнглингни тўқ тут, азизим. Мирёқуб билан Акбарали мингбоши ўртасида ер билан осмон қадар фарқ борлигига қаттиқ ишонамиз! Акбарали — бошқа одам, Мирёқуб бутунлай бошқача одам...»
- «Бу изоҳдан сўнг мен қониқдим. Сўроғингизда давом этингиз!»
- «Сен қониққан бўлсанг, — ўз ишинг. Қониқувингда бўл! Аммо биз ҳали қониққанамиз йўқ».
- «Яъни?»
- «Биз, Акбарали мингбошини Мирёқубдан кўра одамроқ деб биламиз...»
- «Нима, нима?!» — Мирёқубнинг нафаси бўғзига келиб тиқилди.
- «Афсуслар бўлсинки, бу — шундай!»
- «Нега шундай бўлади? Нега?» — Мирёқуб, шердай ўкурарди.
- «Мирёқуб! Сен шу кечани қайда ва кимнинг қўйнида ўтказдинг?»
- Мирёқуб тутулиб қолди. Қизарди, бўзарди... Қочмоқ истариди.
- Ўзидан-ўзи қочиб кетмоқчи бўларди... Йўқ, киши ўзидан йироқлашолмайди!
- «Гапир, Мирёқуб! Кўнглингда олинган копия кўз олдимизда... Гапирганинг, иқрор қилганинг яхши».
- «...Мен бу кечани нойиб тўранинг ҳовлисида ўтказдим... Унинг ошпази Зуннун ака зиёфатга чақириб эди».
- «Шу холосми? Ё, яна борми?»
- «Шу холос... Эрталаб маҳкама олдида чиқсам тоғ томондан ярадор солдатлар келганини айтдилар...»
- «Раҳмат, Мирёқуб! Бу хабарни биз ҳали эшитишга улгурганимиз

йўқ эди... Раҳмат сенга, фақат, сен бизга айтиб бер: кечани кимнинг қўйнида ўтказдинг?»

— «Мен англаёлмадим... Тонг ёришганда уйқидан кўзимни очсам... Ўзим картдайдим, яқинимда нойиб тўранинг хотини турган эди. Кечаси кўп ичган эдик, нима бўлганини билмайман...»

— «Сен демоқчи бўласанки, у ишлар ҳаммаси ихтиёрсиз бўлди; сен ўзинг истаганинг йўқ. Шундайми?»

— «Шундай!»

— «Сени — қилич яланғочлаган миршаблар ўраб келиб ўша хотиннинг қўйнига ташлаб юбордиларми? Бечора, Мирёқуб! Сенга жабр бўлибди. Зиндонга ташлабдилар сени! Шундайми?»

— «Йўқ! Ўзим — ўз оёғим билан келдим... Ўзим истаб отилдим у хотиннинг кучоғига!»

— «Ичкилик олиш учун пул ҳам бердинг?»

— «Бердим!»

— «Хотин кийиниб чиқиб кетаркан «кўришиб турайлик» деган ким эди?

Билмайсанми?»

— «Мен эдим».

— «Хотин «жоним билан» деганда севинган ким эди?»

— «Мен эдим».

— «Мирёқуб! Адолат тилида шу феълни «босқинчилик» деб таъриф қиладилар: «Ўзга кишининг хотинига босқинчилик қилиш!» Акбарали мингбоши бутун умрида шундай бир иш қилганми? Билмайсанми?»

— «Қилмаган бўлса керак. Билмайман...»

— «Баракалла! Акбарали мингбоши сенга ким бўлади?»

— «Отахон. Валийнеъмат...»

— «Ўшанинг орқасида катта давлатга эришдингми? Кўнглингдан олинган копия қўлимизда, гапир!»

— «Эришдим».

— «Хўп, Пошшахон деган номни эшитганмисан?»

— «Билмайман. Йўқ!»

— «Яхшилаб ўйла. Жуда яхши биласан!»

— «Ҳа, биламан!»

— «Ким у?»

— «Акбарали мингбошининг, агар янглишмасам, иккинчи хотини».

— «Тўғри айтасан. Энди сендан эшитмоқчимиз: у ҳам бировнинг хотини эди; унинг эри, ўз икзорингча, ҳатто отахонинг, валийнеъматинг эди. Уни нега йўлдан урдинг?»

— «Сиз менга тўхмат қиласиз! Мен уни йўлдан урганим йўқ!»

— «Қизимай гапир. Биз сенга қулоқ берамиз. Нечик сен уни йўлдан урдинг? Сен билан ўйнашиб юрганини тонасанми?»

— «Тонмайман. Ҳақиқатда, мени йўлдан урган у ўзи бўлди...»

— «Нечик?»

— «Рухсат этсангиз, мен биринчи воқеани айтиб берсам».

— «Бизга ҳақиқатни билиш керак. Бўлган гапни айтиб бер!»

Мирёқуб, бир-икки йўталди, у ёқ-бу ёққа қараб олди; сўнгра сўзга бошлады:

«...Мингбошининг бошқа ҳамма хотинлари каби, у ҳам менинг оилам билан бориш-келиш қилиб юрарди. Ўзимизнинг сартия расми бўйича, ҳар бир зарурат кўрулганда, дастархон қилиб келиб бир-бирларини йўқлаб турардилар.

Мундан, чамалаб айтганда, тўрт-беш ой бурун, эрта баҳор фасли эди шекилли, хотиним менга — «мингбоши додхонинг иккинчи хотинлари Пошшахон мунча яхши жувон экан! Бизга шундай меҳрибонки, сира қўяқолинг. Тез-тез дастархон қилиб келади. Ўтуриб, гаплашиб, баъзи кунлари ётиб кетади» деди. Мен — мингбоши додхо у бечорага жавр қилди. Ёш нарса; эри ҳеч хабар олмасан... зеркиб сиқилганидан келади-да» дедим. Хотиним бу фикримни тўғри топди.

Бир кун, кеч пайт — шомга яқин, бошида дастархон, дарвозадан кириб

келди. Мен ташқарида — меҳмонхона ичида бўлганимдан тезгина деразага яқин келиб қарадим. Паранжисидан ва юришидан билдимки, ўша эди. Мен кавшимни кийиб ташқарига чиққунимча у ичкарига ўтиб кетди. Орқасидан думма-дум кирдим. Ичкарида ҳеч ким йўқ эди. У ёқ-бу ёқни қаради.

— Вой, ҳеч ким йўқ-ку! Булар қаерга кетишиб олдилар экан? — деди.

— Болаларни олиб онасиникига кетди, — дедим мен.

— Вой ўлақолай, сизмисиз? Мен билмабман, бир бориб гаплашиб ётиб келай дебман. Эссизгина...

Ташқарига томон чиқа бошлади. Мен ҳам орқамга бурилиб, ундан бурунроқ, ташқарига чиқдим ва айвонча олдида тўхтадим. У ҳам ташқарига чиқиб доволга яқин бир жойда тўхтади.

— Эссизгина... Гаплашиб ётиб кетай деб келиб эдим, — деди яна. — Зерикдим... Айтганча, қачон келишади? Эндиёқ келишиб қолмасмикан?

— Келса эртага кечқурун келади. Ундан бурун келмайди.

— Қачон кетиб эди?

— Кеча кечқурун...

— Товба! Билмабман... аттанг... Яна қайтиб ўша уйга бораман экан-да. Улақолсин...

У ёқ-бу ёққа қаради.

— Вой ўлақолай, қоронғи тушиб қолди. Энда қандоқ қилиб уйга кетаман экан? Ёлғиз ўзим кўрқиб ўламан...

— Мен бирга олиб бориб қўйсам бўлмайдимиз?

— Вой! Кўча-кўйда кўрганлар нима дейди?

Шундан кейин, бу хотиннинг тўғри ният билан менинг уйимга келганини гумонсираб қолдим. Шу гумон менга дадиллик берди. Энди гап бошлайман деб эдим, у ўзи сўраб қолди:

— Ўзингиз ёлғиз қолдингизми?

— Қандоқ қилайлик?..

— Бечора... Ёлғизлик кўрсин! Ўзингиз биласиз, бошимдан ўтгани учун айтаман.

— Дастархонингизда нима бор?

— Жиндак манти қилиб келиб эдим.

Бу хотиннинг бир ғарази борлигига борган сари ишончим ортди. Мен ҳам, ўзларига ўхшаган одамман... итлигим кўзгалди.

— Мантига жуда устасизлар... биламан. Аттанг, биз еёлмас эканмиз-да, — дедим мен.

— Нимага еёлмайсиз? Манг, меҳмонхонангизга олиб кириб енг. Ош бўлсин! Сизга деб пиширганман...

Дастархонни олай деб унга томон бора бошладим. Бирдан:

— Вой ўлақолай! — деди. — Дарвозангиз кап-катта очиқ! Кўчадан ўтганлар гаплашганимизни шундоққина кўришиб турибди. Беркитиб қўйсангиз бўлмайдимиз?

Ҳолбуки, уни, дарвозанинг бир қаноти тўсиб турарди; кўчадан ўтганлар фақат менигина кўра олардилар. Бундан ташқари, ўша пайтда кўчадан ҳам ҳеч ким ўтгани йўқ. Мен кўриб турибман.

Шу гап, шу муомила, шу ҳимолардан кейин мақомига яраша жавоб қилмасам... ё фаришта бўлардим, ё — жинни! Дарвозанинг нариги қанотини ҳам занжирлаб қўйдим. Шайтоннинг ҳам қўлидан келмайдиган бир кулуш билан кулди:

— Вой ўлақолай, қамалиб қолдим-ку!... — деди.

Бошидан дастархонни олдим.

— Қани, юринг, — дедим, — чарчагандирсиз... жиндак дам олинг. Овқатни биргаллашиб ейлик. Ундан кейин бирор маслаҳат топилиб қолар...

Бир-икки қадам босиб тўхтади.

— Ҳай, шошманг, Ўзингиз ёлғизмисиз?

— Ҳа, ёлғизман.

— Ростдан-а?

— Нон урсин!

— Қарғанманг... ёмон бўлади. Ёлғиз бўлсангиз, сизга бир-икки оғиз гапим бор эди... Отахонингиздан дод демоқчи эдим...

Дадил босиб орқамдан кирди. Меҳмонхонада чироғ ёқилмаган, қоронғи эди. Эшикдан киргач тўхтади.

Дастархонни тоқчага қўйиб:

— Қани, ўтуриб! — дедим.

— Вой ўлақолай! Эшигингиз, деразангиз катта очиқ... ўтуриб бўладими бу ерда?

Дарров бориб деразани беркитдим. Меҳмонхона эшигини ҳам ичидан занжирладим.

Чироғни ёқиб эдим, яна қичқирди:

— Хотинингиз хотин эмас экан! — деди. — Дераза деган пардасиз бўладими? Шундай кўриниб турибди...

Деразага парда тутдим.

— Мана, энди ўтуринг!

— Мана энди... энди... энди...

Шу сўзни чўзиб-чўзиб уч марта қайтарди, сўнгра бирданига:

— Сиз ўз акамсиз-ку! — деди. — Сиздан қочиб ўтираманми?

Тоза паранжисини ифлос обрезга ирғитди.

Эртаси куни тушга яқин дастархонни кўтариб менинг меҳмонхонамдан чиқиб кетди

— «Пошшахоннинг мен билан биринчи учрашуви шу хилда бўлди. Мен бўлган гапни гапирдим».

— «Бу ҳикояда ёлғон йўқ. Биз унга ишонамиз. Биз...»

Бу «биз» сўзи терговнинг бошидан бери жуда кўп такрорланди. Бу ҳол натижасида, Мирёқуб ўзини чинакам суд сўроғи олдида тўхтагандай сеза бошлади. Унинг ҳумор билан куйиб ёнган мияси шошилиш поезднинг ўтхонасидай тез ва соат механизмидай мўнтазам ишларди. Суд олдида тўхтаганига ўзи ишонган ва суднинг — ҳарҳолда ўзига хайрихоҳ кишилардан, яъни бадавлат одамлардан иборат бўлганини билган Мирёқуб, энди дадилланди: ҳар бир саволга очиқ ва ўзича тўғри жавоблар бера бошлади. Бадавлатлар суди мунга ёмон кўз билан қараёлмаслиги маълум, негаким бадавлат одамлар қанча кўп давлатга эга бўлсалар ҳам яна пул — давлат деган нарсага лоқайд қараёлмайдилар... Пул деган нарса Мирёқубда оз эмас. Ҳали бу терговчиларда ҳар бир бандада бўладиган «муҳаббат» (муллажиринг муҳаббати) йўқ деб ким айта олади?..

— «Биз, Пошшахон воқеасида, шу биринчи кўришувнинг ҳозирланиши ва юзага чиқиши устида сени айбламаймиз. Худди шу бир парча воқеада сенинг айбинг йўқ! Аммо-лекин биз Пошшахонни ҳам айламоқчи эмасмиз. У шундай қилишга мажбур эди. Бошқа иложини тополмади у ёш жувон... Сенга келмаса бошқа бировга борар эди. Ҳолбуки, сенга келиш осонроқ... Бу ерда, айб, бошлича мингбошига тушади. Шу билан бирга Пошшахон ишида биз сени бутунлай айбламасдан ўтолмаймиз...»

— «Нима, нима?»

— «Тинч бўл, Мирёқуб! Аввало, сен мингбошига, унинг машруъ хотинига хиёнат қилган бўлмасанг, ҳарҳолда, ўз хотинингга хиёнат қилгансан...»

— «Бу фоний дунёда ўз хотинига хиёнат қилмаган эркак борми ўзи? Бизнинг сартия ўртасида ўз хотини — ҳатто икки-уч хотини — устига «бола» асраганлар камми? Хотинимга хиёнатим — биринчи эмас, мингинчи!.. Кўнглимнинг копиясини яхшироқ ўқингиз!»

— «Яхши, у жиҳатга ҳам кўз юмайлик. У тўғрида ҳеч биримизнинг пешонамиз оқ эмас... Фақат, Пошшахонни ўша номашруъ муносабат йўлидан тўхтатиб қолиш; унга, мингбошидан чиқиб кетиб бошқа — ўзи тенг бир эрга тегиб роҳат яшов имконини бериш сенинг қўлингдан келарди... Сен шуни қилмадинг! Сен...»

— «Шошманг, тақсир, шошманг! Нечик менинг қўлимдан келарди?»

— «Бизнинг саволларимизга калта-калта ва тўғри жавоб берсанг масала ўз-ўзидан очилади. Бутун дунёда мингбошига гапи ўтадиган бир киши бўлса, у ҳам сенсан деб ўйлаймиз биз. Тўғрими?»

— «Тўғри!»

— «Пошшахон бир одам орқали мингбошига ёлворди: «Менга жавоб

беринг, бошқа эр қилай, Ҳали ёшман, кўнглумда орзу-ҳавасларим бор. Қолган умрим хазон бўлмасин!» деди. Уша одам у гапни мингбошига эшитдирганда сен ҳам бор эдинг. Ёлғонми?»

— «Рост!»

— «Ушанда мингбоши нима деди?»

— «Эсимда йўқ!»

— «Кўнглингда ёзилган гапларни эшит бўлмаса: мингбоши жуда кескин жавоб берди: «Менга хотин бўлмаган киши бошқа бировга ҳам хотин бўлса, мен эл-халқ орасида қандай бошимни кўтариб юраман? Менинг қўлимга тушибди, тақдирига тан бериб ўтурсин. Мендан жувоб йўқ! Мендан бежувоб кетиб кўрсин, қани?» Жавобини тугатар-тугатмас келган одамни ҳайдаб чиқарди. Ёлғонми?»

— «Рост!»

— «Сен ўшанда бирор оғиз бир нарса дедингми? Десанг мингбоши кўнармиди?»

— «Демадим. Эҳтимол кўнарди...»

— «Нега демадинг?»

— «Очиқ айта берайми?»

— «Албатта!»

— «Пошшахон билан танишганимдан кейин мен уни мингбошидан чиқмасликка кўндирган эдим...»

— «Албатта, лоақал ҳафтада бир марта кўрушиб турар эдингиз. У — сендан хурсанд эди. Фақат, сен нима учун уни мингбошидан чиқмасликка кўндурдинг? Мақсадинг нима эди?»

— «Отахонимнинг кўп узоқ яшай олмаслигини яхши билардим. Юрагида касали бор... Сўнг вақтларда қийналиброқ нафас олади...»

— «Биламиз, биламиз! Сўзингни калта қил!»

— «Қазо етиб ўлақолса Пошшахонга уйланмоқчи эдим... чунки, мингбошидан тегадиган мерос чакана бўлмасиди...»

— «Яхши, жуда яхши... Катта меросга эга бўлушни ҳаммамиз ҳам истаймиз... Бу машруъ ният. Фақат, мингбошининг у катта давлатига, ҳарҳолда, беш меросхўр бор. Биргина Пошшахонга теккани сени қаноат қилдирармиди? Сен, ахир, ўзинг ҳам бадавлат одамсан!»

— «Менинг ҳеч бир касбим бўлмаса, савдо-сотик қилмасам, қизил қоз олган бўлмасам... озгина ер-сув билан нечик бадавлат бўлайин?»

— «Бизни алдаёлмайсан, Мирёқуб! Биз сени ниҳоят даражада ҳурмат қиламиз. Бугун ҳузуримизга олиб келиб сўроқ қилмоғимиз учун сендан кечирим сўрашгача бормиз. Сен — бизнинг оламимизда улкан кишилардансан. Уруслар сенга ўхшаганларни китобларда мақтайдилар. Сенинг ҳамма ҳунаринг, енг ичида иш кўриб, шунча пул топишингда. Сен, завод парраларини айлантираётган кишисан. Фақат, бир жойга бир чақа солиқ тўламайсан. Шундай бўлгандан кейин, сендай улуғ бир одам, бир ишни чуқур ўйламасдан қилмайди. Ҳалиги масалада бизга ҳақиқий планингни айтиб бер!»

— «...Нима десам? Ҳайронман... борингки, мингбоши ўлимига яқин унинг Пошшахондан бошқа меросхўри қолмаслиги керак эди... Ё бўлмаса васиятнома бўйинча ҳамма мероси ўшанинг номига ёзиларди...»

— «Биз ишонамизки, бу нарса сенинг қўлингдан келарди! Яхши, Пошшахон масаласида биз сени айблашдан воз кечдик. Бизнинг оламда мундай дадил ниятларни қоралаш эмас, оқлаш керак!»

— «Раҳмат! Энди менга рухсатми?»

— «Йўқ. Жиндак шошма! Биз сени нойиб тўранинг хотини тўғрисида чинакамига айбалоқчимиз! Биз...»

— «Йўқ, тақсир! Пошшахон масаласида мени оқлаган маҳкама бу масалада қоралаёлмайди. Мантиқ деган нарса бор...»

— «Хўш, гапир!»

— «Пошшахон масаласида хиёнатим — катта эди; ҳам мингбошига, ҳам унинг тўрт меросхўрига... Унутмангизки, шу тўрт киши ичида Фазилатой сингари балоғатга етмаган қиз бола, умр бўйи мингбошига хизмат қилиб ўтган Ҳадичахон бор... Бу катта хиёнат эди! Бу ишда мени оқладингизми?»

— «Оқладик!»

— «Ундай бўлса иккинчи иш тўғрисида бир эмас, минг марта оқлаши- нгиз керак! Нега десангиз, Империя — оқ подишодан, нойиб тўрадан ва унинг пагонидан иборат экан. Шунча минг Фуқаронинг ва ҳам биз сингари бегу- зоот бечораларнинг ихтиёри, ўзингиз биласизки, нойиб турада, яъни «пагон» эгаларида; уларнинг бутун инон-ихтиёри эса — хотинлари қўлида бўлар экан. Пошшахон — катта меросга эга бўлиш учун бир қурол эди; мерос-давлат демак, давлат — пул демак. Империя — «пагон» демак; «пагон» шундай нарсаки, доим «пул, пул, пул!» деб туради. Кўплар, унинг сўраганини, яъни пулни берадилар, қайтиб ҳеч нарса олмайдилар. Ҳолбуки, иш билган киши, пагон «пул» деганда беш сўм бериб уни — ўша пагон ёрдами билан — беш юз сўм қилиб олади. Мен, шунақа ишларга ўзимни эпчил деб биламан... Кеча кечаси нойиб хотинининг маст лабларига қўндирилган маст ўпушнинг ёлғиз биргина маъниси бор эди: пул! Тақсирлар, унинг тўраданги биринчи учрашу- вимиз, ўз тилимизда айтсак, биринчи «бай очишимиз» эди!...»

Шу сўзлардан сўнг бояги терговчи ва сўроқчилар, гуё, ўз-ўзларидан эриб йўқ бўлдилар. Суд зали бўшаб қолди. Мирёқуб кўзини очди:

Ҳаммом миён хонасининг ён гумбазларидан бири. Ходимгарнинг бўз лунгиси танга дағал-дағал урулади. Бошида, муштдай қаттиқ лунги — ёстиқча... Ёнида бир чойнак кўкчой... Мияда: суд мажлиси, нойиб тўра хотини, номерда кутиб ётган мовий кўзли дилбар...

XI

Кун ботишга бораётган вақтда «отахон» билан «болахон» катта дарвозадан кириб бордилар. Айвонда ағанаб ётган Ҳақимжон мингбошини қўйиб, Мир- ёқубга арз қилди:

— Юрда ҳали-ҳозир тинчлик. Унақа зўр дегундай иш йўқ. Майда-чуйда аризалар кўп, албатта. Уларнинг кўпини ўзим тўғрилаб юбордим. Беш-тўртта каттароқ аризалар бор, уларни ўзимча ҳал қилишга ботинолмадим.

Ичкарида аҳвол тузукка ўхшайди. Янги келиннинг отаси икки кеча ётиб бугун саҳар жўнаб кетди. Қизи анча юмшарган шекилли; кундошлари томони- дан ҳам ҳаракат катта... Ҳар кун қорилар келишиб «чилёсин» ўқулиб туради... Хўжайин кетганларидан бери келинчак ўзи ҳам тинчиб қолганга ўхшайди. Тутқалоқ тутмас эмиш. Билмадим, хўжайин келдилар, яна бошланмаса... Кун- дуз кунлари кулуб, дуторни сайратиб, ашулани баланд қўярмишлар.

Айтганча: хўжайиннинг учинчи хотинлари — Султонхон ҳам отасиникидан келиб қолибди. «Ҳамма балони ўша қилади» дердилар; ўзи ҳам жуда бўғилиб, нима қилишини билмай, ўтирадиган жой тополмай юрар эканмиш. Энди, бир- данига жуда бошқача бўлиб келибди. «Ҳамма ҳайрон» дейди. Катта кундош- лари унинг бу хилда ўзгаришига сабаб тополмасдан ҳайрон бўлишар эмиш. Дарвозадан — худди яқин ўртоғини кўргани келган қиздай — кулуб ва қувнаб кириб, тўппа-тўғри кичик келиннинг ёнига борган эмиш. Кечагина қарғаб, сўкиб «ўлдурсам!» деб юрган кундошини ўпиб-қучоқлаб, силаб-сийпаб бир нафасда иккаласи «қалин дўст» бўлган эмишлар. Энди кичик келин ҳам тез-тез «Султон- хон аям қанилар?» деб сўраб турармиш. Бу — кичик келиннинг келиши ўша Султонхоннинг бошида бўлаётган найранглар эмасми? Нега бу хотин мундай қилади? Ҳайронман, Мирёқуб ака!

— Ҳайрон бўлмай қўяқол! — деди Мирёқуб. — Хотин кишининг кўнглини худодан бошқа ҳеч ким билмайди. Бирданига мундай ўзгарган бўлса тағида бир гап бор. Ишқилиб бундан қўрқулик!...

— Шунга ҳайронман-да! — деди яна Ҳақимжон.

— Мен бошқа нарсага ҳайронман, — деди Мирёқуб. — Мен Ҳақимжон- нинг мингбоши додхога бешинчи хотин бўлиб тегмаганига ҳайронман.

— Тилингиз курсин, Мирёқуб ака! Шу ҳам гапми энди?

— Қаердан билдинг бўлмаса бунча икир-чикирни? Бу ҳаммаси хотин киши биладиган гаплар.

— Э, Мирёқуб ака! Сиз, хўжайин билан бирга юрасиз шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ — кайф қилиб! Мен бўлсам, қоққан қозикдай, шу жойдан бир қарич жилолмайман. Иш бўлса ҳам шу ердан, иш бўлмаса ҳам. Бўш

вақтим кўп... зерикаман. Утган-кетган хотин-халажни, қиз болаларни тўхтатиб гапга соламан. «Бирга минг кўшиб» узатишади. Айниқса, менинг бир дўстим бор: Умринисабиби деган. Баҳрининг онаси бор-ку? Кўп гапни ўшандан эшитдим.

— Кўй энди, кечқуруннинг маслаҳатини қилайлик. Бугун кечқурун куёвни бир иш қилиб суйганига қовуштирмасак бўлмайди. Жуда алангаси осмонга чиқиб кетди! Ўзи ҳам хунук иш бўлди. Эл оғзига тушса ёмон бўлади.

— Албатта. Ҳали ҳам унча-мунча гап-сўз йўқ эмас. Янги келинни анча бўшашиб қолган дейишади. Хадича холам билан гаплашиб кўринг.

Мирёқуб дарвоза олдига бориб Хадичахонни чақирди. Хадичахоннинг айтган гаплари Ҳакимжон берган маълумотнинг айни ўзи эди. Мирёқуб кўлиб кўйди... Мирёқубнинг фикрича, энди нозли келинга — мингбошининг шаҳарда изҳор қилган фикрини, яъни унинг фақат дутор ва ашулага ошиқ бўлганини, итлик туғёнлари тўғрисида келганда, уларни астойдил нўхталашга бел боғлаганини эшитдирилса, балки қиз ҳам «йўқ» демасиди; биринчи учрашув тутқалоқсиз ўтиб олса ундан кейин осон бўларди. Бу мулоҳазани Хадичахонга эшитдирди. Муни эшитгач, Хадичахон узил-кесил ўз фикрини билдира кўйди:

— Ундай бўлса иш жўн, — деди. — Ҳозир кириб гаплашаман. Кечгача хайриятлик хабарини эшиттирарман. Сиз айвонга, куёвнинг ёнларига боринг; жиндак овқат борида, ҳозир чиқараман.

Урндан тургач, бир кўзининг бир чеккаси билан Мирёқубга қаради:

— Сизга жавр бўлди, Мирёқуб! — деди. — Мингбоши додхо худди бир гўдак бола; сиз — она... Сиз бўлмасангиз, очидан ўлади у киши...

Овқатдан кейин бир-икки чойнак чой ичилди. Ҳакимжон бир-иккита ариза кўтариб келиб мингбошидан фикр сўради.

— Сира эсинг кирмади-да, Ҳакимжон! — деди мингбоши. — Шу топда ариза қулоққа қирадими? Қулоғим ичкарида! Эртагача туратур; бир-икки кун кечикса ҳеч бало бўлмас! Жуда шошилсанг, ана у бетовфиқдан сўрайқол!

Хадичахоннинг чақириши билан эшик олдига бориб бир нафасда яна қайтган Мирёқуб, мингбошининг елкасига қоқди. Мингбошининг икки кўзи ундан узулмасди.

— Севинчи беринг, хўжайин! Бугун, мана, ашула эшитасиз.

— Шукур-эй! Шукур-эй, — деди куёв. — Оғзингга қанту новвот!

— Билиб кўйинг, хўжайин, — деди Мирёқуб, жиддий бир чеҳра билан, — менга берган ваъдангиз бор-а! Дутор, ашула! Итликни ташқарида қолдириб кирасиз...

Сўнгра овозини пасайтирди ва мулойим қилиб деди:

— Рост айтаман, хўжайин. Дастлабданоқ чўчитиб кўйманг... Ёш нарса.

Мирёқуб уйига кетди. Мингбоши кеч киргунча ўтадиган «бир неча йиллик» вақтни қисқартмоқ учун қоронғи меҳмонхонага кириб кўзини юмди...

* * *

Мирёқуб тўппа-тўғри ўз уйига бориб, зарур бир иш билан икки ойлик сафарга чиқаётганини айтганидан кейин, хотинининг қўлига етарлик пул берди. Баъзи бир гапларни тайинлади. Гузарга чиқиб ўзига қарашли боққолга уйдан хабар олиб туриш вазифасини юклади. У ёқ-бу ёққа бориб ўзининг хусусий ишларини тўғрилади. Хуфтон пайтларда мингбошиникига келиб аҳволдан хабар олди. Куёвнинг ичкарида эканини, биринчи учрашув тутқалоқсиз ўтганини, лекин ҳали-ҳозирча дутор ва ашула овозини эшитилмаганини айтдилар. Бу тўғрида ҳам кўнгли жойига тушди. Ҳакимжонга мингбоши додхонинг мансабига оид баъзи ишларни тайинлагач, эртага эрта билан яна шаҳарга тушмоқчи бўлганини айтиб, у ердан чиқди.

Ичкарида хотини йиғлаб ўтирарди. Болалари ухлаган эдилар. Товоқдаги ошнинг кўпи ейилмай қолганини кўринарди. Дастурхон устида гуруч доналари кўп эди. Демак, ошни болалар ўзларигина еганлар... оналари емаган...

— Нимага йиғлайсан? — деди Мирёқуб.

— Шаҳардан бугун келдингиз. Энди икки ойга кетаман дейсиз... Ёш-ёш болаларингиз бўлмаса ҳам майлиди...

— Болаларимга етарлик пул қолдирдим. Боққолга тайинлаб кўйдим,

нима десанг бериб туради. Икки ой узоқми? Лаҳзада ўтади-кетади. Иш бўлмаса юрмас эдим; иш бор, ночор-ноилож юраман. «Иш қилма, пул топма!» де; ишни сен қил, пулни сен топ; мен уйда ўтирай, жон дейман...

Хотини жим бўлди. Фақат йиғидан тиймаган эди.

— Гугурт бер. Меҳмонхонанинг чироғини ёқай.

— Мен сизга ана у сўрига жой қилиб қўйдим. Кетадиган кунингиз болаларингиз билан бирга ётинг энди.

— Сен ўзинг биласанки, мен ичкарида ётолмайман. Ичкарида ётсам кечаси билан кўзимга уйқи келмайди. Гугуртни бер, чиқиб ташқарида айвончада ётай. Тинч ухласам саҳар туриб жўнаб кетаман.

Хотин гугуртни узатди.

— Тур, ўрта эшикни занжирлаб ол.

Хотин индамасдан ўрнидан турди ва узун енги билан кўз ёшларини арта-арта эрининг орқасидан дарвозагача келди.

— Қачон уйғотай? Йўлга нималарни тугиб қўяй? — деб сўради хотин, хўрликдан овози тутгани ҳолда.

— Ҳеч нарса керак эмас. Ўзим уйғонаман.

Ўрта эшик жуда оҳисталик билан ёпилди. Сўнгра яна ўшандай оҳисталик билан занжир солинди. Ундан кейин, айвончага етиб қолган Мирёқубнинг қулоқларига яна ўша томондан хўнграб йиғлаган бир овоз эшитилди...

Меҳмонхона эшигини очиб гугуртни чаққан вақтида меҳмонхонанинг ўртасида икки қулочини кенг ёзиб... Пошшахон турарди!

Бу дафъа Мирёқуб, бир томондан — номерда қолган олтин сочли дилбарни ўйлаб, яна бир томондан мудҳиш суднинг сўроқларини эслаб, Пошшахонга совуқ муомила қилди. Уни ҳали вақт ўтмасдан уйга қайтиб кетишга қистади. Насиҳат қилган бўлди...

Фақат у насиҳатлардан ҳеч нарса чиқмади. Ҳаётида шу номашруъ «эр»дан бошқа ҳеч бир юпанчи бўлмаган ёш хотин унинг бўйнига маҳкам осилди; шу қадар ҳирс билан осилдики, Мирёқуб унинг иродасига бўйин эгишга мажбур бўлди...

«Бу фоний дунёда машруъ йўл билан битадиган бирор нарса борми ўзи?» — деди Мирёқуб ўз-ўзига.

XII

Мирёқуб эрталаб уйқидан кўзини очган вақтида, аллақайси станциядан жўнаган поезд у издан-бу изга дўқиллаб ўтмоқда эди. Вақт ҳали эрта бўлганлигидан биринчи класс вагоннинг юмшоқ йўлаги томонидан ҳеч қандай оёқ товуши эшитилмади. Демак, ҳали ҳамма йўлчилар уйқида. Эҳтиёт билан босиб ўтган бир оёқ шарпаси бир нафасгина эшитилиб, сўнгра узун йўлакнинг чуқурликларига ботиб йўқ бўлди...

Поезд станция чегарасидан ўтиб экин талалари орасига кирган эди. Бир терилган пахталар яна чаман-чаман очилиб ётардилар. Аллақайда бир сигирнинг мунғайиб мўърагани эшитилди. Эшак минган бир йўлчи станцияга томон илдам ўтди. Кичкина эшакнинг кичкина оёқлари шабнам тушиб намланган тупроқ устида, болаларнинг олма парра кегайчалари сингари, кўзга илашар-илашмас қимирлардилар. Ундан кейин, орқаларида чанг булутларини қолдириб отлиқлар ўтдилар. Сўнгра, аравалар, пиёдалар, яна эшак, яна отлар бир-бирини таъқиб этди.

Эрта биланнинг совуқ шабадаси сури тупроқ чангларини аста-секин вагон деразаси орқали ичкарига томон сура бошлади.

Мирёқуб бир нафасга кўзини юмди. Поезд кескин бурилиш билан чапга қайрилди; чанг булутларига кўмулган қишлоқ кўчаси ўнг томонда қолиб кетди. Олисдаги тоғларнинг нил рангли суратлари гавдаланди. Баланд-паст дарахтларнинг учларида ҳамда кенг таланинг бир қисмида, эрталабки қуёшнинг зарчавага ўхшаб ёйилган шуъласи кўринди. Қалин дарахт ораларидаги номаълум қишлоқлардан кўтарилган тутун устунлари у жойларда одамлар яшаганини кўрсатарди. Поезд чапга бурилгандан кейин, совуқ шамол талаларнинг хуш ёқадиган салқинини олиб кириб юзларга урди...

Шу топда кўзлар ихтиёрсиз пастга қарайди.

Ўз ёзмишини бегона бир осиеликнинг қўлига топшириб қўйган ва машруъ

номи ташланиб қалбаки ном берилганига хурсанд бўлган мовий кўзли гўзал, юмшоқ ўринда силкина-силкина ухламоқда эди. Шу кеча айниқса бахтли бўлганми бу жувон ёки ширин тушларнинг сеҳрли кучоғида сузадими, — нима бўлса бўлсин, — шу топда мулойим кулумсираб жуда чиройли ухлайди. Бу ухлашнинг чиройлилигини Мирёқуб тушунолмайти, албатта!

Бу хотин бутун кеча бўйи жуда тинч ва хотиржам ухлаганга ўхшайди. Бир оёғи, тиздан қуйиси билан букулиб сўричадан пастга осилибди; бир оёғи унисини қувлаб бориб сўричанинг қирғоғида ухлаб қолибди. Узун кўйлаги бутун баданини кам-кўстсиз ёпиб турибди. Фақат бир енги тирсаккача шимарилиб қолган... Оппоқ қўллари ва билаклари ўз ёнида — ўз онасининг тўхлисидай — бир чиройлик ухлайди. Мирёқуб ундан кўзини ололмайди. Юқоридан туриб шу бир сиқим вужудни томоша қилади. «Меники, шу гўзал махлуқ меники, бутун вужуди меники» дейди ва қувонади. Фақат, қулоғи остида қапа тикиб ётган терговчи дарров ўз борлигини билдиради:

— «Мирёқуб! Қайси кўзинг билан шу чиройли манзарага қарайсан! Ҳаққинг борми унга бу хилда қувониб қарашга? Сен билан кўришганидан бери, бу жувон бошқа ҳар нарсани унутди. Берлиндаги севимли акаси ҳам эсига келмайди. Биласанми, тушида ҳам сени кўраётир ул, сен нонкўрни! Сен бевафо дўстини! Сен уста савдогарсан; биламиз, ҳурматлаймиз! Сен пулни ўйнатасан, пул билан ўйнашсан! У сенинг қўлингдан келади, ортиғи билан келади! Пул билан ўйнашсанг, пулни ўйнатсанг яхши бўлариди. Сен чакки — мунақа гўзал махлуқларнинг кўнгли билан ўйнаша бошладинг! Гўзал хотинларнинг кўнгли жонон пиёлага ўхшайди; сендак қўпол кишилар унинг жаранглаганини эшитмасдан туриб — синдирадилар... Сингандан сўнг улардан аянч нарса қолмайди дунёда!»

— «Мени беҳуда айблайсиз. Мен уни ифлос жойлардан ўғирлаб олиб чиқдим. Энди ҳеч бир ҳаром қўл, номаҳрам қўл теголмайди унга. У ҳозир, номусли бир эркакнинг номусли хотинидай тоза...»

— «Сен ўзинг-чи? Сен ўзинг! Эндигина қилинган янги гуноҳларинг билан?»

— «Янги гуноҳ қилганим йўқ! Ҳали ҳам эски гуноҳларим кетимдан қувалаб юрибди. Ушалардан қутулай деб қочдим. Қочиб кетаётирман. Бас энди мунча таъна.»

— «Ҳар нима десанг, де, икки кун аввал нойиб тўранинг хотини, бир кун аввал мингбоши додхонинг хотини сенинг қўйинида эди. Энди бугун-эрта бу оқкўнгул махлуққа ҳам чанг соласанми? Қандай ботиноласан?»

— «Мен мунга тегмоқчи эмасман, тегмайман ҳам. Сиз билмайсиз, шу хотин билан кўрушганимдан бери ўз-ўзимни таниёлмай қолдим.»

Мирёқубнинг бу сўзлари тўғри эди. У, чинакам, ҳамма вақт бу хотиннинг ёнида ўтуруб, у билан бир хонада ётиб боришга мажбур бўлса ҳам, унга қўл узатиш деган васвасали фикр билан доим курашиб келарди. Белгисиз бир жойда, белгисиз бир замонда, белгисиз шартлар ичида, улар иккаласи, ўз-ўзларидан қўшулуб қолишлари керак эди. Хотин ҳам шу хилда ўйлаб, шу хилда тушунгани учун ўзини она қўйнида кетаётган каби сезарди. Шу учун бўлса керак, Мирёқубнинг мумкин қадар ўзини четга тортишга уринишларини англаёлмасиди.

Ҳайфки, улар иккаласи бир-бирининг тилини яхши англаёлмаганлари учун — йўл бўйи ўйлаб ва ўйланиб боришга мажбур бўлсалар-да, ҳар кунги ўйлари ва интибоъларини бир дафтарчага ёзиб боришни эсларига келтирмадилар. Улар иккови биттадан «кундалик дафтарча» тутган бўлсалар, мана бунга ўхшаган яхшигина саргузаштнома ҳосил бўлариди.

ЖАКОВ.

(Хотин томонидан Мирёқубга берилган ном)

«Билмадим, бу поезд мени қаерга олиб боради? Қримга деб йўлга чиқдим. Билетлар Масковгача. У ерда нима бўлади? Унгача нима бўлади? Билмайман. Нима учун бу сафарга чиққанимни ҳам билмайман... Қишлоққа жўнаганимда, тўрт-беш кун турарман, деб ўйлаган эдим. Бир кеча ётдим, холос. Саҳар туриб, ҳалиги бўйнимга осилган илонни чиқариб ташлагач, ичкарига кирдим. Хотиним ичкарини супураётган эди. Кўзига қарадим, тун бўйи ухламагани кўрунарди. Мен ҳам тун бўйи ухлаёлмай чиқдим... Илон кирган эди қўйнимга! Илонни ўпган ҳаром лабларим билан — ухлаб ётган болаларимни ўпай деб қуйига

эгилдим: кўнглим чидамади. Кўрпанинг қирғоғини ўпдим. Хотиним кўриб турган эди. «Бу одам биздан кечиб кетаётганга ўхшайди. Ҳатто ўз болаларини ҳам ўпгиси келмайди» деб ўйлагандир; тўлиб-тошиб йиғлагандир. Бечора хотин билмайдики, болаларимни ўпмаслигим уларни севганлигимдан эди».

МАРЯМ.

(Мирёқуб томонидан хотинга берилган ном; хотиннинг асл номи «Мария» эмасми!)

«Ё раббий! Ё раббий! Нима бу? Тушумми, ўнгумми? Қайдаман? Нима ҳолдаман? Кечам нимаиди? Бугуним нима? Эртаманда нима бор?

Жаков номернинг эшигини очиб чиқиб кетди. Мен дарҳол ичдан қулфлаб олдим. Унинг ўз сўзига қараб лоақал беш кун ўзимни қамоққа ҳукм қилган эдим. Беш кунда беш марта, кечаси ҳамма ухлаганида, ташқарига чиқиб келишни чамалардим. Бошқа вақтлар доим — шу кичкина, ширин ва ишончли уйда! Беш кун ичида нималар бўлмас эди дейсиз? Кўнглимда ташвишларим йўқ эмасиди, балки келмай қолади? Балки мендан айнийди? Балки бир ойдан, бир йилдан сўнг келар? Балки тез орада келар, лекин ўйлари ва ниятлари ўзгариб, оддий бир «харидор» каби келар; бир соатга келар, ярим соатга келар... Шундай бўлса, мен нима қиламан? Яна ўша ифлос муҳитга қайтаманми? Йўқ! Йўқ! Ўлум ундан енгил... анча енгил.

Нима учун мен унга ишондим? Нима учун? Нима учун ёт бир одамнинг қуруқ сўзи билан бутун ниятларим, қасдларим ва хулеларимдан кечдим? Қандай эсипаст хотин эканман мен! Яна қайтиб ботқоққа сакрамак учун баландроққа чиқибман... Баландроқ ерга чиқиб туриб — худди денгизга ўзини ташлайдиган ҳапитучилар каби — ўзимни яна ўша хандаққа ташламоқчи бўлибман! Билмабман, ўйламабманки, хандақнинг ичида турган вақтингда одам унинг ҳавосига кўнасан. Фақат, бир марта у ердан чиқилгач, очиқ ва соф ҳавога чиқилгач, тоғ ҳавоси каби тоза ҳаволи тепаларга чиқилгач... қайтиб хандаққа тушиб бўладими? Телбаман мен! Телба! У пули кўп бир савдогар эди, шуни билардим. Нима учун мен унга — «минг сўмга чек ёзиб бер, шунда ишонаман!» демадим? Ёзиб берарди. Ундан кейин истар келсин, истар келмасин эди. Мен, қўлимда пулим билан, йўлда бўлардим... мақсад йўлида бўлардим. Ёзиб бермаса, севмаганлигини билардим, унга ишонмас эдим... алданишдан қутулардим. Мен телба!..

Икки кеча-икки кундузнинг қандай ўтганини билмадим. Чунки, ҳалиги хилда фикрлар, васвасалар менга кун бермайлар эди. Уйлардим, ўйлардим; на йиғлашимни билардим, на кулушимни! Йўлакда, эшигим ёнида, эҳтиёт билан босилган қадамлар эшитила бошлади. Ўз-ўзини қамоққа олган ёш ва гўзал хотинга қизиқувчилар топилди шекилли. Хизматчи овқат келтирган вақтида, «нимага чиқиб юрмайсиз?» деди. «Мени сўраган киши йўқми?» дедим. «Йўқ, — деди. — Ким келмакчи эди?» «Эрим» дедим; жим бўлди. Шундан сўнг оёқ шарпалари ҳам эшитилмас бўлди.

Тушуммиди, ўнгиммиди? Оҳисталик билан эшикнинг чертилганини эшитдим. Унинг мен билан хайрлашиб чиққанига фақат икки кеча, икки кундузгина ўтган эди. «Беш кундан сўнг келаман» деб эди ўзи. Бу чертиш хизматчининг чертишига ўхшарди. Хизматчи бўлса керак, деб, сўрамасдан очдим. У кириб келди! Оҳ, шу азиат! Биз кўрушмадик; нима учундир, у қўл узатмади, мен ҳам унутдим. Сўз ҳам айтмади. Соқов каби кириб келиб қўлидаги билетларни кўрсатди. Хизматчини чақириб, ҳисобларни уздик. Дарҳол вокзалга чиқдик.

Иккимиз бир уйда ётибмиз. Кўнгулларимиз — бир. Баданларимиз — бошқа. Поезд тез юриб кетаётир. Кўзларим юмулди... Тушумми, ўнгим?»

ЖАКОВ.

«Тошкентдан кечаси ўтганга ўхшаймиз. Одамни зериктирадиган қуруқ чўлга кириб борамиз. Вагонимизда янги нусха Тошкент тўпписи кийган, сочини бир иликкина ўстурган, форма кийимли бир одам пайдо бўлди. Қалтагина, чиройликкина мўйлови бор... Оқ юзли. Узи ҳам чиройлик. Жуда олифта қадам қўяди. Тошкент одамига ўхшайди. Масковчи савдогармикин? Ё закунчими? Ё маҳкамаларда ишлайдиган одамми? Ҳарқалай, ўрус тилига омил бўлса керак, қўлида ўрус газеталари кўраман. Бизнинг хонамиз олдидан бир неча марта у ёқ-бу ёққа ўтди. Синчиклаб қарайди. Билмадим, менгами, Марямгами? Кўркаманки, кўзлари Марямда! Тошкент савдогарлари олифта бўлади. Европа

хотинларини яхши кўрадилар. Йўлдан уришга ҳам эпчил дейдилар... Менга катта ташвиш ортди. Эшикни беркитиб қўйдим... Хона ичи дим, Марям ўнғай-сизлана бошлади. Эшикни қайтадан очиб қўйишга мажбур бўлдим».

МАРЯМ.

«Жаков мени севадиганга ўхшайди. Севмаган одам мундай қилмайди. Ох, агар рост бўлса!

Чиройлик бир сарт йигити бизнинг хонамизга кўп қарайди. Унга қарайдими, менга? Билмайман. Менга қараса керак. Чунки эркак — эркакка нега қарасин? Хотя, сартларда эркак эркакни севадиган одат бор эмиш... қизиқ!

Жаковчик, менинг севимли Жаковчигим, очикдан-очик безовта бўла бошлади. Эшикни бир қур ёпди. Кейин мен бир-икки марта оғир «ух» тортиб эдим, очиб қўйди. Ох, биз хотинлар! Шу сарт йигити тезроқ гап ташласайди, Жаковни яхшилаб синардим! Тезроқ синасам, кўнглим ўрнига тушса!

Шу учун йўлакка чиқдим. Очик деразанинг орқасида кетсиз чўл, яланғоч сахро узала тушиб ётади... Қандай тўйдирувчи якнавлик! Ёлғиз бўлсам, илинчагим бўлмаса зерикиб ўлардим. Томоша бошланди: орқамдан дарров Жаков чиқди. Ёнимга ўтиб тўхтади.

— Ҳаво яхши-а? — дейди.

— Чакки эмас, — дедим кулуб. Бу олов билан ўйнашаётган боланинг берво кулуши эди.

Сарт йигит ҳам дераза олдида эди. Жаков унинг томонига ўтиб тўхтади. Поезд станцияда бироз тўхтаб жўнагандан кейин сарт йигит ёнимиздан ўтди; бизга қўшни бўлган дераза олдида — менинг қаторимда тўхтади. Шундан кейин секингина Жаков ҳам ўша томонга ўтди.

Сарт йигит нега гап ташламайди? Жанжал бўлармиди? Бўлсин! Жанжал кўзғалади, ётади, уйғониб «хой» деган кўнгул жавоб эшитади: «лаббай!» Менга шу керак. Сарт йигит, у ҳам — азиат! Хотин кўнглини билмайди. Аччиғим келди, уйга кириб эшикни ёпиб қўйдим.

Шошма, шошма! Нима гап? Улар иккови сўзлаша бошладилар. Фақат жанжалга ўхшаган ери йўқ...

Яна аччиғим келди. Ну, уҳ!»

ЖАКОВ.

«Хайрият, Марямга эмас, менга қараган экан. Мен билан танишмоқчи бўлганини сўзлади. Танишиб олдик. Тошкентлик савдогар. Финляндияга бораётир эмиш. У қайси мамлакат?»

МАРЯМ.

«Жаков сарт йигити билан қалинлашди. Энди у бизнинг хонада кўп ўтуради. Мен бир чеккада. Ёнимда Жаков... Жаковчик. Унинг ёнида — йигит. Русчани жуда яхши билар экан бу йигит. Жаковни хижолат қилди. «Хотинингиз билан таништирмайсизми?» деди шекилли, Жаков менга қаради. «Бу кишини танийсанми?» деди. Мен қайдан танийман? Қизиқ! Қўлимни узатдим. «Шарафуддин Ходжаев» деди. Қандай қийин от! Жаков, Жаковчик... Бу бошқа. Ўзи чиройлик нарса лекин».

ЖАКОВ.

«Саволларимнинг жавобини энди топадиганга ўхшайман. Бу йигит жадидларнинг катталаридан бири экан. Энди «империя»ни сўраб олай дейман. Шундай гапларни гапирадики, кўзим пиёладай бўлади. Мен уйқида эканман... гафлат босган экан бизни. Миллат деган нарсамиз бор экан, биз омилар, уни — «фуқаро» деб юрганмиз. Бу йигит «миллат» деган вақтида аллақандай ширин эшитади.

Лекин «бу киши кимингиз?» деб сўрагани ёмон бўлди. Нима деб жавоб беришга ҳайрон бўлардим. Ҳали жавоб тополганим йўқ эди. Ўзи ёрдам қилди: «аҳлиянгизми?» — «Ҳа, аҳлиям». Қутулдим. Ундан кейин бизнинг хонага кириб ўтуриб, «аҳлиянгиз билан таништириб қўймайсизми?» деди. Мен Марямдан «танишмисан», деб сўрагунимча бўлмай, Марям қўл узатиб ўтурибди. Кофирнинг қизи ўрганиб қолгансан-а!

Хайр, майли, мен бу йигитга ишонаман. Унинг бошида хотин савдоси борлигини пайқаганим йўқ. У, ўз «миллати» билан овора.

Ҳаддидан ошиб кетса, биз халқ, мушт ҳам кўтара берамиз!»

МАРЯМ.

«Сарт йигит бало бўлди. Жаков эртадан-кечгача ўша билан гаплашади. Мен ҳеч нарса англамайман. Ўз тилларида газетлар ўқушади. Йигит ўрусча газетларни ўқуб тушунтиради. Бир томондан олганда бу яхши; Жаковнинг фикри очилади. Одам бўлади. Маданийлашади.

Фақат, мен уни — шу ёввойи ҳолида ҳам севаман шекилли. Зерика бошладим. Нима қилсам? Китоб топиб ўқуй.

Жаковнинг юзида ва кўзида — ўйчанлик аралаш — бир табассум пайдо бўлди. Диққат қилдим: кўнглида ажаб бир олов ёна бошлаганга ўхшайди. Мени севган кўнглидаги муҳаббат олови эмасми? Фақат... ундай бўлса, у ажиб ва ширин кулуш билан кулган кўзлари нима учун менга эмас, бошқа ёқларга, олисларга қарайди? Бошқа севгининг олови эмасми? Ох, ё раббий! Е раббий!...»

ЖАКОВ.

«Бу йигит бошқача чиқди. Мен излаган пир шу бўлса-я? Нима учун мен шу вақтгача «жадидлар»ни сўкиб келганман? Агар «жадид» шу бўлса, нимага мен жадид эмасман, нимага мингбоши жадид эмас, ҳамма жадид эмас?.. Фақат, нойиб тўра — бойлардан ерларни, заводчилардан заводларни тортиб оладиганлардан гапирди; улар ҳам жадидларга ўхшаган бир тойифа эмиш... Йўқ, мен мундан — эҳтиёт билан сўраб кўраман. Ўзи айтиб берар.

Нойиб тўра билан ўртамиздаги алоқани, нойиб тўранинг мусулмон тилига ва хатига омил эканини, унинг «империя» тўғрисидаги гапларини гапириб бердим. У ҳам гапириб кетди... гапирди... гапирди... оғзидан ажойиб таъсирлик гаплар тўкулади. У сўзларнинг ҳар бир донаси кўзимдан бир қават пардани сидиради.

Очилдим... умримда биринчи марта, янги танишган бир кишига кўнгул сиримни айтиб бердим. Марям воқеасини батафсил эшитгандан кейин бундай бир сўз қилди:

— «Сиз энди бу хотинни қўлдан чиқарманг... Сиз уни ифлос чуқурдан тортиб олибсиз. У муни тақдир этади, ўзининг ёш ва тоза кўнглини сизга тутуди. Сизга қарашларидан англайманки, унинг кўнгли кўпдан сизники бўлган! Сиз — бахтлисиз. У ҳам сизни энди сиз учун янги бўлган бир дунёга олиб киради. Сиз унда ҳақиқий оналарни кўражаксиз... Эскиларнинг тили билан: «кўшоқ қарингиз!» дейман... Бизнинг тилимизни биладиган амалдор ошнангиз тўғрисида келсам... Бизнинг мамлакатимизга империя ҳукумати бир «мустамлака» деб қарайди, яъни мамлакатларнинг ўгайи сингари... Шу учун бу ерга яхши амалдорни юбормайди. Битта-яримтаси адашиб келиб қолмаса...»

— «Мамлакатнинг тарихи, адабиётига оид қимматбаҳо асарларни текинга бериш ҳамда бир рус амалдорига бериш, билмадим, нимага тенг? Ундай асарларни сиз тўплангиз, миллий кутубхона ташкил қилайлик. Тўғри йўл — шу!»

— «Мана, сиз: анча эслик, ҳушёр, зийрак одам кўринасиз. Иш биласиз экан. Давлатингиз бор экан. Фақат биргина айбингиз шуки, замон аҳволдан хабардор эмассиз. Газет ўқумайсиз. Шу замонда мундан ёмон гуноҳ борми? Қандай яхши газетлар бор. Оренбургда, Қозонда, Уфада, Астархонда, айниқса Масковда. Уруш битгандан кейин четдан олдириб ўқунг! Боқчасаройга беш сўм пул юборсангиз, бир йилгача ҳар кун «Таржимон» келади. «Таржимон» — жадид газеталарининг отаси, Исмоил Бобойнинг газети. Энди эски газет... «Тилда, фикрда, ишда бирлик!» дейди... Бойларнинг ерлари, заводчиларнинг заводи, фабрикачаларининг фабрикалари билан бизнинг ишимиз йўқ. У уларнинг ишлари. Биз ўкуйдиган газетларнинг ҳеч бири ундай демайди. Улар, қайта: «Бой бўл! Завод сол! Фабрика оч! Беш минглаб, ўн минглаб рабочи ишлат! Миллий саноатни ривожлантир!» дейди. «Вақт» газетасининг мутасаддиси ким? — Рамеев. Биласизми у ким? — У миллиончи. Тилла конлари бор. Ким пул топма, дейди сизга? Мана, мен: Финляндияда магазиним бор, Петербургда магазиним бор; ҳар йили ярмаркага бориб иш қиламан. Францияда Лион, Германияда Хабург шаҳарларига бораман. Тери, мўйна, маҳаллий саноат молларини ўтказаман. Дунёнинг пулини топаман. Фақат менинг ўғлим — улоқчи от миниб пойгаларда юрмайди; мендан пул олиб қимор ўйнамайди; менинг топқанимни бесоқолга, фохишага бермайди. Ўқуйди, билим олади, одам бўлади, маданият касб этади. Бир укам — Финляндияда Хелсингорс гимназиясининг 5-нчи синфида. Бир укам — Уфада машҳур «Олия» мадрасасида.

Акамнинг бир ўғли — Тошкент Реал мактабида. Ўз ўғлим, ҳали кичик бола, Финляндияда; махсус муаллим солиб берганман, ўқуйди...»

Энди бу жаҳиднинг гапдан тўхташини истамай қолдим...»

МАРЯМ.

«Жаков мени унутди. У ҳалиги сартнинг афсуни остига тушди. Нима қиламан мен? Хайр, майли, чидайман. Маданий Жаков, албатта — тил билмас, ёввойи, азиат Жаковдан яхшироқ. У мени хандақдан тортиб чиқарди; энди менинг сабабим билан ўзи ҳам маданий одам бўлиб кетса — қандай яхши!

Фақат зерикдим. Китоб олдим. Журнал олдим. Ўқудим... Ўқуйман... бўлмайди. Йўл узоқ. Якнав манзаралар... Зерикишдан бўғуламан... Жаковнинг бўйнига осилиб бўғсам дейман!

Ниҳоят, бир рус хотин билан танишдим. Эри Тошкент шаҳрида адвокат экан. Оналарини кўргали Масковга кетаётир. Энди, менга ҳам сўзлашадиган одам топилиб қолди. Биринчи, иккинчи, учинчи ва ҳ. к. гапларимиз... севги тўғрисида бўлди!»

ЖАКОВ.

«Қизик, гап деган нарса шунча таъсирлик бўладими? Кечагина мен «жаҳид» деган сўзни эшитсам белим қайишарди. Юртимизнинг катта, обрўйлик, эскилик одамлари ҳаммаси «жаҳид»ларни ёқтирмасиди. «Жаҳид кофирнинг ашаддийси» дерди Шаҳобиддин домла. Газет ўқуйдургон битта муллабаччани мадрасадан расво қилиб ҳайдаган эди. Шаҳардаги катта бойларимиз бўлса улар тўғрисида «тирранчалар, ҳаромилар» демаса гапиролмасиди.

Мана, мен энди «жаҳид»ни кўриб ўтурибман. Эрта-кеч гапига қулоқ соламан; қулоғимни унинг оғзидан узиб ололмайман... Бир ёмон жойини кўрганам йўқ... Бировнинг мол-мулкига чанг солатурганга ўхшамайди. Ўзи ҳам бадавлат одам: Ҳалол пул топишни, дунё ортдиришни билар экан... Бу ёмонми?

Фурсатни тўғри келтириб туриб:

— «Империя» нима дегани? — деб сўрадим.

— «Нега сўраб ётибсиз?» — деди.

— Ўзингиз билган амалдор ошнам бир кун — «Империя ботиб боради» деди; шунда жуда хафа бўлиб гапирди.

— «Унинг империя дегани ўрус подшосининг қўл остидаги юртлар. Унда ҳар қайси миллатдан бор; шу қаторда биз... ҳам бормиз...»

У гапиради, гапиради. Мен ҳайрон бўламан. Мунча номларни қайдан билади? Ҳаммаси қандоқ қилиб эсида туради? Ҳаммасини ўз кўзи билан кўрганми? Ё мени лақиллатиб, ўз ичидан чиқариб айтадими? Ҳали Финляндияда бир шаҳарнинг номини айтади, тил ўлгурни бир мундай ерга келтириб айтиб бўлмайди...

Фақат... Марям аллақайси бир уйда бир хотин билан танишиб олиб, бизга ўхшаган суҳбат бошлади. Бир хабар олиб қўяй, суҳбатларига бирорта бегона эркак ораламадимикин?

— Мен бир хотинимдан хабар олиб келай, — дедим. Ёнидан жилдим.

Борсам Марям китоб ўқуб ётибди, нариги диққат билан қулоқ солади. Бир эркак бор, юқори сўрида ухлаб ётади. Хайр, майли, зерикмасин, бечора Марям.

Яна жаҳиднинг ёнига қайтдим. У бирданига сўраб қолди:

— «Сизнинг мусулмон хотинингиз ҳам борми?»

— Бор... Йўқ, янглишдим: бор эди...

— «Ҳарҳолда мусулмон хотини билан туриб кўргансиз-ку?»

— Ҳа... албатта.

— «Энди, мана, тарбиянинг нималигини ўз тажрибангиз билан биласиз.

Тарбиясиз, онгсиз ва нодон мусулмон хотини билан тарбиялик маданий европаликни солиштириб кўрасиз. Фарқ ер билан осмон қадар! Дарҳол билинади.»

— Ҳали ҳам ўғлимни ўрус мактабига бераман деб қўйдим...

— «Бу фикрингиз хато. Ибтидоий тарбияни рус мактабларидан бошлаб бўлмайди, уни миллий мактабларда бериш керак. Ўз миллатини танитгандан кейин рус мактабига бериш керакки, ҳунарга, ихтисосга тегишли илмларни ўқусин. («Бу одамнинг гапларида шунақа мен англамайдиган сўзлар кўп: у ўзи ўйламасдан гапириб кета беради. Тез-тез тўхташиб сўрашга мен уяламан. Баъзи сўзларини англамасам-да, ҳамма гапларини англайман. Газет ўқуй берсам ту-

шиниб кетарман».) Ундан кейин Германия, Франция, Англия мамлакатларига, ҳатто дунёнинг нариги чеккасидаги Амриқога юбориб ўқутиш керак...»

— «Мана бу уруш тугасин, Финляндияга бир келинг. Ундан нари биргалашиб Германияга ўтамиз, Францияни кўрамиз, Англияни томоша қилиб келамиз. Шундан кейин жадиждларнинг нима демоқчи бўлганини биласиз...»

— Мен ҳали ҳам сизнинг гапларингизга қойил келиб ўтирибман...

— «Қойил келган бўлсангиз, миллатга хизмат қилингиз; ғафлатда қолган халқни уйғотингиз; янги мактаблар очингиз! Болаларингизни янгича ўқутингиз».

— Албатта, албатта. Бундан кейин шундай қиламан энди. Кўзим очилди... мен ҳам тараққий қилиб қолдим...

— «Ҳа, баракалла! Сиз Абдисамат мингбоши деганни танийсизми?»

— Ўзимизнинг Абдисамат калми? Танийман. Қишлоғи бизга яқин.

— «Ана, ҳақиқий миллат ходими ўша! Ҳамма мингбоши ва амалдорларимиз ўша одамга ўхшаса миллат тез тараққий қиларди».

— Қизларини янгича ўқутади деб эшитаман.

— «Қизларини янгича ўқутиш учун Уфадан махсус муаллима олдирган. Ҳозир ўша муаллимага ўз уйида янгича қизлар мактаби очиб бермоқчи бўлбди. Яқинда, юқорига ариза бериб «усулий жаид» мактаби очишга рухсат олди. Тошкентдан биз муаллим жўнатдик. У одам миллатнинг отаси! Ҳаммамизнинг отамиз! Кўрсангиз, салом айтинг. Ҳамма жаиднинг орзуси ўша одамни бир кўруш».

Марям чақирди. Билмадим, нима гап. Бу тўйилмас суҳбатни бўлиб чопдим».

МАРЯМ.

«Қарта ўйнаб-ўйнаб зерикдим. Жаков мендан тамом кечиб юборди... Жинимдан ёмон кўраман у маданий сартни! Ер ютсин уни!

Қартадан фол очсам бир-бир кетин «бахтсизлик» (несчастье) чиқади. Кўрқиб қолдим. Демак, менинг Жаковимни тортиб олажақлар! Маданиятдан ёмон нарса борми экан дунёда? Ҳатто маданийлашган сарт ҳам эртадан кечгача валдирашдан бўшамас экан...

Чидаёлмадим. Чақирдим. Келса чинакам гаплашиб масалани ҳал қиламан. Ана, келаётир... келди. Жаков!..»

ЖАКОВ.

«Уйга кириб келишим билан «Жаков!» деб бўйнимга осилди. Эшик очик, ҳамманинг кўзи бизда! Ана, ҳўнграб йиғлай бошлади!

Бошимга бало бўладиганга ўхшайди. Менинг фикрим ҳозир бошқа ёқларда, бошқа кўчаларда. Марям мун билмайди... Ҳарқалай силаб-сийпаб юпатдим. «Бироздан сўнг қайтиб келиб туни бўйи сен билан гаплашиб ўтураман» дедим. Кулумсиради...

Йўқ, бу кулумсирашдан кечиб кетолмайман!»

МАРЯМ.

«Ҳеч нарса деёлмадим; тилим тутулди... Бўйнига осилиб йиғладим. Эрқала-тиб, юпатиб, ваъда бериб кетди».

ЖАКОВ.

«Масковда бир-икки кун тўхтаимиз. Шу вақтда Марям масаласини бир ёқлиқ қилиш керак. Шунга жазм қилдим. Унгача Марямни юпатиб бориш керак.

Марям масаласи кичкина масала. У — осон ҳал бўлади. Аммо миямда пайдо бўлган фикрлар мени қайларга олиб боради? Шунга ҳайронман».

МАРЯМ.

«Жаковчининг менга муомаласи ўзгарди. Қандай бахтлиман! Фақат... «у менинг кимим, нима? Уни мен севаманми?» деган саволлар миямни тинталайди. Кейинги саволнинг жавобини ўзим билишим керак. Энди бу тўғрида қатъий бир фикр айтадиган вақт келди. Соддалиқ бас энди! Бир нарса дейишим керак. «Севаманми, йўқми?» — Ўзимга берадиган жавобим Масковгача берилмагани лозим!»

ЖАКОВ.

«Оренбургдан жўнаб эдик, ширин сўзлик «жаид» шаҳарни кўрсатди. Қарадим. Шаҳар орқада қолган эди...

— «Бу ерда бир мадраса бор. Номини «Ҳусайния» дейдилар. Уч қават, европача иморат. Унда жаид илмлари ўқулади. Биласизми, уни ким солдир-

ган? Жадидларнинг энг катта отахонларидан Аҳмадбой Ҳусайнов... Жуда бой одам эди. Усули жадид мактабларига кўп пул сарф қилди. Бизда ҳам шундай бойлар бўлса! Анжонда Мир Комилбой бор. Эшитгандирсиз? Миллат йўлига бир чақа бермайди. Жоҳил...»

— У нима, бир оми эшак-да... — дедим мен. — Тараққий қилган эмас... Газет ўқумайди...

Темир кўпрукдан ўтиб дарахтзор ичига кирдик. Ўрмон дарахтлари сарғая бошлаган эди.

— Менга қаранг, — дедим мен, — жадидлар ҳам — «бойларнинг ер-суви олинсин» дер эмиш-ку? Биров менга шундай деди; жуда ишонтириб айтди!

— «Йўқ, йўқ! Асло! Илгари ҳам айтиб эдим-ку: жадидлар социалист эмас. Асло! Асло! Эндигина Аҳмадбой Ҳусайнов тўғрисида гапирдим. Шундай одам жадидларнинг отаси саналади...»

— Ундай бўлса жуда яхши, — деб қўйдим мен.

— «Ори, рост — деди «жадид». — Илгари жадидлар орасида ҳам ҳалиги айтганимиздек социалист бўлиб юрганлар бор эди. Чунончи, татарлардан Аёз Исҳоқий. У бир неча йил бурун бойларга қараб айюҳаннос тортарди. Ҳозир Масковда бойлардан ёрдам олиб газет чиқаради. Холисанилло миллатга хизмат қилади... Масковга борсангиз, ўша газетни топиб ўқунг... «Сўз» газети... жуда яхши газет!»

Кўнглум бир мунча тинчланди. Жадидларга энди ишониб қолдим. Улардан ёлғончи чиқмайди. Яхши одамлар!

Марямга ваъдам бор эди; вагонда чироғлар ёқилгач, хайрлашиб уйимга кетдим».

МАРЯМ.

«Бу кеча Жаков мен билан бўлди. Чала-чулпа у гапирди — мен англадим; чин кўнгулдан мен гапирдим — у анлади. Англашдик. Қандай бахтлиман мен! Ҳеч шубҳа йўқки, Жаковнинг ўхшовсиз кўзлари бор... қоп-қора, ўйноқ, жонли! Йўқ! Мен у кўзлардан кечиб кетолмайман!..»

Нима бу? Иқроримми? Севганимни иқрор қилдимми шу билан? Севаманми мен уни?

Севаманми?

Йўқми?

Севаман!

Лекин... у севмаса?

Мендан оладиганини олиб қўлимга чек узатса?

Муни — ўйлашдан ҳам қўрқаман!

Лекин...

Севишга ҳаққим бор!

Севаман!

Нарисини билмайман!..»

ЖАКОВ.

«Жадид яна Марям масаласига тўхталди. Кўп гапирди.

— «Юртингизда қолган болаларингизнинг тарбиясини шу хотинингизга топширинг! Одам бўлади улар».

— Миллий мактабда ўқумаганлар-ку? — дедим.

— «Ундай бўлса, давлатингиз бор, хусусий бир муаллим ё муаллима олинг. Тез бўлади. Сиз агар Қримга борсангиз, Боқчасарой деган ерга тушинг. «Таржимон» газетасини излаб топинг. Ўша ердаги устодлар билан гаплашинг. Балки, муаллим, муаллима хусусида сизга ёрдам берадилар, йўл кўрсатадилар».

Қўлимга газетанинг номини ёзиб берди. Мусулмонча хати хунук экан. Марям масаласини Масковда ҳал қилишга тўғри келди. Янги кўрушган куним чизилган режалар бузулди... Энди, уни Масковда ташлаб, ўзим яна ўз юртимга қайтиб кетсамми? Жадиднинг сўзлари мени кўзғатиб қўйди; унинг сўзларини мен ҳам бошқаларга — худди ўшанинг ўзидай чиройлик ва таъсирлик қилиб — гапирсам дейман. Одамларнинг кўзини очсам дейман...

Йўқ... бўлмайди. Марямни ташлаб кетиш қўлимдан келмайди. Шошма, жадид домла ҳам Марям тўғрисида кўп нарсалар деди-ку! «Миллат оналари

етказиш учун ғайри миллатнинг оналаридан ўрнак олайлик!» деди. Ҳали Марямнинг ўрнак бўлуши бор... Йўқ, уни ташлаб бўлмас.

Қани, Масковга борайлик-чи. «Эртанинг ғамини эшак ейди». Ана, Масков атрофидаги ёзлоқлар ҳам бир-бир кетин ўта бошладилар».

МАРЯМ.

«Масковга яқинлашиб келамиз. Ана, дачалар... баланд иморатлар... катта шаҳар...

Фақат, кўнглимни бир қистов, бир хафалик чангаллайди. Алланарсанинг белгисиз ташвиши, андишаси бор...

Нима у?

Айрилиқ!

Йўқ, мен айрилиб кетолмайман!»

ЖАКОВ.

«Озода мусофирхоналардан бирига тушдик. Иккимиз икки хонадамиз. Марямнинг кўзларида ҳақорат қилинган бир қараш пилпиллайди. Бечора...

Жадид кетди. У билан вагоннинг ўзида хайрлашдим. Шундан кейин кўрамадим. Энди унинг ширин овози қулоғимдан йироқлашгач, таъсирлик сўзларининг шошилиш оқими узулгач... У сўзларни эс тарозисига солиб кўраётирман...

Ростми у гаплар? Ёлғон эмасми? Бир мусулмон одамни дин йўлидан, ота-боболар, бурунчилар йўлидан чиқариш учун ғайридинлар томонидан қурулган тузоқ эмасми? Бу йигит намоз-ниёзни билмайди. Қиёфатида мусулмонлик асари йўқ... Домлаларимизнинг айтганлари ростми экан? Нега мен у йигит билан баҳс қилишмадим?

Йўқ, у билан баҳслашиб бўлмайди. Унинг гапларига гап топиб жавоб бериш қийин. Унинг гапларига ҳеч ким жавоб айтолмайди.

Қани, кўрайлик, нима бўлар экан. Қримга бормаи иложим йўқ. Мен Марям учун бўлса ҳам бораман. У ерда жадидларнинг катталари бор эмиш. Уларни кўраман, гаплашаман. Агар жадидларнинг асоси пуч бўлса «Халифайи Рум» жадидларга тарафдор бўлармиди? Ҳамма тартиб, низом ўша томонда дейди-ку. Янгича ўқуш Румдан келган... калта кийим Румдан чиққан... румча ёқалар ўша томондан келиб расм бўлган...

Ғалати аҳволга тушиб қолдим мен. Миям ғовлаб кетмаса деб кўрқаман. Илгари тинчгина пул топишимни билардим. Ота-бобомиз юрган йўлдан бора берардик. Энди аллаким чиқиб — «Ота-боболарнинг йўли эгри эди, тўғри йўл бу ёқда!» дейди. Одам ишонадиган қилиб айтади.

Шу икки йўлдан бирини танлаб олишим керак. Бирданига икки йўлдан юриб бўлмайди.

Яна жадидлар билан кўп сўзлашмоқ керак. Газет ўқуш керак. Ҳар кун — ҳар кун янги-янги газетларни ўқуш керак. «Масковда яхши газет бор» деган эди, шуни ахтариб топай. Янгича китоблар топиб олиб уларни ҳам таталаб кўрай.

Майли, ишқилиб кўзим очилсин. Билинмаган нарсаларни билай. Кўп нарса ўрганай. «Билган билмагандан яхши» дейди жадид. Мана бу гап — ҳақ лекин!»

МАРЯМ.

«Масковгача Жаков мен билан бўлди. Муомиласи бутунлай ўзгарди. Қарта ўлгур алдадимикан? Ўзим янглиш очдимми? Ё тескарисига айтадиган қартамикан?»

Фақат нима учун номерда икковимиз икки хонага тушдик? Демак, Жаков мен билан айрилишмоқ истайди. Агар кўнглида муҳаббат бўлсайди — шаҳарда уч кеча бирга бўлдик, йўлда олти кечани бирга ўтказдик; менга яқинлашарди.

Мен қаршиманми яқинлашса? Ё пул бериш керак деб кўрқармикан? Мен ҳозир пул деган нарсани ўйламайман. Истаса ўз пулларимни ҳам бераман. Фақат ҳайдамаса бўлди!

Мен шошиб қолдим. Нима қилишимни билмайман. Бу Жаков жуда берк одам, ҳеч нарсасига тушуниб бўлмайди. Японларни шундоқ бўлади, дейдилар. Бу ҳам Осиё боласи эмасми? Ҳаммаси бир бало!..

Хўп... иккимиз бир хонага тушдик ҳам; у кулуб мени ўпди ҳам дейлик... қучоқлади ҳам дейлик... Албатта, у ҳолда мен ўзимни тутолмайман... у ҳам тутолмайди...

Фақат натижа? Натижа нима бўлади? Одатда эркаклар шундан сўнг сову-

надилар. Бу ҳам совунса... қўлимга чек узатса... Хайр-маъзур дегани бўлади! Йўқ, йўқ. Чеки қурсин! Пули қурсин! Истамайман!..

Чора нима, чора? Билмайман...

Менда нима ихтиёр? Мени сотиб олган у; пул унда... Ихтиёр унда... Ушанинг оғзига қарайман-да. Кет, дермикин ўша оғиз? А?!»

ЖАКОВ.

«Қрим санаторияларидан иккитасининг адресини олдим. «Икки кишилик жой борми?» деб телеграмма бермоқчиман. Телеграммани ёздирай деб эдим, бўлмади... Чунки, икки жойми, бир жойми?

Илгари Марям масаласини ҳал қилиш керак. Мен учун-ку, у масала ҳал бўлган; фақат у нима дейди?

«Пулимни бер, кетаман!» дейдими? Ё, мен билан умр қилишга унайдими? Ҳозир бориб тўппа-тўғри сўрасамми? Сўрай. Йўқ! Сўз билан сўраш бўлмайди... Қани, менинг чек дафтарим? Ҳа, мана. Урусча ёзишни билмайман-ку. Бўлмаса цифрини ёзиб тагига қўл қўяй... бўлди!»

МАРЯМ.

«Жаковни кун бўйи кўрмадим. Овқатдан кейин ўз уйига чиқиб кетди. Анчагина кутиб ўтирдим, кирмади. Нима бўлди бу ишларнинг охири? Мен ҳайдаладиган бўлдимми? Ўзини бу қадар четга олишидан, оғир ўйчанлигидан кўрқаман.

Соат неча? Ҳоҳ-ҳо... 11 га яқинлашибди. Кеч кирганда ёмон ухлабман. Жаков ётиб қолгандир энди? Эрта билангача яна жудолик!

Энди ўрнимдан турсам... бир ваннахонага чиқиб... яхшилаб ювунсам... Ундан кейин бир нарса еб... пастга тушсам. Зерикдим. Бахтим йўқ менинг!

Хазон вақти... табиат аста-секин ўлиб боради. Шундай-да менинг ўлук кўнглум тирилди. Яна ўлуш учунми?..

Бир яхши, совуқ сувки! Роҳатлар қилдим!

Бу нима? Ё тавба! Мен чиқиб кетгандан кейин Жаков кирганга ўхшайди...

Чек! Тамом! Шўрум қуруди!..»

ЖАКОВ.

«Бир қучоқ газет олиб келиб ўқудим. Тили ғализроқ... тез чарчайман. Шу кеча Марям билан бирга ётиб эрта билан қўлига чекни берай деб эдим, кейин мулоҳаза қилдим: мундан — «шинг битди, хайр энди!» деган нарсани англамасин, дедим.

Чекни аввал бердим. Англарикиман? Бироздан сўнг уйимни қулфлаб ёнига бораман».

МАРЯМ.

«...Қанча йиғласам шунча дармоним қуруйди. Қрим саёҳати пешонамга ёзилмаган экан. Бир кеча — икки кеча, кет дегунча, бирга бўламан. Мендан оладиганини олади... Сўнгра, пулни олиб чиқиб кетаман. Яна бурунги ҳулё: Петроград... Германия... акам. Фақат, у ҳулёдан шу қадар кўрқаманки!

Нима қилай: сарт йигити йўлдан урди. «Сарт хотинингни ташлама!» деди шекилли; тағин зиёли. Иблис!

Мен қароримни бердим, қатъий қарор: мен уни севаман. У мени қуваётир. Майли, бир-икки кун тамоман меники бўлади. Севган одамим билан икки қиёмат кечани ўтказганман, деб шунга қувониб юрарман! Бўлди!

— Тухум қовурмасими? Майли, беринг. Бир шиша портвейн ҳам қўшиб келтиринг! — дедим хизматчига.

Оҳ, май! Кўнглимда бир нашъа пайдо бўлди. Негадир севинаман. Эшикни чертдилар. Ким у? Жаков!..»

ЖАКОВ.

«Кирганимда кечки овқатни еб битирган экан. Май ҳам ичибди. Ўзи хурсанд! Тушунганга ўхшайди. Шунда ҳам шошилмоқчи эмасман. Илгари бир олдидан ўтиб, баъзи вазифаларни бўйнига қўйиш керак деб биламан. Туриб келиб бўйнимга осилди. Мастлик билан жуда қаттиқ, жинниларча осилди. Мен ҳам муқобила қилдим... Фақат, бир соатдан сўнг қўлини бўйнимдан олиб қўйиб:

— Ўтур, — дедим.

— «Мени қувма, Жаков! — деди. — Мен сенга бир-икки кечалик меҳмон

ман! Шу икки кечанинг ихтиёри менда! Мен — жинланганман, мен — ўтман, оловман! Қарши келма менга!»

Кулдим.

— Мен сенга хотин бўл деб таклиф қилмоқчиман. Сен нега меҳмонман дейсан? Ҳ, мен билан бирга яшашни истамайсанми?

Ранги ўчди. Кўзлари ёшланди. Қалтироқ босди. Нафаси ичига тушди. Енига ўтиб эркалатдим. Сўнгра ўзига келди.

— «Ўнгулми, тушимми? — деди. — Рост айтасанми? Ҳ ҳазилми? Мунақа ҳазиллар одамнинг ўлумига сабаб бўлади, Жаков!»

— Биласанми, Марям, менинг икки қизим, бир ўғлим бор.

— «Бўлсин».

— Катта қизим 12 да; қолганлари ундан кичик...

— «Жуда яхши».

— Болаларнинг саодати учун хотинга жавоб беришга тўғри келади. Бошқа чора йўқ. Қизларни-ку бермас, ўғлимни оламану тарбиясини сенга топшираман. Нима дейсан?

«Рост айтасанми» деганни қилиб кўзимга қаради. Мен «рост» деган маънода бош тебратдим.

— «Мен сеникиман. Нима десанг шу!»

Икки кишилик жой сўраб санаторийга шошилич телеграмм жўнатдик. Дераза ёнидаги кенг ва юмшоқ курсига ўзимни ташладим.

— Энди меники бўлдингми, Марям? — дедим.

Тотли-тотли кулумсираб келиб қаршимда тўхталди:

— «Кўрушган кўнимиздан бери», — деди.

Ўзи жуда сокин ва ювош эди. Телбаларча қутуришлари кўринмасиди. Кўп интизордан сўнг севганига қовушадиган ҳароратли жувонга ўхшамасиди. Не-чиндир, кўпдан бери эр билан яшаб келган бир оила хотинининг сокинлиги бориди. Илиқ сокинлик...

— Тугмани бос, — дедим.

Хизматчи келди, соат 11 бўлиб қолганига қарамасдан ваннани қизитишга буюрдим. Номер халқи пулни яхши кўради. Битта уч сўмликни олиб бир нафасда ҳозир қилди. Марямнинг пардози узоқ кетишини билганим учун бемалол ювуниб чиқдим. Мен чиққунча Марям кийиниб бўлган эди.

— Соат неча? — деб сўрадим.

— «12 дан бироз ўтибди».

— Қани, юр бўлмаса!

Кўзлари олайди.

— «Қаерга? Ярим кечада-я?»

— Юрабер, сен меникисан.

Яна тотли-тотли кулди. Масковда нўғайларнинг масжиди борлигини тошкентлик йигитдан эшитган эдим. У йигит шуни айтатуриб ҳам жадидлигини қилди: «Кўрддингми, — деди, — динли бўлиш либосга қарамайди. Бизнинг жоҳил уламо кимнинг салла-чопони бўлса мусулмон дейди. Ҳолбуки, мусулмонлик кийимда эмас, қалбда, дилда. Рус тилида бўлса ҳам беш вақт намозларини тарк қилмайтургон мусулмонлар бор».

Ярим кечаларда, биз — икки телба, таъқибдан қочган ўғридай, Масков кўчаларида от қўйиб кетдик.

Имомни уйғотиб чиқдилар.

— Никоҳ, ҳазрат, — дедим; нўғайлар, домлаларни «ҳазрат» дер эканлар.

Бир менга, бир унга қаради.

— «Сиз-ку мусулмонсиз, биламан. Бу хотин мусулмонми, йўқми?» — деб сўради.

— Ҳали-ҳозирча йўқ.

— «Қандай бўлар экан?»

Уйқули кўзлари билан менга қаради. Битта ўн сўмликни узатдим:

— Мусулмончилик, аста-секинчилик, ҳазрат. Аста-аста йўлга солиб оламиз.

Пулни олиб, докторлар сингари, қарамасдан киссасига солди:

— «Воқеан, — деди ҳазрат, — шариатда ҳам жавоб борку-я...»

Кўп ўтмасдан сўфини чақириб чиқди, уни шоҳид қилиб туриб никоҳимизни

ўқуди. Сўфига ҳам бир нарса бердик. Шу билан менинг номим ўзича қолиб, янги хотинимнинг номи «Биби Марям Ойша қизи» бўлди...

Ойша қизи билан эр-хотин бўлиб, уйга қайтган вақтимизда соат иккига яқинлашиб келарди».

МАРЯМ.

«Ё, раббий! Никоҳ ўқутиб келдик, никоҳ! Агар мен бошим айланиб йиқилсам ҳеч бир таажжуб қиладиган жойи йўқ. Мундан бир неча соат бурун кўз олдимда ўлимдан бошқа ҳеч нарса кўринмасди. Кўзимдаги туман бошқа нарса ни кўрсатмас эди. Ҳолбуки, ҳали ёш эдим ва яшамоқ истардим!

Энди — никоҳ! Никоҳли эр! Манфур ботқоқдан абадий қутулиш!

Фақат... қандай никоҳ? Бошқа ва бегона бир диннинг ҳаддан ташқари содда — ва ўз умматлари сингари — ваҳший никоҳи...

На жило, на порлоқлик! На савлат, на ҳашам! Ҳинд фақири қадар содда ва яланғоч... Учган ёнар тоғлар каби нурсиз ва зиёсиз. Эскирган кема каби равноқсиз ва аянч...

Йўқ! Йўқ! Йўқ! Бу, балки, ҳамма учун — шундай. Аммо мен учун... мен учун: ундан иссиқ, ундан ёруғ, ундан порлоқ ва муҳташам никоҳ йўқ! Энди ҳамма изтироблар — орқада; ҳамма қора кунлар — ўтди. Энди у — меники, ўзимники!»

ЖАКОВ.

«Мана, Марям энди меники бўлди. Ўзимники, ўзимдан бошқага тирноғи ҳам тегмайди. Уни қўйнимга оларкан, унинг — ҳали ҳам бир қондирилмаган, чанқоқ ва қизғин лабларига лабларимни қўяркан, миллатни, унинг жоҳил оналарини, бечора қизим, синглим ва опаларимни ўйлашим керак...

Одамнинг нафаси шунақа ўткурми? Бир хушмўйлов тошкентлик тўрт кун ичида мени бошқа кўчаларга буриб юборди! Мен ҳали пухта жаҳид бўлганим йўқ... Жаҳидлар тўғрисида гумонларим йўқ эмас. Лекин кўнглим ўша томонга майл қилиб қолди. Мен ҳам энди «миллат одам бўлсин!» дейман. «Ота-боболар йўли ҳақ» дейишга энди тилим бормайди. Жаҳидларни ҳам «булар ҳақ!» деб очиқ айтолмайман... Аммо жаҳидларнинг деганларини бошқаларнинг деганларидан кўра осонроқ ва тезроқ англайман... Ё улар ўзлари шунақа чечан одамлармикан? Бизнинг Шаҳобиддин домла тўрт оғиз гапиргунча одамни сил қилиб юборади. У гапирганда — ўз гапига ўзи ҳам ишонмагандай гапиради... Ҳеч бир таъсири йўқ!

Йўқ, бизнинг мусулмонлар ҳам энди тартиб, низомига тушмасалар бўлмайди!

Марямнинг кўзларида ғалати бир олов ёнди. Шу топда, шу кўзга жон берсам арзийди. Бир ҳафта — ўн кун бурун номерда — кўп қатори — тасарруф қилган бўлсам бугун қандай асар қоларди? Ҳеч қандай! Акбарали нечтасини тасарруф қилди? Беҳисоб! Ўзим ҳам беҳисоб тасарруф қилганман. Бугун бир асари борми? Йўқ! Қўл ювиб тўкулган сувдай, изсиз-асарсиз ўтди-кетди ҳаммаси... Бу-чи? Бу қаноат орқасида қўлга келган давлат! Бу, хушмўйлов йигит айтгандай, миллат болаларига ҳақиқий оналар қозониш йўлини кўрсатади. Бу миллатга хизматнинг боши, бошланиши!..»

МАРЯМ.

«Жаков-фонарни ўчирган эди, мен яна ёқдим. Бу дафъа у ҳайрон бўлди: унинг кўз олдида бояги чекни майда-майда қилиб йиртдим. У пешонамдан юмшоққина қилиб ўпиб қўйди. Шундан кейин фонар — энди бу кеча ёнмайдиган бўлиб ўчди. Ташқарида телба шамол қутурарди... Майли, қутурсин, менга нима!..»

XIII

Султонхон...

Зебининг мингбошига унашилганини эшитгандан кейин Султонхон ҳар нарсадан умидини узган эди. Уша куннинг ўзидаёқ масалани кўндаланг қилиб қўйди.

— Мен чиқаман мингбошидан! — деди онасига. — Бошқа эрга тегаман. Устимга кундош келишига тобим йўқ.

— Бироз бардош қил, қизим.

— Бардоши нимаси? Пошшахон неча йилдан бери бардош қилиб ёш умрини чиритди. Уша бадбаша куёвининг юзини ҳам беш ойгина тўйиб кўрган эмас!

— Ушалар ҳам қаноат қилиб ўтирибди-ку, қизим.

— Улар эсини еган бўлса мен еганим йўқ! Менинг эсим бор. Умр деган бир келади. Ёшлик ҳам бир келади. Улар — ҳам умрларини, ҳам ёшларини ўз қўллари билан ташлар эканлар, мен ҳам жинниликни қилайми? Мен ёшман!

— Нима қилайлик бўлмаса?

— Отамга айтинг. Чиқариб олсин.

— Отанг хафа бўлармикин?

— Хафа бўлса, чиқариб олмаса — мендан койимасин. Шундай ишларни қилайки, бошини кўтариб юролмайдиган бўлсин!

— Ҳай, ундай дема, қизим. Яхши ният қил.

— Ниятим яхши. Севмайдиган эрдан чиқиб севадиганига тегаман, дейман. Нимаси ёмон? Иккита опам бир яхши ўз тенги билан умр қилиб ўтурибди-ку. Менинг айбим нима? Эртагача отамдан жавоб олиб беринг. Бўлмаса ҳамман-гизни ерга қаратаман.

Зарда қилиб ўрнидан турди ва кавшини наридан-бери оёғига илиб, онаси ёнидан чиқа бошлади. Бу бир дўқ эди.

— Жинни бўлма, қизим! — деб қичқирди онаси, орқасидан. — Бугуноқ гаплашаман отанг билан. Тепа чочинг тик бўлмай турсин!

— Эртага жавоб кутаман! — деган овоз келди йироқдан.

Айб Садриддин чўлоқнинг ўзида эди. Теварак-атрофдан кўп совчи чиқди бу қизга. Ҳаммасини қайтарди. Баъзиларига — қиз ўзи ҳам розийди, онаси ҳам йўқ демасиди. «Йўқ, — деди Садри чўлоқ, — икки қизимни қишлоқига бердим, биттасини шаҳарликка бераман. Жуда лойиқ, қобил жойини топиб, бадавлат, обрўлик одамга бераман!» Қизнинг ёши ўн еттидан ўтганда она ташвишланди: «Нимага шаҳарликка бераман дейсиз? Қизнинг ёши ўн саккизга кетди. Бекор қаритиб кўясиз!» деб кўрди. Бунга қарши ўжар чўлоқ: «Аввал қуда қилиб кейинча ўзим ҳам шаҳарга кўчмоқчиман» деб жавоб берди. Хуллас, унинг ўжарлигини енголмадилар. Қиз чиройлик, оппоқ, дўндик ва таърифий бўлганидан, чўлоқнинг бу катта умиди анча давом этди. Унинг бу аҳмоқларча ўжарлигини фақат мингбошининг обрўси синдира олди: мингбошига рад жавоби бериб унинг қўл остида тинч туролмаслигини билди ва «хўп» деди. Мингбоши таърифига қизиқиб, уни олгандан сўнг, бир кун ўтмасдан одамларга «қари қиз экан» деб гапирди... Шунда Султонхон ота-онасини қарғаб қанча йиғлаган эди.

Ҳозир қиз 19 га ета ёзиб қолган. Чинакам, мингбоши янги қайлиқни олиб, муни бутунлай ташлаб юборди. Жабр, ахир, ёш нарсага!

Хотинининг маъқул сўзларини қайтаролмаган Садри чўлоқ ўз ўртоғи Абдулла саркорни мингбошига вакил қилиб юборди. «Шунча йил, яхшим-ёмонми — хизматларини қилди. Энди янги канизақлари бор. Мунисига рухсат берсалар. Ёши ўтмай туриб, бир жойга берсак».

Садри чўлоқнинг элчисига ҳам, мингбоши Пошшахоннинг отаси томонидан қўйилган элчига берган жавобни берди. Мунига устига яна таъна ҳам қилиб қўйди: «Ким оларди энди у кампирни?» Садри чўлоқ бу жавобни эшитгандан кейин, аламига чидамасдан бир оёғи билан диканг-диканг қилса ҳам, тишини-тишига қўйиб чидашга мажбур эди. Мингбошига кучи етадимми? Шаҳарга ариза бериши мумкин: «адвокат яхши пул олиб, яхши ариза ёзиб беради. Фойдаси бўладими? Ҳамма амалдорларнинг тили бир эмасми? Шунча ариза берганлар нима қилаолди? Бу золимнинг жабрига худо ўзи хат тортмаса, бандаси невлариди!»

Кампир йиғлаб юборди. Енги билан кўз ёшини артаркан:

— Қизнинг авзойи бузуқ! — деди. «Мингбошидан чиқариб олмаса сатанглар билан дўст тутунаман!» дейди. Нима қилдик энди?

— Нима қилардинг? — деди Садри чўлоқ, пастгина овоз билан. — Бардош қиласан, чидайсан. Бошқа иложи йўқ.

— Сатангларниқига бориб дутор-мutorга илашармикан? Ёш нарса...

— Етиғи билан айт: майли энди, вақтини чоқ қилиб юрса юратурсин, аммо лекин ҳаддини билсин, ҳаддини...

Чўлоқ ўрнидан турди.

— Вой ўлақолай! — деди кампир. — Шўрим бор экан!

Отаси «фотиҳа» бермаса ҳам, ёш жувонга, ўз кўнглини бир иш қилиб овутмоқдан бошқа чора қолмаган эди. Бу тўғрида унга маслаҳат кўрсатадиган маҳрам ўртоқлари бўлмаганидан ҳамда опалари билан унда — бири мунда сочилиб, ўз-ўзлари билан овора бўлганларидан овуниш йўлларини қизнинг ўзи ахтаришга мажбур. «Ундан кейин, опаларга ишониб бўладими? Опа — баъзида дўст, баъзида — душман... Сингил ҳам шундай!»

Ишни аввал ўзи туғулган уйда бошлади. Мингбошиникига боришни бир ёққа ташлаб қўйиб — ҳар кун ўртоқларини тўплар, ўйин-кулги, дотор, ашула базмлари қиларди. Кейинча улар билан бирга у ёқ-бу ёққа юрадиган бўлди. Булар ҳаммаси жонга текканда ўтуриб йиғлаб, сўнгра мингбошиникига қараб жўнарди. У ерда кўпроқ Умринисабибаникига, Энахонларникига ўтар; қаллоб боққолнинг эгизак қизлари билан далаларга чиқиб ўйнарди.

Зеби келин бўлиб келиб биринчи марта шайтонлаганда яна кураш олови туташди. Умринисабибининг ҳаракати билан тутқалоқ — ҳар кун тутадиган бўлди. Бечора соддадил Султонхон, ҳовлиқма Умринисабибининг сўзи билан у тутқалоқларга анчагина умид ҳам боғлаб юрди. «Мингбоши бир жаҳли келса ҳайдаб солади яшшамагурни!» деб ўйлади. Рашк олови бироз пасайганда, орқалдини ҳам ўйлаб кўради: «Хўп, яшшамагурни ҳайдади. Яхши! Мундан менга нима? Уни ҳайдаб менга қайтармиди? Яна биттасини олади. Мен яна етим бўлиб юрабераман. Майли, ўша яшшамагур билан бўла қолсин!» Бу инсоф овозини бошқа овоз чиқиб босади: «Бу ишни қилган Пошшахон билан Хадичахон. Мен у шаҳарлик қиз билан олишмайман. Унга адоватим йўқ. Мен номус кучидан, анави иккаласи билан олишаман!» Мана шу овоз, уни, кўп кучлар сарф қилиб бир неча кун Зебини шайтонлатдиришга мажбур қилди.

У ҳам бир неча кун, холос...

Чунки бир-икки кундан кейин ўзи ҳам бу фикрдан қайтиб қолган эди. Иккинчи томондан, иккала катта кундошнинг Зебини юмшатиш учун жуда қаттиқ ҳаракат қилаётганларини эшитди. Энди Умринисабиби билан унинг қизини оёқ бостирмай қўйдилар. Энахонга ҳам — катта кундошлар — совуқ муомила қилганлар. У энди кам чиқармиш. Ўзи ёлғиз қолган Зеби қачонгача чидаш беролади?

Шу билан, Султонхон бу курашда енгилганига ўз-ўзича иқрор бўлди. Энди нима қилиш керак? «Яна ўз кайфимга қарайман!» деди у ўз-ўзига.

Қандоқ қилиб «ўз кайфига қараш» масаласи осон масала эмасиди. Энди, у масалани — «қандоқ қилиб ёш умримда орзу-ҳавас кўриб қоламан?» деган шаклда қўйишга тўғри келарди. Сатангларни унча ҳам жини суймас эди. Унинг миясида бошқа, чучмалроқ бўлса ҳам, сатангликдан кўра ёмонроқ ва мудҳишроқ қадамларга тортувчи хаёллар кўзгалди...

Уч кеча туни билан ухламасдан, бутун хаёлига зўр бериб, ағанай-ағанай ўйлагандан сўнг, қатъий қарорини берди... ва шу билан тинчланиб уйқига кетди. Эртаси куни пешингача донг қотиб ухлаганини кўрган кампир ҳайрон бўлди:

— Шунақа ҳам ухлайдими одам деган? Тур айланай, болам.

Кўзини очиб бироз қараб тургач, онасини кучоқлади:

— Ойи, ўпинг пешонамдан! Менга инсоф кириб қолди. Энди кундошларимнинг ёнига жўнайман. Улар билан апоқ-чапоқ бўлиб яшайман.

— Айланай, болам, эслик болам, кенжа болам! — деб эркалатди кампир.

Ўша куни кечлатиб мингбошиникига жўнади.

Ҳакимжоннинг Мирёқубга айтган қуйидаги сўзлари тўғри эди:

«Энди бирданига жуда бошқача бўлиб келибди. Дарвозадан кулуб, қувнаб кириб келган эмиш. Ҳамма ҳайрон, дейди».

Мирёқуб ҳам бекор айтади деб бўлмайди:

«Хотин кишининг кўнглини худодан бошқа ҳеч ким билмайди. Ишқилиб, мундан кўрққулик!» деган эди у.

* * *

Икки катта кундош душманларининг бу хилда ўзгариши сабабини билолмадилар. Хадичахон:

— Эсини топса-топгандир, — деди.

Пошшахон бу фикрга қўшилмади:

— «Таши ялтироқ, ичи қалтироқ» деган гап бор, — деди у. — Мунинг бу кулушидан қўрқаман! Зебихон билан мунча апоқ-чапоқ бўлиши бекор дейсизми?

Хадичахон ўз сўзида қаттиқ турди:

— Нима қилсин? Қўлидан нима келади? Куёвингиздан чиқиб бошқа эрга тегаман деб эди, куёвингиз қўймади. Отаси қизини ҳар қанча яхши кўрса ҳам, мингбоши билан ўчакишувдан қўрқди. Мингбоши бўлса қайрилиб ҳам қарамайди... Нима қилсин? Қаерга борсин? Ночор-ноилож ўзини хурсанд қилиб юради-да.

— Зебихон билан апоқ-чапоқ бўлганига нима дейсиз? Ўзининг ашаддий душмани?

— У ҳам ноиложликдан, айланай. Бошқа иложи йўқ. Ундан кейин Зебихон ёмон қизми? Ким ўртоқ бўлишни хоҳламайди? Хушчақчақ, базмбоп, очиқ...

— Йўқ, жоним, хом ўйлайсиз. Жуда хом ўйлайсиз.

— Кўрармиз. Бир кун маълум бўлади.

— Ҳа, кўрармиз.

Султонхон бўлса, кўзини тўрт қилиб, ташқаридан биронта аризачи хотиннинг кириб келишини кутарди. Мингбошига ариза олиб келадиган хотинлар аксари қатик, қаймоқ ва қовун-тарвуз сингари нарсаларни кўтариб келиб, уч кундошдан қайси бири учраса шунга ёлворардилар.

— Айланай, оймпошша, шу аризани эрингизга бериб қўйинг. Ноҳақдан бола бечорага зулм қилаётирлар... Айланай болам, орзу-ҳавасларингизга етинг; бола-чақа кўринг; тилагингизни берсин худойим!

Мингбоши додхонинг хотинлари мунақа ёлворишларга жуда баланддан туриб қарардилар. Аризачи хотинларнинг яхши тилаклари уларни кўпдан қизиқтирмас эди.

— Ўзига беринг, хола! Биз аралашмаймиз...

— Айланиб кетай, сиздан нима кетади? Бир оғиз сўз... Бизнинг қўлимиздан келмайди.

— У-Ув... хола! Жуда шаллақи нарса экансиз. Ўзи олмаса мирзасига беринг.

Бечора кампирлар йиғлагундай бўлиб, ичларида қарғай-қарғай, чиқиб кетардилар.

Мингбоши шошилини равишда шаҳарга чақирилган эди. Султонхон «аризачи кампирларнинг ичкарига қатнаши энди авж олади» деб кутарди. Ҳеч ким йўқ... кечгача ҳеч қаерга чиқмай, — дам уйда, дам айвонда, дам саҳнда ўтуриб — кўп кутди... Ҳеч ким кириб келмади. «Нима бало бўлди бу аризачиларга? — деб ўйларди у. — Керак бўлмаганда қулоқ-миянгни ейдилар. Керак бўлганда жимиб кетадилар. Тескари дунё!»

Ниҳоят, аср билан шом ўртасида бир кампир кириб келди. Шу топда иккала катта кундош Зебининг уйида — овқат устида эдилар.

— Айланай болам, — деди кампир, — мингбоши додхога арз билан келиб эдим...

— Оббо, яна битта аризачи келди. Шулардан тўйдим бу даргоҳда! — деган овоз эшитилди Зебининг уйидан; Пошшахоннинг овозийди.

— Қаердан келдингиз? — деди Султонхон ва айвондан пастга тушди.

— Кўяберинг, — деди у ёқдан Хадичахон. — Кундошингиз муомила қилаётир. У ҳали зерикмаганга ўхшайди.

— Тошлоқдан келдим, айланай. Шунча жойдан пиёда келдим. Қари нарсаман.

— Ўзингиз ким бўласиз?

— Мен, айланай, Қиёмиддин ҳожининг онаси бўламан. Танирмикансиз?

— Вой, айланай хола, — деди бирданига Султонхон. — Қиёмиддин ҳожи акамнинг онасимасиз? Вой, у киши отамнинг энг яқин ўртоғи-ку!

Иккала «қадрдон» қучоқлашиб кўруша кетдилар. Султонхон бугун бу суҳбатни кундошларига эшитдирмоқ учун мумкин қадар баланд овоз билан олиб борарди.

— Ана, топишиб ҳам кетди! — деди Хадичахон ичкаридан.

— «Пес пес билан... қоронғида!» — деди Пошшахон.

— Ҳай ана у хотинни. Нега ундай дейсиз? Нафасингиз қурсин!
 Бу Зебининг овози эди.

— Хўп, холажон, Қиёмиддин ҳожи акамнинг ишлари бўлса албатта тўғрилаймиз. Паранжингизни олиб бир нафас ўтуринг; бирор пиёла чой ичиб, дам олиб кетарсиз.

— Йўқ, айланай, ўтурсам кечга қолиб кетарман. Шомдан кейин ёлғиз кетишга қўрқаман.

— Одам қўшамиз, холажон. Ўтуринг, чойим тайёр.

— Вой айланақолай, ишимнинг ўнгидан келганини қаранг. Чойга ўтурдилар.

— Қани, аризангизни менга беринг-чи.

Аризани олиб уёқ-бу ёғини қаради. Сўнгра ўнг чўнтагига солиб қўйди.

— Қиёмдан олинг, холажон. Аризангизни дарҳол тўғрилатамиз.

— Худо ёрлақасин, болам.

Кампирга иккинчи пиёла чойни узатиб уйига кирди. Ўнг чўнтагидаги аризанинг ичига чап чўнтагидаги «ариза»ни ҳам олиб кўшгач, яна кампирнинг ёнига чиқди.

— Нонга қаранг, хола. Қиёмдан олинг!

— Энди мен жўнайин, болам. Аризани ўзингиз куёвингизга топшириб қўясиз.

— Одам қўшайми?

— Йўқ, айланай, овора бўлманг. Вақт бор, ўзим ҳам кета оларман. Турдилар.

— Холажон, ташқарида Ҳакимжон деган мирза бор. Бу аризани ўша кишига бериб ўтинг. «Мингбоши додхонинг хотинлари — Султонхон аянгиз тайинладилар» денг. Ундан кейин ўзим ҳам чақириб тайинлайман. Ҳамма иш — ўшанда. Уша ўзи тўғрилаб юборади.

— Илоҳим, орзу-ҳавасингизга етинг, айланай.

— Эҳтиёт бўлинг, хола. Бошқа бировнинг аризасини ҳам қўшиб қўйдим. У ҳам зарур эди.

Кампир паранжисини ёпинди.

— Холажон, — деди Султон овозини пасайтириб, — мирзага жиндек пул бериш керак эди.

Кампир ёнини кавлади.

— Бор-йўғи уч танга пулим боракан, бўлармикин?

— Шошманг, хола, эплаймиз.

Уйга кириб битта уч сўмлик қоғоз олиб чиқиб кампирга узатди.

— Яхши қолинг, айланай болам!

Ҳакимжон овқатни энди еб бўлиб, сўричада чой ичиб ўтурарди.

— Айланай болам, Ҳакимжон мирза сизмисиз?

— Ҳа, мен.

— Мана бу аризани...

— Мингбоши ўзлари йўқ, хола, эртага олиб келинг.

— Мингбоши додхонинг хотинлари Султонхон аянгиз тайинладилар. Мана, иккита ариза, — деди кампир ва устига пулни қўйиб узатди.

Биринчи галда пулни чўнтакка солгач, аризани оча бошлади:

— Бўпти, хола. Сиз бораберинг. Жума куни эрта билан жавобини оласиз.

Кампир дуо қила-қила чиқиб кетди. Ҳакимжон кампирнинг аризасини, ўз одати бўйича, наридан бери ўқуб чиқди. «Ҳа, осон иш экан» деб қўйиб чўнтагига солди. Иккинчи аризани очди.

— Худоё тавба! Бу нима гап?

Чироққа яқин олиб борди. Бир чой қоғозининг орқасига оддий қариндош қалам билан:

Фатонатлик эй яхшилар сарвари,
 Башармусан, ё малоик ё пари,
 Жафо қилсанг кўп ошиқнинг дафтари,
 Не гувоҳим, менга танҳо айладинг, —

деб тўрт хат байит ёзилган. Тагига жуда саводсиз ва хунук хат билан қуйидаги сўзлар ортдирилган эди:

Дардингизда эзилиб адо бўлдим,
Кўрушмак иложи бормикин!..

Ҳақимжон бу хатни қайта-қайта ўқуди. Ўзи жуда юввош ва беозор бўлган бу бола, умрида биринчи марта юрагининг ўзига бўйинсунмаганини, ногаҳон уйғотилган кўнглининг ғалати ҳислар билан энтикканини, кўкрагида оғир бир тўқмоқнинг — тўхтовсиз — бир кўтарилиб, бир тушиб турганини ва ўзига ёт бўлган аллақандай туманли хаёлларнинг миясида пойга қўя бошлаганини сезди. «Ариза»ни берувчи ҳам, олувчи ҳам бу кеча ухлагани йўқ.

Эртаси куни эрталаб иккала катта кундош Зеби билан бирга ҳовлида — ҳовуз бўйида нонуштага ўтирдилар. Дастархонда янги узулган ва шудринг еган салқин узум бориди. Зебининг сўрови билан, Хадичахон ёмон кўрган кундошини — Султонхонни ҳам ба қақирди.

— Хўп, — деди Султонхон, — биргалашиб нонушта қилайлик. Мен Ҳақимжонни чақириб, кечаги Қиёмиддин ҳожи акамнинг аризаларини тайинлаб қўяй... Жуда уятлик одамлар эди. Ундан кейин хушчақчақ қилишамиз.

Хадичахонни ҳовуз бўйига жўнатиб ўзи ташқари эшик олдига келди. Эшикдан бошини чиқариб у ёқ-бу ёққа қаради. Ҳеч ким йўқ...

— Ҳақимжон, ҳо, Ҳақимжон!

Меҳмонхонадан Ҳақимжон чиқиб келди.

— Хўш? Ким у чақирган?

— Менман, мен, Султонхон аянгиз. Бир-икки оғиз гапим бориди.

Ўзини панага олди. Ҳақимжон қип-қизариб, чўғдай ёниб, эшик ёнида тўхтади. Икки кўзи кўча томонда — дарвозада...

Султонхоннинг овозида ҳеч қандай қалтираш, кўрқуш ва тортиниш асарлари йўқ эди; худди қичқиргандай гапирди. Ҳар бир сўзи дона-дона ва дадил-дадил айтилди. «Хат ёзган бошқа бўлса керак, — деб ўйлади Ҳақимжон. — Мунақа нозик гаплар шундай дадиллик билан айтилмайди».

— Миршаблар қани? — деб сўради Султонхон, овозини пасайтириб; ўзи панада турарди.

— Иккитаси шаҳарда, биттасини гузарга чиқардим, элликбошини топиб келиш учун...

— Яхши қилибсиз...

Сўнгра овозини кўтара тушди.

— Кеча бир кампир сизга бир ариза топширган бўлса керак. Мен тайинлаб эдим.

— Ҳа, топширди.

— Уша ариза берган одам отамнинг жуда қалин ўртоғи. Мингбоши додхонинг қўллари тегмаса ўзингиз бир нарса қилиб, тўғрилаб юборинг. Жуда уятлик одам эди. Қиёмиддин ҳожи деган, тошлоғлик.

— Осон иш экан. Ўзим тўғрилаб юбораман.

— Шундай қилинг, мирза.

Овозини пасайтира тушди.

— Миршабингиз келгани йўқми?

— Ҳали тез келмас. Элликбоши шу топда гузарда борми, йўқми...

Эшикдан мўралаган бўлиб Ҳақимжонга жиндаккина кўриниб қўйди. Ҳақимжон баттар қизарди ва орқага тисарилди.

— Мунча кўрқасиз? Яқинроқ келинг... — деди Султонхон жуда паст овоз билан. — Сизни биров еб қўядими?

— Йўғ-э, — деди Ҳақимжон зўрға-зўрға.

— Хатни ўқудингизми?

— Ҳа... ўқудим...

— Аччиғингиз келгани йўқми?

— Нега, нега... хурсанд бўлдим...

— Хурсанд бўлдингизми? Ростдан-а?

Шу онда ҳовуз бўйидаги кундошларнинг баланд қаҳ-қаҳалари эшитилди.

— Бошим... осмонга етди.

— Нечәга кирдингиз? — деди бирданига Султонхон. Яна кўруниш берди. Бу кутулмаган саволга Ҳакимжон ҳайрон бўлди.

— Йигирма тўртга...

— Йигирма тўртга? Ёш экансиз... Мунча қочасиз одамдан? Нимадан кўрқасиз? Берироқ келсангиз-чи...

Ҳакимжон бир-икки қадам олдинга босиб, кўзларини ердан ололмай, тўхтади. Султонхон бошини чиқара тушиб Ҳакимжонга тикилди. Сузулган ва мойли кўзлари, ўтдек ёнарди. Секингина бир «ух» тортди. «Қипқизил чўғ...» деди ўзи-ўзига.

— Шунақа уялчанмисиз?

— Уялганим йўқ...

— Ҳа, ёлғончи! Нимага, бўлмаса, қипқизил чўққа айланиб кетибсиз?

— Билмасам...

— Хатга аччиғингиз келгани йўқми? — деб яна сўради Султонхон.

— Йўқ... нега? Жуда хурсанд бўлдим...

— Кичкина ҳужрада кеча-кундуз бир ўзингиз зерикмайсизми?

Ҳакимжон англади.

— Зериксам қандоқ қилай? Худо овунчоқ бериб қолар...

— Астойдил тилаб турсангиз, ажаб эмас... Ҳа, боринг энди, сизни қийнаб кўйдим...

Ҳакимжон ўрнидан жиллолмайд қолди. Ҳовуз бўйида яна қаҳқаҳа юксалди. Султонхон қизариб турган ёш йигитга охири марта ташна назарларини ташлаб, аста-аста йироқлашди...

* * *

Султонхон яқиндагина мингбошининг энг ёш ва севимли хотини бўлганлигидан ичкаридаги уйларнинг энг катта, ясоғлик ва савлатлиси унга берилган эди. Ичкарининг этагида, бир янги ҳовуз олдидаги майдончага ёпишадиган бу сиркорлик уй ичкаридаги бошқа уйларнинг ҳар биридан бир, бир ярим баробар зўр келади. Пошшахон билан Хадичахонни ўртаган аламларнинг бири шу уй эмасмикин? Ажаб эмас: энг яхши уй энг севимли хотинники бўлади-да!

Зебининг тўйига икки-уч кун қолганда, Султонхоннинг йўқлигидан фойдаланиб, иккала катта кундош у катта уйни бўлашдилар; Султонхоннинг — унча кўп бўлмаган рўзғор ва кийим-кечакларини бевосита ташқарига ёпишадиган кичкинагина, пастгина, тахта шипли ва оддий ганчли бир уйчага кўчириб қўйдилар. «Ортиқча ҳақорат бўлиб кетмасин» деган мулоҳаза билан, Хадичахон ўзи Султонхоннинг ҳамма бисотини кичкина уйга чиройлик қилиб жойлаб ҳам қўйди. Хатто катта уйда етимдек кўрунадиган бир сиқим рўзғор ва кийим-кечак кичкина уйчани кемтиксиз тўлдурди; катта уйнинг бир чеккасида на у ёққа ва на бу ёққа қарашни билмай саргардон бўлган чиройлик қашқар гилами бу кичкина уйга жуда чоқ келди. Шундай қилиб, бу мажбурий кўчуриш Султонхонга чигилингина ва сўлунгина бир уйча бахш этди. У ичкари уйчанинг ичкари томон ёнбошида, Хадичахоннинг даҳлизи билан бир қаторда, кичкинагина бир ганжинача бўлиб унда қиш ичи мева-чева ва қовун-тарвуз сақланар; бир-иккита семиз ошқовоқлар чириб тамом бўлгунча ўша қоронғи ганжинада қолардилар. Ганжинанинг ўнг томонида бўргарлик обрез ёнида ташланган бир ўчоқ; неча йилдан бери ётган бир қучоқ ўтун; доволда сиркадан бўшалган бир-иккита қовоқ... Ганжинанинг бутун борлиги шундан иборат! Чап томонда эса бир одамнинг ярим бўйи қадар келадиган тор ва кичкина дарича. Бино бўлганидан бери кўп бўлса икки-уч марта очилган, ичкаридагиларнинг ҳеч бирининг эсида ва хаёлида ҳам қолмаган бу даричадан ошиб ўтсангиз, қатор-қатор уйларнинг кетидаги каттакон ва тартибсиз ўстурулган боқчага тушасиз. Даричанинг чап томонида — беш қадам нарида — ичкари боқчаси билан ташқари боқчасини бир-биридан айирган беш пахсали эски довол. Доволнинг уйларга яқин бир ерида — бу ҳам ўн қадамдан ошмайди — ичкарига очиладиган бир қанотли эски эшик, ичкаридан занжирланади. Эшикдан у ёққа ўтсангиз, ташқарининг чўзук, энсиз боқчаси. Унга фақат мирзахонадан бир дераза ва бир эшик очилади. Дераза олдида Ҳакимжоннинг ёзув столи. Мирзахонадан бир эшик даҳлизга очилади, бир эшикча Ҳакимжоннинг кичкинагина ҳужрасига олиб киради.

Ичкаридаги уйларнинг бошқа ҳеч биридан боқча томонга на дераза бор ва на эшик. Чунки, боқча — кўча, демак, кўчада — номаҳрам бўлади, номаҳрам назаридан ўз номусли хотинини сақлаш — ҳар бир мусулмоннинг вазифаси!

Қатъий қарорини бериб, мияда чала-чулпа ишланган планлар билан эриникига қайтган Султонхон, бу мажбурий кўчуришдан хурсанд бўлган ва кундошларини кўнгулдагина олқишлаган эди.

Ховуз бўйида кундошлари билан ўйнаб-кулуб нонушта қилгандан кейин, ичкарининг кенг саҳни ўртасида — шафтоли тагидаги сўричада — йиғиштирилмасдан турган ўрунларни йиғиштирди, секин-секин уйчасига ташимоққа бошлади.

— Ҳай, қишга бир талай бор, ҳалитдан уйга кўчаётирсизми? — деди Хадичахон, саҳндан ўта туриб.

— Эри йўқ совқотиб қолгандир, шўрлик, — деб кесатди наридан Пошшахон.

— Эрдан умидни узганман эрта қачон! — деди баланд овоз билан Султонхон.

Кейин уйига томон келаётган Зебига қараб изоҳ берди:

— Тунов кун мана бу кигизнинг тагидан каттакон чаён топиб олувдим... Ундан кейин худди ёнғоқдай битта бузоқбошини ўлдурдим. Шундан бери кечалари ухлаёлмай чиқаман. Тушумга киради, босинқирайман... Уй яхши, жонгинам.

— Қиров ҳам тушиб қолди ўзи. Яхши қиласиз, жонимни қоқай! — деди Зеби. Шу «жонимни қоқай» сўзи Султонхоннинг қулоғига аллақандай ширин эшитилиб кетди. Зебининг чин кўнгулдан чиқариб айтган бу сўзи, унинг хитой чиннидай жаранглаган овозига буруниб, дуторнинг ғўнг-ғўнги сингари майин ва юмшоқ ун берган эди. Султонхон ўз кундошини маҳкам қучоқлаб ўпди.

У ёқда мингбоши шаҳардан янги гаплар топиб келган эди. Ташқаридан унинг сўзлагани эшитилгач, шом чоғида, хотинлар эшик олдида бордилар.

— Шундай нозик вақтда Мирёқуб ноинсофнинг ўйнагани кетганини айтмайсанми? — мингбоши Ҳакимжонга қараб сўзларди. — Битта ўрус хотин билан Севастополга кетибди... — Миңгбоши ха-холаб кулди; ичкарида Пошшахон кўкрагини ғижимларди. — Баччағарди боласи-эй! Жуда танноз нарсани топибди дейди. Икки ойгача ўйнатармиш... Тўраларимизнинг қовоғидан қор ёғади... Яқин бориб бўлмайди. Ҳар бир мингбошига ўнтадан, ҳар бир аминга иккитадан, ҳар бир элликбошига биттадан яроғли йигит берадиган бўлишибди. Ярим сарфи — газнадан, ярим сарфи — юртдан! Энди одам дараклаш керак. Мингбошиларга ҳоким тўра ўзи ваъз қилди. «Маҳкам бўл, ҳамманг! Тоғдаги гаплар бўла кўрмасин» деди.

— Айтганча, тоғда нима гап бўпти?

— Тоғда оломон хуруж қилибди. Бир мингбошини ўлдурипти. Икки амин зўрға қочиб қутулипти. Элликбошилар кўрққанидан оломонга қўшулиб кетибди... Маҳкамаларга ўт қўйишибди. Бир-иккита судхўр бойни дўппослашипти. Бизнинг Ёдгор эскилар ҳам эшитиб қўйса бўларди. Ортиқча ҳовлиқади, қизита-лоқлар!

— Ҳайр, тоғдан гапиринг, хўжайин!

— Бизнинг нойиб тўра 150 та саллот билан чиқиб тўпалангни босиб келди. Икки қишлоқни теп-текис қилиптилар. Баъзи қишлоқларда баъзи бировларникига саллотлар от қўйипти. Чопиш ҳам бўпти... Уч-тўрт юз одам қирилганга ўхшайди. 137 кишини шаҳарга олиб келиб қамаптилар. Яқинда катта суд бўлади дейди. Нойиб тўранинг гапига қараганда, суд жуда шошилиш бўладиганга ўхшайди. Бир нафасда ҳукм қилиб отаберади дейди-ку! Саллотлардан ҳам тўрт-беш киши ўлупти. Ярадор йигирматача бор дейди. Айтишларидан, саллотлар қишлоқларда мусулмон аёлларига ҳам дахл қилганга ўхшайди... Хунук гаплар бор, ишқилиб.

— Биз нима қиламиз, хўжайин?

— Нима қилардик. Яна еттита йигит қиламиз. Хушёр бўламиз, — мингбоши бироз ўйланди. — Э, бизнинг юртлар тинч, фуқароларимиз ҳаммаси ювош, қўйдай. Мен бўлсам уларнинг отахониман. Қаттиқ гапирмайман. Жавр қилмайман... Нимага тўпалонг қилсин? Ухлай бер, бемалол! Менинг сояи давлатимда, хоҳласанг, боқча чиқиб ёт! Ҳа!

Ўзидан хурсанд, кула-кула ичкарига қараб юрди. Хотинлар чекилдилар. Уч-тўрт қадам босиб яна тўхтади:

— Айтганча, Абсамат ёмон хижолат бўлди лекин!

— Хўш, хўш? — деди Ҳакимжон.

— Ҳамма мингбошиларнинг олдида ҳоким тўра ундан койиб берди. Уйига аллақандай бир нўғай хотинни олдириб, янгича мактаб очган экан; эркак болаларга ҳам янгича мактаб очмоқчи бўлиб Тошкентдан бир «форма» мактабдорни чақиртирган экан. Шуларни айтиб койиди. Бу нима бало деди... Ҳа, ёш сартларга эргашманг, деди... Улар ёш турклардан ўрганган деди. У нима дегани бўлсайкин... Ёш сартлари нимаси? Ёш турклари нимаси? Нимани ўргатади улар? Билолмадим, Мирёқуб бўлсайди ковлаб топарди, бетовфиқ! Хайр, ёт энди! Роҳат қил!

Бироздан сўнг катта уйдан Зебининг бидратма дутори ва ширин ашуласи эшитилди. Кундошлар сўриларга чиқиб ётдилар. Султонхон негадир уйғоқ; уйига кирмасдан, саҳнда — айвон чекасида ўтурарди. Ниҳоят, ҳамма ухлаб кетди. Шундай кейин Зебининг ашуласи тинди. Яна бироз кейин дутор товуши ҳам алланечук бирданига узулиб қолди. Бу узулишда аллақандай бир зарда қилиш, бирданига дуторни иргитиб ташлаш бориди... Шу билан у катта уйга ҳам бир нафасда жимлик чўкди.

Ерга тушган уч-тўртта хазон япроқлари куз кечасининг совуқ шабадаси билан ер бетида шитир-шитир сурунардилар. Узоқ-яқиндаги итларнинг ҳуруши ва у япроқчаларнинг шитирлашидан бошқа ун қолмади.

Шундан сўнг, Султонхон секингина уйига кирди. Юраги бироз ўйнагани учун бир пиёла совуқ сув ичди. Деразанинг бир қанотини очиқ қолдириб, эшигини ичидан беркитди ва қоронғи уйда жимиб йўқ бўлди...

Кўзига уйқи келмаган Ҳакимжон, ярим кечага яқин мирзахона деразасининг оҳистагина чертилганини эшитди. Ташқарида ўзидан бошқа ҳеч ким йўқ эди; миршаблар — дарвозахонада ва отхона томида ухлардилар. Юраги ўйнаса ҳам, шу топда ўзидан бошқа ҳеч кимса йўқлигини билганлигидан, дадил бориб мирзахонага чиқди ва товуш чиқмасин деб, эшигини эмас, паст супали деразани очди.

Деразани яна беркитиб бу бемаҳал меҳмоннинг орқасидан оҳистагина ўз ҳужрасига қайтди; уятчан кўзларини ердан сира узиб ололмасиди. Фақат у — ёш ва зорикқан хотин чидаёлмади; ўзича отилган пўк сингари томоғидан ихтиёрсиз отилиб чиққан кучли ва интиқ овози билан:

— Бераҳм!.. — деб қичқирди...

Ва ўзини унинг қучоғига ташлади!

XIV

Мингбоши шаҳардан тегишли дастурларни олиб қайтгач, бошқа ҳамма мингбошилар каби тўхтовсиз ишга киришди. Ўз қўл остидаги ҳамма амин ва элликбошиларни ўз маҳкамасига чақириб, бир кун эртадан кечгача беҳуда интизор қилгандан кейин, ниҳоят, айвонда чой ичиб ўтуриб «кенгаш мажлиси»ни очди. Пойма-пой ва бир-бирига қовушмаган гаплар билан «зўамона аҳволи»дан, тоғ воқеаларидан ва унинг натижаларидан даромад қилгач, мақсадга ўтди:

— Шунақа, яхшилар, — деди у, — энди менинг уч йигитимга яна етти йигит қўшулади. Аминлар иккитадан, элликбошилар биттадан йигит олишади. Йигитларнинг ҳаммасига саллот бешотари берилади. Отадиган азамат топи-лармикин?

Ҳеч ким жавоб бермади. Ҳамма жим эди.

— Нега индамайсанлар? Оғзингга пахта тикдингми ҳамманг? Гапир, Матҳолиқ!

— Ишқилиб... катталаримиз бир ишни қилса, билиб қилади, — деди Матҳолиқ амин.

— Ҳа, албатта, билиб қилади, — деди бир элликбоши.

— Биз нима деридик? Маъқул маслаҳат, — деди яна биров. Сўнгра, ёнидагиларга қараб сўради: — Шундаймасми, яхшилар?

— Ҳа, шундай, шундай! — деб шовқин солди ҳар ким ҳар жойдан.

— Сенлар айтмасанглр ҳам маслаҳат маъқул, — деди мингбоши, ово-

зани кўтара тушиб. — Уни биламан. Саллот бешотарини отадиган азматлар топиладими, деб сўрайман. Мунга жавоб бер!

— Юрт эмасми, чиқиб қолар, — деди Матҳолиқ амин.

— Билмаса ўргатар, — деди бир чеккада турган Ҳақимжон. — Ишни тўхтатиш керак эмас. Йигитларни олаберайлик, билмаганига шаҳардан одам чақириб ўргатдирамиз.

— Маъқул, — деди мингбоши. Кулди. — Ҳаммангнинг ақлинг шу тирранчанинг ақлича бўлмади-я, ҳайф сенларга.

Амалдорлар жим қолдилар.

Мингбоши давом қилди:

— Бўлмаса, маслаҳат шуки, ҳар амин ўзига керакли икки йигитни топиб индингача менга билдиради.

— Рўйхатини топширади, — деди Ҳақимжон.

— Ҳа, рўйхатини топширади, — дея такрор қилди мингбоши. — Бундан ташқари, ҳар амин менга биттадан йигит топиб беради. Қолганини ўзим шу қишлоқдан оламан. Ундан кейин аминларнинг ўзлари қишлоқма-қишлоқ юриб юртга эшитдиради.

Мингбоши тўхтади: шамасини ҳам тушуришга ҳаракат қилиб, чойнақдан пиёлага чой қуя бошлади. Утирганлар бир-бирларига қарашдилар: «Нимани эшитдирамиз?» деган шивирлашлар бошланди. Мингбоши сўзини тугатмаган эди. Ҳақимжон сўради:

— Нимани эшитдиради булар?

— Ҳа, айтганча, — деди мингбоши, — эсимдан чиқипти: йигит олишни эшитдиради; ундан кейин пул тўғрисида.

Утурганлар бир сесканиб олдилар.

— Қанақа пул, тақсир? — деди Матҳолиқ амин.

Ҳамманинг кўзи унинг оғзига тикилган эди, ундан кейин ҳамма кўзлар бирданига мингбоши томонга бурулиб унинг оғзига осилдилар. Кўплар, оғизлари билан ҳам тинглардилар.

Мингбоши кулди:

— Қанақа пул бўлариди? Йигитларнинг ярим ойлиги ғазнадан, ярми юртдан.

Утурганларнинг оғзидан — хор билан айтилгандай — яхлит ва бесаранжом бир овоз чиқди: ғу-в-в!.. Худди «до-о-д» дегандай... Зўр ҳовлининг кенг саҳнига гўристон жимлиги чўккан эди. Ҳақимжон оҳистагина бир «ух» тортиб, ўрнидан турди; айвон устунига чиғаноғи билан бир-икки ургач, битта-битта босиб жамоатга яқин келди. Шу топда унинг жуда эҳтиёт билан — ҳеч бир шарпа чиқармай босган қадамларининг бушанг шитираши ҳам ўлтурганларга малол келган каби эди.

Ҳамма кўзини ерга тикиб, узун якандознинг мангизи билан ўйнардилар...

— Нимага имонинг ўчди бирданига? — деб қичқирди мингбоши, ҳайбатлик овоз билан.

— Ярим пули қанча бўлади, тақсир? — деди яна Матҳолиқ. — Узингизга бериладиган етти йигитнинг бештасига ҳам юрт тўлайдими, додхо?

— Ҳа, бўлмаса мен ёнимдан тўлайманми? — деди мингбоши дағаллик билан.

Яна жимлик чўкди. Мингбоши давом этди:

— Уч кун орасида юртга эшитдириб, бўлган гапни менга маълум қиласанлар.

— Хўп, тақсир! — деди Матҳолиқ.

Бошқалар жим қолдилар. Мингбоши қичқирди:

— Нега бошқаларинг индамайсан? Қанжиқсан ҳамманг! Сенларни амин қилиб қўлингга амал бергандан хафа бўлдим-ку!

— Бекор қилиб қўйсангиз ҳам тузук эди, тақсир, — деди бир амин. Ҳамма унга томон эврилди.

— Сени бекор қилмасдан бурун отхонага қамаб калтаклатаман... Шощмай тур!

— Тақсир, тақсир, тақсир! — деган овозлар юксалди ҳар томондан.

— Бўлар иш бўлди, яхшилар, — деди Матҳолиқ, жамоатга юзланиб. — Юртнинг катта-каттасини чақирамизу «буйруқ шу» деб эшитдирамиз. Биз-

нинг ишимиз шу. Юрт «йўқ» деса катталаримиз бирор маслаҳат кўрсатар.
— Йўқ деб кўрсин ҳали? — деди мингбоши. — Оқподишонинг ўз буйруғи бу! Йўқ деб кўрсин!

— Шу чоққача йўқ демаган, энди ҳам йўқ демас, — деди Ҳақимжон.

— Рост айтасан, мирза, — деди мингбоши. У бу сўзнинг аввалги ҳижжасини қалин қилиб айтди. — Йўқ дейдиган топилмайди.

— Рост айтасиз, тақсир, — деди Матҳолиқ. — Йўқ демаса керак. Аммо лекин подшоликнинг пастарин бир ити бўлганимдан кўрган, билганимни айтиб қўямасам бўлмайди.

— Айт, айтма деган одам борми?

Ҳамма Матҳолиққа тикилди.

— Юртнинг вазоҳати бузуқ, тақсир. Гап кўтармай қолди. Асад ойида рўза тутган бангига ўхшайди, тақсир... Энди юрт — кўпчилик; эҳтиёт керак деймиз-да.

Ҳамма бирдан тасдиқлади:

— Рост, тақсир, рост!

— Рост бўлса ростдир, ёлғон деган одам йўқ. Аммо-лекин «ким катта — юртми, оқподишоми?» деб сўраганда нима дейсанлар? Қани?

Ҳеч ким оғиз очмади. Яна Матҳолиқ гапирди:

— Албатта «оқподишо» деймиз, тақсир!

— Ундай бўлса, гап тамом. Омин оллоху акбар! Борабер ҳамманг ўз ишинга...

Элликбошилар ўринларидан туриб у ёқ-бу ёққа ёйилгач, мингбоши Матҳолиқни чақириб олди. Унинг бир қулоғини қўли билан яқин келтириб деди:

— Абсаматти йиқитсам сени мингбоши қилиб қўярдим. Абжирсан, бачча-фар!

Матҳолиқ кулди.

— Қуллуқ, тақсир, хизматингизди қилсам бўлди. Шунга хурсандман. Мингбоши унинг бошини янаям ўзига яқинроқ тортди:

— Бу қиш ичи на битта қовуним бор, на бир дона тарвузим. Уч-тўрт аравагина эплагин; ҳиссасини чиқариб бераман.

— Хўп, хўжайин, жоним билан.

Матҳолиқ узоқлаша бошлаган эди, яна чақирди:

— Айтганча, эсимдан чиқибди. Буларингга айт: юртни намозга кўпроқ ҳайдаб турушсин. Буйруқ шу!

Матҳолиқ ҳаммани чақириб олиб баланд овоз билан бу янги буйруқни ҳам эшитдирди. Шу билан тарқалишдилар.

* * *

«Кенгаш мажлиси»ни ўтказгандан кейин мингбоши дарҳол ўзига йигит тўплашга киришди. Етти киши ўрнига йигирма-ўттуз талабгор бир қишлоқнинг ўзидан чиқди.

Ҳақимжон мунга мингбошига арз қилиб туриб деди:

— Ишлар яхши, тақсир. Еттита десак ўттузтаси келиб ўтурипти.

Ҳақимжоннинг биринчи жумласида сезиларлик даражада очиқ бир пичинг бор эди. Лекин у пичингни мингбоши додхо пайқаёлмади.

— Бекорчи кўп қишлоқда, бекорчи! — деди мингбоши.

— Йўқ, хўжайин, Мен гаплашиб кўрдим. Ҳаммаси чорикор болалар. «Жонимиздан тўйдик, бола-чақамиз оч...» дейди.

Мингбоши бирданига қўпол бир овоз билан кулиб юборди. Ҳақимжон бу ногаҳон кулушнинг сабабини билолмай ҳайрон эди. Кейин мингбоши ўзи англади:

— Жонидан тўйган бўлса яхши! — деди у. — Жонидан тўйганлар яхши сўкушади. Оқподишо «вайёна»¹ да қийналиб қолса, қишлоқнинг ҳаммасини йиғиб жўнатаман! Иш йирик, мирза.

Яна ўша овоз билан кула-кула ичкарига кириб кетди.

¹ Война — уруш демоқи.

Ҳали қоронғи тушиб паловга дастархон ёзилган йўқ эдики, ташқарига бир меҳмон келди. Ҳақимжон уни кулар юз билан, севиниб қарши олди. Бироздан кейин ичкаридан чиққан мингбоши ҳам унга нисбатан бир қадар мулозимат билан муомила қилди. Лекин бу мулозиматнинг ясамалиги шу қадар очиқ эдики, меҳмоннинг кўзлари Ҳақимжоннинг кўзларини тўғри келтириб туриб, у тўғрида бир ҳимо қилиб ўтди. Ҳақимжон ҳам кўз қараши билан меҳмондан узр сўради. Меҳмон эса — «мунинг ўзи нимаю, муомиласи нима бўларди?» деган маънида кулиб қўйди, холос.

Палов ейилиб бўлгач, кўк чойни ичиб ўтуриб, улар учови суҳбатга тушдилар. Меҳмон Ҳасанов деган бир татар йигити бўлиб Қишлоқ қарз ширкатларининг инспектори эди.

— Урушдан гапиринг, абзи! Уруш нима бўлипти?

— Урушни сиз биласиз, мингбоши. Сиздан эшитайлик, — деди Ҳасанов.

— Мени урушни қайдан билай? Газет ўқумасам!

— Сиз, ахир, бир бўлуснинг каттасисиз.

— Э, катталиги қурсин! Керак бўлса олинг шу катталикни!

Мингбоши бу сўзларни жиддиятлик билан айтарди. Меҳмон кулди:

— Зерикдингизми, хўжайин? Дарҳақиқат, бу нозик замонда катта амал ҳам зериктиради.

Ҳақимжон ўз хўжайинининг таъби бироз олинганини пайқади шекилли, унинг ёрдамига етишмоқчи бўлди:

— Чинакам, Ҳасан ака, — деди у, — шу замонда амалдор одамга жуда қийин... Сиз билмайсиз. Мен мана, доим хўжайиннинг қўлтуғларидаман. Яхши биламан. Жуда қийин...

— Биламан, жуда яхши биламан, — деди Ҳасанов. — Албатта, осон эмас.

Мингбоши ҳали ҳам жим эди. У қўлидаги бўш пиёлани айлантириб ўйнардди. Ҳақимжон давом этди:

— Замон нозик бўлмаса мингбошиларнинг йигитлари ортдирилармиди?

— Шундай гап борми? — деб сўради Ҳасанов.

— Гап бор эмас, буйруқ бор. Биз одам чақирдик. Учта йигитимизга еттита қўшулади...

Мана шу жойда мингбоши ҳам бирдан гапга аралашди:

— Ҳаммасига саллот бешотари бермоқчи... Саллотликка машқ қилдирмоқчи... Мунга нима дейсан?

— Жуда соз! — деди Ҳасанов. Папиросини узун сўриб тортгани ҳолда ўйлаб кетди.

— Нима соз? — деди мингбоши қўпол бир хитоб билан.

— Жуда соз, мингбоши афанди. Фақат... мен ишонмайман мунга...

— Нимасига ишонмайсан? — деди мингбоши яна ўша қўполлик билан.

— Бизнинг мусулмон-турк йигитларининг қўлига рус ҳукумати бешотар милтиқ бериб қўярмиди? Ҳукуматнинг эси бор.

Мингбоши ҳайрон бўлиб қолди. Бу етти ухлаб бир тушига кирмаган фикр эди. Кўзини кенг-кенг очиб меҳмонга қаради. Бу қарашда — ҳам ҳайрат бор эди, ҳам кўркув...

— Нега бермасин? Ўзи буюриб ўтурипти-ку?

— Битта-яримта эси пастроғи буюргандир, тақсир. Эси борлари мунга йўл қўймайди!

Мингбоши индамади. Ҳақимжон, бутун борлиғи билан диққатга айланиб, икки кўзини меҳмонга тиккан эди. Меҳмон давом этди:

— Мусулмоннинг қўлига яроғ бермайди бу ҳукумат. Биз мусулмонлар, турк болалари, ўзимиз яроғ олмасак душманамиз ўзи — ўз қўли билан бермайди.

— Ким душман? — деди мингбоши. Бу саволда энди пўписа асари бориди. Меҳмон сира шошмасдан, бемалол жавоб берди:

— Сизнинг душманамизни айтаётганим йўқ, додхо афанди. Турк-ислом халқининг душманларини айтаман...

— Германни айтасанми?

Ҳақимжон бирданига кулуб юборишдан ўзини зўрға тўхтатиб қолди.

— Шундай, тақсир! Германни айтаман. Турк миллатига яроғ бериб қўймайди у! У турк миллатларининг жон ва қон душмани!

— Ундай бўлса... бутун қишлоқни йиғиб, қўлига бешотар бериб, Герман билан урушгани жўнатмоқчи бўлганимга нима дейсан?

Мингбоши бу сўзларни ғурур билан, кулуб туриб сўзларди.

— Нима дердим? Ундай қилсангиз, сизни «ғозий» дердим... Ислом миллати сизнинг бу хизматингизни ҳеч бир унутмас эди...

— Миллатинг билан ишим йўқ. Туркингни ҳам билмайман мен. Мана бу мирза айтадики, қишлоқда жонидан тўйган кўп. Шуларнинг ҳаммасини Герман урушига жўнатсам — оқподишонинг қўли юқори келади, бу қишлоқлар ялангоёқ, безориларнинг касофатидан қутулади!

— Ҳай, Ҳай! — деди меҳмон. — Мунинг савобига ким етсин! Жуда зўр хизмат қиласиз, додхо! Фавқулодда буюк хизмат!..

Шу суҳбатдан кейин Ҳакимжонда мингбошига нисбатан бир қараш туғулди. У қарашда ихлос ва хурматдан бошқа ҳамма нарса бориди. Бу қарашни ўша кечаси, мингбоши ётгани кириб кетгандан кейин, Ҳакимжон меҳмоннинг ўзига ҳам бироз изҳор қилди...

Астойдил куйиб гапирётган меҳмон, Ҳакимжоннинг кўзи уйқига кетгандан кейингина сўздан тўхтади.

Иккаласи сўрига жой қилиб узалган вақтларида, Ҳакимжоннинг яна уйқиси қочган, биринчи хўрозлар унда-мунда қичқира бошлаган эдилар.

Булар иккаласи кўрпага узалгандан кейин ҳам анчагача гаплашиб, мингбошидан, умуман ўша замоннинг ҳамма амалдорлари, ҳукумати ва идора усулларида шикоят қилишдилар. Меҳмон бир вақтлар ноиб тўранинг Мирёқубга айтган гапларини, яна кўпроқ тафсилот билан, Ҳакимжонга айтиб берди. Ўз мингбошисининг ишларига қараб, ҳамма мингбошилар ва, умуман, ўша замон ҳокимияти тўғрисида кўп ҳам яхши фикрда бўлмаган Ҳакимжон шу суҳбатдан сўнг ўзининг хом ва чувалашган фикрларини пишитди, бир орага йиғди; бошидаги фикрлар бир тартиб доирасига тушиб янги-янги пардаларни унинг миясидан сидира бошлагач, ўзида аллақандай бир ўзгариш бўлаётганини ўзи ҳам сезди: «Ўша кундан бошлаб унинг ҳамма нарсага қараши бошқача бўлди! Мингбоши — бурунги мингбоши эмас, фарсохларча йироқларда. Яқинлашиб келганда ҳам худди бунини ўлдургани келаётгандай... Мирёқуб, унинг ишбилармонлиги, эпчиллиги, зийраклиги... «У агар ҳақ йўлни топса борми — ноёб одам бўлади!» Ҳар бир катта саллалик домла — беморга заҳар бераётган табиб... Ҳар бир бошини қўйи солган эшон — одамларнинг киссаларига яшинча қўл узатган киссавур... Абдисамат мингбоши — уни ўйлаганда Ҳакимжонга жон киради! «Уни кўрса тикилиб, кўзини олмай, узоқ-узоқ қараб турса; зиёрат қилиб қўлини ўпса; нима буюрса шуни қилса!..»

Ҳасановнинг фикрлари, айниқса янги олина турган йигитлар тўғрисидаги фикри мингбошига ҳам таъсирсиз қолмаган эди. Мингбоши Ҳасановдан бироз кўрққан ва шу учун унга совуқ қараган бўлса-да, унинг ўша йигитлар тўғрисидаги фикрига қарши келмасиди. У ҳам ичкарига кириб жойига чўзулгач, у тўғрида анчагина ўйлаб ётди.

— «Бу баччағарнинг гапи қурсин! Нимага бўлсайкин, унинг гапларини эшитганда одам чўчиб тушасан: худди... оқподишони сўкиб юборадигандай! Худди... унинг сўкканини биров эшитиб қолиб, Ёдгор эски ёки Умарали пучуққа етказадигандай! Улар бўлса, оқизмай-томизмай ҳоким тўрага чақадигандай! Боз устига, улар — оқподишони сўкиб турган вақтда, Акбарали мингбоши «ҳа, ҳа» деб турган эди, дейишдан ҳам тоймайдигандай! Сўнгра ҳоким тўра чақириб олиб ғазабга оладигандай! Минг бошиликни тортиб олиб эл кўзида тамом шарманда қиладигандай! Абдисаматлар билан Ёдгор эски, Умарали пучуқлар яна кўш карнай билан жар соладигандай!..»

— «Лекин, баччағар кофир, бир нарсани билмасдан айтмайди...»

Мана шундай ўйлар билан мингбоши ҳам зўрға ухлаб кетди.

Эрта билан уйқидан уйғонгач, яна ўша — йигит масаласини ўйлади. Йигитларнинг учта ё ўнта бўлуши мингбоши учун баробар эди. «Кўп бўлса ғалваси ҳам кўп бўлади» деб ўйларди у. Фақат... фақат...

— «Ўнта яхши йигитга яхши от, яхши сарпо, яхши яроғ-аслаҳа бериб ўз маҳкумимни бир айлансам; иложи бўлса, Абсамат турадиган қишлоқдан

бир от чоптириб ўтиб қўйсам... бас! Шундан кейин катталар уч йигитни биттага қолдирсалар ҳам майли эди!..»

Бу ўйнинг натижаси шу бўлдики, эртаси куниёқ қишлоқдан одам ола бошлаб, 2—3 кунда еттита навқирон йигитни — чертиб-чертиб! — миршаблякка қабул қилди. Ундан-мундан сўраб, сўратиб, иложи бўлмаганда... тортиб олиб бўлса-да, ҳаммасини яхши отга миндирди, аллақайлардан ов милтиқлари топиб — ўновини яроқлантирди, уст-бошларини текислади; ўзи ҳам яхши зар чопонини кийиб, тилла камарини боғлаб, узун қиличини осиб, саман йўрғани миниб йўлга чиқди.

XV

Икки кун бурун Қумариқ қишлоғига еттита йигити билан мингбоши келиб кетган эди. Унинг бу келиши қизиқ бўлди. Ҳеч кимга ҳеч нарса демасдан тўппа-тўғри мачитга тушиб имом домлани йўқлатди. Узлари хабар топиб мачитга келган амин ва элликбошилар ҳайрон бўлдилар. «Нимага бизга ҳеч нарса демайди мингбоши додхо?» — деб бир-бирларидан сўрашдилар.

Элликбошилардан бири югурганча бориб, домла имомга хабар берди. Домла имом яқиндагина уйланган ёшроқ бир муллабачча бўлганлигидан, «мингбоши чақираётир» дегач, анча ташвишга тушди. Салла-чопонини кийиб мачитга томон бораркан, ўилади: «нима учун йўқлатган бўлса?»

Мингбошининг уни излатишига зоҳирий бир сабаб йўқ эди. Шу учун турли хаёлларга бориб кўрди:

— «Тунов куни, шаҳарга тушганимда, мударрис домланинг ўғулларига қаттиқроқ тегишиб қўювдим... Узи ҳам баччағар ипак саллани чамбарак қилиб ўраб, ёмон кўзга илашадиган бўлди-да! Устимдан арз қилган бўлса-я, ҳароми бачча?»

— «Ё... бурунги имомат қилган жойимда ваҳий¹ ерни — Садриддин бой билан чиқишиб — икки-уч йил ўзим ёлғиз тасарруф қилиб эдим. Маҳалладан битта-яримтаси шуни қўзғадимикин?»

— «Ё бўлмаса ўтган ҳафта, қовун сайилда, янгича мактаб очган тошкентлик нўғай домлага йўлуқиб қолиб, анча қаттиқ сўкиб эдим. Унинг мактабини Абсамат мингбоши очиб берган экан, мен уни билмабман... Бу — бизнинг мингбошига Абсамат мингбоши итоб қилиб ёздимикин? Кейин, мактабнинг асл соҳиби Абдисамат мингбоши эканини билиб, ҳалиги нўғай домла билан мурсога ҳам бордимку-я... Ҳарқалай, бошда аҳволдан беҳабар, қаттиқ гапириб қўйиб эдим... аттанг! Бу ташвишларга Абдирахмон пансот сабаб бўлди, баччағар! Ноинсоф! Бўлмаса жимгина ўтуриб эдим. Кейин, нўғай домланинг олдида одамларга бир-икки оғиз ваъз айтиб, лаънати жаҳиднинг кўнглини кўтариб қўйдимку-я...» Албатта дедим, нўғай ҳам — мусулмон, аҳли суннат; тошкентлик ҳам — мусулмон, аҳли суннат... Ҳаммамиз бир одам. Дунёвий илмларни ўқуш ҳам шариятимизда бор; чунончи: жаноби ҳасти пайғамбаримиз «ўтлу буллу ва валавкана биссин», яъни «Чин мулкида, яъни Хитойда бўлса ҳам илм талабиди бўлгил» деганлар. Бу ҳадиси саҳиҳ!» — дедим. Жаҳид домла хурсанд бўлиб кетди: «Шундай ҳақиқий уламолар бўлса миллат тараққий қилади» деди. Шу «миллат» деган сўз туфайлидан яна жиндай мунозара қилиб олишдик. Абдирахмон пансот нўғай домладан «миллатингиз нима?» деб сўраб қолди; нўғай домла аввал «ислом миллати» деди, ундан кейин — негадир — «ислом ва турк миллати» деб, «турк» деган тойифани ҳам қўшиб қўйди. Мен чидаёлмадим: «Йўқ, дедим. Мусулмон одамдан «миллатинг нима?» деб сўралса, «миллатим Иброҳим Ҳалиллулло» деб жавоб бериши вожиб. Динимиз — ислом, миллатимиз — миллати Иброҳим Ҳалиллулло. «Турк» деган тойифа Узган тарафлариди бор, ўзлари элатиядан, бизнинг сартиядек касирулада² эмас, унинг миллатга ҳеч бир дахали йўқ!» дедим. Ундан кейин ҳасти Иброҳим Ҳалиллулло тўғрисида ҳасти сўфи Оллоёрдан далил келтирдим:

Ҳалиллулло учун ёндирдилар нор,
Қадам қўймай ўшал ўт бўлди гулзор.

¹ Ваҳий — вақфдаги ер.

² Кўпсонли, демоқчи.

Жадид домла туриб «Иброҳим пайғамбар — яҳудийлар пайғамбари, ҳатто тўрт китобдан бирига ҳам эга бўлган эмас» деди. «Товба де, эшак!» деб бақирдим. Ортиқча қизиб кетибман. Кейин пушаймон бўлдимку-я... энди фойдаси йўқ. Афсус! Афсус!»

Имом домла келгандан сўнг кўп ўтмасдан мингбоши мачитдан чиқди. Отига отланиб туриб бир элликбоши билан бир-икки оғиз гаплашди. Аминга ва бошқа элликбошиларга сипо қараши билан бир қараб қўйиб, яна дарҳол йўлга тушди. Гузарда ўтирган беш-олти киши ҳайрон бўлишиб, бир-бирларига қарашдилар. «Нимага келди-ю, нимага дарров жўнаб қолди?» — деган саволга жавоб ахтардилар.

— Нимага аминни чақиртирмасдан имом домлани чақиртиради?

— Нимага имом домла келар-келмас жўнаб қолади?

— Нимага бу сафар йигити кўп?

— Нимага қишлоғига қайтиб кетмасдан дарё томонга ўтди?

— Нимага гузарда ўтурганларга ҳеч нарса демай ўтди?

— Нимага? Нимага? Нимага?..

Дув-дув гап кетди. Ҳар ким ҳар тарафдан ҳар хил овоз чиқарди; лекин ҳеч бир овоз қулоққа ёқмади, «соз тушмади». Мачит томонда имом домла кўрунди. Унинг юзига тикилдилар.

— Ҳой кал, сарасоп солдингми? Ҳали ўтганида имом домланинг қош-қовоғи солиқ эди. Энди очила тушибди. Хайрият бўлса керак.

— Сўраймиз қўямиз-да, жинни, — деди кал.

— Сен сўра, тилла бош, сенга айтади.

— Сўраймиз, қовоқбош. Сўрамай нима?

Имом домла секин-секин, лекин ишончли ва ҳқтиржам оёқ ташлаб гузар ўртасига келди. Икки томондан саломлар кўтарилди.

— Тақсир, чой бор экан! — деди кал. — Бир пиёла тутайлик.

— Қуллуқ! — деди домла, тўхтади. — Уйга борай...

— Билямиз, тақсир, янги уйланган одамни гапга тутиб бўлмайди! Мингбоши додхо нима хабар олиб келган экан, деб сўрамоқчи эдик.

Имом домла кулди.

— Уйлангандан эмас, Ҳасанбой, — деди. — Бошинглар қичимаганда тилинглар қичиб турмаса бўлмайди-да, а?

Гузардан кулги кўтарилди.

— Қичиғини босиб ўтинг деймиз-да, домла! — деди кал Ҳасан.

Яна кулдилар. Домла қипқизариб кетди.

— Мингбоши додхо юртнинг омон-эсонлигини сўраб ўтдилар, холос. Бошқа гап айтмадилар. Хўш, менга жувоб энди.

Домла яна йўлига тушди. Гузар одамлари унинг гапига ишониб етмадилар. Ҳасан кал деди:

— Биздек фуқаро ёлғон айтганда, ишонмаган одам бир-икки марта зўраки йўталиб қўйсин. Амалдор билан домла имом ё обрўйи катта бойлар ёлғон айтса, ишонмаган одам кавшини қўлга олиб турсин; «ўғри кетди» бўлмай иложи йўқ!

Яна кулдилар.

Нарида, кўприк бошида домлага Умарали бой дуч келди.

— Ҳа, домла, Акбарали нима деди?

— Мингбоши додхо ҳеч нарса деганлари йўқ. «Жамоатнинг намозга юриши қалай?» деб сўради. «Маънисини йўқ» дедим. «Элликбошига айтаман, кўпроқ ҳайдаб беради» деди. Шу холос.

Умарали бой қаҳқаҳа солиб кулди.

— Умрида бир марта пешонаси сажда кўрганмикин, сўрамадингизми?

— Катта одам. Мен нима деёламан.

— Хайр, домла! — деди бой. Йўлга тушди. Кейин орқасига қайрилиб кулди ва деди: — Замонанинг охир бўлгани шу-да, тақсир. Бенамоз раис бўлиб намоздан қолганни тергайди!

Уч кундан кейин жума намозига жуда кўп одам йиғилди. Умуман, мачит билан ҳеч бир алоқаси бўлмаган кишилар ҳам қоқ ерга белбоғларини ёзиб, фақат пешоналарига яраша жойни тўшадилар; имомдан бурун бош кўтардилар; имом «олло-оҳу акбар» деб саждага эгилганда булар қиёмга кўтарил-

дилар... Сафларда пих-пих кулушлар кетди. Салом берилар-берилмас йўтал-га зўр бериб ўринларидан турган «намозхонлар»ни, сўфининг ёғланмаган араваики сингари ингичка ва ғашга тегадиган овози тўхтатди:

— Халойиқ! Яқин-яқин келиб имом домланинг ваъзига қулоқ солинглар!

Халқ орасида ўтурган амин ва элликбошилар ва ҳам уларнинг белгилаб қўйган кишилари сўфининг сўзларини илиб олдилар:

— Ҳа, жамоат! Домланинг сўзларини эшитиш зарур!

Юқорида, айвоннинг ичкарасида ўтурган домла саф оралаб ташқарига чиқди. Панжара эшик олдида тўхтаб гап бошлади.

Мингбоши ўша кунги келишида шаҳардан берилган таълимотга мувофиқ ҳамма мачитларда тўхталган, жумадан сўнг одамларга ваъз айтиб «уларни тинч тириклик билан шуғулланишга ва ҳар хил фитнес-фасодларга берилмасликка» чақириш вазифасини мачит имомлари зиммасига юклаб кетган эди. Бизнинг домла, сўз тополмасдан тугулиброқ ва қийналиброқ бошласа-да, кейинча жўнашиб кетди; қавмининг ҳаммаси деярлик саводсиз қишлоқ одамларидан иборат бўлганига қарамасдан, «балоғати араб ва фасохати форс»ни мумкин қадар кўп ишлатди; эшон сўфига жуда муҳлис бўлганлигидан унинг маънилик байтларидан анчасини ҳар ер-ҳар ерга қистириб ўтди. Бир қанча вақт, зўр бериб, шаҳардаги ҳоким тўраларни, ўзимизнинг «Мулла Акбарали додхо»ни, шулар қаторида — гарчи бошқа маҳкумнинг улуғи бўлса-да — «фаросатлик, ҳушёр, донишманд, сахий ва мурувватманд» ҳукуматдорлардан мулла Абдисамат мингбошини махтаб ўтди. «Нўғай домла эшитсин» деб янги замон мактабларидан, унда қуръоннинг тажвид билан — маҳражига тўғри-лаб — ўқутилишидан, у мактабда ўқуган болаларнинг «Шаройитул имон»ни катталардан кўра яхшироқ билганларидан, озод бўлишга яқин Миср оҳонида саловат ўқиганларидан, уни эшитган одам йиғламай ўтолмаганидан, ҳатто... ҳатто гарчи у мактабнинг домласи болаларга — «ер мудаввар, яъни бамисоли соққа ёки ёнғоқ ва ёки тарвуз — думалоқ» деган бўлса ҳам, бу даввонинг шарриати Мустафога унчалик хилоф келмаганидан, яъни эшон Сўфи Оллоёр, Амир Навоий, Мавлоно Фузулий, эшони Ҳазиний абётларида фалақнинг гардиши, яъни айланиши хусусида кўп сўзланганидан гапирди. Бош қизиб гап қозони қайнагандан сўнг домламиз алжий бошладилар. Гаплар пойма-пой кела бошлади. Ундан кейин қавмининг намозга кам юрганига, бойларнинг закот ва садақа хусусида шариат амридан четлашганларига, қишлоқ одамлари орасида «хамр», яъни ароқ ичадиганларнинг кўпайганига ўтди... Ҳеч кимни қолдирмай сўка бошлади. Энди бу руҳоний грамафонни тўхтатиш қийин эди. Домла кимдан койиса, ёнидагиси албатта хурсанд бўларди. Домланинг ўткир тилларидан фақат элликбошилар билан аминларгина қутулиб қолдилар.

Домла сўзни тамом қилгандан кейин одамлар яна ўринларидан тура бошлаган эдиларки, айвоннинг ичидан Умарали бойнинг ҳирқироқ овози кўтарилди.

— Домла яхши айтдилар! Балли домлага! — деди бой. — Бенамозларнинг касофатидан ҳаммаёқ қимматчилик бўлиб кетаётир!

— Хотинбознинг касофатидан-чи, хотинбознинг? — деди биров пастдан.

— Бой бува ўз қилмишларидан ҳам гапирсин жиндак! Эштайлик! — деди яна биров.

Бой аччиғланди. Саф оралаб айвон қирғоғига келди:

— Ким у менга таъна қилган? Қайси бенамоз! — деди у. Узи қалтирарди. Жавоб бўлмади.

— Имом домланинг қўлларига дарра олиб берамиз энди, бенамозларнинг жазосини беради! — деди ичкаридан ташқарига чиқаётган Едгорхўжа.

— Судхўрдан гап эшитинг! Судхўрдан! — деди пастдагилардан бири.

— Пул меники! Кимга қандай шарт билан берсам — ихтиёр ўзимда! Сенга нима, ўғри? — деди Едгорхўжа.

— Узинг ўғри, ҳаммани ўғри деб биласан!

— Нима, нима?

— Ҳовлиқма!

— Биласизми, тақсир, — деди Умарали бой, — ҳамма бало амалдорларимизнинг ёмонлигида. Мингбошимиз — Акбарали бўлса, пешонаси бир умр

сажда кўрган бўлмаса, хотинлари бузуқ бўлса, ўзи пияниста, бузуқ одам бўлса! Бошқадан койиб бўладими?

— Ҳой, Умарали бой, ундай деманг, — деди имом. — Мулла Акбарали додхога тил теккизманг. У кишидан фуқаро ҳеч қандай бир ёмонлик кўрган эмас. Унча-мунча чакки юришлари бўлса, амалдор ҳам подшоодай гап; подишоларга буюради ўзи...

— Мен мулла Абдисаматга ҳеч нарса демайман, — деди Умарали бой.

— Мулла Абдисамат бўлса ҳамма жон дейди, — деди Ёдгорхўжа.

— Мулла Абдисаматдай амалдор йўқ! — деб давом этди Умарали бой. — Акбарали одамми? Сипоми? Амалдорми? Унинг ўрнида мен бўлсам гузардаги самоварларни тақа-тақ беркитардим. Ҳамма бенамоз шу ерга йиғилади. Намоз ўқумагани — ёзда дарралатардим, қишда — муз тешиб сувга пишардим.

— Шу учун худо сенга амал бермайди-да, — деди биров пастдан.

— Туяга қанот берса, қайси иморат соғ қолади? — деди кал Ҳасан.

Ҳамма кулуб юборди.

— Умарали бой яна давом қилди:

— Мен амалдор бўлсам шу қишлоқдан беш-тўртта яланғоёқни Сибирга хайдатардим.

— Ҳа, баракалла! — деди Ёдгорхўжа.

— Биз Сибирга кетардик, сенлар қолиб — биттанг қишлоқда соғ хотин қолдирмасидинг, биттанг — юзни мингга берардинг!

— Юрт овод бўларди!

— Биттанг Қумариқнинг сувини ўз ерингдан чиқармасидинг. Биттанг катта ариқдан қишлоқ одамларига бир томчи ҳам сув бермасидинг. Хайрият, амалдор эмассан!

— Бўламан амалдор!

— Кўрамиз!

— Кўрамиз!

Умарали бой қизиб кетди:

— Кўрасан! Кўрсатаман сен хотинталоқларга!

Пастдагилар ҳаммаси деярлик наъра солди:

— Ким хотинталоқ?!

Унлаб киши муштани тугумлаб айвонга югурди. Бақиришлар, додвойлар, фарёдлар юксалди. Оғир муштларнинг оғир зарбалари эшитилди. Бутун қавм бир-бирига киришиб кетди... Амин осмонга қаратиб бир-икки марта тўппонча чиқарди. Унга қараган ва аҳамият берган бўлмади. Бир йигит, роса мўлжаллаб туриб, аминнинг қўлига муштлаган эди, тўппончаси қўлидан тушди. Уни бошқа бир йигит олиб ёнига солди, ёнидагиларга қараб мағрур-мағрур... кулди. Муни кўрган икки элликбоши ўзини дарвозага уриб қочди. Маҳит айвони олдидаги эски, чирик панжаранинг шарақ-шуруқ синиши кўчанинг у юзидан чўзуқ бир акси садо берди.

Бироздан сўнг бутун қишлоқ исён ҳолатида эди.

* * *
Мингбоши бу ёқда, йигит ордириш тўғрисидаги буйруқнинг амин ва элликбошиларнинг баъзиларига ўзи яна эслатиб ўтган эди. Ҳақимжондан тез-тез сўраб турарди. У, бу ишни мумкин қадар тез ва ҳаммадан олдин битказиб, ўзи шаҳарга тушмоқчи; ҳоким тўрага арз қилиб ўз садоқатини кўрсатмоқчи бўларди. Иккинчи томондан Ҳасан абзининг васвасалик фикрлари ҳам уни ҳали тарк этмаган эдилар. Бу жиҳатни ўйлаган вақтида, у ўзининг қишлоқ айланиб келишидан хурсанд бўларди.

«Ўзимни кўрсатдим! Хўп яхшилаб кўрсатдим! Абдисаматнинг қишлоғидан от қўйиб ўтиш насиб бўлмаса ҳам, шу айланишимнинг ўзи чакки бўлмади. Абдисамат эшитгандир. Эшитдирмай қўядими одамлар? Юраги ўртансин баччағарнинг!..»

Фақат амин ва элликбошилар жойларга қайтгандан сўнг нафасларини ичларига солиб ўтура бердилар. Кўплари кўчага ҳам чиқмай қўйди. Улар одамларга қандай қилиб янги пул солиғидан гапиришга ҳайрон эдилар. Орадан бир ҳафта ўтди. Ҳеч бир амин ва элликбоши бу тўғрида ҳеч бир кимга оғиз очгани йўқ.

Мингбоши тажанглаша бошлади.

— Мирза, бу занғарларинг эсидан чиқардимми? Ё имони ўчиб индаёлмай турадимми? Бир-иккитасига фармойиш ёзиб от чоптир!

— Хўп, тақсир!

Йигитлар фармойишни кўтариб йўрта кетдилар.

Ичкарида бутун ишлар мингбошининг истаганича ҳал бўлган эди. Илгари дутор чалиб «Нетайхон» куйига сайрайдиган шаҳар булбули, кейинча секин-секин қўлга қўна бошлаб, Султонхон ташқарига йўл солган кечаси — бироз жижирғаниб бўлса ҳам — ўзини мингбоши додхонинг ихтиёрига топширди...

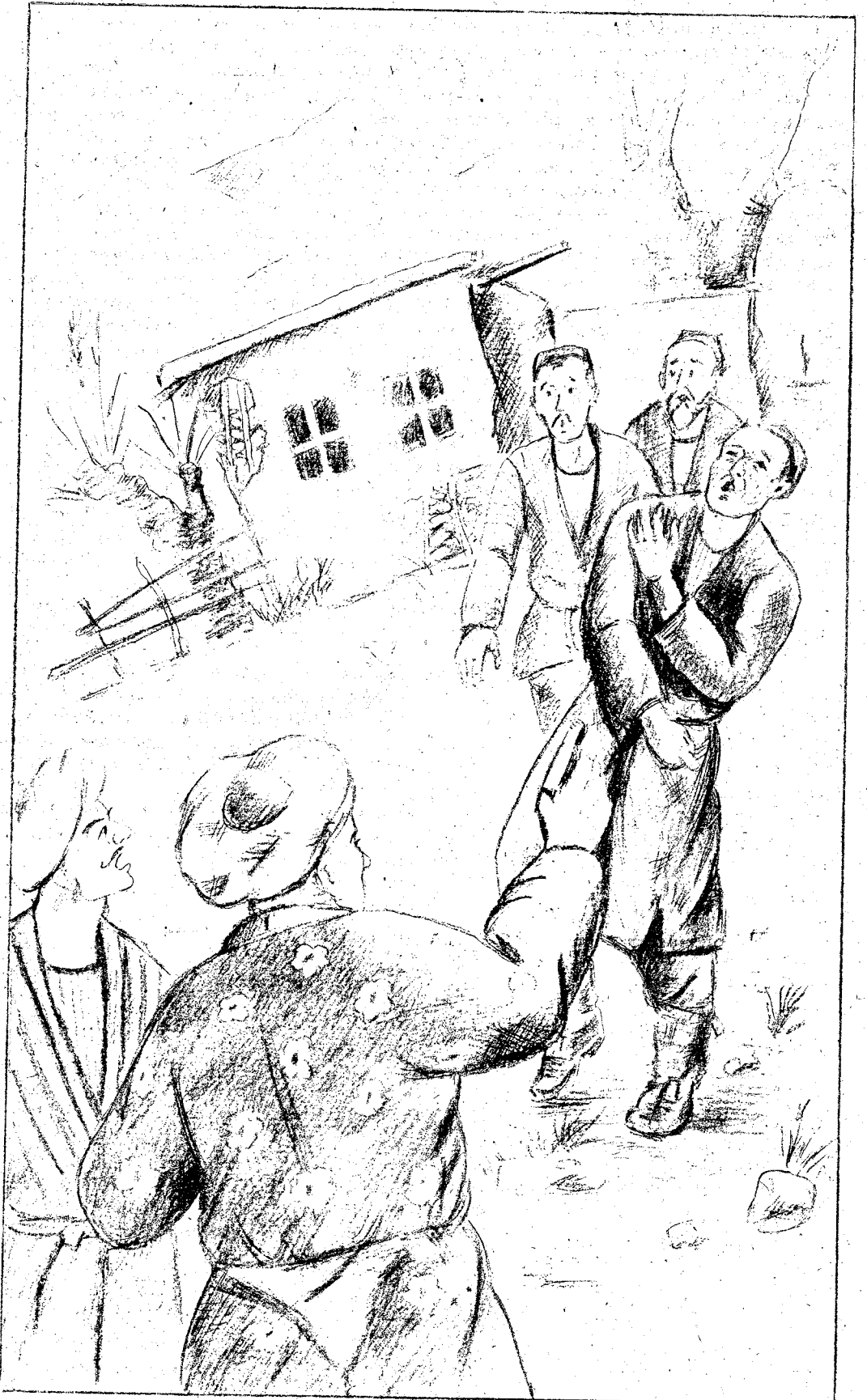
Топширмай нима қилсин? Бошқа иложи бормиди? Қани у илож? У ҳам шу ўлкадаги мингларча, неча ўн минг, юз мингларча аянч қулларнинг бири эмасми? Савдогарлар билан лик тўла қул бозорида сотиладиган канизак ҳеч бир тадбир билан сотилишдан ўзини қутқаролмайди. Муниг учун ўзига ўхшаш канизакларнинг кўпи бўлиши, у кўпнинг бир бутун бўлиши, бир бутуннинг савлатли ҳужумларга, яъни ўлимга тайёр бўлиши керак. Ота-оналари томонидан қари чолларга сотилган қизлар озмиди? Қайси бири қаршилик қилиб эплаёлган? Қайси бири ҳийла билан қутулиб кетган? Ундайлар тўғри-сида халқ оғзида битта-яримта дoston ҳам йўқ. Халқ тақдирига тан берганлардан гапиради. Кўпчиликка қулоқ солсангиз: қутурганларнинг чор-ночор юмшарганларини, осийларнинг бўйинсунганини, телбаларга эс кирганини, оловларнинг пасайганини, алангаларнинг сўнганини, фарёдларнинг бўғулганини, дод-войларнинг бўғувлардан берига чиқолмасдан эриганини айтади; айтаркан, ё кўзидан бир-икки томчи анъанавий ёш чиқаради, ё бўлмаса маънилик қилиб бошини чайқайди.

Зеби отасининг хунук феълени билади. Отаси шаҳардан пиёда келган эди. Оппоқ соқоли билан кўз ёшларини тўкиб йиғлади. «Қизим, — деди, — мени мунақа шарманда қиладиган бўлсанг, иложим, бўйнинг тагингда қолсин... Муродингга етмагин...» Мундай қарғишларнинг ортиқ даражада кўрқунч эканини ҳар оғиздан эшита-эшита ўсган, «эрга теккунча, худодан кейин, она-ота келади» деган талқинлар остида катта бўлган ожиз, иродасиз, аянч ва яккабош бир қиз учун, Раззоқ сўфидай одамнинг омонсиз назарлари остида етилган бир нотавон маҳлуқ учун — ҳалиги хилда қарғишларнинг руҳий таъсири бўлмаса мумкинми?

Муниг устига Зеби онасини ҳаддан ортиқ яхши кўради; бу кўнгли қаттиқ отанинг дардини шу муштипар ҳам кам тортган эмас... У бечора ҳали ҳам шаҳарга қайтиб кетолмайди. Бир сиқим рўзғор соврилиб битмадимкин? Она шўрлик ҳар кун йиғлайди, кўз ёши қилади: «Айланай, қизим, менга раҳминг келсин, — дейди. — Мен сенга оналик меҳримни қўйиб катта қилганман; бошқа гуноҳим йўқ. Сени суймаган кишига берган бўлса, отанг берди... Мен бир нарса деб эплай оламанми, қалай? Ўзинг биласан. Отанг тепа тўнини тесқари кийиб келибди. Мингбоши додхо олдида мунақа шарманда қиладиган бўлса — қиз ҳам керак эмас менга, сен ҳам керак эмассан, дейди. Бу ерда мен қололмайман. Ҳеч бўлмаса менга раҳминг келсин, болам. Жон болам, кўз болам!» Ҳар куни бошқачароқ шаклда такрор қилинган бу сўзлар таъсирсиз қолмайди, албатта. Айниқса, юмшоқ кўнгилли қиз болага...

Ўзи ҳам ўйлади: «Мен, — дейди Зеби, — якка бошим билан қаршилик қилиб эплаёламанми? У — девдай бир эркак бўлса, мен бир сиқим жонивор қиз бўлсам? Онам бечора шаҳарга кетолмай, жонини қўлига олиб, ҳар кун — ҳар кеча қулоғим остида йиғлаб турса? Икки кундошим кеча-кундуз менга қараб кулуб, мени эркалатиб, силаб-сийпаб муомила қилгани билан, кеча-кундуз менга дейдигани шу: «Мунақа қилманг, айланай!» Мингбошини менадан узоқ тутуш учун жон олиб-жон бериб уруниши керак бўлган Султонхон, келганидан бери ҳар куни қулоғимга эгилиб — иккала кундошининг гапини қайтаради... билолмай қолдим! Умринисабини чиқармай қўйдилар; қизига ҳам йўл йўқ; Энахон ҳам кам чиқади; чиққанда ҳам шу кундошларнинг гапини қайтаради. Ёлғиз жоним билан ҳеч нарса қилолмайдиганга ўхшайман; тақдиримга тан бераман шекилли... Вой, худойим, ўзинг ташлаганингдан кейин бошқа чора борми?»

Шундай қилиб, қиз бечора «тақдирига тан беришга» жазм қилганидан кейин, омонсиз тақдирнинг сўниб турган жомидан ўзини маст бўлгандай хаёл қилиб, ўзи хоҳламаган ва ўзи кўрққан завққа толди.

Рассом Ф. АЛИМОВ

Уша шумлик кунда, то кечгача Зеби неча марта тишини-тишига босиб ёғинди; оёғи билан ер депсаб ўзини зўрлади; оқшом чоғи кўнглидаги изтиробларни дутор қилларига ва Нетайхон яллаларига топширди. Ортиқча қийналмаслик учун бутун оқшом ичи фонар ёқмади; ташқаридан тушган заиф ёруғда — мингбошига қайрилиб қарамасдан — дуторни чалиб ялласини қила берди. Келин бўлиб келган кундан бери, ўнтача қалин кўрпадан иборат ҳашамли ётоқ уйнинг ўртасида ҳар кун куёв — қайлиқни кутарди. Мингбоши ҳар кунги одатини қилиб, кирган ҳамон ешиниб ётган; устига катта чойшабни ташлаб ўзи севган яллаларини тингларди. Итлик қилмасликка ваъда берган бу одам, билмадим кимдан хижолат тортиб, ваъдасини бузушга урунмаган эди. «Бу оқшом ҳам сеҳрли яллани эшитиб ухлаб кетарман» деб ўйларди у. Зеби аввал ашулани тўхтатди. Ундан кейин, ташқарида ҳамма ухлагач, бирдан нига дуторини ирғитди; «бир нарса бўлмадимми?» деб бошини кўтарган мингбоши, ёнига салгина қалтираб — Зебининг кириб келаётганини кўрди. Қиз унинг очилган қучоқларига, бир қулдай, эътирозсиз кириб кетди... Эртаси куни унча ижирганмади. Ундан кейин, табиат ўз ишини қилди. Мамлакатнинг қизгин қуёшида тез етилган тан, бечора қизнинг маънос кўнглини ўз илиқ қучоғига олди.

Эрта билан иккала катта кундош қаҳқаҳа солиб туриб бу ёш кундошни олқишладилар. Улар ўз қаҳқаҳалари билан нариги кундошни — Султонхонни бўғмоқ истардилар. Ҳолбуки, у ҳар кеча деярлик мирзанинг кўйнида саодатдан бўғуларди... У ҳалиги юксак қаҳқаҳани эшитгач, унинг маънисини англади; югуриб Зебининг ёнига кирди, ҳаммага бирдан салом бергач, Зебига осилди; уни ҳам — худди мирза каби — бутун ҳирси билан қучоқлаб, чўлп-чўлп ўпди; бу билан иккала катта кундошга демакчи бўлдики:

«Сиз қанча севинсангиз, мен сиздан ортиқроқ севинаман! Сиз — қуруқ ваҳимани қучоқлаб севинасиз, мен — тирик, жони бор одамни қучоқлаб яйрайман. Ким аҳмоқ? Ким аҳмоқ?!»

Султонхон бечора, кундошларини «аҳмоқ» деб ўйлайди. Ҳолбуки, у сиқик муҳитда, у кишанли жамиятда ва у «мамнуъ ўлка»да яшовчиларнинг ҳаммаси бир-бирини алдашга, бир-бирини «аҳмоқ» қилиб қолдиришга урунади ва, ўзи муваффақ бўлгач, бошқа ҳаммани «аҳмоқ» санайди. Яшаш учун кураш бораётган бўлса, одатда, куч билан енголмаган одамлар, ҳийла билан енгадилар; бу — жуда табиий нарса. Айниқса, хотинни қулдан баттар хўрловчи бир муҳитда, хотин чор-ночор ҳийланинг устози бўлади. Хотинининг икки қўлига кишан солиб, кўча дарвозасини ташқаридан қулфлаб дўконига кетадиган савдогар, ҳаммадан ортиқ аҳмоқ бўлганини англамайди...

XVI

Йигитларни фармойиш билан аминларникига жўнатгандан сўнг, мингбоши додхо ичкарига кирди. Сўнг вақтларда феъли жуда ўнглиниб қолганидан, ҳамма хотинларига бир-бир тегишиб, гап ташлаб ўтди. Сўнгра, Зебининг уйига кирди. Зеби ташқаридайди. Онаси хотиржам бўлиб, шаҳарга қайтиб кетган эди. Хадичахон ҳовлига чопди ва Зебини айтиб келди. «Уйга кириб, айланай, эрингиз кириб қетдилар». Зеби кулди, Хадичахон ҳам кулди; бу кулушнинг маънисини фақат кундош аҳли ўзи англайди... Мингбоши, Зеби киргунча, дуторни олиб чертиб боқди. Чиқмади! «Шоп-шалопга ўрганган қўл дуторга ярармиди?» деди ўзига-ўзи шу билан ўзини юпатган бўлди.

Зеби кириб майда йўллардан биттасини олди. Дуторнинг овозига эндигина ўз овозини қўшаман деганда, ташқаридан мингбошини чақирдилар. Бу — Қумариқ мачитидаги тўпаланг хусусида келган биринчи хабар эди.

Ярим соат ҳам ўтмасдан, мингбоши эски йигитлардан иккисини, янгилардан тўрттасини олиб — Қумариққа қарата от қўйди.

Мачитдаги воқеани от чопиб келиб мингбошига хабар берган ва унинг ёнида от йўртдириб бораётган одам, тўппонча воқеасидан сўнг мачитдан қочган икки элликбошининг бири — Қосим лайлак эди. Бўлган воқеани оёқ устида туриб мингбошига англатди ва аҳволни жуда ваҳималик қилиб кўрсатди. Унинг айтишича, «мингбоши етиб боргунча қишлоқнинг қарийб ярми қирилиб битади». Йўлга чиққандан сўнг, мингбошининг саман йўрғасига етол-

масдан ҳансираб-йўртаётган йўғон қора биясини тўхтовсиз қамчилаб, мингбошига «гап едиришга» урунди. Бойларнинг икковидан ҳам Қосим лайлак дилгир эди. Подишоликнинг патталиқ солиқлари, яъни ўлпон ва тутун пуллари ҳаммадан кеч тўлайдиган, аммо қоровул пули ва кепсан каби паттасиз солиқларни сира тўламасдан элликбоши ва аминларга ўшқуриб муомила қиладиган бу пулзўрлар, ёлғиз Қосим лайлакка эмас, бошқа элликбоши ва аминларга ҳам унча ёқмасдилар. Ёлғиз элликбоши ва аминларгагина эмас, ундан каттароқлар ҳам «бергани» ёқтирадида!

Фурсат жуда ҳулай келганлигидан Қосим лайлак имкон борича фойдаланиб қолмоқчи бўлди.

— Мингбоши додхо, отларга жиндак дам берсак; оқ кўпукка тушиб кетди жониворлар! Сизга бир-икки оғиз зарур гапим бор эди.

Мингбоши саман йўрғанинг бошини тортиб орқасига қайрилди. Йигитлар йироқда қолган эдилар; фақат улар ҳам отларининг бошларини торта тушдилар.

— Уялмасдан катта холангдай бияни миниб юрганингни қара, лайлак! — деди мингбоши.

— Менинг қашқа йўрғам уйда қолди, тақсир. Мачитдан чиқиб уйга боролмадим; фурсат бўлмади. Гузарда битта шу от бор экан, миниб чопа бердим.

— Баракалла, лайлак! Подишоликка шунақа хизмат қилсанг, мартабанг ошади.

— Шунисига ҳам шукур, тақсир.

— Қани, гапингни гапир.

— Шу Умарали бой билан Ёдгорхўжани айтаман. Бутун фасодга ҳам ўшалар сабаб бўлди. Патталиқ солиқ чиқса ҳаммадан кейин тўлайди; паттасиз солиқларни ҳеч бўйнига олмайди. Бориб сўрасанг, ўшқуриб беради. Қўрқасан одам... Шу бугун ҳам, домла имомдан кейин, бири қўйиб, бири юртни тергади; намоз ўқумаганларни сўқди. Ўзлари ўқуса экан кошки... Юрт жуда ёмон кўради у икковини; қишлоқнинг тўртдан бир ҳисса ери ўшаларники, иккала ариқнинг сувини ҳам ўшалар ичади; ҳеч кимга бермайди. Ҳамма улардан кўрқади. Ўзимиз ҳам унча-мунча яхши гапириб турмасак шаҳардан катталар чиққанда — устимиздан арз қилишади.

Қосим лайлак бир-икки йўталди, орқасига қараб олди; сўнгра яна сўзида давом этди:

— Шунча халқ олдида сиздай одамга тил теккизишди...

Мингбоши отнинг бошини яна торта тушиб сўради:

— Нима, нима? Менга тил тегизди? Нималар дейди хотинталоқ?

Шундан кейин Қосим лайлак, иккала бойнинг мингбоши тўғрисидаги фикрини бирга беш қўшиб айтиб берди. Мингбоши қишлоққа келган куни — кўпрук устида — Умарали бойнинг домла имомга айтган сўзлари ҳам мингбошига тўкус-тугал етказилди. Бу узунқулоқ, ҳеч бир шоҳид йўқ ерда айтилган у сўзларни қайдан эшитгандир, билмадим, мингбошига эшитдирган вақтида ярим ҳижжасини ҳам ғалат қилгани йўқ. Шундай қилиб, Акбарали мингбоши, исён чиқарган Қумариқ қишлоғига тайёр фикрлар, ҳозир ниятлар билан кириб борди.

Булар қишлоққа кириб келганда, офтоб кенг талалар устидан ўз уйига томон йўл солган эди. Ҳали анча баландда бўлса ҳам унинг камолидан заволи яқинроқ экани кўриниб турарди. Саман йўрға гузарнинг ўртасида тўхтади. Югуриб келиб юганини ушладилар. Мингбоши ирғиб тушди. Гузардагилар ҳаммаси оёққа қалқдилар. Мачитда одам кўринмади, фақат «намозхонлар»нинг ҳаммаси гузар олдида тўпланган эдилар. Улар орасида ҳалиги иккала бой йўқ, булар ҳаммаси — супанинг пастида намоз ўқуган ва «хотинталоқ» деб сўкилган деҳқонлар, чорикорлар, қароллар эди.

Мингбоши ўнг томондаги озодароқ самоварга чиқиб, ўзи учун тўшалган тўшакка ўтурмасдан, гиламнинг бир четига ўтурди ва чилим буюрди. Чилимни жуда узоқ тортиб чеккандан кейин, сарғимтил тутунини оғзидан совуриб туриб, ўтирганларга хитоб қилди:

— Нима номаъқулчилик қилиб қўйдинг, баччағарлар?

Ҳамма жим қолди. У ер-бу ердан бир-иккита йўтал овози эшитилди.

— Қани, гапириб бер менга. Нима номаъқулчилик қилдинг?
Яна ўша оғир жимлик бузулмади. Сўнгра мингбоши Қосим лайлакка юзланди:

— Қани, лайлак, сен гапир бўлмаса!

— Мен, тақсир, подишоликнинг одами бўлсам. Нима деб гапираман? Юрт ўзи гапирсин. Ҳақиқат маълум бўлади.

Ҳамма гапни йўлда гапириб бўлган Қосим лайлакнинг юрт олдида гапириб жавобгар бўлишдан ўзини олиб қочаётганлиги маълум эди.

— Бўлмаса, гапиринглар. Нега жим турасанлар? Мен ҳақиқатни билай деб келдим.

Ниҳоят, бойга қараб мушт кўтарганлардан бири ўрнидан турди. Кўзларида ғазаб учқунлари чақнаса-да, ҳаракатлари оғир ва бепарво эди.

— Хотинталоқ демаса ҳеч ким тегмас эди уларга.

— Ҳаммамизни бирдан хотинталоқ деб юборди, тақсир.

— Ўзи хотинталоқ! — деди мингбоши.

Мингбошидан бу хил жавобни кутмаган оломонга жон кирди. Ҳар қайси тарафдан қичқириб гапира бошлади.

— Биттанг гапир! Биттанг! Ҳамманг баравар шовқун қиласан, гап уқиб бўладими? Битта-битта келиб гапир.

Бошқа бириси туриб келди.

— Сенлар намоз ўқумайсан дейди, тақсир. Бенамозсан дейди, тақсир. Нима у, подишолик қўйган раисми ё имомми? Тергаса имом домла тергасин.

Яна бири турди.

— Ўзи намоз ўқумайди денг, тақсир. Жумага келса келади, келмаса йўқ. Иккала ҳайит намозни ўқуйди, муниси рост лекин.

— Биттаси ўлгудек хотинбоз. Унинг дастидан хотинларимиз, опа-сингилларимиз кўчадан ўтолмайди. Ўтган хотинга гап ташлайди, уят гапларни гапирди.

— Биттаси судга пул беради. Бошқалар бирни бирга берса, бу бирни бешга, ўнга беради. Қишлоқ одамнинг уйи куйиб кетди, тақсир!

— Ҳамма ерлар аста-секин ўшаларга ўтиб кета ётибди. Қўлимизда ер қолмади, ҳаммамиз чоракор бўлиб қолдик. Ишлатиб-ишлатиб ҳеч нарса бермайди. Бир сўм қарзимизни ўн сўм қилиб кўрсатиб бизга кўнадиган ҳақни олиб қола беради.

— Бир дафтари бор, ўзи ёзиб-ўзи ўчуради. Биз билмасак, тақсир... «Мунча қарзинг бор, мунчаси тегди, мунчаси қолди» дейди. Биз қайдан билайлик?

— Бўйнимиз қарздан чиқмайди.

— Подишолик «вайёна»га чақирар эмиш, деб эшитдик. Тезроқ чақира қолса, ҳаммамиз кетардик. Жонимиздан тўйдик, тақсир.

Орқасида ўтурганларга қаради. Улар барчаси бир овоздан тасдиқ қилдилар.

— Шундай, тақсир. Жондан тўйиб кетдик!

— Ҳаммамиз бола-чақалик бўлсак... Нечтадан ёш жўжаларимиз бор... Биз ўзимиз оч-яланғоч ўта берамиз; ёш бола уни билмайди, «нон» дейди, «ош» дейди...

— Кеча-кундуз ишлаб қорнинг тўймаса бу қандай замон бўлди?

Мингбоши қичқирди:

— Гапириб бўлдингми ҳамманг?

— Бизда айб йўқ, тақсир, — деди бириси.

— Бизда айб йўқ! — қичқирди оломон.

Шу вақтда ҳаллослаб югурганича Умар амин келиб қолди.

— Ҳа, Умар, қаерда қолдинг? — деди мингбоши.

— Ассалому алайкум, тақсир! Хуш келибсиз. Мен шу тўпаланг билан овора бўлиб юрибман. Тўпалангда тўппончамни йўқотиб эдим, шуни топиб олдим.

— Бойлар қани?

¹ Сўдхўрлик мазмунида.

— Бири беҳуш бўлиб уйда ётибди. Бири қўли синганга ўхшайди. Боши ёрилибди. Яна биттаси бир жойга бекинган бўлса керак. Дараги йўқ...

— Уша иккаласи қишлоқда қоладиган бўлса биз қишлоқни ташлаб кетамиз! — деди биров.

— Рост айтасан! — деб қичқирди оломон.

Мингбоши нима қилишини ва нима дейишини билмасди. Ниҳоят, қарорини берди:

— Оломон тарқалсин. Ҳамма уй-уйига кетсин. Тириклигини қилсин. Айбдорларни биз ўзимиз топиб жазосини берамиз.

Унинг сўзларини амин ҳам баланд овоз билан такрор қилди.

— Ишқилиб, инсоф билан тергалсин! Юртда айб йўқ!

— Юрт оғиз очмай туриб, Умарали бой сўз бошлади.

— Ҳаммамизни ҳақорат қилди.

— Мингбоши тоғанинг ўзини ҳам ҳақорат қилди, занғар!

Амин бориб, шу сўнг сўзни айтган одамга дўқ қилди:

— Жим тур, аблаҳ! Унақа гапларни гапирма!

Яна ўзаро ғудурашиб-ғудурашиб тўпланганлар тарқалиб кетдилар. Улар кетгач, мингбоши мачитга бориб воқеа жойларини кўрди; имом домлани топдириб келиб воқеа тўғрисида батафсил маълумот олди. Имом кўрққаниданми ё бошқа бир хаёл биланми, бўлган воқеани айнан гапириб берди. Ортиқча ёлғон қўшмади; ҳеч кимни қораламади; ҳеч кимни ёқламади ҳам. Маълумот олингандан кейин домлага жавоб берилди. Энди икки эллиқбоши, бир амин ва бир мингбоши маслаҳат учун мачит айвонига чиқиб эдилар, ташқаридан Ёдгорхўжа кириб келди. Мингбоши қарагани улгурмай туриб бой шовқин солди:

— Мингбоши ётади тўртта хотинни олиб! Бу ерда ялангоёқлар, бошкесарлар, ўғриларнинг дастидан ҳеч кимга кун йўқ! Бу қандай замон бўлди?

Мингбоши супа қирғоғида тўхтади.

— Шовқин солмай гапиринг, бой. Қулоғимиз бор.

— Бизнинг бўлусимизда қулоғи бор одамлар қолгани йўқ ўзи! Энди ер-сувимизни сотиб бошқа тарафларга кетмасак бўлмайди.

— Нима бўлди сизга, Ёдгорхўжа? Нега ётиғи билан гапирмайсиз? — деди амин.

— Сен гапирма, хотинталоқ! Сендан каттароғидан ҳам кўрқмайман мен!

— Нима, нима? — деди мингбоши. — Сен қутурубсан, Ёдгор! Сенга одам муомиласини қилиб бўлмас экан ўзи. Юрт билиб қилганга ўхшайди...

— Вой-до-од!.. — деб қичқирди Ёдгорхўжа. — Вой-до-од Акбаралининг дастидан! Айтмадимми? Ҳамма ўғри, бошкесар, ялангоёқларнинг бошида Акбарали ўзи туради! Кечалари йигитлари билан босма қилади! Йигитлари ҳаммаси босмачи! Ўғри!..

— Олиб бор, баччағарни! Қамаб қўй! — деб бақирди мингбоши: жаҳлдан ўз қўлларини чимчиларди.

Ҳеч ким қимирламади.

— Қаматиб кўр-чи, қани! Қаматиб кўр-чи! Нима қилар эканман! Ўғри! Босмачи!!

— Ҳой болалар, сенга айтаман! — деб қичқирди мингбоши. — Олиб бор бу босмачини, қамаб қўй ўша хужрага!

Дарвоза олдидаги йигитлардан учтаси келиб бойга ёпишдилар. Бой уларнинг уччаласига ҳам сўз бермасдан, оғзидан тўхтовсиз «куфур» совуради. Кейин бошқа йигитлар ҳам ёпишиб уни ўртага олдилар; зўр билан сўфининг хужрасига олиб кириб устидан қулф солдилар. Бу вақтда мачит дарвозаси олдига яна одамлар тўплана бошлаган эди. Мингбоши ўзининг эски синоқта йигитларидан бирини эшик олдига қўйди; янги йигитлардан иккитасини унинг ёрдамига берди. Сўнгра, синоқта йигитнинг қулоғига эгилиб бироз таълимот берганидан кейин, гузарга чиқиб отига отланди. От тизгинини ушлаб турган аминга икки оғизгина сўз деди:

— Юрт ҳам тинчиди, бойлар ҳам тинчиди. Мундан кейин иккиси ҳам номаъқулчилик қилмайди. Юртга ҳам насиҳат қил; ўз бошига иш тутмасин. Керак бўлса бизга арз қилсин. Ўзимиз адабини берамиз!

Шундан кейин отнинг бошини буриб йигитлари билан бирга ўз қишлоғига қайтиб кетди.

Қоронғи тушган, йўлнинг икки томонида — қуруқ ғўзапояси қолган, баъзи жойларда ғўзапояси ҳам юлуниб яланғочланган ерлар, энди биринчи қорнинг совуқ тамосини кутиб ётардилар. Келишда брушта чопиб келиб оқ кўпукка тушган отлар, бу қисқа тўхталишда жиндак дам олган бўлсалар-да, яна ўша хилда тез юришга товлари йўқ эди. Унча-мунча чарчамайдиган саман йўрға, қамчининг ели билан оёқларини бидиратмоққа бошлаганда, мингбоши ўзи унинг бошини тортиб қўярди. Йигитларнинг отлари барибир қамчи зарби билан ҳам шошилмоқчи эмасидилар. Йигитлар мингбошига малол келмаслиги учун оҳистагина ғингшиб ашула бошладилар. Нозик замон, қоронғи кеча, совуқ ҳаво, кенг талада бу хиргойи негадир мингбошига ёқиб кетди.

— Ҳа, йигитлар, овозингни кўтара туш!

Йигитлар бир ерга ғужум бўлиб олиб ашулани бир йўсинда чўзиб юбордилар. Отлар ҳам ашуланинг зарбига оёқ ташлаб, оҳиста-оҳиста борардилар.

Бу чопиб келиш ва ҳадемай яна отига отланиб уйга қайтишнинг бемаънилигини мингбоши ўзи ҳам англаган эди.

«Бугун бир қишлоқ кўзғолон кўтарди, — деб ўйлади у. — Бир одамни чала ўлик қилиб ташладилар. Мачитнинг панжаралари синди. Яна бириси қочиб қутулмаса, у ҳам ё ўларди, ё майиб бўларди. Йигит-яланг чинакам қутурган эди. Бу ҳазилакам гап эмас. Қишлоқнинг икки элликбошиси, бир амини ҳеч нарса қилолмасдан менга одам юбордилар. Апил-тапил кийиниб, отга отланиб, етти-саккиз йигитим билан келдим. Келишим чакана бўлмади! Фақат натижа? Натижа нима бўлди? Нимага эришдим? Нима қилдим? Нимани бажардим? Йигит-ялангнинг арзини эшитдим (мингбоши негадир энди «юрт» дегиси келмайди), Едгорхўжа ўшқуриб келиб эди, қаматиб қўйдим. Жиндак ҳовуридан тушмаса бўлмайди. Ўз қилмишига пушаймон бўладими-йўқми — уни билмайман, аммо-лекин бугун-эрта чиқиб кетишига қаттиқ ишониб турганини яхши биладиман. Қамоқдан чиқса менга осилади. Иложи бўлса, ярим подишоғача боради. Қўймайди лекин! Битта оғзи катта бойга кучим етмаганидан кейин бу шоп-шалопни нега тақдим денг! А, пули тушкур-э! Амалдан ҳам кучли экан-а!.. Рост-да, Едгорхўжанинг оқибати нима бўлишини мен билманми? Шундай катта мингбоши? Йўқ, билмайман! Уни шу ҳолда кўп сақлаб бўлмайди, эртага эрта билан — ё канвой билан шаҳарга жўнатилади, ё чиқариб юборилади. Бошқа йўл йўқ! Шу йўлларнинг қайси бири маъқул? Қайси бири эп келади? Қайси бирини қилсам ўзимга хайрият бўлади? Билмайман! Ҳайронман... Шу топда Мирёқуб жувонмарг бўлсайди. Бир оғиз гап билан маъқул маслаҳатни топиб берарди; «қўй ҳам бутун, бўри ҳам тўқ» бўларди. Хотин дардига қолмай ўлсин, бетовфиқ! Битта ғайридинни топиб олиб неча ойлик йўлга кетибди-я!»

Отлар ўлчовли қадам ташлаб бошларини жирка-жирка илгари босаркан, йигитларнинг гоҳ кўтарилиб, гоҳ пасаядиган мунгли ашулалари остида мингбоши додхонинг мияси шу хил фикрлар билан ташвишланарди. Мингбоши ўзининг Мирёқубсиз ҳеч нарсага ярамаганини умрида биринчи марта ўз-ўзига иқрор қилди. Тўғриси — қилишга мажбур бўлди. Мингбоши қанча ўйласа ҳам маъқул бир маслаҳат тополмади. Мияси чарчади. Боши енгилгина оғригандай, кўзлари тингандай бўлди. «Хайр, қўй, — деди яна ўз-ўзига. — Уйга борай-чи. Ҳеч бўлмаса Ҳакимжондан маслаҳат сўрарман».

Сўнгра йигитларга юзланди:

— Қани, йигитлар, шўхроқ ашуладан бўлсин! Жаноза босиб кетди ҳаммаёқни.

Йигитлар кулдилар. Йўлда учратган кичкина бир қишлоқдан чиққач, шўх ашула бошланди. Унгача қиш арафасининг совуқ ва сержаҳл шамоли кўзғалди; унинг игналари юз ва қулоқларга ачитиб-ачитиб санчиларди. Қор учқунлари келиб гоҳ-гоҳ юзларни чимчиларди. Бироздан сўнг саман йўрғанинг оёқ бидратганини кўриб йигитлар ҳам қамчига зўр бердилар ва эл уйқуга ётганда ўз қишлоқларига кириб бордилар. Ҳаял ўтмай, йигитлардан иккитаси чарчамаган отлардан иккитасига отланиб — яна Қумариққа жўнадилар; Едгорхўжани бўшатиб юборишга фармон берилган эди. Султонхонни ўз ҳужрасида қолдириб, негадир ҳалитдан қишлик пўстунини уетига ташлаб ва уйқусираган

сингари довдираниб айвонга чиққан Ҳақимжон, икки йигитни у ёққа жўнатгач:

— Чакки иш қилиб қўйибсиз, хўжайин! — деди. — Билмадим, бу ишнинг оқибати нима бўларикин?

— Нима бўлса бўлар, — деди мингбоши. — Олса амалини олади-да. Жонимни олармиди? Шунча йил хизмат қилганман.

— Мундай нозик вақтда хизматга қарамайди, хўжайин.

Мингбошининг жаҳли чиқди:

— Уйқудан қолибсан, мирза! — деди у. — Тур, жойингга кириб ёт! Эрта билан гаплаш мен билан. Ювуқсиз!..

Узи ҳам таппа-таппа қадам босиб ичкарига томон юрди. Мингбошининг бу узун суҳбатни мундай қирт кесиб ичкарига йўл солганига ичидан хурсанд бўлган мирза, ўз уйига кирган вақтида, мингбоши додхонинг хотини юрагини чангаллаб ўтирарди.

— Қўрқманг, — деди Ҳақимжон, уни пўстунни орасига олиб, — сиз ўз уйингизда ўтурибсиз...

Бу кеча Ҳақимжон қанча кам ухлаган бўлса, мингбоши ундан ҳам кам ухлади. Ярим кечада катта хотинини уйғотиб жиндак гўшт қовуртирди. Бир шиша ароқ билан уни егандан кейин, яна бир шиша ароқни ярим қилди ва шундан сўнг, оч бўридай увлаб-увлаб, уйқига кетди.

XVII

Кечаси ташқарига бир қарич қор тушди. Деразаларнинг ойнаклари панжара гулчин сингари ғалати-ғалати нақшлар билан безалдилар. Жипс ёпилмайтурган эшикларнинг икки қаноти орасидан совуқ қорнинг заҳарлик изғирини кириб, уйларнинг тоқчаларини айланмоққа, унинг совуқ «ҳув-ҳув»лари шип ораларидан эшитилмоққа бошлади. Қалдирғочнинг ташландиқ уясидан чигиртканики сингари ингичка ҳуштак овози чиқарди: изғирин беркиниб олиб шўхлик қилаётганга ўхшайди!

Ҳақимжоннинг уйқусираган кўзларини уқалаб туриб кеча яримда қилган ваҳимаси мингбошининг ўзига таъсирсиз қолмаган эди. Кечаси ичилган бир ярим шиша ароқ унинг миясини тарози тошидай оғирлаштириб бир нафасда кўзларини юмдурган бўлса-да, тонг ёришар-ёришмас яна безовталиқ билан уйғонишга сабаб бўлди. Кўзини очган вақтида, боши худди пресга тушган тойпахтадай, ёрилгундай бўлиб оғирди. Зўрға-зўрға қайрилиб ёнига қаради; сеvimли булбули, сочларини тўздириб, ширин уйқуда роҳат қилмоқда эди. «Нима қилсам? Уйғотсамми? Ё уйқусига халал бермасамми?» деб уйлади мингбоши. Фақат, бошида ўтурган алвасти йўғон болтасини қўлига олиб ўтин ёришга киришганидан, чор-ночор қичқиришга мажбур бўлди:

— Тур, ҳай! Тур дейман! — Бу мингбошининг ўз сеvimлисини биринчи марта сенлаши. — Қотиб қолибди баччағарди қизи! — Зебини туртди. — Тур дейман, тур!!

Зеби кўзини очиб дарҳол эшик томонга қаради:

— Ким у, чақирган?

— Менман. Мен. Тур ўрнингдан! — деди мингбоши унинг елка томонидан. — Тур, кечаги ароқдан олиб бер!

— Сизга нима бўлди?

— Кейин биласан. Бўл, ароқни бер тезроқ.

Бир катта пиёлага чоч қилиб тўлдурганидан кейин бир шимиришда ичиб бўлди.

— Эҳ, худога шукур! — деди. — Ётиб ухлай бер. Ҳали вақт эрта.

Узи оғирлик билан ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Ташқарида жон асари йўқ; ҳамма уйқида. Янги ёққан қор оёқ остларида ғирчиллама этик сингари овоз бериб ётади. Дарвоза даричаси очик; демак, йигитларнинг намозхони Улмас ота намозга чиққан. Сўрига бориб ўтирмоқчи бўлди; сўридаги йиғиштирилмаган палослар қалин қор остида қолганлар. Тўшакча устидаги думалоқ болиш — тепаси қор, икки ёни қуруқ — чала бўялган тухум сингари, чучмал ва ғалати кўрунарди. Айвондаги гиламга қичиб ўтуриб бошини чайқаб кўрди. Оғриғи тарқалган, енгиллашгандай бўлди; лекин мияга ўйларни тўплайдиган ҳолда эмасиди. Уйлар, булут устига мингашган булутдай, мужмал

ва рангсиз эдилар. Гиламга узаниб бошини қўллари устига қўйди; бемаҳал қишнинг совуқ тонгида шамоллаб уйқига кетмак истарди. Бўлмади. Уйқи келмади. Кўзларининг уст пардаси юмулса-да, ич пардаси юмулмоқ истамасди. Гўё бир бўлак гўшт бошининг олдига — худди пешона тепасига келиб олиб, билакдаги томирдай, брушта лўмшиб турарди. «Нима бўлди менга?» деб ўйламоқчи бўлди мингбоши; шу уч сўзни миясига тўплаёлмади. Учала сўз бошининг уч бурчига тарқалиб ҳар томондан пойма-пой овоз берди: — «Бўлди... Нима?... Менга...» Урнидан туриб каттақон чорсисини ариқ сувига ботирди, сўнгра наридан бери сиқиб олиб, бошига босди ва шу бўйича — касал одамдай — ўнгтаб ётиб уйқига кетди.

Ҳакимжон келиб ўйотганда соат 11 га яқинлашган эди. Урнидан турмасданок, ётган жойида, уч-тўртта қалампир солинган аччиқ шўрвадан ярим коса ичди. Устига катта бир кўрпа ташладилар, ётиб терлади. Шундан кейин мияси жойига келгандай бўлиб ўрнидан турди.

- Мирёқуб акамдан хат бор, — деди Ҳакимжон.
- Ким олиб қелди?
- Бошқа қоғозлар билан бирга шаҳардан юборибдилар.
- Нима дебди?
- Ўқуб берақолай.

Ҳакимжон ўқуй бошлади. Бошида узундан-узоқ дуою-саломлар; ҳаммага алоҳида-алоҳида, номба-ном...

- Утабер, — деди мингбоши.
- Ундан кейин йўлдаги саргузаштлар...
- Утабер...
- Ундан кейин Қримнинг тоғлари, денгизларининг таърифи. Бир неча

бет...

- Утабер... Лақма бўлмай ўлсин! Қачон келишини айтмайдими?
- Йўқ, — деди Ҳакимжон. Хатни энди Ҳакимжон ўз ичида ўқий бошлади.
- Ҳалиги манжалақи тўғрисида ҳеч гап йўқми?
- Йўқ. Бир жойда «жуда хурсандман, айшим жойида» дебди.
- Унинг айши жойида бўлмаган вақти йўқ... Менинг уйим куйди бу ерда!

Утабер!

— Мана бу ерда гапи бор. «Агарда биронта нозик иш чиқиб қолса ва ҳам ҳоким тўра билан хилватда гаплашмакни тақоза қилинса, ҳамма гапни Зуннунбой орқали нойиб тўранинг очағаларига айтилсин. Иншоолло ҳар қандай мушкул ишлар ҳам хайрият билан саранжом топқай».

— Шуниси керак эди бизга. Яна қайтиб ўқу! Ҳа, балли, энди қаерга тушгани борми, йўқми?

— Ҳа, адреси бор.

— Бўлмаса, тезлик билан телеграм жўнат. «Тез етиб келмасанг бўлмайди» дегин. Уқдунгми?

— Хўп, хўжайин. Менга қаранг, додхо. Хатнинг бошида ғалати бир гап бор, сиз қунт қилмай ўтдингиз.

— Хўш, хўш? Қани?

— Мана муни эшитинг: «Жаноби ҳурматлик отахонимиз, қиблагоҳимиз, миллатнинг отаси ва тараққийпарвар мулла Акбарали афанди мингбоши додхо ҳазратларига кўп-кўп саломдан сўнгра андоғ маълум ва равшан бўлгайким... в. ҳ».

— Нима бало? Жинни бўдими? Йўқ ердаги бемаъни сўзлар...

— Биласизми, хўжайин. Бу сўзлар ҳаммаси жадидлар айтадиган сўзлар. Абдисамат мингбошига Самарқанддан бир жадид муфтининг ёзган хатини кўриб эдим. Ушанда ҳам «миллатнинг отаси, тараққийпарвар» деган гаплар бор эди...

— Нима дегани у?

Ҳакимжон бу бемаъни саволга жавоб бермасликни эп кўрди. Шу учун калтагина қилиб:

— Ўзим ҳам билмайман, — деб қўяқолди.

— Ишқилиб, бизни Абдисаматга тенглаштирибди дегин. Мирёқубдан келган оқибат шу бўлибди-да...

Мингбошининг юзида ёш болаларнинг аразлаши сингари бир нарса

бориди. Ҳақимжон муни дарров пайқади. У аввал билинар-билимас қилиб кулди; кейин, овозида бир нави эрмак асарини босолмагани ҳолда, мингбошига «насиҳат» қилган бўлди:

— Йўқ, хўжайин, ундай деманг. Мирёқуб акамнинг сиздан бошқа ҳеч кими йўқ. Сизга ҳечқачон игнадай бир ёмонликни раво кўрмайди.

— Мен раво кўраманми бўлмаса? — деди мингбоши.

Шу топда унинг кўнглидан «менинг кимим бор ундан бошқа» деган аламлик бир фикр ўтди. Мингбоши бу оғир суҳбатни ёпмоқчи эди, шу учун дарров сўзни бошқа томонга бурди:

— Хўш, болалар келишдими?

— Йўқ, хўжайин.

— Нима, нима? Шу вақтгача келмайдимми? Қумариқ қанчалик йўл экан? Хуфтонда одам жўнатган эдик.

— Билмадим, хўжайин.

Худди шу пайтда янги йигитлардан бири арвоқ отни оқ кўпукка тушуриб чопганича етиб келди. Дарвозани очгунча бўлмай отдан ўзини ташлаб — ранги ўчган ва ҳаллослагани ҳолда — мингбошининг қаршисига келиб тўхтади.

— Нима гап? Мунча ҳовлиқдинг?

— Иш ёмон, хўжайин. Иш ёмон...

Йигит сўзлай олмасиди.

— Утур, дамнингни ростла! Битта-битта гапир!

Мингбоши ўзи ҳам икки қулоғини диккайтирди. Йигитга бир пиёла чой бердилар, ичди, нафасини ростлади. Сўнгра бирин-бирин сўзлаб берди.

* * *

Мингбошининг кечаси жўнатган икки йигити бу қишлоқдан чиқмай туриб, у қишлоқда яна тўпаланг бошланди. Тўпалангни қамоқда ётган Ёдгорхўжанинг барзангидай икки ўғли билан нариги — калтакланган Умарали бойнинг бир ўғли бошлайдилар; кейинги бойваччанинг қўлида кичкинагина, оппоқ «Смет-виссон» тўппончаси бўлади. Булар аввал Ёдгорхўжани қамоқдан қутқариб, кейин Умаралибойни калтаклаганларнинг бошлиғи ҳисобланган Маматурдини отиб ўлдурмоқчи бўладилар. Маматурди ўзи Умарали бойга йигирма йил қарол бўлган киши.

Тўхтасин бойвачча қўлидаги оппоқ тўппончаси ялтираб қоронғида гузар олдидан ўтаркан, овозини бемалол қўйиб юбориб:

— Ўз хўжайинига, нон-тузини ичган кишига қўл кўтарган одам қандай одам бўлади? — деб сўзланади. — Ундай одамни тирик қўйиш ярамайди. Уни тирик қўйсақ бошқалар ҳам шунга эргашадиган бўлади.

Ака-ука бойваччалар ҳам бу фикрни маъқул топадилар ва мардларча қадам қўйиб, гузар олдидан мачитга томон ўтдилар. Бу вақтда гузарда оқ аланга қилишиб ўтурган бир-икки йигит дарров бориб, эшитган гапларини Маматурдига айтади. Маматурди қора синчалоғи билан ўнг қулоғини бир кавлаб олгач, жулдур дўпписини елкасига ташлаб уйдан чиқади: бироздан сўнг улар ҳам беш-ўн киши бўлишиб, кўприк олдида — боққол дўконининг айвончасига тўпланадилар. Бу орада биринчи қор қўшунининг илғорлари ерга етиб келиб бир-бир қатор тизила бошлайдилар. Аччиқ изгирин чилдирмасини қўлига олиб гижбангни қизитади...

— Мен ҳеч кимга тегмоқчи эмасман, — дейди Маматурди. — Мачитда гап бошлаган ким бўлди? Ушалар! Ўзлари «хотинталоқ» деб сўкмаса биз қўл кўтармас эдик.

— Ҳа, албатта, — дейди йигитлар.

— Биз энди ҳам қўл кўтармаймиз. Қўл кўтариб келсалар, албатта, жон борича тортишамиз.

Пакана Тўхташ кўпчилик фикрига қўшулмайди:

— Улар қўл кўтаргандан кейин қўл кўтарсақ кеч қоламиз, оғайнилар! — дейди у. — Орқаларидан қувиб бориб бирданига солдирмасак бўлмайди! Ҳа! Эрали семизнинг жувозкаш боласи Тўхтамишнинг фикрини қувватлайди: — Босдиргандан босган яхши, албатта!

— Йўқ, сенлар тушунмайсан, — дейди Маматурди. — «Оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг ўғли гапирсин» деган гап бор. Ким кучлик? Пули бор кучлик! Подишолик, амалдор, ярим подишолик — ҳаммаси пули борнинг оғзига қарайди.

— «Пули борнинг гапи ўнг, пули йўқнинг гапи тўнг» — дейди яна биттаси.

— Ҳа, баракалла. Биз олдин қўл кўтарсак, бу номард амалдорларнинг бутун қишлоқни отув қилишдан ҳам тоймайди. Узлари бирнима деб келишса биз ўшанга яраша муомила қилайлик.

— Ҳа, ҳа, тўғри, — дейди қишлоқ йигитлари.

Бироз ўйлагандан кейин, Маматурди, бошини кўтаради:

— Менга қара, болалар! Унинг қасди менда. Мен ўзим олишаман. Сенлар аралашмасанг ҳам бўлади. Сенларда қасди йўқ.

Йигитлар ҳаммаси бир оғиздан:

— Йўқ! — деб қичқиради. — Биз сенга қўл тегиздирмаймиз!

Бу орада учала бойвачча қамоқдаги «бечора»ни қутқариб олиш учун қанча зўр бериб, ҳеч нарса чиқаролмайдилар. Мингбошининг синоқта йигити қаттиқ туради, милтиқ қўндоғини ўз кўксига қадаб туриб қичқиради:

— Яқин келганни отаман! Мингбошидан буйруқ келгунча ҳеч кимни яқин келтирмайман.

Унинг ёнидаги йигитда ҳам ов милтиғи бўлганидан бой болалари қўрқадилар: тўппончани қўйнига солиб қўйиб, қаҳрамон бойвачча, аччиқ-аччиқ сўкунади; шу билан улар учови тез-тез қадам қўйиб мачитдан чиқиб кетадилар. Мачитнинг чап биқинидаги тор кўча билан талага чиқиб, ундан сув бўйлаб, тўппа-тўғри Маматурдининг уйига борадилар. У ерда Маматурди бўлмаганлигидан, «бирор жойда беркиниб ётгандир» деб уйнинг ҳар томонини қидира бошлайдилар. Маматурдининг гангиб қолган хотини — «кўчага чиқиб кетди. Гузардадир, фалон» деса ҳам — қулоқ солмайдилар. Хотин бечора, бойваччаниннг қўлида оппоқ тўппончани кўргандан кейин, қўрқиб кўчага чиқади ва овозининг борица бақариб «дод» солмакка бошлайди.

Хотинининг фарёдини эшитгандан кейин, Маматурди ишнинг нималигини дарров пайқаб йигитлар билан бирга ўз уйига қараб югурди. «Ҳой, ҳой! Ҳой, ҳой! Бу нима гап?» деб эшикдан кирган ҳамон бойвачча — айвон олдидан югуриб келиб — унга қарата бир ўқ узади; ўқ Маматурдининг чап елкасига тегиб уни ярадор қилади; у ёқдан пакана Тўхташ етиб келиб калтагина бир таёқ билан бойваччаниннг қўлига уради, тўппонча икки-уч қадам нарига бориб тушади; нариги икки бойвачча буларга қараб тош отишга киришадилар. Шундай қилиб, икки орада яна уруш бошланиб, натижада ака-ука бойваччаларнинг бири ўлади; бири озроқ калтак егандан кейин қочиб қутулади; тўппончали бойвачча эса тўппончасидан воз кечиб қоронғида бир жойга беркинади. Қон кўп кетганлигидан Маматурди ҳам йиқилиб қолади. Унинг хотини эрта қачон ўзидан кетган бўлади.

Мачитда эса ҳужранинг дарпардасини ағдариб ташқарига чиққан Ёдгор-хўжа икки йигитга сўз бермай кетмоқчи бўлади; йигитлар қор билан намланган ерда — у билан анча олишгандан кейин, қўл-оёғини боғлаб, яна ҳужрага киритиб қўядилар. Шундан кейин, икки йигит етиб бориб мингбошининг буйруғини эшитдиради. Бой, қўл-оёғи бўшалгандан кейин, йигитларни масхара қилиб кулади; жуда бўлмағур сўзлар билан ҳақорат қилиб сўқади; «ҳаммангизни отдириб юбормасам номимни бошқа қўяман!» деб қичқиради. Йигитлар индамай тураберадилар. Фақат енгилгина кулуб қўядилар. Янги йигитлардан бири қаттиқроқ кулуб юборганидан кейин, бой туриб унга ёпишади — урмоқ қасдида бўлса керак. Шундан кейин, синоқта йигитнинг манъ қилганига қарамасдан, мингбошининг янги йигитлари унинг ўзини анчагина калтаклаб ташлайдилар.

Бутун шу ҳангомалар бўлган вақтда қишлоқнинг бир амин ва икки элликбошисидан ҳеч бири кўринмайди: улар мингбоши кетар-кетмас уйларига кириб яширинган бўладилар...

* * *

Мингбоши бутунлай гангиб қолди. Нима қилишини билмайди. Кимдан маслаҳат сўрашга ҳайрон бўлади. Шу тирранча Ҳакимжондан маслаҳат сўрайберса,

у нима хаёлларга боради? Ҳолбўки, бу Қумариқ воқеаси уни икки ўт ўртасига ташлаб қўйди: бир томонда — ҳақлиги очиқ кўриниб турган фуқаро, халқ; бир томонда — пули кўп, обрўйи катта бойлар. Мингбошининг ўзи учун, шу топда, фуқаро кўркунч эмас; мингбоши нима деса, йўқ демайди фуқаро. Бойлар бўлса — на фуқарони бир чақага олади (муниси-ку майли-я!), на мингбошини (мана мунисига чидаб бўлмайди!) Очиқдан-очиқ сўкади, ҳақорат қилади, халқ олдида «сени у қилдим, бу қилдим!» деб бақиради. Мингбошига қолса иккала бойни Сибирга жўналарди. Лекин бу — бўладиган иш эмас, фуқаро қанча ҳақли бўлганда ҳам шаҳардаги катталар — пули борнинг тарафини олади; унга озор бердирмайди. Энди, мундан кейин, бойлар ҳам тек турмайди: бор-йўғини адвокатга бериб каттакон аризаларни ёздиради; қатта ноийбга, уезд ҳоқимига, ярим подишогача ариза беради. Ишқилиб, мингбошининг бошини емай қўймайди... Қани энди Мирёқуб бўлса! Албатта бир тадбирини қиларди. Қўймасди.

«Аттанг: — дейди мингбоши ўз-ўзига. — Қишлоқ одамлари чакки қилибди. Кечанинг ўзида иккала бойни ўлдириб юборишса яхши бўларди. Айб менга тушмасиди, чунки, у ерда йўқ эдим. Жуда соз бўлариди. Аттанг, аттанг...»

Нима қилишини билмасдан ичкарига кириб, ташқарига чиқиб, ховлига ўтиб, кўчада айланиб, кеч киргунча хаёл суриб юрди. Кеч кайридан кейин Зебининг ёнига кириб — кечки овқат билан бирга — бир шиша ароқни ичиб олди. Сўнгра тўшакка ёнбошлаб ўзининг хунук ва кўпол овози билан турли-туман, алмойилалжойи ашулаларни айтишга бошлади...

Учала хотин даҳлиз эшиги олдида тўхташиб ашула эшитар ва ағанаб-ағанаб кулардилар. Фақат биргина Пошшахоннинг кўзларида, Зебининг тўйдан бурун бўлгани сингари, ўткур бир жиддият кўрунарди. Бу жиддият ичдаги оғир изтиробларнинг кўзларда акс этган кўлагалари эди. Унинг шу топдаги кўзларига тикилиб қараган киши кўрқиб кетади. Фақат, ҳар бири ўз кунини ўзича кўраётган кундошлар у кўзларнинг кўркунч ифодаларидан беҳабар... «У — енган, ютган, ошиғи олчи келган, деганини бўлдурган кундош эмасми? Нима ғами бўлсин?...» — Кундошлар шундай ўйлайди.

Лекин ҳақиқатда...

Ҳақиқатда эса мингбоши хотинлари орасида энг жонли ва энг эслиги бўлган бу жувон, Султонга қарши очган курашининг натижасидан норози эди. Зеби келмасдан бурун қандай зўр бериб ўйлаган бўлса, энди ундан кўпроқ хаёл суради. Унинг хаёли дарёлардай, бу жувонни аллақайларга оқизиб олиб кетади. Ушлаб бўлса экан хаёлларнинг учини!

«Нима бўлди? Зебихонни келтирдик; қанча қийинчиликлардан сўнг унинг қайсарлигини синдириб, кўзидай ювош ва мулойим қилиб, мингбошига топширдик. Мингбоши энди ундан хурсанд; Зебихоннинг ҳам хафа бўлгани маълум эмас.

Нега хафа бўлсин? Мингбоши ўзи қари бўлса ҳам қуввати жойида; у ўзи бир хотинга қаноат қиладиган бўлса, хотин киши албатта қаноат қилади. Ундан кейин, «ёш хотин қари эркакни яшартиради» деган гаплар бор; қариганда уйланадиган эркаклар шу ҳикматга амал қилар эмиш. Мингбошига тегмагани билан Зебихоннинг бахти кулармиди? Маълум эмас. Мингбоши қари бўлса ҳам унинг ўрнига мутлоқ ёш бир йигит келишига ким кафил бўларди дейсиз? Зебихоннинг отаси қизининг нозига қарайдиган кишими? Йўқ, асло йўқ! Мингбоши билан оралари тузалгандан кейин, мун Зебихоннинг ўзи ҳам иқрор қилмадимми? Бир куни кундошларини нима деди у? «Ов, — деди, — қиз боланинг пешонаси қурсин! Ўзи хоҳлаб эрга тегармиди? Мени отам шу қари одамга берди деб койийман; мунга бермаса кимга берарди? Ўзим суйган йигитга берармиди, қалай? Тантилиги тутиб кетганда эшонбобога бериб юборарди... У мундан бешбаттар!» Хўш, мингбошининг ўзи, одамлар айтгандай, жуда хунук ва бадбашара одамми? Албатта, кўп эркаклардан хунукроқ... Улгудай кўпол... Аммо-лекин, дунёда ундан хунук, ундан кўпол эркаклар ҳам борку! Мунга бермасалар, ўшлардан бирига ҳам бермас эдилар, деб ким айта олади? Ҳеч ким!»

Пошшахоннинг ўтқир ўйи, ўргимчак тўридай, ҳар томонга ёйилиб миясини ғовлатади. Тинчлик йўқ у ўйлардан!

«Султонхоннинг ўрнини Зебихон эгаллади. Мингбоши Зебихоннинг уйида бутунлай қапа тикиб олди. У уйдан гоҳ ёш келиннинг қувноқ ва болаларча кулу-

ши, гоҳ қари куёвнинг хурсанд қийқиришлари, гоҳ бўлса янги қайлиқнинг йўрға зарбли дутори билан ширин ва ширалик овози, гоҳ бўлса янги келтирилган грамофонда Нетайхоннинг қичиқ яллалари эшитилади... Ана турмуш! Ана куёвқайлиқ! Пошшахон билан Султонхон қайлиқ бўлибдими? Зебихонга элчи қўйиб юрулган вақтларда мингбоши бир сўз деган эмасмиди: «Шуни қўлга келтирсам бор-йўғимни тутаман. Бор-йўғим шуники бўлади. Биттагина бола туғиб берса меросхўрим ўша бўлади. Бошқаларга ҳеч нарса йўқ!» Яқинда ҳам Ҳакимжонга айтган эмиш: «Мен энди топдим бахтимни. Ҳамма, йўғим шуники. Бошқаларга беш-тўрт таноб ерни тириклигимда ўтказиб бериб, қолган давлатимни батамом шунга қолдираман». Мингбошининг катта давлатидан катта мерос кутгани учунгина қорақўз Мирёқуб Пошшахонни кучоғига олган эмасмиди? Орада ваъда беришлар бўлган эмасми? Мирёқубдай қора ва чиройли кўзли, танижони соғ, ўзи бардам, айшу ишратни ҳамма вақт ширин суҳбат билан бошлайдиган, озода ва ширин сўзли эркакни қайдан топиб бўлади? Мингбошининг ҳамма давлати қолмаганда ҳам кўпроқ қисми Пошшахонга қолганда, Мирёқуб яна кучоғини очиб келардику-я!.. Бир ўрус хотин билан аллақадёққа кетган эмиш. Бу эркак халқи шунақа итмижоз бўлади. Биттага илиқса, эргашиб кета беради... Майли, ўйнаб келади. Мингбошининг катта давлати тинч қўяди дейсизми?»

Пошшахоннинг кучлик ўйлари шамолдай учади, баланд-пастни айланади. Қани энди, уларни тутиб бўлса!

«Мирёқубга ваъда қилинган катта давлат яқин ўртада Зебихонга тегатурганга ўхшайди. Мингбоши, ахир, ҳамма хотинларидан қари... Сўнг вақтларда ароққа ёмон берилди. Бу хилда ичаберса бирда бўлмаса, бирда юраги куйиб ўлади. Улуми ҳам яқин энди унинг! Юрт бесаранжом... Мингбошига эмас, унинг каттароғига ҳам сўз бермайди. Қумариқдаги тўпаланг мингбошининг ошига заҳар қотиб қўйди; ўтурад жойини тополмайди. Мингбоши, шу кетишда, ўлмаганда ҳам ё бекор бўлади, ё бошқа. Аччиғи келса «вайёна»га кетиб қолади. Бордию, бир кун эрта билан мингбоши жон таслим қилди. Давлат нима бўлади? Давлати қурсин! Ҳаммани еб адо қиладиганга ўхшайди. Илгари тўрт киши ўртасидайди, энди беш киши ўртасига тушади. Илгари ҳеч бўлмаса, ҳар кимга ўз ҳиссаси тушади, деган умид борида; энди уч хотинга бир ҳовучдан ер, қолган ҳаммаси Зебихонга. Дунёда ўз оёғига ўзи, болта чопадиган аҳмоқ ҳам бўладими?»

Ойнага қарайди Пошшахон: «мана, мана ўша аҳмоқ» дейди; йиғлашга ҳозирланган хўрсиниш овози билан қаҳқаҳа солиб кулади.

Пошшахоннинг жаҳлига теккан яна бир нарса: Султонхоннинг бепарволиги! Шу бепарволик, шу ўйнаб-кулуб юришлар Пошшахонни сил қилади, сил!

«Нима бўлди бу жувонга! Эртадан-кечгача кундошлари билан ўйнашади, гапирди, ашула қилади, кулади, кулдуради, тегишади, ҳазил қилади, қитиқлайди, қочади, қувлайди, қувлашади. Қор ёққандан бери қишлоқнинг ярим хотин-қизлари билан қор отишиб чиқди... Учта билан «қор хати» ўйнаб ютди... Нима бало бўлди бу жувонга! Кеч қирса, хуфтондаёқ ўз уйига чекилиб эшикни ичидан беркитиб олади: тэнг отгунча довидараги йўқ бўлиб сингиб кетади... Энг ашаддий душмани Зебихон эди; энг яқин ўртоғи — Зебихон бўлиб қолди. Иккаласи сирдош, маҳрам...»

Бир замон Султонхоннинг бошидан ўтган уйқусиз кечалар энди Пошшахоннинг кўзини юмдурмайди. Ҳар кун шомдан тортиб азонгача ётган жойида у ёқ-бу ёққа ағанаб, ўй ўйлайди. Кўп ўйлаш натижасида, Султонхон бир пайтлар ўз қарорини берганидек, энди Пошшахон ҳам ўзининг маълум қарорини бериб дарҳол ишга киришган эди: «Энди бир ўқ билан икки қушни ағдариш керак!»

* * *

Пошшахоннинг қарори қандай қўрқунч бўлса, унинг бажарилиши шу қадар осон ва тез бўлди: боққолдан яширинча олдирилган кучала кичкинагина декада эртадан-кечгача қайнади; эрталаб унинг суви бир чойнакка солиниб, Зебихоннинг уйига олиб кирилишига мўлжалланди... Бу вақтда мингбошининг қолган уччала хотини, Дадабой боққолнинг катта қизиникига зиёфатга чиқиб кетган эдилар. Мингбоши эса шошилиш суратда шаҳарга чақирилган ва яшириб

бўлмаслик даражада бесаранжомлик ва талваса кўрсатгани ҳолда, эрталаб жўнаб кетганди. Пошшахоннинг уйида аллақандай бир қариндоши ўтурганлигидан кундошлари уни қистамаган эдилар. Хадичахон келиб уни ташқарига чақириб олган ва «— меҳмонингизни жўнатгандан кейин чиқинг. Кечгача ўйнашиб ўтурамиз! — деганиди.

Шундай қилиб, ўзи ёлғиз қолган Пошшахон, бемалол Зебининг уйига кирди... Токчада бир кичкина чойнақда «табаррук» сув бориди; у сувга, Раззоқ сўфининг илтимоси билан, эшоннинг ўзи дуо ўқиб дам солган; уни ичгандан сўнг тез фурсатда Зеби ҳомиладор бўлиб бола туғуши керак эди. Чойнақдаги «табаррук» сувни ҳўл обризга тўкиб ташлаб, ўрнига ўз чойнақидаги сувни тўлдурди. Тамом! «Зеби кечкурун чиқиб сувдан ичади-да, тил тортмай ўлади! Ундан кейин кундошини ўлдурган, албатта, Султонхон бўлади. Тўртинчи хотиннинг учинчидан бошқа кундоши бўладими? Муни, ёш бола ҳам билади...»

Уйдан тўппа-тўғри боққолнинг қизиникига чиқди. Анчагина кундошлари ва ўртоқлари билан гаплашиб, ўйнашиб, кулушиб ўтурди. Ўзи заҳар бераётган кундошини бир қучоқлаб ўпди... Зебининг ўпишлари иссиқ ва астойдил бўлса ҳам, Пошшахон, негадир, ҳалитдан уни ўлукнинг совуган лабларидан олгандай бўлар ва, нишаб сувга тегиб турган майса учидай, енгилгина қалтирарди. Қаҳ-қаҳалар билан дунёни бошига кўтарган вақтларида ҳам, ўз қўлининг беихтиёр кўкрагига бориб қолганини пайқар; аллақандай совуқ бир туман парчасининг кўкрагида ивирсиб, у ер-бу ерга қадалиб юрганини сезарди. Шу қадалган нарсани чиқариб юбормоқ учун ўзини зўрлаб бўлса ҳам бир-икки марта қаттиқ-қаттиқ йўталади. Фақат бу йўтал унинг оғзидан эмас, аллақандай етти ёт — беғоналарнинг оғзидан чиқди; бу йўтал унинг оғзидан орият шу қадар очиқ эдики, йўталдан сўнг Пошшахон яна кўксини ғижимлашга мажбур бўлди.

— Нима бўлди, жоним, сизга? Шамоллаб-нетиб қолдингизми? — деб сўради Зеби.

Зебининг шу меҳрибон, шу содда, шу болаларча маъсум сўзларида самимиятдан бошқа ҳеч қандай маъни бўлмаса-да, Пошшахон унда қуйидаги сўзларни ўқуди: «Бир мени ўлдурганинг билан мақсадингга етармидинг? Бекор менинг ёш жонимни жувонмарг қилганинг қолади!»

Шундан кейин, ҳалиги туман парчаси кўкрак теграсида от қўйиб чопқилай бошлади. Бутун аъзо-баданида Ёлмоғуз кампирнинг муздак совуқ қўллари ўрмалагандай бўлди. Ёш жувоннинг ранги ўчди.

Кундошлари унинг теграсини олдилар:

— Нима бўлди, Пошшахон, сизга?

— Совуқ олдирибман шекилли...

— Чиқиб ётинг бўлмаса.

Овқатга ҳам қарамасдан уйига чиқиб кетди. Шу бўйича эртаси кунни ҳам бошини кўтаролмади...

XVIII

— Акбарали, сен шундай бир иш қилибсанки, — деди нойиб тўра, — энди мундан нари мен сени ҳимоя қилолмасман.

Мингбоши нима дейишини билолмасдан ерга қараб жимгина ўтирарди.

Нойиб тўра давом этди:

— Иккала бой бир бўлиб энг яхши адвокатга икки қулоч ариза ёздиришиб, тўппа-тўғри ҳоким тўрага тутибдилар. Ҳоким тўра телефон берди, мендан бироз койиди. Энди бугун ўша аризани менга чиқариб мендан маълумот сўрабди. Аризани кўрдим. Емон нарсалар бор унда... Сени энди ҳеч ким ҳимоя қилолмас деб кўрқаман...

Мингбоши беихтиёр бошини кўтариб нойиб тўрага қаради; сўнгра яна бурунгидан кўра пастроқ энгашиб амиркон этигининг букулган болдирларига тикилди.

Нойиб давом этди:

— Ҳозир, сен келмасдан бироз бурун, бир одамни Қумариққа юбордим. Участка пристави ҳам ўша ерда. Мачитда икки бойга қарши мушт кўтариб чиққанларнинг ҳаммасини қамоққа олади. Бошқа чора йўқ. Имом домлага бизнинг номимиздан раҳмат айтишга буюрдим. Жуда яхши сўз қилган дейдилар.

Мингбоши чидаёлмади:

— Тақсир тўра, мен ҳайронман: ҳалиги қамоққа олинадиганларда заррача гуноҳ йуқ-ку. Бу қандай бўлади? Агар ўзингиз ўша ерда бўлсангиз, у иккала бойни отардингиз...

— Биладан, — деди нойиб, — жуда яхши биладан. Унақа мингта аризадан сенинг бир оғиз сўзингга кўпроқ эътибор қиламан. Бойларнинг қутургани рост; суриштириб кўрдим. Улар ўз қилмишларининг жазосини тортганлар...

Мингбоши дадилланди:

— Ундай бўлса мундай адолатлик подишо вақтида очиқдан-очиқ ноҳақлик қилишга қандай йўл қўйилади?

Нойиб кулди:

— Соддасан, Акбарали! Подишолик ҳамма вақт юртнинг обрўлик одамларини ҳимоя қилади. Обрў давлат билан топилади, муни биласан. Ундан кейин қишлоқ одамларининг шунақа ўзбошимча ҳаракатларига йўл қўйиб берсак, оз вақт ичида қишлоқлардан қўл ювушимиз керак бўлади. Сен хомсан сиёсатга...

— Мен бир оми одамман, — деди мингбоши, — сиёсатингизни билмайман. Қўлимдан келганича подишоликка хизмат қилиб келдим. Шунча замон қилган хизматимни назарга олмасмикин?

— Мен ҳам шуни ўйлайман. Акбар, сен ҳозирча боравер. Мен ҳоким тўранинг олдида сени оз бўлса ҳам ҳимоя қилиб кўраман. Бўлмаса, сенинг ўрнингга бошқа одам қўярмиз. Давлатинг катта, еб ётаберасан. Ўзинг ҳам қариб қолдинг.

— Майли, тақсир, — деди мингбоши, бироз енгил тортиб, — амалдан туширсангиз, майли. Қариган вақтимда сўроқ бериб юришга нафсим кўнмайди...

— Менга қолса сенга тегмас эдим, Акбар. Иш ҳоким тўрада. Ҳоким тўрани йўлга солиш қийин бўлади, унга бир нарса дегани мен кўрқаман... чунки, иш жуда хунук. Хайр, борабер, иложи бўлса ўша иккала кўппак билан ўзинг битиш. Балки, аризининг беоқибат қолдиришини сўраб ариза берарлар. Мирёқуб бўлсайди, сенга осон бўларди...

— Нимасини айтасиз, тўра, бошим қотиб қолди.

Шу билан, мингбоши кўнгли бузулиб маҳкамадан чиқди. Мингбошилиқдан бекор қилсалар унча қайғирмас эди, мунга ўз нафсини бир иш қилиб кўндуриб оларди. Лекин «Акбарали мингбоши амалидан бекор бўлибди» деган хунук гапни, ҳалиги икки бой билан Абдисамат каптарларнинг қанотига илиб, шамолнинг қўлтуғига қистириб, ёмғирнинг томчисига жойлаб, булутнинг қўйнига солиб учуради; ҳар бир учган қарға шуни айтиб қағиллайди; шу билан икки кун ичида у шумли хабар ер юзини айланиб Маккатиллогача етиб боради. У ерда, мингбошининг эски кушандаси Насриддин бақироқ Каъбайи шарифнинг баланд томига чиқиб араб тилида айюҳаннос тартади... Ундан кўра ўлгани яхши эмасми?

Зуннун билан бирга, нойиб тўранинг уйи олдидаги пастгина скамейкага ўтурдилар.

— Мен ҳам эшитдим, ота, хунук гап бўлибди, — деди Зуннун.

— Ёмон бўлди бу иш, шу сабабдан мен сенинг ёнингга келдим. Яқинда Мирёқуб акангдан хат келиб эди, «баъзи бир нозик ишларни Зуннун билан гаплашинглар; у нойиб тўранинг бекасига айтиб тўғрилайди» деган экан. Шунга келиб эдим.

— Жоним билан, ота! Мирёқуб акам айтмаса ҳам қилиб бераман. Бемалол буюра беринг.

— Ҳамма гап ҳоким тўрада, дейди. Ҳайронман. Бека билан гаплашгинчи, нима маслаҳат берар экан.

— Сиз эски шаҳарга тушиб кечгача бир айланиб келинг. Мен бека билан гаплашиб қўяман. Кеч пайтида жувобини айтаман. Шунга қараб иш қиласиз.

Мингбоши ўша кунни зўрға ўтказди. Намозгар бўлмасдан туриб Зуннуннинг олдида эди.

— Катта пул керак эмиш, — деди Зуннун бирданига.

Мингбоши ҳам, устидан тоғ тушгандай, енгил нафас олди.

— Пул билан битадиган бўлса майли. Пул топилади.

Мингбошининг енгил нафас олганини кўриб Зунун ҳам очила тушди; унинг кўзларида бурунги андиша қолмаган эди.

— Бекамиз мундай дейдилар: ҳоким тўранинг хотини билан ўзим гаплашиб кўраман; иш қалтис, бир нарса чиқадими, йўқми — олдиндан айтилмайман. Ҳарқалай бир минг, бир ярим минг пул керак, дейдилар. Ўзимга бўлса, Акбарали қадрдон одам, иш эпланадиган бўлса кейинча бир нарса қилар, дейди... Аммо, дейди, иш жуда нозик; бир нарса чиқариб бўлармикин, йўқмикин — ҳайронман, дейди. Пулни олиб кела берсин; «ётиб қолгунча отиб қолайлик» дейди... Аммо менга ишониб ўзи ҳаракатсиз юрмасин, дейди.

— Қуллуқ, Зуннун, қуллуқ сенга. Бу иш — тузалмайдиганга ўхшайди. Хайр, майли, эрта-индин пулни эплаб олиб келайин. Бир уруниб кўрайлик. Чикса — чиқар, чикмаса отасининг гўрига...

— Ичкарига кирайлик, ота. Битта-яримта чой қилай.

— Йўқ, Зуннун, томоғимдан ҳеч нарса ўтмайди.

Мингбоши Зуннун билан хайрлашмасданоқ ўрнидан туриб кетди. У ердан чиқиб оддий бир майхонага кирди. Бир шиша ароқни, жиндак кабоб билан, ичиб олди. Сўнгра, мияси хамирдай кўпчиб, от устида қийшай-қийшай, орқасида икки йигити билан қишлоққа жўнади...

* * *

Уйдагилар аллақачон ётган эдилар. Довдираганича қоқилиб-йиқилиб, Зебининг уйига кириб борди. Мияси ҳеч нарса олмасиди; шундай бўлса ҳам эртага ё индинга бир иш қилиб лоақал уч минг сўм пул топишга жазм қилди. Мунинг учун ҳеч қандай тадбирдан чекинмаяжак эди.

— Тур, ҳай! — деди Зебига.

Зеби ётган жойидан туриб, фонарни баландлатди.

— Дастархонни ёз! Егулик нарсанг борми?

— Ҳа, косада ош бор.

— Бер бу ёққа.

Зеби эрининг маст эканлигини билса-да, унинг овозидаги бу ғайри-табиий кўрслик ва қаттиқликка ҳайрон бўлди, бошини кўтариб унга тикилди; «ўзимни, бошқами!» дегандай...

— Нимага менга қарайсан? Ё мастмисан, синталоқ? — деди мингбоши.

Зеби индамасдан дастархонни ёйиб ошни кўйди.

— Оч муни! — Мингбоши ёнидан бир шиша ароқ олиб узатди.

— Мен очишни билмайман, — деди Зеби; кўз ёшлари қовоғига келиб чизилган эди.

— Менинг хотиним бўлиб ароқ очишни билмайсанми? — деди мингбоши, ха-холаб кулди. — Урган! Мана, қараб тур! — Шижанинг тагига йўғон шапалоғи билан икки марта урди, пўк сачраб чиқиб шипга тегди, сўнгра у ердан сачраб тоқчадаги катта жомга келиб тушди; «жар-р-ранг...» этди жом.

— Хо-ха-а!.. — деди мингбоши. — Жомларингни жаранглатдим, синталоқ!

Бир-бир кетин пиёлани тўлатиб ичди; енди билан оғзини артди. Сўнгра бир пиёлани чоч қилиб Зебига узатди:

— Ма, ич! Одам бўласан!

— Вой ўлақолай! Ароқ ичаманми? Кўйинг, гапирманг!

— Одам бўласан; дейман! Ол! О-олл!!!

Зеби орқасига чекилиб йиғлаб юборди.

— Кўй, майли, ичмасанг ичма, — деди мингбоши. — Ўзим ичаман!

Бир шижани тамом қилиб ювуқсиз қўли билан ошга чанг солди. Ошнинг ярми бармоқлари орасидан дастархонга, кўрпа-тўшакка, ўзининг билосларига тўқуларди. Зеби доволга суяниб, бу кўрқунч кувёни томоша қиларди...

Мингбоши оғзида тўла ош билан:

«Нетайхон айланай ёдимга тушди-эй...» — деб хиргойи қилди. Ошли оғзи билан бошланган хиргойи томоққа тикилди, мингбоши кўрқиб кетди ва оғзидаги ошни косага пуркаб, яна ошга қўл узатди. Зебининг кўнгли айниди шекилли секингина тисарилиб-тисарилиб даҳлизга чиқди. Даҳлизда бир пиёла совуқ сув ичди. Юраги куйгани босилмади шекилли, яна куймоқчи бўлди. Сув йўқ

эди. Бир қаноти очиқ эшикдан уйга қаради. Мингбоши яна битта шишани очиб пиёлага тўлдираётган эди... Зеби ташқарига чиқиб тоза қор билан қўлини ювди; тоза қорни юзларига суркади, жиндак еди. Анча шамоллаб ва енгиллаб кирган вақтида, мингбоши дастархон ёнига ағанаб учиб қолган эди. Уни кўзғатиб ўтурмасдан, дастархонни секингина йиғиштириб олди-да, бир чеккага бир ёстиқни ташлади; устига бир тўшакчани ёпинди, фонарни пастлатди, шу билан уйқига ётди. Орада қанча ухлагандир, ўзи ҳам билмайди, бесаранжом бир қичқириқ билан уйғонди:

— Сув! Сув! — деб қичқирарди мингбоши.

Зеби уйқусираб келиб, яна фонарни баландлатди. Унгача мингбошининг кўркунч овози яна кўтарилди тушди:

— Синталокни қизи, сув дейман! Сув! Юрагим куйиб кетди... Ениб кетди!.. Сув! Сув!

Зеби шошиб қолди; тез бориб чойнакдаги «табаррук» сувни кўлига олди ва ҳеч нарса ўйлашга фурсат йўқ, дарҳол мингбошига узатди...

Мингбоши чойнакдаги сувни бир шимиришда тамом қилди. Зеби энди унинг тинчиб уйқига кетишини кутарди. Ёнига юмшоқ болишлардан иккитасини қўйди; устига кичкинагина бир-тўшакни ёпди. Мингбоши ҳам тинчиб қолгандай бўлди.

Зебинининг киприклари энди бир-бирига текканда мингбоши бирданига даҳшатли бир ун чиқарди. Урнидан туриб камарларини, тўнларини апил-тапил ечишга бошлади. Зеби бутун бу ҳаракатларни бояги сингари мастлик асарлари деиб ўйлади. Унинг камар ва тўнларини бир-бир олиб қозиққа илди; иккаласи учун солинган жойни тузатди — эрини секингина олиб бориб ётқизмоқчи бўларди...

Мингбошининг кўзлари чаноғидан чиқиб кета бошлади. У энди кўйлакларини йиртиб кўксини, томоқларини тинталай бошлади... Бор кучи билан зўр бериб нафас олишга тиришарди. Сўнгра бўғуқ овоз билан зўрға-зўрға:

— Бўғма, бўғма мени! — деб қичқирди.

Бир-икки қадам босиб доволдаги жавонга суянди; бир нафас тинч қолгач, яна бўғзига қўл узатиб этларини чўзди. Кўксига муштлади. Ундан кейин бир қўлини юқори кўтариб бошига қўйди. Кўзида икки-уч томчи йирик ёш кўрунган эди. Ғалати, ювош, мулойим, беозор ва аянч назар билан Зебига қаради ва иккала қўлини қўйиб юбориб, бошини бир томонга шилқ эта ташлади-да, ўзи ҳам доволга суйкана-суйкана секингина ерга ўтурди; бир нафас ўтургандан кейин, бир тарафга қийшайиб оҳистагина ёнчасига йиқилди ва шу бўйича, қимирламай қолди.

Нафаси ичига тушгани ҳолда доволга орқасини бериб бутун бу фожиани кузатаётган Зеби, бўлган ишни англадимми, йўқми — ҳарҳолда, қиш кунда югурганича кўйлакчан ташқарига чиқди ва ихтиёрсиз фарёд солди.

Кундошлари ҳам бирин-бирин уйғониб чиқдилар ва мингбошининг кенг ичкарасида азонга яқин тўрт хотиннинг азани билдирган йиғи овози кўтарилди.

Улар орасида ўқ отиб мўлжалига тегизолмаган Пошшахон ҳам бориди. Ким билади, мингбошининг ўлимига йиғлайдимми у жувон, ё Мирёқубнинг бевафолигига, ё бўлмаса — ҳайф кетган кучалага...

XIX

Кундошлик орқасида юз берган бу жиноят, замоннинг нозиклиги орқасида, оловга ташланган жиззадек бўлди. Кичкинагина уезд шахрининг кичкина ва тор мияли амалдорлари — ҳаммаси аскардан етишган «азаматлар» келишмаган бу тасодифнинг тўрт чақага арзимаган бу қурбонини замоннинг зўр қахрамони даражасига кўтариб юбордилар. Шу билан, улар янги фатҳ этилган ўлкада ва янгигина бўйинсунган «вахший» халқ орасида жуда яхши ва зийрак сиёсат юргузиб, ўша халқ орасидан шундай эслик ва тадбирлик, тожу-тахтга нисбатан шундай содиқ ва астойдил маъмур етишдирганликларини ўзларидан юқори амалдорларга кўрсатмак истардилар. Буларнинг шунча йиллар зўр бериб зўрға-зўрға етишдирган зийрак давлат одамларини мунақа осонгина (кучала билан) ўлдуриб кета берсалар, ўлкада тутулган сиёсатнинг ва ҳам у сиёсатни амалга оширувчиларнинг бир чақалик обрўси қоладими? Айниқса, ерли халқ ўртаси-

да? Сиёсатнинг обрўсизлиги нима демак? Идора усулининг обрўсизлиги эмасми? Ҳиндистонга қўшни ва дарвоза бўлган бир мустамлакадаги сиёсатга тўккус-тугал обрў таъмин этилган бўлуши керак. Йўқса, натижа ёмон! Қўрқунчли!

Мана шу ваҳима ва ташвишлар билан лиқ тўлиб Тошкентга томон қанот қоққан депешалар (расмий телеграммалар) воқеанинг учинчи кунда, Тошкентдан — Ўлка ҳарбий судининг сайёр ҳайъатини учуриб келди. Сўроқнинг ўзи эса, суднинг етиб келишидан ҳам тез ўтди. «Мундай шошилиш суд уруш майдонларида бўлмаса, бошқа жойда бўлушига ақлим етмайди!» деб, пичинг қилиб гапирди тилмоч...

Бу одам, эскидан бери судларга ишлаб келиб муттаҳамликка гувоҳнома олган қадрдон тулкилардан эмас, негадир четдан, холис кишилар орасидан чақирилган эди. Уни шаҳар одамлари, айниқса, ерли халқ кам танийди. Ниҳояти почтада ишловчи (ўзи ерли халқдан етишиб қолган!) пастроқ бир маъмур...

Аммо закончи... Закунчи — бошқа олам! Бу одам, йўқ, бу зот, Туркистон ўлкасининг қайси бир олис жойида (Закаспийда эмасмикин?) давлат хазинасининг кўпгина пулини еб қўйган аскарый бир тўра. Агар ҳақиқий қонунларга амал қилинганда, уни ё отиш, ё умрлик сургун қилиш шарт эди. Фақат ўзи жуда иссиқ мамлакатда яшаса ҳам бошида қалин-қалин соябонлари бор экан. Улар ўз кишиларини бутунлай кўйдириб ташлашга йўл қўймаганлар. Уларнинг сояларида бу зот аскарый рутубаларидангина ажраб, киссаси кўп ҳам қоқланмасдан, ўлканинг у чеккасидан бу чеккасига «сургун» бўлиб (ўз истаги билан «сургун») келган ва мунда... хусусий закунчилик касбига киришган. Давлатни алдаб ўринлатган киши бошқаларни алдаб ўринлатолмайдими? Тажриба — зўр, давлат — ўзи! Бу одамнинг чўпқатлари жуда кўп! Ўз-ўзини ҳурматлай билган ҳеч бир закунчи томонидан олинмай турган ҳамма «гумонлик ишлар»ни шу киши олади ва кўпинча, ютиб чиқади. Хуллас, мустамлака ўлкасининг нодон ерлилари орасида уезд миқёсига яраша иш кўрадиган, кичкинагина бир Плевако¹...

Маҳаллий терговчининг «тергов протоколи» билан ҳарбий суд прокурорининг айблаш қоғози закунчининг кўлига топширилган вақтда, у бошқа катта бир ишни олиш тўғрисида ўзига ўхшаган бир киши билан гаплашиб ўтурган эди. Ким экан у — «ўзига ўхшаган» киши? Шаҳарда бўлсин, уездда бўлсин уни танимаган одам йўқ; ўзи ерлилардан. Ерли халқ уни — «Обрезқора» деб атайди. Ўрта буйли, қопқора танли, арвоқ, қотма бир киши... Бу закунчи — руслардан чиққан «адвокат» бўлса, Обрезқора — ерли халқлардан чиққан «адвокат»... Қайси бир суд мажлисида «ёлғон гувоҳ»га ҳожат кўрулса — Обрезқора тайёр. Унинг бу хислати ҳам ҳаммага — отнинг қашқасидай — маълум. Катта-катта қозилар, бойлар, обрўлик одамлар шу Обрезқора билан олишиб... ер билан яксон бўлушган! Муни ҳам ҳамма билади. Шу учун ундан ҳамма кўрқади... «Бу Обрезқора босма² қилишдан ҳам тоймайди» деб гапиршади шаҳар одамлари.

Шундай азиз бир чўпқат, «хизмат ҳақи» беш минг сўмларга етиб борадиган бир «иш» топиб келиб, шу тўғрида қаймоқлашиб ўтирганда аллақандай ҳарбий одамнинг бефойда ишига вақт сарф қилиш — закунчига анча оғир келди. Келган қоғозларга устангина бир кўз югуртириб олдида, бир чеккага ташлаб қўйди. Улар, ўз мундарижаларида зикр этилган шахслар сингари, то сўроқ кунигача — йўқланмасдан ва эсга олинмасдан — ташландиқ ҳолда қолиб кетдилар. Сўроқ кунигача закунчи уларни хотирлаб қўйишга ҳам фурсат тополмади. Кичкина шаҳарнинг кичкина Плевакосида иккитагина қоғозни кўриб чиқишга фурсат топилайдими? Вокзал қаршисидаги кўчада бир салқин така бор; уни, эртадан-кечгача шунда ўтуриб Обрезқора билан қимор ўйнайди дейдилар. Демак, фурсат эмас, ҳафсаласи бўлмаган. Арзийдиган иш бўлса ҳафсала ҳам топилар-куя!..

Сўроқ куни эрта билан ҳалиги икки «етимчани» топиб олди ва нонушта чоғида алланечук бир ихлоссизлик билан тезгина кўриб чиқди. Бу иш шу қадар тез бажарилдики, нонушта дастархонига закунчи келиб ўтурмасдан буруноқ қўйилган бир стакан чой, иккала қоғоз ўқуб чиқилгандан кейин ҳам совуниб етмаган эди; шу учун унинг совунишини яна бироз кутушга тўғри келди. Иккала

¹ Русияда инқилобдан бурун донғи чиққан адвокат.

² Босмачилик, бандитлик.

қоғознинг мазмуни ҳам закунчига худди гўдаклар фалсафасидек туюлди. Қоғозларни ўқиб туриб ҳамда уларни ўқиб бўлгандан кейин адвокатнинг чўзиқ юзларига бир кулгу ёйилди; унинг мошбиринч мўйловларини икки томонга кериб юборган бу кулушда, чинакам отанинг боладан кулганига ўхшаган бир нарса борида...

Аммо протоколга совуқ қарашда фақат закунчинигина айблаш мумкин. Ёзув машинаси бўлмаган терговчи маҳкамасининг мирзаси бечора, протоколни жуда зўр диққат ва ҳафсала билан кўчирган. Ори, рост, ерли халқнинг номларини ёзишда у ҳам чаласавод болаларнинг ишини қилади, яъни «Акбарали» деган сўзни бир жойда «Умарали», яна бир жойда «Амир ўғли», яна бир жойда «Қамбар вали» деб юборади... Зотан бунинг нима аҳамияти ҳам бор? Тил келмаган нарсага қалам қандай келсин? «Акбар» бўлди нима, «Қамбар» бўлди нима — барибир эмасми? Бир сартнинг номи!

Инсоф қилиш керак: протокол ниҳоятда чиройлик хат билан ёзилган. Қоғоз бетида худди поезднинг изларидай теп-текис кетади. Ҳаммадан ҳам «д» ва «б» ҳарфларини кўринг! Ҳайрон қоласиз! Қаерда «б» учраса қуйруғи чапга қайрилган; қаерда «д» учраса қуйруғи ўнгга қайрилган. Икковининг ҳам қуйруғи баландда; икковининг ҳам қуйруғи, кулча бўлган илондай, буралиб-буралиб ётади! Протокол эмас, томоша! Томоша!..

Унда мана бу нарсалар бор:

Бўлиб ўтган воқеа, ўлдирилганнинг кимлиги, унинг Русия давлатига садоқат билан қилган кўп йиллик хизматлари, идора ишларида кўрсатган зийраклиги ва усталиги батафсил баён қилинади: ўлдирувчи аёлнинг кимлиги эса бир неча оғиз сўз билан айтиб ўтилади. Гувоҳлар (мингбошининг уч хотини) бир оғиздан ўзларининг аралашмаганларини сўзлаб — «Зебинисахондан бошқа ҳеч ким қилмайди» дейдилар. Холис тариқасида сўралган кўни-қўшнилари бундай дейдилар: «Мингбошининг бошқа хотинлари кўниб қолган эдилар; Зебинисахон бўлса анчагача мингбошини хафа қилиб, хотин бўлгуси келмай, ўзини касалликка солиб юрди. Сўнг вақтларда мингбоши билан умр қилишга кўнгандек бўлиб эди; бир неча кун яхшигина яшадилар. Бу кейинги юмшоқ муомила-лар, бизнинг фикримизча, кўзбўяш учун қилинган бўлса керак. Энди билсак, қиз ўлгурнинг ғарази бошқа экан...» Мингбошининг иккинчи хотини Пошшахон ўша воқеадан бир кун бурун, шамол олдириб қўйиб, нотоб ётган экан; терговни унинг ётган ерида ўтказишга мажбурият кўрулган.

Айбдорнинг ўзига берилган саволлар ва унинг жавоблари шундай зўр протоколда ҳаммадан оз жой олади. Шу қадар озки, мирзанинг қалам учини сиёҳга ботириб ўтиришига арзимаёди. Терговчи бечора шунга ҳам умр сарф қилган-да, шўрлик!

Бор-йўғи иккита савол, иккита жавоб. Саволлар калта-калта, жавоб ундан ҳам калта:

- Мингбошига сувни ким берди?
- Мен бердим.
- Демак, мингбошини ўлдирган — сиз?
- Йўқ...

«Айблаш қоғози» эса протоколдан бир ютим, яъни шу қадар калта! Унда: протоколдаги маълумотнинг хулосаси; мингбошининг зийраклиги ва тадбиркорлигига оид катта-катта, лекин кучлик ва ҳайбатлик иборалар. Сўнгра талаб: «Фалончи фалон модда билан фалон жазога мустаҳиқдир». Хуллас, қон ҳиди!..

Суд мажлисига ярим соат қолганда закунчи келди. Суд бўладиган бинонинг боқчасида тикка туриб айбдор билан гаплашди. Бу гаплашув ҳам калтагина савол-жавобдан иборат бўлди. Бу дафъа саволларнинг адади иккидан бешга чиқди:

- Мингбошига сувни ким берди?
- Мен бердим.
- Сув чойнакда экан; чойнак кимники эди?
- Меники эди.
- Ичида қандай сув борлигини билармингиз?
- Билардим.
- Чойнакдаги сув заҳарлик экан; демак эрингизга заҳарни сиз бергансиз?
- Чойнакда заҳар борлигини билмадим. Эримни мен ўлдурганим йўқ...

Закунчи елкасини қоқиб йироқлашди.

Воқеанинг юз берганига бир неча кунгина бўлди. Бу тўғридаги доврүк ҳали шаҳарга эшитилгани йўқ. Битта-яримта шаҳар одамлари эшитган бўлсалар ҳам Зебининг ота-онаси бу гаплардан беҳабар бўлсалар керак. Улар ҳали қизларига мингбоши додходан авлод талаб эшонбобонинг табаррук нафасларидан яна «табаррук» сув ҳозирлаб қўйгандилар... Жумани ўтказиб чолнинг ўзи бир бориб ҳам келар... Умид каттадир! Башарти улар билган бўлсалар ҳам, закончи олиш ёки бирор жойга арз қилиб бош урушни на чол билади, на кампир! Жуда чидамай кетса, рэйзоқ сўфи, тўппа-тўғри эшонбобонинг ёнларига боради; ўзини кўтариб-уриб йиғлайди...

Зеби бўлса, ўша заҳарланиш ҳодисасидан бери доим хомуш бир ҳолда бўлинарди; унинг мияси бирдан фалажга йўлуққан каби эди. У бутун бу сўроқ, тергов, конвой, суд ва закончиларга ажиб бир лоқайдлик билан — худди жонсиз — қарар; нималар дейишни, ўзини нечик мудофаа қилишни, нима деб гап қайтаришни ўйламасди. Унинг миясида, миясининг ҳам аллақайси олис бир бурчида хира ва туманли бир фикр бор; у фикр, шунча олисда ва хираки, унинг нималигини англаёлмайди бечора... Миясини тугумлаб жуда зўр берган вақтида у туманли фикр мана бу кепатага киргандай бўлади: «Мен ўлдурганим йўқ... Бу аниқ... Мени қўйиб юборадилар... Яна ўша ерга қайтаманми?.. Нима кераги бор... Ойим-чи? Ойимнинг ёнига қайтаман... Эрим ўлиб қолди, дейман... Йиғлайман...»

Суд мажлиси бўладиган кенг залда шамоллар учиб-ўйнарди. Қатор-қатор чизилган Вияна курсилари, ҳафталик уйқиларидан ҳали ҳам уйғонмаган эдилар. Энг олдинги қаторда ҳоким, нойиб, гарнизон бошлиғи, полиция бошлиғи, пўп; учинчи қатордаги энг чекка курсида оппоқ ва зўр саллали чол — жомеъ мачитининг ингичка овозли имоми ўтирарди. Бир томонда — закончи, бир томонда — тилмоч; бошқа ҳеч ким йўқ.

Зеби икки конвойнинг яланғоч қиличи ўртасида залга кириб келди; устида барқут паранжи, қора чиммат, оёғида қора амиркон маҳси-ковуш билан суд қаршисида келиб тўхтади. Бу омонсиз суддан ва бу ялтираган яланғоч қиличлардан кўра унинг ўша қора қиёфаси қўрқунч эди; ўрта асрлардаги Испания ангзисион маҳкамаларининг қора аболи ва сирли карнидалларига ўхшарди... Пўп қаради, бошини чайқади; домла қаради, «астағфурулло» ўқуб соқолини силкитди.

Суд раиси, ниҳоят, тилмочга юзланди:

— Айтингиз, айбдор юзини очсин.

Тилмоч бу буйруқни Зебига тушунтириб берди.

— Вой ўлақолай! Шунча номаҳрамнинг олдида юзимни очаманми? Ундан кўра ўлганим яхши эмасми?

Бу сўз таржима қилиниб берилгач, пастдагиларнинг ҳаммаси деярлик, суд ҳайъатидан бир неча киши — енгилгина кулуб олдилар. Улардан икки киши айрилди: биринчи — ниҳоятда семиз ва йўғон гавдали гарнизон бошлиғи; бу одам товўқнинг қақалаганига яқин бир ун билан овози борича ва бирданига қаҳқаҳа солди. Ҳамма унга томон эврилди. Суд раиси чинғироқ чалди. Гарнизон бошлиғи ёнидан рўмолчасини олиб юз-кўзини арта бошлади... Иккинчиси — имом домла; бу киши, ўзларининг ингичка — ҳуштак сингари — овозлари билан, ихтиёрсиз «машаолло!..» деб юбордилар. Ҳамма у кишига томон эврилгач, қипқизариб ва ҳам... қўрқиб бошларини қўйи солдилар.

— Сиз бу аёлга тушунтириб айтингиз: юзини очмаса бўлмайди. Суднинг қоидаси шу. Паранжи остида айбдордан бошқа кишининг ҳозир бўлишига йўл қўймаслик учун биз унинг юзини очдиришга мажбурмиз. Айтингиз: қаршилиқдан фойда йўқ!

Зеби худди ўйинда шеригига аччиқ қилган боладай, тескари бурилиб олди. У индамай турганлигидан суд раиси яна сўз олди:

— Яхшилаб тушунтирингиз: юзини очмаса суд мажлисини олиб боролмайман.

— Олиб боролмаса майлига... — деди Зеби. — Билганини қилсин!

Тилмоч ўзи кулуб, қипқизариб туриб, таржима қилди.

Суд раиси овозини кўтара тушиб:

— Ҳарбий суд масхарами бу кишига? Айтингиз: яхшилиқ билан очсинлар. Бўлмаса куч билан очдирамиз!

— Вой шўрим! Шунча эркак ўтирса-я! Улганим минг марта яхшироқ!

Сўнгра овозини пасайтириб тиркади:

— Отамнинг пиридай кап-катта саллалик домла ўтурубдилар. Қандай юзим билан қарайман?..

Суд раиси энди бу сафар мулоим гапирди:

— Айтингиз: суд томонга қараб, домлага орқасини ўгуриб турсин!

Зеби яна индамади. Домла ўтирган жойидан бироз кўтарила тушиб:

— Ҳеч бокиси йўқ, қизим! — деди. — Мен қарамайман!

— Мана булар-чи? — деди Зеби. Суд ҳайъатини кўрсатди.

Энди бу сафар домла ўрnidан туриб тилмочга юзланди:

— Эшони мирза! Менга ижозат берилса, шу аёлга икки оғиз насиҳат қилсам.

— Марҳамат, тақсир!

Домла Зебининг ёнига бориб насиҳатга бошлади. Зеби борган сари су-сайиб бўлса-да, домланинг ҳар бир сўзига жавоб қайтарарди. Охирда домла ўз диндошлари ўртасида машҳур бўлган бир эътиқод масаласини очди:

— Булар ғайридин. Ғайридинлардан қочмасангиз ҳам бўлади. Бу жоиз!

Домла шундай жойда бу хил гапларни гапиришдан жуда қўрқарди. Шу учун бошда бошқа сўзлар билан Зебига таъсир қилишга урунди. У урунишлардан тезроқ бир натижа чиқмагандан кейин, мажлис аҳлини маътал қилиб қўймаслик учун, бу масалани очишга мажбур бўлди. Мажбур!.. Шу учун бу сўнгги сўзларни жуда паст овоз билан айтган эди.

Зеби унади:

— Бўлмаса, сиз ўзингиз нарироқ бориб ўтуринг!

— Хўп, қизим, хўп, — деди домла. Тўрт-беш қатор орқага бориб ўтирди.

Ҳамманинг кўзи домлада экан, Зеби чимматини юзидан олди ва судга томон эврилгани ҳолда, бир қўлини яна юзига парда қилди.

— Мана қилақол сўроғингни!

Ҳозир бўлганлар ўртасида «бу содда мусулмон қизини уялтирмаслик учун» кўзини бошқа томонга буриб ўтирганлар билан бирга, икки кўзини ундан узмаган ва алланималар деб, ўзича сўзланиб, лабларини тез-тез қимирлатганлар ҳам бор эди...

Айбдорнинг кимлиги суриштирилгач, суд котиби дарҳол ўрnidан туриб айбномани ўқиди. Ундан кейин яна калта савол-жавоблар кетди. Бу дафъа уларнинг адади орта тушди:

— Айбномани эшитдингизми?

— Ҳа...

— Мингбоши сувни ўзи сўрадимми?

— Ҳа, ўзи сўради...

— Мастмиди?

— Кўп ароқ ичиб эди.

— Сувни ким берди?

— Мен бердим.

— Чойнакдамиди?

— Ҳа...

— Мана бу чойнакми?

— Ҳа...

— Кимнинг чойнаги бу?

— Меники.

— Сизникими?

— Ҳа, меники.

— Ичида қандай сув борлигини билармидингиз?

— Билардим.

— Қанақа сувиди?

— Ирим сувиди.

— Кимга қилинган ирим?

— Менга...

— Нима учун ирим қилдирдингиз?

— Фарзанд бўлсин деб...

Пастда ўтирганларнинг домладан бошқалари, сўнгра суд ҳайъатидан бир-икки киши, закунчи ва тилмоч енгилгина кулиб қўйдилар.

— Нега у сувни мингбошига бердингиз?

— Жуда ташна бўлиб сўраган эди, шундоққина токчадан олиб узатдим.

— Чойнакда захар борлигини билармидингиз?

Зеби кулди.

— Қизиқ экансан, мен қаердан билай?

— Демак, эрингизни ўзингиз ўлдурдингиз?

Зеби қаттиғроқ ва чўзиброқ жавоб берди:

— Йў-ў-қ!.. Улубманми ўз эримни ўлдуриб.

Унинг бу сўнги жавобида ҳар қандай қиз боланинг ўз ўртоғига ўзини оқлаб гапирадиган содда гапидаги гуноҳсиз оҳанг бориди: «Вой ўла қолинг! Мен мунақа дермидим?»

Зеби суд раисининг бола эмаслигини қайдан билсин? Шу ерда ўтирган шунча эркакнинг ойдайд равшан бир нарсани англаёлмасликларини қайдан билсин? «Урусу мусулмон бўлиб шунча одам ўтурибди, ахир; мингбошини ўлдурган Зеби эмаслигини ҳаммаси билади... Билиб туриб яна қайтовлаб сўрай бергани қизиқ! Ё, ўсмоқчилаб сўрармикин?»

Суд раиси гапирмоқчи бўлиб ўрнидан турган вақтида, Зеби — «ана сўроқ тамом бўлди. Энди уйимга қандоқ қилиб, топиб бораман?» деб ўйлади.

— Утуринг, — деди суд раиси Зебига.

Секингина ва эҳтиёт билангина ўтурди. Суд раиси сўз олди:

— Воқеа шу қадар очиқ, масала шу қадар равшанки, менинча, мажлисни давом эттиришга ҳам ҳожат йўқ. Айбдор ўзи ҳам бир саволга берган жавоби билан жиноятини иқрор қилди. Шундай бўлгач, биз ҳукм чиқариш учун ичкарига кира берсак, дейман.

Суд мажлисида фақат айбдорга берилган саволлар, сўнгра тергов протоколи билан ҳукмноманинг энг керак жойлари таржима қилинар; бошқа сўзлар русча кетарди. Шу учун, тил билмаган Зеби, ўтирган жойида, гапирган тўраларнинг юз ҳаракатларини томоша қила бошлади.

Суд раиси прокурорга қаради:

— Сиз нима дейсиз, зоти муҳтарам?

Прокурор ўрнидан туриб, икки қўлини столга қўйди-да, ярим энгашиб туриб деди:

— Мен бу таклифга қарши эмасман. Албатта, менинг бу масалада бошқа мулоҳазаларим бор. Мен уруш вақтининг нозик пайтларида бўлган бу ўлдуришга оддий ўлдуриш каби қараёлмайман. Ўлдурилган одам Русия давлатига ва подишога садоқати билан танилган одам эди. Уни, «ёш сарт» махфийлари, айниқса уларнинг — душманимиз бўлган Туркия билан фикран боғланишган унсурлари, ёмон кўрардилар. Мен, бу «содда» ва «гуноҳсиз» сарт аёлнинг шундай унсурлар қўлида ўйинчоқ бўлмаганидан амин эмасман... Биз сарт халқига алланечик бепарволик билан қараб ўрганганмиз: «қўйдайд ювош улар!» деймиз. Албатта, бу қарашимиз, бир нав тўғри ҳам бўла бошлади. Фақат, бизга энди бу нотўғри қарашни ташлаш керак! Туркиядаги 1908 нчи йил инқилоби, ўзимиздаги шумли бешинчи йил тўполони, Эрондаги сўнги маршрутят ҳаракатлари сартларнинг кўзини очаётир... Зоҳирда рус маданиятига ёпишиб келган европа қиёфатли жадидлар, аксари кулар юзли ёш савдогарлардан иборат бўлган «ёш сарт» кадрлари — империяга қарши тиш қайрашда Туркия иттиҳодчиларидан қолишмайдилар. Дуруст, сарт халқининг кўпчилиги муаззам давлатимизга, севимли подишоҳимизга содиқ... Эслик, тажриба кўрган катта савдогарлар, қишлоқнинг обрўли бойлари; айниқса уламо тоифаси «ёш сарт»ларнинг нуфузини қирқиш учун зўр бермоқдалар; буларни биламиз. Лекин ҳаддан ташқари эҳтиёт билан, сергаклик билан иш олиб бормасак бир кун эмас, бир кун ҳалиги кўпчиликнинг «ёш сарт»лар байроғи остидан бош кўтариши жуда мумкин нарса. Ўзингиз биласиз, декабристлар хуружи чоғида давлат ва давлатчиликка, подишо ва ватанга қарши бўлган унсурлар, буюк Петрнинг улуғ шаҳрида биргина майдонни зўрға тўлғазган эдилар; 1905 нчи йилда ўша хилда баговот майдонларининг сони-саноғи бўлмади. Ҳолбуки, биз яқиндагина эшон тўпаланги бўлиб ўтган жойдан унча олисда эмас-

миз... У вақтда муҳтарам муттафақимиз Англия биз билан тегишган бўлса, энди душманамиз Германия ва унинг кўғурчоғи бўлган Туркия биз билан унақа ҳазиллашиб ўтирмайди. Муни билиш керак! Кечагина бўлиб ўтган тоғ воқеалари, Қумариқ ҳодисалари назаримиздан қочмасин, тақсирлар!

Мана шу нуқталардан қараб, мен, бу «соддадил», «юввош» ва «гуноҳсиз» сарт қизига энг олий жазо талаб қилмоқчи бўламан. Модомики, масала ўзи бу қадар равшан ва айбдорнинг ўзи — оғзи билан иқрор қилиб турибди, — майли, музокара очиб ўтирмасак ҳам бўлади. Мен ўз фикримни муҳтарам суд ҳайъатига арз қилиб масаланинг бу томонига ҳам диққат қилинмоғини сўрайман.

Закунчи, суд раисининг мурожаатини кутмасданоқ, ўрнидан турган эди:
— Мен ҳам сўз айтишдан воз кечаман! — деди у, яна дарҳол жойига

ўтурди.

Суд ҳайъати ўрнидан туриб ичкарига чекилди.

«Ана, — деб ўйлади Зеби, — ўзим айтган. Ҳамма гап ойда равшан... Энди уйимни топиб кетармиканман?»

Чорак соат ўтмасдан ҳукмномани эшитдирдилар. Унда: бу ишнинг асосан сиёсий бир рангдан холи эмаслиги иқрор қилинмоқ билан бирга, бу сўроққа тўғридан-тўғри алоқаси бўлмаганлиги, ишнинг у жиҳатини алоҳида текшириб, лозим кўрилгани тақдирда, қайтадан иш қўзғатмоқ тегишли маҳкамаларнинг вазифаси эканлиги; энди бу ўлдуриб ҳодисаси тўғрисига келганда, масаланинг жуда аниқ англашилганлиги, айбдорнинг ўзи томонидан неча марта иқрор қилингани, шу учун гувоҳ жалбига ва музокарага лузум кўрилмаганлиги айтилади.

Ундан кейин: «Айбдорнинг қилган гуноҳи оғир бўлиб, ҳозирги уруш вақтида ва нозик шароитлар ичида давлат одамига қасд қилгани учун фалон, фалон моддалар бўйича олий жазога ҳукм қилиш керак бўлса-да, бовужуд Ўлка ҳарбий судининг сайёр ҳайъати, айбдорнинг маданиятсиз ерли халқ аёли эканлиги, ўзининг ёш ва турмушда тажрибасизлигини ва ҳам, ҳамма гуноҳларини номус билан иқрор қилиб бўйнига олганини назарда тутиб, фалон, фалон моддалар бўйича етти йил сургунга ҳукм қилди. Бу ҳукм устидан тегишли жойларга шикоят қилиш мумкин» дейилади.

Тилмоч ҳукмномани тўрт оғиздан қилиб эшитдирди:

— Айбдор Зебиниса Раззоқ сўфи қизи, Ҳарбий суднинг ҳукми билан етти йил Сибирь қилиндингиз. Норози бўлиб ариза берсангиз мумкин.

Ҳукмнома ўқулиб битар-битмас залдагилар чиқа бошлаган эдилар. Ўқулиб тамом бўлгач, суд раисининг ишорати билан, қилич яланғочлаган конвойлар яна бояги тахлитда Зебини олиб чиқиб кетишди. Шундан кейин суд ҳайъати ҳам чиқиб кетди. Залда фақат тилмоч, закунчи; ундан кейин нима учун ўзининг бу ерга чақирилганини билмаган имом домла қолган эди.

Тилмоч домла имомнинг ёнига келди:

— Тақсир! Сиз жиндак сабр қилинг. Мен ҳозир келаман, ундан кейин гаплашамиз.

Домла юрагини қўлга олиб, ранги ўчган, лаблари бироз қалтирагани ҳолда... суд залида қолди. Закунчи, тилмочни олиб, ташқарига — Зебининг ёнига чиқди. Зеби, чиммат остида, хўнгур-хўнгур йиғламоқда эди.

Закунчи сўради:

— Нима дейсиз? Ариза ёзиб берайми?

Зеби хўрсинган овоз билан йиғлаб туриб, узук-узук жавоб қилди.

— Кимга?

— Юқорига.

— Унда... нима бўлади?

— Нима бўлариди: эҳтимол яна сўроқ қилади; ишни қайтадан кўрадилар.

— Ким кўради? Шулар... кўрадимми?

— Бошқа суд кўради.

— Барибир... оп-очиқ турган нарсани... булар тушунмайди-ю! Улар тушунармиди?

— Ариза берайми?

— Қўяқол... Мен учун... овора бўлиб ўтурма...

Закунчи кулумсираб тилмочга қаради, у — елкасини қоқди. Закунчи бошқа дарвозадан чиқиб кетмоқ учун ўша томонга қараб юрди.

— Ҳой, шошма, — деди Зеби. — Шаҳарда... шаҳарда... ота-онам бор... кўрсатармикин?

— Овақтага олиб боргандан кейин кўрсатади.

Закунчи дарвозага қараб кетди. Тилмоч у билан хайрлашгач, яна домланинг ёнига кирди.

— Эшони мирза, — деди домла имом, уни бесаранжомлик билан қарши олиб, — мени нимага чақирган эканлар?

Тилмоч кулди:

— Сизни, тақсир, суд садри чақиртирган эди. Башарти қасам бериш лозим бўлиб қолса, мусулмон шариатига мувофиқ қасам бериш учун.

— Қасам бермадилар-ку?

— Лозим бўлмади, тақсир. Аёл ўзи иқрор...

Домла англаёлмади шекилли, мирзанинг сўнги сўзларини савол шаклида қайтарди:

— Ўзи иқрор?!

Тилмоч яна кулди:

— Ҳа, ўзи иқрор... Эшитмадингизми?

— Ўзи — иқрор эмас, инкор қилди шекилли-ку?

— Дамингизни чиқарманг, тақсир. Бу нозик масала...

— Ҳа, албатта, албатта...

— Энди, тақсир, суд раисининг сиздан илтимоси бор: ўзингиз эшитдингиз, бу аёл Раззоқ сўфи деган одамнинг қизи, ўзи эрига заҳар берган. Эри хизмати сингган мингбошилардан экан. Прокурор отиб ўлдирилсин деган эди, суд қабул қилмасдан етти йилга Сибирга кесди. Эртага, жумадан кейин, маҳкаматда икки оғиз гапириб қўйсангиз дейдилар.

— Нима тўғрида, мирза?

— Яъни оқподишонинг содиқ одамларига ким қўл кўтарса, оқибати мана шунақа бўлади, деган мазмунда...

— Хўп, эшони мирза, хўп. Албатта айтаман, албатта. Энди менга рухсатармикин?

Домланинг бу саволида худди гуноҳ қилган одамнинг очиқ безовталиги сезиларди: «мени қамамасмикан?» дегандай... Тилмоч буни пайқади шекилли, қуруқ ва совуқ жавоб берди:

— Бора беринг.

Домла мактабидан «озод» бўлган эски мактаб болалари сингари, ўзини эшикка урди ва ўша онда кўздан йўқ бўлди. Тилмоч кулди: «Имон йўқ тақсиримда» деди ўз-ўзига. Сўнгра, битта-битта қадам босиб эшикка томон бораркан, айланаб орқасига қаради: кенг зал бўм-бўш, худди етимчадай кўринади. Суддан сўнг у ёқ-бу ёқда тартибсиз қолиб кетган курсилар, бозорчиларнинг карвонсаройга боғланган отлари сингари, бир-бирига тескари эврилганлар... Кўк ёпиқли узун стол устида суд аъзоларидан бирининг кўзойнак қутичаси қолиб кетган; зал ўртасидаги оғзи очиқ печдан ўтиннинг чарсиллаб ёнгани эшитилади.

Тилмоч, яна олдинга юрди ва бошини чайпай-чайпай:

— Безобразие, безобразие!¹ — деб сўзланди.

XX

Жума намозидан сўнг ташқаридаги жамоат дув этиб ўрнидан турди ва фотиҳани кутмасдан ўз ишига кетди. Айвондагилар ҳам уларга қўшулдилар. Унда-мунда якка — ярим кишиларнинг, бўйинларини қуйи эгиб, фотиҳани кутганликлари кўруларди. Намоз дуоси, ундан сўнг «дуойи холис» ўтгач, айвон билан ташқари тамом бўлмади; хонақо ичидан ҳам — йўтала-йўтала — бир қанча киши чиқиб келди. Улар ҳам чиқиб битгач, имом туриб сўз бошлади. Умуман, жамоат олдида гапиришни севмайдиган; ўзининг имомлик вазифасига ҳам жуда расмий равишда қарайдиган; уйдан жомеъга келиб жомеъдан уйи-

¹ Шармандалик, шармандалик.

га қайтгунча фақат салом-аликдан бошқага оғиз очмайдиган, онда-сонда — янги келинчақдай — мулойим ва юмшоқ йўталиб қўядиган ингичка овозли домла имом, бир неча оғиз сўз қилиб, суд раисининг илтимосини расман ўрнига қўйди ва қайтиб жойига ўтирди. Шундан кейин хонақодагилар, аста-секин чиқа бошладилар. Ҳамма чиқиб бўлгандан кейин, бир-икки марта ингичка йўталиб, домла ҳам ўрнидан турди ва эшикка томон юрди. Хонақо ичи ярим қоронғи эди. Эшик олдида қоронғиликдан бирданига бир овоз келди:

— Тақсир, арзим бор эди...

Сўйловчи қоронғида қолиб кўзга кўринмаганлиги учун, домла бу кутулмаган шарпадан чўчиб тушди.

— Астафурullo! — деди домла шошилиб ва орқасига тисарилиб; қўлини кўксига олиб борди.

Қоронғидаги одам ёриққа чиқиб келиб, сўзида давом қилди:

— Кечиринг, тақсир. Акбарали мингбошини қайси хотини ўлдурибди?

— Қанақа одамсиз? Аввал бир йўталиб шарпа қилсангиз бўлмайдимми?

Ҳайвон экансиз-ку!

— Кечиринг, тақсир, билмабман.

— Билмабман... Қачонгача билмайсизлар, ахир?

— Кечиринг, тақсир, айб менда. Акбарали мингбошининг тўртта хотини бор. Битта хотини менинг ожизам бўлади. Шунга сўровдим, тақсир.

Домла ўзини тўхтатди ва битта-битта босиб у одамнинг ёнига келди, «э, афтингиз қурсин!» деган маънида у одамга қаради. Сўнгра деди:

— Номини унутибман... Қора паранжиси бориди... Валлоҳи аълам, отасининг номи... бир нарса сўфи... Ҳа, Раззоқ сўфи... Раззоқ сўфи...

Сўфининг номини бир неча марта такрорлаб хонақо эшигидан чиқди. Раззоқ сўфи эса, ранги ўчган ва қалтираган ҳолда, эшикка суянганича қолди.

Ниҳоят, ўзига келиб мачитдан чиқди, уйига ҳам хабар бермасдан, ўткунчи бир аравага ярим сўм бериб қишлоққа жўнади. У ерда Ҳақимжондан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Ҳақимжон бўлган воқеани англатди ва Зебининг — терговчилар ва докторлар келган куннинг ўзидаёқ — шаҳарга олиб кетилганини сўзлади. Суд ҳукмидан Ҳақимжон ҳам беҳабар эди.

— Нима қиламан энди мен? — деб сўради сўфи.

Унинг овозида ожизлик ва аламзадалиқдан келган бир қалтираш бориди. Ўлгудек аянч қалтираш... Ҳақимжон сўфига тикилди. Бурунги сўфидан, яқиндагина келиб бир ҳафта ётиб кетган сўфидан асар йўқ... Унинг ранги мачитнинг жойдари шамидек, сапсариқ... гўё, касалдан янги бош кўтарган. Фақат Ҳақимжон сиполикни қўлдан бермай оғир ва кескин жавоб қилди:

— Нима қилардингиз? У ер-бу ерга арз қилиб кўринг. Бу нозик замонда арз қилишдан бирон натижа чиқармикин? Невлай-да. Бир суднинг ҳукмини юқорироқ бир суд буза оладику-я. Замон нозик, иш нозик; шундан кўрқаман.

Сўфининг ундан кейинги сўзи Ҳақимжонни бутунлай шошириб қўйди:

— Билмадим, — деди сўфи, — ундай уста амалдорларни энди Чин-Мочиндан топиб келмаса, бу юртларда топилмас...

Ҳақимжон, ҳайрон бўлганидан, қўлини ёқасига олиб борди ва, «сўфи гапираётирми, ё бошқами?» дегандай қилиб, яна сўфининг юзига тикилди. Дарҳақиқат, сўфининг ўрнида унинг кўлагаси ё арвоҳи сингари бир нарса кўринарди. Ҳақимжон бу дафъа сўфига ачинган бўлса-да, жавоб беришда ўша сиполик йўсунини бузмади:

— Одам тайин бўлган. Индинга келиб мансабига ўтуради.

— Одам қаҳат эмас экан бўлмаса, — деди яна сўфи. Шундан кейингина Ҳақимжон сўфининг — нималар гапираётганидан ўзи беҳабар бўлганини пайқади. Сўфи давом этди:

— Ким у киши?

Мана бу савол Ҳақимжонни яна шошириб қўйди. «Рост айтадимми бу одам, ё мени маймун қилиб ўйнатадимми?» деб ўйлади у, шу сабабдан кўрсроқ ва жеркиброқ жавоб берди:

— Сиз танимайсиз! Зуннун бой деган! Олдин нойиб тўранинг хизматида бўлган киши.

— Тадбирлик экан, бўлмаса, — деди яна сўфи.

Ҳақимжон сўфига энди очиқ бир жирканиш билан қаради. Сўфи эса йиғига ўхшаган бир кулумсираш билан ундан кўзини олмасди. Ёш йигит чидаёлмади шекилли, тез-тез босиб ичкари эшик олдига бориб қичқирди:

— Фазилатхон! Меҳмонга дастурхон чиқаринглар!

Ичкаридан жавоб бўлишини кутмасдан, ҳақорат кўрган кишидай, таппа-таппа босиб кўчага чиқиб кетди.

Фазилат ичкаридан бир мистобоқда нон билан майиз кўтариб чиққанда ташқарида на Ҳақимжон бориди, на сўфи.

* * *

Сўфининг арз қилиб борадиган бирдан бир маҳкамаси яна эшонбобонинг хонақолари эди. Дастархонни кутмасдан, дарҳол йўлга чиқди ва ярим йўлни арава билан босиб, тўппа-тўғри хонақога борди, эшон йўқ эди. «Тўйга кетди» дедилар. Кутиб ўтурди ва ўйга толди:

«Эшонбобо нима қилсин? У киши закунчи эдимики, ариза битиб берса? Ўрус тилини билармидики, амалдорлар, судлар билан чиқишса? Башарти закунчиға, амалдорға, судға бориладиган бўлса — ҳаммасига пул керак; мўмай-нўмай пул керак; менда унақа пул йўқ. Зебининг орқасида энди қўлга пул тушармикин деб умид қилардим; эндигина каптим қичиша бошлаган эди. Бу ҳодиса каптимнинг қичиғини илгари босиб қўйди...

Эшонбобо хотиржам, бир чақа ҳам бермайдилар. У киши, албатта, берман десалар-ку, қўлларида келади; ҳар қандай катта закунчининг иштаҳасини қондирадиган дунёлари бор. Фақат, на чораки, у киши бериб ўрганмаганлар, олиб ўрганганлар; «ўрганган кўнгул ўртанса қўймас» дейди бурунгилар. У кишини беришга ўргатиш қийин! У киши, шунча бадавлат бўлиб туриб, эшикдан гадоё кирса қўлига қарайди — «назри йўқмикан?» деб...

Бу хабарни қизнинг шўрлик онасига эшитдириш керак ҳали! Менинг кўнглим тош-метин! Фақат, шўрлик онанинг ёлғиз боласига бўлган меҳри шундай кучли нарсаки, унақа тош — метинларга қарши ўз тош-метинини ирғитади; балки, бир ирғитишда парча-парча қилиб ташлайди!.. Йўқ, бу кеча уйга бориб бўлмас. Бу кечани шу ерда тунайман. Эшонбобомга арз қилиб маслаҳат сўрайман. Бир нарса дер, ахир... Ундай десам, икки кундан бери уйга қайтганим йўқ. Уйдан «жумага бораман» деб чиққанман. Кампир нима ўйлайди? Ҳалиги шум хабар қулоғига киргундай бўлса турган жойида қотиб қолмайдими? Йўқ, бориб кўнглини кўтарай... Йўқ! Ҳар нима бўлса ҳам, эшонбобом келсинлар. Бир оғиз айтиб ўтай, нима дер эканлар».

Ниҳоят, эшонбобо келдилар. Кайфлари чоғ, нашъалари баланд, овозларида аллақандай шўхлик бор. «Тўйда қимиз ичганга ўхшайдилар, — деб ўйлади сўфи, — кўп ичса у ҳам одамни айнитармиш. Қишда қимиз нима қилади? Ҳайронман... Хайр, ўзлари биладилар».

Эшон бу воқеани эшитган эди; лекин унга ўз муриди Раззоқ сўфининг аралашганини билмасиди. Сўфи кўзида марварид доналаридай йирик-йирик ёшлари кўрингани ҳолда, билганича айтиб берди. Пир кулуб туриб (кулуб туриб!) эшитди. Бу нашъалик кулуш, бу кайфи чоғлик, бу овоздаги шўхлик ҳеч нари бери бўлмади. Сўфи воқеанинг энг кўрқунч жойларини айтиб берган вақтида ҳам эшоннинг юз-кўзларида ҳамон ўша шўх ва ўйноқ кулуш жилваланарди. «Мен тошга гапираётиман шекилли» деган ўйни ўйлаб олди сўфи; орқасидан дарров истиғфор айтди... Сўзини битиргач, сўфи эшоннинг оғзига тикилди ва «муборак» сўзларига мунтазир бўлиб қолди. Эшоннинг шўхлиги яна орта тушган эди.

Хонақо куйларининг энг шўхини олиб, бошини тўлғай-тўлғай, бутун вужуди билан силкина-силкина куйлади.

Фоний дунё бе-еш кундир, бе-еш кундур, ҳо-ов,
Сўфилик аҳди-ин синдур, аҳдин синдур, ҳо-ов!
Биллур қада-аҳлар бирла май сўнғил, соқи-эй,
Хонақо қаро тундур, қаро-а тундур, ҳо-ов...

Сўфининг кўзлари олайиб кетди; бу муридининг ўз пирига биринчи марта кўз олайтириши эди.

— Тақсир, бирон маслаҳат...

— Маслаҳат? — деди эшон, ха-холаб кулди. — Одам ўлдурган боланинг отасига қандай маслаҳат бўлади, сўфи? Боласининг ёнига нима учун отасини жўнатмайди, аҳмоқлар!

Сўфининг танларига бирданига ўт туташгандай бўлди. Бутун вужуди қизиган танурдай тобига келган эди. Қўллари ихтиёрсиз баландга кўтарилди, мушталари ўз-ўзича тугумланди... Бу мушт пирнинг бошига тушмоқчи эди. Фақат, қаршидаги ким? — Пир! Эшон! Эшонбобо! Йўк, унга қўл кўтариб бўлмайди! Яна бир онда сўфи сувдай суюлди; қордай эриди; орият оёқлари билан омонат ерни босиб ташқарига чиқди...

Уйга бориб индамасдан ётоққа чўзулди; кампирнинг саволларига жавоб бермади. «Яна феъли айнибди чолнинг!» деб ўйлади кампир. У бечора ҳали воқеадан хабарсиз эди.

Эрта билан, нонушта чоғида, бутун бўлган воқеани ётиғи билан кампирга айтганидан кейин, сўфи кеча пирнинг бошига тушмоқ учун кўтарилган мушталарини бу кун ўз бошига тушаётганини кўрди. У мушт шу қадар даҳшатли эдики, «кечанинг ўзида ўз жойига тушурсам бўлар экан!» деб ўйлади сўфи; аччиғидан муштини тишлади. Пиёладаги чойни қолдириб кўчага чиққан вақтида, сўфи ўз-ўзини таниёлмай қолди. Оёқлари худди тобут кўтариб бораётган мусулмоннинг оёғидай, бир-бирига тегмасиди. Бармоқлари бири очилиб, бири юмулар; ичидан кучли бир овоз тўлқуни чиқиб келиб кўча ўртасида томоғига ёпишарди. Салом берганлар аликсиз, сўрашганлар жавобсиз қолдилар. Унинг яқинидан ўтганлар мутлоқ тортулдилар; дастархон кўтарган хотинлар ҳаммаси деярлик қарғаб ўтдилар. Аравакашларнинг «пўшт, пўшт!» деган овозларини «Ўлаҳ, ўл!» деган каби таъна шаклида эшитди ва худди елкаси олдида тўхтаган отнинг кўпукли тумшугига қараб туриб, «Ўзлари ўлсин, ўзлари!» деб сўзланди; аравакашлар арваларини унинг ёнидан секингина буриб ўтар эдилар. Бозор ўртасида бир нонвой обинон саватини тутди; сўфи ихтиёрсиз қўл узатиб иккита нонни олди; сўнгра бир нафас ўтмай нонни яна саватга қўйгач, нонвойга қараб кулди: «Мен оламан ҳам, бераман ҳам; у киши фақат олишни биладилар» деди; яна йўлга тушди.

Шундан кейин юришини секинлатди; оғир-оғир ўй суради:

«Худо, худо бўлиб туриб — ҳам олади, ҳам беради; йўғ-а, у — илгари жон беради, кейин жон олади. Ер, ер бўлиб туриб илгари ризқ беради, кейин жон олади. Олган беради-да! Сен нимасан, пирим, сен? Худодан зўрмисан? Ердан кучлимисан? Оласан, бермайсан. Оласан, бермайсан»...

Хонақода намоздан кейин «сукут»га кетиб — мудраб ўтурган эшонни Раззоқ сўфининг телба ҳайқириқлари уйғотиб юборди. Эшон сесканиб кетди. Кўзини очиб у ёқ-бу ёққа қарагунича бўлмасдан эшикдан — баланд овоз билан сўзланиб — Раззоқ сўфи кириб келди. Оғзидан кўпук сочиб, бошларини жиркиб-жиркиб сўзланарди:

— Худо: худо бўлиб туриб аввал жон беради, ундан кейин жон олади. Сен кимсан? Худодан зўрмисан, тақсир?

— Бай-бай! Тилинг кесилсин, бадбахт! Кофир!

Сўфи ўша хилда гапирганча пирининг бошига келиб тўхтади.

— Ер жонидан — илгари беради, кейин олади. Ердан ҳам кучлимисан, тақсир?

— Нима бўлди, сенга, сўфи? Жинни бўлдингми?

— Ўзлари жинни, тақсир, ўзлари! Эшаклари жинни, итлари!..

— Ҳой, ким бор? Болалар! — деб қичқирди эшон; ўрнидан туриб орқага тисарилди.

— Қочма, тақсир! Ҳовучингни оч! Мен гадой бўлсам ҳам хуржунимнинг икки кўзи тўладур... Сендақаларни неча йил боқишга ярайман...

— Болалар! — деб бақирди яна эшон. Узи тисарилиб-тисарилиб бориб хонақонинг бир бурчига қисилган эди.

— Қўрқутманг, тақсир, бечора муридингизни. Мен нима қилдим сизга?

Сўфи, бирданига йиғлай бошлади. Ташқаридан муридлар келишдилар.

— Қайда қолдинг ҳамманг? Чақира бериб томоғим йиртилди. Олиб чиқ бу жиннини! Сувга пиш!

Муридлар ҳаммаси сўфига ёпишдилар.

— Тегма менга! — деб бўкурди сўфи. — Мен суддан қочиб қутулган киши бўламан. Эшонингни соғ қўяманми мен? А?!

Муридлар истиффор айтиб сўфини қарғадилар:

— Тилинг қурсин, тилинг узулсин!

— Кофир!

— Насора!

— Мардуд!

Кўча дарвозалари тақа-тақ беркитилгач, ҳовузнинг қалин музини тешдилар: сўнгра сўфини яланғоч қилиб кўтарганларича ҳовузга ташладилар. Сўфининг тани шу топда Арабистон тоғларининг саратонидаги тошларидай, қизиб ёнарди. Унга хуш ёқди бу жазо... Сув ичида жиннилардай, наъра солиб бақирарди. Муридлар кулушиб қарардилар.

— Бас энди! — деди эшон ичкаридан. — Энди озроқ хипчин!

Сўфини ҳовуздан чиқариб олиб ингичка навда билан гавронладилар. Яланғоч ва нам баданига теккан беҳи савачўп «чирс, чирс!» эта овоз чиқарарди. Зарбаларнинг саноғи анчага етгач, сўфи бир марта қаттиқ фарёд кўтарди, шу билан ҳушидан кетиб, муридлар қўлига йиқилди...

Ундан кейин, куни бўйи карахт бўлиб ётди. Кечаси иситма бошлади. Ичкаридан чиққан бир коса қайноқ шўрвани муриднинг юзига ирғитди. Шундан кейин муридлар яна калтакладилар. Фақат ўзи иситма билан ёниб турган одам, калтак зарбини сезмади. У калтаклар унга уқалашдек туюлган эди. Эрта билан ўзига келди, иситмаси тарқалган эди. Ҳорғин кўзларини очди, калтакланган ерларининг ачишганини сезди. Қамиш савачўпни куйдуриб кулини боғладилар, ором олгандай бўлди. Фақат бу ором — ухламаган кўзларнинг ўткур талабидан ўзга эмасиди. Ухлаб кетди.

Икки кундан сўнг, у мусичадек ювош ва мулойим бўлган эди. Ташқарига чиқиб юрди; муридларга клуб қаради. Фақат гапга жавоб бермади. Хаёли бошқа жойда, бошини чайпар: кулумсираган кўзлари билан муридларга тикиларди. Эшонга айтдилар; «қайдаб юборайликми?» деб сўрадилар.

— Юра турсин. Энди ўзи билиб кетади, — деди у, кулди.

Яна уч кундан сўнг, жума куни эрта билан намозга турган муридлар эшоннинг хонақода ўлиб ётганини кўрдилар. Соқоллари юлунган, томоғида чуқур бармоқ излари бориди. Хонақонинг бир бурчида кичкинагина жавончада эшоннинг энг азиз китоблари сақлангувчи эди; жавон очилган, китоблар ҳам очилиб-сочилиб ётардилар. Уша ердан бир нечта ўн сўмлик ва беш сўмлик қоғоз пул топиб олдилар; улар ҳам сочилиб ётарди.

— Ҳам жонига, ҳам молига қасд қилган экан, баччағар! — деди бир мурид.

Бошқалар ҳам, бошларини тебратиб, бу фикрга қўшулдилар. Сўфидан дарак йўқ эди.

* * *

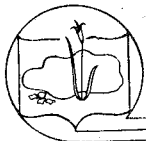
Қурвонбиби жинни бўлиб — паранжисиз ва йиртиқ кийимлар билан — эшоннинг келган вақтида уни занжирга боғлайдиган одам ҳам топилмади. Эшоннинг катта хотини, «раҳми келганидан» муридларга буюрди, улар, жинни хотинни тутиб ичкаридаги катта толга боғладилар. Қурвонбиби бир нафас тинмасдан ўзича сўзланар; ким ёнига борса Зебини махтаб гапирар; унинг дутор чалиши, ашула айтиши, чок тикиши, тўппи босишларини ҳикоя қилар; юруштурушлари, қадди-қомати, бўйлари, кўзлари ва қошларининг чиройлилигини айтиб — ҳар кимдан — «қани, менинг Зебим? Қани, Зебонам?» деб сўрар; шундан сўнг ҳўнграк отиб йиғлаб юборарди.

Киш чиқишига яқин аллақайдан қариндошлари келиб уни олиб кетдилар. Қарилар, домлалар, парихон, азайимхон, дуохон ва бахшиларга пул бериб ўқутдилар, кўчуртирдилар, дам солдирдилар. Фойдаси бўлмади. Ҳамон ўша, эшонникидаги сингари, ҳар кимга қизини махтаб гапирар; сўнгра ҳўнграк отиб, аччиқ-аччиқ йиғлагач, «Ёрилтош» куйида ўзи тўқуган байтларни ўқурди:

Зеби, Зеби, Зебона,
Мен кўйингда дебона.
Сени сотди ўз отанг,
Мен бўлайин садағанг!

Заҳар қилиб ошингни,
Пиринг еди бошингни!
Зеби, Зеби, Зебарим!
Қайда қолдинг, дилбарим!..

10. 2 88

Анора Пардабоева

ЮРАК, ШУНДАЙ БИР МАЙДОН БОР

Ўғлим сурат чизар

Ёзув дафтарларга, оппоқ вараққа
Ўғлим гулнинг расмин чизиб ташлабди.
Ғунчалар, ниҳоллар ўхшаб гулбоққа,
Оқ, пушти бўёқ-ла яшнаё бошлабди.

Ўғлимнинг шу митти қўллари яна
Авайлаб чизибди сайёрамизни.
Тинчлик кабутари — оқ куш парвона,
Қанотиға олиб турибди бизни.

Чизибди, бир ёнга каттакон қуёш,
У кўпроқ ўхшайди оловли жомга.
Ёр шаримиз узра пуркайди оташ,
Олтин қўлларини чўзиб ҳар ёнга.

Катта-кичик уйлар барчаси гўзал,
Узун-қисқа йўллар гўёки кўзгу.
Бир ажиб манзара яратиб қўйиб,
Ҳайрат қучоғида боқиб турар у!

Бола эдик

Бола эдик, отам эртақ айтарди,
Эртақлари қизиқ эди ҳам узун.
Кенжа ботир ёвни енгиб қайтарди,
Ажиб, сирли дунё кўрардик ҳар тўн.

Эртақларда одамсифат ялмоғиз,
Ёвуз девлар бўлар эди бегумон.
Муштум тугиб, ёмонларни мен сўзсиз,
Дердим, бўғиб ташлагайман, отажон!

Ҳаёт дарё, доим тиниқ оқмас у,
Лойқа сувдек учраб қолар гоҳ ёмон.
Ёдга тушар шунда мағлуб ялмоғиз —
Эртақдаги ўшал «суюқ қаҳрамон».

Анора Пардабоева шеърятга қайтиб кетмас бўлиб келган шоира. У адабиётнинг вази-фасини, мақсадини яхши тушунади, ўзи тугилиб ўсган юртининг куйчиси бўлишга интилади, самимий, тиниқ куйлайди, ўзи тенги шоираларга жўр бўлади.

«Балки яратурман туйғудан чаман», деб умид қилади. Шеърига қараб: «Сен менга, мен сенга жуда керакмиз», дейди умидбахш. У ўзини ардоқлаб вояга етказган Дўрмон қишлоғини, Чинозини, Ўзбекистонини кўшиқда, шеърини мисраларда куйласам, дейди.

Анора лирик, фикри теран, ўйчан, некбин шоира, меҳнаткаш ёр оппоқ қиш кўрпасига кирганида ҳам тушида баҳорни кўради, «гуллар кирар тушига», деб эрқаланади ватанига. Унинг изофалари, бадий ранглари, бадий оҳанглари лоқайд ўқиб ўтиб кетишингизга йўл қўймайди, орқага қайтаради. «Шеърят гулига ёноғини босиб», ёзади, «тароватли юртим бағридан юрагимга оқади оҳанг», дейди.

Ёш шоиранинг бу эзгу йўлдаги изланишларининг барорли бўлишига тилакдошмиз.

Туроб ТУЛА

Самантани хотирлаб

Жуда эрта кўрдинг, сен ўсган элда
Сочлари тўзгиган ярадор ҳаёт
Турарди, бахтсизлик тутганча кўлга.
Изтиробга солди сени бу ҳолат.

Етим негр бола садақа сўраб
Кун бўйи югурди, чарчади, толди.
Сен уни кўрдинг-у, қисмати шу тоб
Аччиқ изтиробга айланиб қолди.

Жуда эрта кўрдинг, Хиросимада
Беақл туғилган шўрлик одамни.
Кўрдинг, сен ўқларнинг аччиқ, кўланса
Хидидан нафаси қайтган оламни.

Ўйлардинг, болалар бахтиёр бўлсин,
Оқ кабутар кезсин қитъалар аро.
Тинчлик сўзи юксак қуёшдек кулсин,
Яшил бўлсин дунё, пок бўлсин дунё!

Саманта, азизам, сен ўлмагансан,
Ҳеч қандай авиа ҳалокатида.
Сен ҳалок бўлгансан найранг ва зулм —
Авж олган ҳақсизлик мамлакатада...

Ҳақиқат

Кўплар билар, кўплар билмас,
Бир майдон бор дунёда.
Унда азоб, унда ҳавас,
Шодлик ҳам бор зиёда.

Гоҳо тонгни қаршилайман,
Етолмайман майдонга.
Етиб бўлмас енгил-елпи
Ўй билан бу маконга.

Елкасида чавандози,
Бойчибарлар кишнайди.
Майдон шундай мард, фидойи,
Чавандозни хушлайди.

Боши узра дунё юкин
Ортганлар ҳам шундадир.
Олис йўллар азобини
Тортганлар ҳам шундадир.

Етмоқ мушкул, ахир йўллар
Машаққатли, узундир.
Эзилади гоҳо бағир,
Дилга тўлар гоҳ сурур.

Кимлар билар, кимлар билмас,
Бир майдон бор дунёда.
Унда азоб, унда ҳавас,
Шодлик ҳам бор зиёда.

Йўлларида куйлар битай,
Эриб кетсин ҳатто тош.
Юрак, шундай бир майдон бор,
Етмоқ учун бергил дош!

ШИВИРЛАБ ЙЎЛИНГА ЧИҚАР ЧЕЧАКЛАР

Марзия Эрдонова

* * *

На хат келди уйдан ва на бир хабар,
Билдим, недир содир бўлгани аён.
Ўзимдан ҳам олдин юрагим чопар,
Ўзи ҳам билмаган нажотлар томон.

Эшикларнинг муздай тутқичин тутдим,
Ногоҳ музлаб қолди кўксимда юрак.
Кейин, кўнғироқнинг овозин кутдим,
Кўнғироқ, нимадир демоғинг керак.

Аммо, учиб келар ўша нимадир,
Балконга хушчақчақ полапон бўлиб.
Унинг тилларида сукут синадир,
Қуйлагандай бўлар уй ҳам қўшилиб.

Фақат эримади кўксимдаги муз,
Соат олиб кетди неча кунимни.
Ғариб календарда тўрт фасл ҳам куз,
Япроққа тўлдирди вокзал йўлини.

Кундуз саволлардан кўксим тигладим,
Тошкент, мен бунчалар бағри тош қизман.
Тунлар телефонни қучиб йиғладим,
Шамол, Бухоронинг симларин узма!

...Қачон билет олдим, қайга, билмадим,
Вокзал севинчимнинг ёшларин ютар.
Соғинчу хавотир бўлиб йўл олдим,
Ҳамма йўл туғилган юртимга элтар.

* * *

Оқшом. Ошхонада куймаланаман,
Кундуз ташвишларин олиб елкамдан.
Ёмғир эса ёғар, мен ўйланаман,
Хавотир олганча намхуш эртамдан.

Ёмғир — шаҳарларнинг эрка меҳмони,
Тинмай деразани қоқар ҳовлиқиб:
Кимдир: «Ёмғирим» деб чорлаган они,
У келар, сочлару кўзлардан оқиб.

Аммо мenden жуда олис-олисда,
Бўйинига намчил пешгирни илиб,
Синглим пахтазорга чиқар шу дамда,
Қолмасин, деб пахта далада ивиб.

Аммо мenden жуда олис-олисда,
Пахтазорда юрар митти болалар.

Сўнги мисқолларни кўтариб, намда,
Янги йил шеърини қайта такрорлар.

Оқшом қайтарканлар, қадам-бақадам,
Изларидан юриб келар буюклик.
Улар қишлоқдаги энг улуғ одам,
Терган пахтасига маҳталдир тинчлик.

Ёмғир, сен печканинг атрофидаги,
Қатор этикчалар ҳаққи, ёғмай тур.
Қўлларин «куф-куф»лаб, замона юкин
Кўтарган аёллар ҳаққи, ёғмай тур.

Қишлоққа ёғмай тур, ҳали далада,
Туғгани йўқдир серзаҳмат дамлар.
Қанча яхши бўлма, аммо шу дамда,
Сени эркалолмас улуғ одамлар.

* * *

Барибир кимгадир айтиб йиғлайсан,
Уксик юрагининг маъюс дардларин.
Жавдираб сарғайган йўлга қарайсан,
Йўллар синдиради умидинг барин.

Кўзингга жойланиб қолар изтироб,
Қалбингни қаттиқроқ ғижимлар алам.
Сезасан, ёшларинг бўлаётир соб,
Одамлар-чи, ундан бормоқда ҳатлаб...

Тошкент.

Бўронли Эдигей

Кўрмаса, сезмаса, ёнмаса нетар?
Юзи изтиробдан кетган қорайиб,
Иложсиз ҳолатдан кичраяр баттар,
Наздида олам ҳам қолган торайиб.

Кўзларида исён — ёш милтирайди,
Тўлиққан дардлари сирқираб оқар:

Бу чолнинг қалбида Бўрон гувлайди,
Бу чолнинг қалбида Денгиз чайқалар.

Ўз дардинг яшириб яшашинг мумкин,
Мисоли қудуқнинг тубидаги тош.
Лекин жуда оғир, жуда ҳам қийин
Ўзгалар дардини ҳис қилиб яшаш...

Юракка санчилган игналар

Суратда, бир қўли йўқ афғон бола
Микрофонга сўзлар, ҳайқирар дунё.
У — битта гулбарги юлинган лола,
Ҳазаб-изтиробни игнадир гўё...

Беғубор болалик дунёси ичра
Қизалоқ чарх уриб ўйнар эди шод.
Манманлигу кибр шаробин ичиб,
Кимдир машинасин унга бурди, дод!

Сўнг эса югурар, қайрилиб боқмас,
Оқлашга суянчу пул излар, йиғар.
Наҳот қалбида йўқ ачинишдан сас,
Наҳот санчилмайди унга игналар?

Ғамдийда она-чи, зор йиғлар бўзлаб,
Қизин қайтаролмас миллион-миллионлар.

Даҳшат-ку, шунда ҳам ўз нафин кўзлаб,
Онага пул тутса тошбағир жонлар!

Умида — қизгинам, эй норасидам,
Қалбим парчасига айланиб қолдинг.
Қайдасан? Бормисан? Тушу ўнгимда
Онанг каби излаб-бўзлашдан толдим.

Узоқда, курранинг қай бир четидан
Сас бериб келади жанжал, гиналар,
Ногоҳ юрагимни қолгум чангаллаб,
Гўё санчилади сонсиз игналар.

Улар азоб берар, суғириб бўлмас,
Игналарнинг сони бормоқда ортиб.
Ҳар куни, ҳар соат, ҳар он, ҳар нафас
Яшайман игналар азобин тортиб...

Қамаши.

Ҳанифа Солиҳова

Менинг юлдузим

Толе косасидан симираман бахт,
Шодлик — ҳаяжонга тўла юрагим.
Дилимда яшайди мангу муҳаббат,
Мени олисларга элтар тилагим!

Бу она Ватаннинг тупроғи олтин,
Бошида офтоби, нури аримас.
Юраклар тўлқинли, чехралар ёрқин,
Гуллаган заминда инсон қаримас.

Ёғдудан бошимга иқбол таққандай,
Кўк узра жимирлар ёруғ бир юлдуз.
Момо ой севинчдан машъал ёққандай,
Беқиёс ҳуснини қилмоқда кўз-кўз.

Бутун ҳаётимни боғладим унга,
Уша битта юлдуз ҳаётим менинг,
У илҳом бахш этар мендек мафтунга,
У юлдуз қўшиғим — баётим менинг!

Олис йўлларимни ёритиб турар,
У бордир — ҳаётда қолади изим.
У менинг бошимга ёғдиради нур,
Юрагим,
Тилагим — умид юлдузим!

Андижон

Куз тонги

Соғинчлардан тўлғанар сўқмоқ,
Ҳилпирайди боғнинг кўйлаги.
Симиради кузакни япроқ,
Узилади токнинг ўйлари.

Атиргулнинг новча бўйига
Осилади сентябрь йиғлаб.

Тонгда совуқ тортиб шудринглар,
Барглар узра қолади ухлаб.

Қуёшни йўқлайди осмон,
Кўкда сузар мактублар оппоқ.
Тушларига кириб гуллари
Соғинчлардан тўлғанар сўқмоқ.

* * *

Сочлар бир силкиниб қўйди шамолда,
Айтилгандек бўлди, хайр деган сўз.
Меҳр нигоҳлардан тўкилган ерга
Маъюсгина қараб кўяр қора кўз.

Хайр, деёлмади барибир унга,
Кўзлари бақириб йиғлаган аёл.
Энди тош кўчадан судралиб қайтар,
Узун оёқлари қонаган хаёл.

Ургут.

Венера Иброҳимова

* * *

Не-не азобларга ташласанг ҳамки,
Чағир тошли йўлга бошласанг ҳамки,
Кўзимни гоҳида ёшласанг ҳамки,
Муҳаббат, барибир борлигинг яхши!

Сенсиз бу дунёда қарорим йўқдир,
Тушқунлик панд берар, барорим йўқдир,
Кузим бошланади, баҳорим йўқдир,
Муҳаббат, шууринг, суруринг яхши!

Ўзимни сен билан бахтли сезаман,
Бойлигим ўзингсан, тахтли сезаман,
Ғамларни енгмоққа аҳдли сезаман,
Муҳаббат, кудратинг, журъатинг яхши!

Мен сени ардоқлаб, суйиб ўтайин,
Қалбда қувончингни туйиб ўтайин,
Дардингдан майлига куйиб ўтайин,
Муҳаббат, барибир борлигинг яхши!

* * *

Қушлар куйлай бошлар, соласан қулоқ,
Жилмая бошлайди ҳорғин юзларинг.
Кел, дея чорлайди боғдаги сўқмоқ,
Қўшиқ бўлиб жаранглайди сўзларинг.

Япроқлар тебранар оҳиста, майин,
Шивирлаб йўлингга чиқар чечаклар.
Сукунатмас, энди бу боғ қўйнида
Бошланиб кетади сирли эртақлар.

Жиззах.

Маърифат Ғаниева

Далаларим

Далаларим, бу кун менинг тушларимга кирасиз,
Оёқяланг югураман сўқмоқлардан, тошлардан.
Оёғимни куйдиради саратоннинг қуёши,
Олов селин аямасдан тўкаверар бошлардан.

Далаларим, бу кун менинг тушларимга кирасиз,
Тоғлар олис, югураман, қўлларим ҳеч етмайди.
Лолаларим, адирларда қиқир-қиқир куласиз,
Мафтун бўлган шаббодалар ёнингиздан кетмайди.

Далаларим, бу кун менинг тушларимга кирасиз,
Этак тақиб дугоналар тушганида теримга.
Ҳаяжондан юксаласиз, тўлишгандан тўласиз,
Оқ либосли келинчақдай зебсиз она-еримга.

Далаларим бу кун менинг тушларимга кирасиз...

Фаргона.

Зулфия Бобоева

* * *

Ерда ётган оддий бир чўпдир,
Қилт этмайди бирор сўзимга.
Балки унинг гуноҳи йўқдир,
Киргани йўқ балки кўзимга.

Балки этни кетмаган ёриб,
Қаймоғини бузмаган сутнинг.
Ўчирмоқ-чун ёнига бориб
Ковламаган бирорта ўтни.

Балки йўқдир гуноҳи чиндан,
Қўл узатдим беҳуда тошга...
Гуноҳкор йўқ балки бир чўпдан
Чўчиётган кўзимдан бошқа...

* * *

Шу осмон сеҳрли тилсимлар солиб,
Тобора кўриниб нигоҳингга кенг,
Кафтлар орасига бошингни олиб,
Бир хоҳиш сезасан айтмоққа дардинг.

Қичқиргинг келади телбаларча маст,
Мен бундаман, дегинг келади бирам.
Овозинг бир тошдек отсанг, кўккамас,
Ўзингга қайтишин ўйламайсан ҳам.

Ҳозир ўйламайсан, сал ўтмай интик,
Ташна кўзларинг-ла йўқлаб меҳрни,
Мук тушиб босишинг бағрингга қаттиқ,
Шунча дардларингни кўтарган ерни.

* * *

Бошқа бир муродга, мақсадга етдинг,
Келмайсан гуноҳкор кўзингни ёшлаб.
Сен менга охирги мактубни битдинг,
Сен мени унутдинг шу кундан бошлаб.

Наҳот мени у ҳам энди унутди,
Ахтараман тинмай, қалбимда нолам:
Шу ерда турганди, қаерга кетди,
Қаерга беркинди кўзимдан олам?!

Ленинобод.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ ТАВАЛЛУДИНИНГ 100 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН

ОЛОВЛИ ЙИЛЛАР ШАҲОДАТИ

Ўзбек совет адабиётининг ассосчиси, таниқли жамоат арбоби Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг Қўлёзмалар институтида сақланаётган қимматли ҳужжатлари бу улуғ зотнинг машаққатли ҳаёт йўлини, баракали ижоди ва сермазмун ташкилотчилик фаолиятини тўлиқ ёритувчи бебаҳо ҳазинадир. Энг муҳими шундаки, Ҳамза архиви бизни Ўзбекистонда Совет ҳокимиятининг муҳим воқеаларни, ўша қийин кезларда адабиёт, санъат ва илм-фанни ривожлантиришдаги муҳим воқеаларни ўзида мужассамлаштирган тарихий ҳужжатлар билан яқиндан таништиради.

Ҳамза архиви қанчалик кўп ўрганилса, шунча кўп янги мавзуларга дуч келамиз. Улар ҳужжатларни диққат-эътибор билан мукаммал ўрганишни тақозо қилади.

Филология фанлари кандидатлари Саидбек Ҳасанов, Сафо ва Тўхтамурад Зуфаровлар, Раҳима Шарафутдинова ҳамда Ҳалима Мухторова билан ҳамкорликда Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг ана шу бой қўлёзма мероси устида бир неча йиллардан бери текстологик тадқиқотлар олиб бормоқдалар. Натижада улуғ шоирнинг 100 йиллик тўйига уч жилдан иборат Ҳамза архиви каталоглари бунёдга келди. Унинг биринчи томи ҳозир Ўзбекистон ССР ФА ва Ҳамза комитети тавсиясига биноан 1988 йилда чоп этилади. Мана шу илмий муомалага киритилган каталоглар асосида эндиликда Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий ҳаёти, ижоди ва серқирра фаолиятининг мукаммал биографик хроникасини яратиш мумкин.

Тематик жиҳатдан ҳужжатлар хилма-хил, улар хронологик жиҳатдан ҳам турличадир. Булар орасида биринчи навбатда Ҳамзанинг педагогик фаолияти ойдинлашади, эл-юрт ободончилиги, театр труппаларини ташкил қилиш, шўро сайловлари ва ўша давр ҳаётининг турли соҳаларига оид ҳужжатлар Ҳамзанинг шу муҳим воқеаларга бевосита раҳбарлик қилганидан далолат беради.

Ҳамза архивида шоирнинг адабий фаолиятига оид ҳужжат ва ёзишмалар ҳам ўзининг бой илмий аҳамиятга молик характери билан диққатга сазовордир. Улар орқали биз ёзувчининг «Қорасоч ва Олтинсой», «Шилинган интеллигент» каби асарлар ёзганлигини билиб оламиз. Еки Ҳамзанинг «Ферузахоним» номли роман ёзиб уни нашриётга топширганлигини ва у юксак баҳога сазовор бўлганлиги архивда сақланаётган мактубларда ўз аксини топган.

Лекин афсуски, бу асар қўлёзмаларининг тақдири бизга ҳануз равшан эмас. Ҳамза Ҳақимзода араб, форс-тожик, турк, татар тилларини мукаммал билган. Айниқса, кавказ ва турк халқлари тилидан драмалар таржима қилиб, уларни саҳналаштирган. Шулар жумласига «Талъат афанди», «Абдулҳамиднинг ҳийласи» асарларини киритиш мумкин.

Қисқаси, Ҳамза архиви мавзу доираси жиҳатидан ранг-барангдир. Уларда Ҳамзанинг сиёсий, ижтимоий социал қарашлари ўзининг ёрқин ифодасини топган. Журнализмизнинг келгуви сонлари саҳифаларида ҳам ана шу бойликдан айрим лавҳаларни эътиборингизга ҳавола этиб борамиз.

Саидбек ҲАСАНОВ,
Раҳима ШАРАФУТДИНОВА.

САЪДУЛЛА ТОЖИЗОДАНИНГ МАОРИФ ИШЛАРИ ҲАҚИДА ЁЗГАН МАКТУБИ

Муҳтарам биродарим Ҳамза афандим Ниёзий!

Баъдаз-салом, саломатлиғимизни билдируб сиз(нинг)да саломат бўлмоғингизи талабинданман. Сўнг изҳори мақсад ўлинурким, Искобилувдин келмиш талабаларнинг сўзларига биноан бан-да ёзулуб Искобилув бормоқ фикринданман. Шунинг учун сиздан биродарона бу фикримни маъқул ўлуви, ўлмови тўғрисида фикрингизни билдурсангиз эди деб умид эдарман. Агар борувим маъқул ўлурса бу курсдаги Искобилув талабаларина-да мактуб ёзуб Маориф шўросина-да билдурсангиз эди. Ҳам Маориф Шўросининг бу тўғридаги фикрини-да маълумот берсангиз, чунки яна ёзулувчи талабалар-да бордур деб жавоб кутувчи хўқандлик Саъдулла Тожизода.

Хўқанд маорифи ҳаққинда маълумот:

Саналардан бери эзилуб келган Туркистон маорифдан маҳрум ҳолда эди. Хуррият офтоби ёқтисила маориф эшиклари очилуб маориф эшиклари бироз йўлга қўюлди. Лекин бахтга қарши таассуф этадурғон бир нуқта бўлса-да у ҳам саналардан бери маориф йўлига киришуб ўртача маориф ишларин йўлга қўйғон Туркистондаги татар қардошларимизни, хусусан, Хўқонда иш бошинда турувчиларин ишладиқлари ишларидир. Чунки Туркистоннинг қою шаҳринда ва қишлоқинда маориф бошинда турувчи турк бўлсун, рус бўлсун курска келиш талабалара ўртача ҳисобда 500 сўмдан ақча йибордиғилари ҳолда Хўқандан келмиш талабалар ақча йиборув ўрода турсун кира ҳаққинида бермадилар. Бу қадар маориф ишинда нақадар ақча керак бўлса-да чўнтагин кира ҳаққинида бермадилар. Бу қадар маориф ишини на қадар хоинона иш ўлдиғи маълумингиз ўлганочуб турган ҳукуматимизни чўнтагин қисувлари на қадар хоинона иш ўлдиғи маълумингиз ўлганочуб турган ҳукуматимизни назарга олуб бизда Хўқанддан дигар ера боруб ишловимизни лозим кўрдик. Шу диққатни назарга олуб бизда Хўқанддан дигар ера боруб ишловимизни лозим кўрдик. Бизим бу фикримиз миллат суювчилгига қарши ўлса-да, лекин маълумингиз ўлара бу аҳволот, бу иш ижоб этмака мажбур этди ва бундан сўнг ёзиладурғон маълумотни сўзламоққа лисон, ёзмоққа қалам ва қораламоққа қоғоз ор этдим. Боқий Саъдулла Тожизода.

М. АЗИЗХООНОВНИНГ ТЕМИР ЙЎЛ МУСУЛМОНЛАРИ ОРАСИДА ТРУППА ТУЗИШНИ СЎРАБ ҲАМЗАГА ЕЗГАН МАКТУБИ

Ассалому алайкум.

Жаноби биродаримиз Ҳамза Ҳақимзода афандига!

Темир йўлда хизмат этувчи биродарингиз М. Азизхоновдан кўпдан саломлардан кўндур-дугумдан сўнгра, Сиз жанобингизга маълум қилиб ёзаман. Биз темир йўлчи мусулмон меҳнат-кашларни мактабимизда ўқуб турғувчи кўп ўқувчи талабалар, яъни хизматкорларни энгилроқ пьесаларингиздан олиб келуб мунда ҳам 9-нчи район темир йўлини мусулмонлари орасида труппа тайёрласангиз. Мунда ўқувчи ҳаваскор талабалар ҳаммалари камоли иштиёқлари билан Сиз жанобингизни мунда олиб келмоққа бир оғуздан талаб эталар. Шул сабабли мазкур мактубни жанобингизга юбордук. Биларни сўзимизни эътиборсиз қолдирмасдан тезроқ ўзингиз келсангиз ёки жавобини берсангиз: деб ёзғувчи биродарингиз М. Азизхонов.

23.1.21.

ТОЖИЗОДАНИНГ ТЕАТР ҚУЙИБ, ҲАМЗАГА МАСЛАҲАТ СЎРАБ ЕЗГАН МАКТУБИ

Мухтарамлик устодим Ҳамзахон афандига!

Етуб ҳузурларига маълум ўлғайким, ушбу кун «Тухматчилар жазоси»ни ўйнамоққа эълоннома ёзиб, билетларни минг сўмдан қилиб соттирдим. Энди шунга нима қиламиз, албатта ўзингиз келурсиз. Аммо Қосимхонни Соҳиб ўйнайди. Агарда ўзингиз бўлсангиз яхшироқ бўлур эрди. Ҳам қачон қилайлик рифтисани, ҳам ўзингиз келарсиз, рифтисада бўлуvingизни ўтунаман. Жон оға, бир иш қилиб бўлса-да, ёрдам қилинг, деб ёзувчи Тожизода.

Жавобини кутам.

ҲАМЗАГА «ТУҲМАТЧИЛАР ЖАЗОСИ» ПЬЕСАСИДА ДОМЛА РОЛИНИ ЎЙНАШНИ ИЛТИМОС ҚИЛИБ ЕЗИЛГАН МАКТУБ

Мухтарам устодим Ҳамзахон афанди хизматлариға!

Ҳузурлариға етиб маълум ўлғайким, ўзунгизга очуқ маълум ўлса керак, труппани ярими бўлгани учун, бир хил пьесаларға одамларимиз етмагани учун «Тухматчилар жазоси»ға ўзунгиз домла ролини олсангиз, чунки ҳеч бир одам йўқ, ҳамда хизматингизга ўзум бормоқчи эдим, аф-суски пьесаларни кўчирарётганим учун боролмадим.

Деб (имзо)

АЛИЕВНИНГ СИЕСИЙ КУРАШЛАР ҲАҚИДАГИ МАКТУБИ

Ҳамзахон Ҳақимзода Ниёзий афандига!

Ушбунинг ила маълум қиламанки, кеча Маллабоев ўртоқ ила сизнинг бўлмангизга кирган эдик, сиз йўқ экансиз. Ниҳоят даражада сўйлаштурғон вақтимиз келғон эди, минг таассуф, сизни учрата олмадим. Ушбунинг ила маълумингиз бўлсунки, мен бирла (Немсовични?) Искобелевга таъйин қилувларин Искобелев риёсатидан мунда билдим. Шундагина ишни охири билдим. Ишни охири Маллабоев биродарни олғон маълумотиндан англадим. Бу ишгача нима борлиғи очиқ суратда англашилди. Машу марказдан келган биродарлардан Ҳаққул ҳам Урозбоев иккисиндан деволини пойдеволиндан ишланган экан, чунки Ҳаққули Ҳожиев ила чин биродар бўлди. Ҳар вақт анда эди, ҳам кечалари ҳар кун деярлик бир неча ерда зиёфат қилинуб бастини олуб, бор елуб хиёнатлик ила оғзин ҳўллаган экан. Мукамал билмоқчи бўлсангиз Маллабоев ила танишуб сўйлашурсиз. Мен бу хусусда сўйлаб ўтирмайман. Фақат мен бир нарсагагина хафа бўламан. Ул-да бўлса душманларни очуқ ҳавога чиқуб роҳатлануб қанотларин кўтариб ҳаво олуваригина менга бироз таъсир қила. Масалан, Хўжаевни Ревкомга аъзо бўлуб туруви ман очиқ билган, локин яна аслини билмоқ менгаматлуб эди. Ман бу хусусда мумкин бўлса Тўрақулов ила сўйлашурман. Локин шунисиғина борки, тагин буржуазияга йўл очилғонлиғи кишига таъсир эта. Мен Искобелев кетдим. Эҳтимол, яна қайтиб келиб кетсам, хайр энди биродар! Материал йиғуб турасиз. Тўғри келғонин, биз ҳам қараб турибмиз. Хўқондан Хўжаевни йўқ қилинмаса яна оқ била хонларга йўл очила. Онинг учун ҳақиқат тарафдори — биродарлар ҳар вақт ёрдамда бўлуб турувлари лозим. Демиш: Хўқонда (Немсович?)ила Алиев йўқолмаса аларнинг мақсадларича иш йўлга қўйилмас эмиш, шундан билуб олурсиз. Бу Урозбоев ила Ҳаққули дегани, меҳнаткаш деб ишонғон, зотларни айтган сўзларида сизда тарихий бўлуб қолурға тийуш. Хайр биродар, деб сўзим тамом қиламан. Ёзувчи Алиев.

1921.22.10

ҲАМЗА ҲАҚИМЗОДАНИНГ «АБДУЛҲАМИДНИНГ ҲИЙЛАСИ» ДРАМАСИНИ ТАРЖИМА ҚИЛГАНЛИГИ ҲАҚИДАГИ ҚАЙДИ

1920 йил. 3 январь таржима қилинди «Абдулҳамиднинг ҳийласи» унвонинда 6 пардалик драма. Қарқаз шевасидан ўзбекча тилга.

90 саҳифа, ҳар саҳифа 14 хатдан, ҳар хат 2 сўмдан 2520 сўм.

Ва баъда таржима қилинди «Ман ўлмишам» бир пардалик комедия қарқаз тилидан ўзбекчага 35 саҳифа, ҳар саҳифаси 15 хатдан, ҳар хат 2 сўмдан, 525 хат, ҳақи 1150 сўм.

ҲАМЗАГА ЮСУФИЙ ТОМОНИДАН ЕЗИЛГАН МАКТУБ

Биродар Ҳамза афандига!
Биларда Сизни(нг) асариздан 1-нчи «Фарғона вожиаси», 2-нчи «Бой ила хизматчи», 3-нчи «Абдулҳамиднинг ҳийласи». Шул уч дона фъесайиз бор. Олиб келуб берамиз. Сиз бизларга бир дона қоғоз қилуб берсангиз. Чунки Тошкентга борганда бизларга сотган одамлар бирла сўзлашуб, берган оқчамизни олсак деб Юсуфий. 15.2.1922.

ҲАМЗАНИНГ ЎЗБЕК ТРУППА КОЛЛЕКТИВИГА ЕЗГАН МАКТУБИ

920

5 13

Баённома ўзбек труппа театрига!
Мен обший труппани назарда тутуб, бор пьесаларимни кўфиясин ҳақсиз олмоқда берганманки, меҳнаткаш биродарларим ватанларина шу пьесаларим кучидан фойдалануб олсунлар деб. Ҳозирги янги ҳамда 21 нчи йил Крайвой «Санойе нафиса» курултойининг қарорига мувофиқ пьесаларими ўз қўлима ўтказингиз! Олунгандин сўнг 2 нчи ҳақлик, ҳақсиз берув ўз виждоний вазифамдур. Йўқ эса бутун коллективни масъул этажакман деб, Ҳамза Ниёзий.

ҲАМЗА ТОМОНИДАН ТУЗИЛГАН ХОРАЗМ ЎЗБЕК ТРУППАСИГА УБАЙДУЛЛА ҚОСИМИЙ ТОМОНИДАН БЕРИЛГАН АРИЗА

Хоразм Маориф назоратининг ҳузурида тозадан очилмиш ўзбек труппасига ариза.
Ушбу аризам баробаринда маълум қиламанки, мени ўзум театрални ишларга ҳаваскор бўлғоним учун мени ушбу труппага артист қилиб тасдиқ қилсангиз. Узим Тошкандин командировка бўлуб Хоразм ёшлар бирлигина келган эдим. Ҳозирда хизматдан бўшаб аттестатларимни олганман, ҳамда ўзим фартийни меҳнаткаш бўлғоним учун ушбу труппага тасдиқ қилмоғингизни бутун меҳнаткашлар тарафидан сўрайман деб ариза берғувчи:

Убайдулла Қосимий.
28.III. 22 й.

АМУДАРЕ ОБКОМ ПАРТИЯСИ НОМИДАН ҲАМЗАГА ЙУЛЛАНГАН МАКТУБ

Биродари азиз, шакардан лазиз Ҳамза афанди!
Мактубимни аввалғи сатрасида ўзумни чин қалбимдан қайнаб чиққан саломларимни тақдим этаман ҳамда Сизни саломатлигингизни вожиб ул-вужуддан тилаб қоламан. Илоҳа саломат бўлғайсиз. Ҳўқандликларга биздан салом дегайсиз.

Биродар! Бизлар Амударё областини Дўрткўл деган шахри азимида туруб халқни оқартурадурғон ўрунға киришдук. Аммо қўлимизда ҳеч бир нарса йўқ. Шул учун зоти илтимос, бизлар учун, яъни эзилғонлар учун қувватларингизни аямасдан, ўз қўлингиздағи театру китобларидан бериб юборинг яъни:

1. «Чин севиш». 2. «Фарғона фожиалари» ҳамда бир оз кулгили китоблардан, жон биродар! Шул хатни берғувчи Амударё Обкомини тафтиш ҳайъатининг раисидан бериб юборгайсиз. Бизлар Сиз учун саҳналарда кўюб халқдан сизни учун дуо олуб худо хоҳласа сизни Амударё областида машҳур этажакмиз. Жон биродар хизматингизни аяманг! Биродарингиз Ҳасан Эрматов, Ҳўқандлик. 10.V.22.

ҲАМЗАГА ХУЖАЙЛИ ПАРТИЯ КОМИТЕТИНИНГ МАКТУБИ

Интернат мактаб мудирини!
Ушбунинг план баробар маълум қиламизки, 1922 инчи йилда 1 нчи январдан бошлаб улуғлар мактаби, яъни, кечки курсга муаллимлик ҳамда раҳбарлик этиб биродар Лениннинг буюк инқилоб Октябрь байрамида бутун умумий фуқаро камбағал меҳнаткашлар орасида сўзлаган нутқисина мувофиқ бутун дунё меҳнаткаш-деҳқонлар ҳам фирқа аъзолари орасида 24 нчи йилнинг инқилоб Октябрь байрамина қадар ҳеч бирисин саводсиз бўлуб қолмовиға тиришувингиз рижо қилинадур деб: имзо.

Ибройим Юсупов

БУЛБУЛ УЯСИ

Достон¹

* * *

Қайтиб келмасин ҳеч у кунлар энди,
Меҳнатнинг зўридан не беллар синди.
Неча қариларнинг, неча ёшларнинг
Қўллари кўракдан тонгларда тинди.

Бригадир оға — бақироқ, зада,
Кечаси кўзимиз ҳар деразада:
Кўсак чувиб элнинг жони қолмасди
Битта чигит қолмагунча ғўзада.

Кузнинг қора тунни, мана, тунд ёғин —
Киприк — елим, тош босгандай қовоғим.
Бир пас уйқу учун жоним берардим...
Тўхта, таниш дераза-ку буёғи!

Ана, ичда ёнар шуттик — кўр чироқ.
Учоқда кўр, уч-тўрт одам ним мудроқ...
Чолу кампир қўли — чигит толаси...
Она кўксин сўрар жонли кўғирчоқ...

Кўрдимикан ташқаридан юзимни,
Деразага бирдан тикди кўзини...
Қизчасини кўкрагидан узиб тез,
Разм солди ҳар ёғига ўзининг.

Ҳа, уятдир ёт ойнакка боқишлик,
Лекин нетай, кўнгил иши чопишлик.
Ухлаб қобман деразага бош қўйиб,
Туш кўрибман: ҳар бир сўзи ёқишлик...

Бироздан сўнг бош кўтардим ойнадан,
Биров келиб уйғотган деб уйламанг,
Мускат экан оёғимга суйкалган,
Шул ҳовлининг итидан ҳам айланай...

5

Қайси кун идорада туш пайти,
Эл йиғилиб, гангур-гангур кўпайди
Ва райкомнинг бир қўли йўқ вакили
Элга қараб қатъий, вазмин сўз айтди.

Фронтларда аҳвол мушкул бўлибди,
Ҳимояга бор эл машғул бўлибди.

Бу овулдан борган барча йигитлар
Душманни хўб уриб, машхур бўлибди.

«Душман бугун жон талашиб, қонсираб,
Келиб қобди Москванинг устига...
Қорақалпоқнинг ўз танк колоннасини
Тузиб, йўллаш зарур ёвнинг қасдига.

Бу тўғрида радио ҳам гапирди,
Биз қутлаймиз элнинг бундай тадбирин.
Бу хусусда қани, кимда не гап бор,
Қандай ҳисса кўшоласиз ҳар биринг?»

Жавобан бир кекса деҳқон олди гап:
«Ҳаммада ҳам шу бир истак, шу талаб...
Иккинчи ўғил ҳам кетди урушга...
Мана, кампир... Келдик сигир етаклаб...»

Шундай деб у кўз ёшини яширди,
Бу кўпларнинг юрагини тоширди.
Ҳа, бор одам ёвга нафрат ёғдириб,
Топганини шу иш учун топширди.

Ким келтирди йиллаб йиққан пулини,
Ким рўзгордан қирқиб, боққан молини.
Кимдир берди қимматбаҳо ёдгорин,
Хуллас, ҳар ким қўшди билиб ҳолини.

Онам билан биз ҳам солиб таёқни,
Олиб келиб қўшдик қизил бузоқни.
Гитлери «итлар» деб қарғаб кампирлар,
Йиғлардилар, эслаб ҳар бир зурёдни.

Не тенг халқнинг онги, иродасига,
Ҳамма келди колхоз идорасига!
Қайнонаси билан, ана, изма-из,
Келинчак ҳам кирар эл орасига.

Қудратингдан! Бу не? Бор-йўқ дунёси!
Тугун ешар — муаллимнинг онаси!
Кўп-кўп тилла тошлар, бешмат, кашталар,
Бувисининг, хуллас, қолган мероси!

¹ Охири. Боши ўтган сонда.

Келин, узугини ечар бармоқдан,
Тушар ялт-ялт исирға ҳам кулоқдан
Ва боридан кечган бу паризодга
Одамлар жим қарашарди ҳарёқдан.

Сўнг атрофга боқди сирли ва маъсум,
Чехрасида қайғу, нурли табассум.
Қайнонанинг изидан сўнг жим кетди,
Кўзга олиб кўлнинг тундаги расмин...

6

Ҳа, баъзан бўзариб отган тонгман, мен,
Сафарлар ҳоритган бир инсонман, мен.
Бу кўнгил, бу кўздан нелар кечмас, оҳ,
Гоҳ қушман, гоҳида ошиёнман мен.

Гоҳ дейман, тушиб боқ даврон отиндан,
Четда қолма ҳақнинг иноятиндан.
Қара, бу кенг дунё — нақ қуш уяси,
Сўйла бу кулбанинг ҳикоятиндан...

Бу баҳор тунининг дағдағаси не:
Аввал довул, энди сел ёғаси не?!
Не истар бу осмон — бу тешик ўтов,
Бир ожиз қуш узра қаҳқаҳаси не?

Тақдирдан бир савдо бўлар, сезди у,
Жўжасини кучди — бағрида кўрқув.
Бовланди, товланди, кўҳна дунёнинг
Митти жонга қандай қасди бор, ёху!

Яшин чақнаганда кўрди қўш олов,
Бири кўкда, бири — ерда беаёв:
Илон ҳамла қилар эди инига!
Қўша жон қолдилар карахт ва дирдов.

Шу пайт: не каромат, яна не шикан,
Илонга бир кирпич ёпишиб чечан,
Думидан тишлаб, ўз бошин яширди,
Илонни айлади ялпоқ бир кучан.

Демак қуш инида ёмон можаро...
Эрталаб мен кўрмай ўтсам мабодо,
Шундоқ ҳам бу сийрак оркестр-дунё
Битта сайроқидан бўларкан жудо...

7

Теримдан ҳам баттар ишлар бор ҳали,
Оғир қазувларнинг келади гали.
Кеч кузда совуқда уни қазувдан
Отга мингаштириб қайтганман, дали.

Ҳа кузнинг совуғи гўё қиш эди,
Устим юпқа эди — титроқ қуш эдим.
Аммо шодмон эдим, Бойчибаримга
Барчинни миндирган Алпомиш эдим.

Бир нишабда тўхтаб, ёндириб олов,
Нон иситиб едик — егандай палов.
Сўнг аста ёқамни тузаб қўйди у:
«Музлаб қола кўрма, табелчи бол-ов!»

Худди шу дам, бизни пойлаб ётганми, —
От солиб кеб қолди овулотқўми.
Келинга дам урди эгар устидан:
«Овлоқда топишиб юрганинг шуми?!»

Ҳазабдан жипиллар ёғ босган кўзи,
(Энди шундайларнинг келгани кези:
Мард йигитлар жангда, булар дастидан
Безор эди элнинг беваси, қизи.)

Ёш келинчак аввал шошиб, алвираб,
Сўнг ўзини тутди, титраб, қалтираб,
Оҳиста силади қизил шарфимни,
Хўрлиги келса-да, сир бермай қараб.

Эл оғаси отда чўзиб бўйнини,
Яширмоқ истарди ифлос ўйини,
Ёнбош туриб бизга дам урар экан,
Бир отиб ҳам олди у носвойини.

— Ҳа, тойни ўргатсанг, минишга яхши!
Қовун пишиб ётар — лекин йўқ соқчи...
— Аммо бу қовунни шақал егунча,
Болалар егани — кўнгилнинг нақши...

— Бошин айлантириб боланинг шўрлик,
Қоракўз, шу ишинг эмасми ғарлик?..
— Сендай оқсоқоллар энди билади —
Бизнинг кўзимизнинг ранги не турлик...

Бу сўзлар кўп оғир эди, оқсоқол,
Билди ва шубҳасиз олди кўп малол.
Овул узоқ эди, йигитлар ҳам йўқ —
Бизга куч ишлатса булар бемалол...

Бу ҳолга чидамим етмади туриб:
«Нима керак сенга?!» Бордим дам уриб.
«Ўйини бузма сен фронтовикнинг!»
Отига қоқтирди қамчи ҳам уриб.

«Вой, бераҳим!» дея чидолмай келин,
Тўсдику қутурган бошлиқнинг йўлин.
Ҳа, айёр эмасми, от устиданок,
Упмоқ бўлди уни қучоқлаб белин.

Менинг нақ ўз эрким топталган эди,
Бир кесак отандим, отига теғди!
Кўкёл ҳуркиб кетиб, тўнг ерга гуппа —
Йиқилди элатнинг хом семиз «беги»...

8

Болалик ўйлари олиб ҳушимни,
Унутдим, илк бошлаб кўйган ишимни:
Қани энди, қани тезроқ кўрайин,
Чангалзорда қолган ночор қушимни.

Ташвишларга тўла олам бу олам,
Ҳар юракка уя қурган бирор ғам.
Очиқ ёбондаги бир қушча надир, —
Ўз уйида хавфдан озодмас одам.

Бир куни кечқурун самовот хомуш,
Дувалай қўзғалди қайириб қамиш.
Гуллаган ўриқлар сел-дўлда қолди,
«Сайғоқ болалаши» шу бўлар эмиш!

Бир таҳлика сезиб кўнглим, тўлғаниб,
Чангалзорга юрдим тонгда уйғониб.
Қушни жонсиз кўрдим, ўз уясида
Ётарди бир ёнга беҳол суяниб.

Чумчукдан сал катта, мўъжаз парли жон,
Ажалга қарши жанг қилиб беомон.
Қаноти муз боғлаб, балки, учолмай,
Буюрмабди ўзи қурган ошиён...

Аста оларканман уни қўлимга,
Чий-чий этган жўжа тушди кўзимга.
Билдим: шуни асраб совуқ ажалдан,
Она рози бўпти ўзи ўлимга!

Вожаб шунчалар фидойи куш бу,
Қайдан, қайдан унда бу азиз туйғу?!
У-бу тутдим етим бу полапонга,
Қўлларим тирналиб, тўшадим «паркув»...

Ҳали ҳам билмасдим, не куш эди бул,
Кўзимга ёш келди, йиғлади кўнгил
Ва шу дам аёз тонг арафасида
Сайраб кўйди яқин ерда бир булбул.

9

Ярим тунда тинди арпа ўроғи,
Бўйлаб қайттим Орқаш кўлнинг қирғоғин.
Овлоқ йўлми ёки тунми, ваҳмдан
Қўрқа-писа босар эдим оёғим.

Янги ҳилол ёз тунининг посбони,
Хурккан ўрдак учди бузиб дунёни...
Ногоҳ, бу не? Кўл бўйида не кўрдим —
Сочин ёйиб жим йиғловчи рўёни...

Бола қалбим чумчук каби патирлаб,
Қамиш ёриб боқдим неча топқирлаб.
«Орқаш кўлда сув париси бор» деган,
Энамнинг ҳам ваҳм гапин хотирлаб.

Ҳа, интилган кўнгил сира қайрилмас,
Хаёлимдан: «Қим?» деган ўй аримас.
Ундай-мундай боқиб қамиш оралаб,
Билдим: у ўлтирган ҳечам паримас.

Соч таровчи ким ой сочган зиёда?
Мен учун у минг паридан зиёда!
Узоқ пайти ботир, яқиндан хуркак,
Илк севги, пок севги, бор бўл дунёда!

Қўрқиб кетмасин-да кўнглимнинг ойи,
Бардам юриб кетдим бошлаб хиргойи.
Аввал у бир лаҳза қотиб қолди-да,
Сўнг чопди мен томон қучоғин ёйиб...

Худди кутган каби қошига мени,
Худди кўтаргудай бошига мени,
«Жоним» деб қучоқлаб, йиғлаб минг ўпиб,
Ботирди кўзининг ёшига мени.

Оппоқ билаклари бўйнимни топди,
Тундан ҳам қора соч юзимни ёпди.
Олов бўсаларга тўлди кўзларим,
Юзларим титраган сийнага ботди...

Ой ҳам кўлга тушган эди яланғоч,
Изимдан инса деб бу маст икки ёш.
Сутнингми-гулнингми иси гупириб,
Юрагим ҳапқириб, айланарди бош.

Унгми бу ёки туш, билинмай кўзга,
Айланмасди тилим бирон-бир сўзга.

Илк муҳаббат ганжин қалбим тусарди, —
Ёш шунқор чиққанди илк бор парвозга...

Мен — ҳали ёзувсиз қоғоз, оқ эдим,
Бир бегуноҳ йигит эдим, пок эдим.
Олов қучоғидан ҳозир чиқолсам,
Оёқларин унинг қучажак эдим.

Беш ойларча бурун келиб қоракхат,
Бу тинч кўнгил уйин этмиш харобат.
Бузулди беозор қушнинг ошёни,
Йигирма ёшида у бева, бебахт...

Арпа ўроғидан қайтаркан ўзи,
Янграбди қайдандир булбул овози.
Ёрим деб, овозин эслаб, қақириб,
Чопибди тирналиб, гоҳ юзи-кўзи.

Айтмаса-да билдим, бу иш не чоғлик:
Уша овулотқўм захар сиёлик,
Уни қамишзорда тутиб олибди!
Кўйлақлар йиртилган, ох, кўнгил доғлик...

Ёқасин тутамлаб, хўрсиниб-озиб,
Титраб, юзларига юзимни босиб,
Мени суянч билиб ўтирар эди.
Ҳар сўзим балки сал кўнглини ёзиб.

Ох, бу болаликнинг мўнгли бир туши,
Ох, ул илк учрашув — кўнгил равиши...
Ҳамон қулоғимда, неварга боққан
Қайнонасин: «Келин!» деган товуши...

У кетди. Мен қолдим кўлнинг бўйида,
Гўё сув парисин изми кўйида.
Сеҳрли чашмадан қатра тотгандек,
Зўр қудрат олганди мени кўйига.

На тун, на зулматдан қўрқар эдим мен.
Олам шу биргина шодлик билан тенг.
Мен учун мўнгли бир куй бўлиб қолди:
«Ошиқсан, ошиқсан. Севиб қолдинг сен!...»

Ҳа, бирдан ўзгарди қаршимда олам,
Уруш тугаганди гўё, битган ғам!
Булбуллар сайрарди бола кўнглимда,
Учирма бўлганди илк шеърларим ҳам...

* * *

Кўп ўтмай, овулдан у бўлди ғойиб.
Ҳар ким ҳар не деди, ўйлаб бир айб.
Менга ҳам тегишиб юрди хотинлар:
«Табелчи бола ҳам қолди мўнғайиб...»

Ростдан ҳам бир азоб бўлди-да бу иш,
Мени эзар эди ширин бир ташвиш.
«Тушингда сўйлайсан», деб эди онам,
Шеърга тўлар эди дафтарлар ҳар кеч.

Ҳар кун келар эдим Орқаш кўлга ҳам.
Куйлар куйлар эдим ғамгин ва пурғам.
(Ҳатто шу кунгача довуру ул пайтлар
Эсимга тушади менинг дамодам.)

* * *

Онам келди бир кун ўша қирғоққа.
Боқдим қамиш орасидан шу ёққа:

Чўкка тушиб бир шам ёқди, шундан сўнг
Айтган уч-тўрт гапи кирди қулоққа:

«Сув париси, сув бекаси, қулоқ сол,
Раҳминг келсин, мен ҳам сендай бир аёл.
Кўрганганимни ҳеч кимсага айтмайман,
Нима қилсанг мана менга қилақол.

Эсингдами, ҳу ёш келин эканман,
Сув олишга бу кўлга кўп келганман?!
Олтин тарақ билан сочингни тараб
Ўлтирганинг сув буйида кўрганман...

Ишон, сенга сақламайман аламини,
Сен чўмилсанг, кўрсатмайман қорамни.
Мана олтин аравагим берайин,
Фақат тунлар чорламагин боламни!

Каттам, жангда ахир, йўқдир хабари,
Тушларимда фақат келар сарсари.
Қулинг бўлай, сенга жоним садаға,
Кичкинамга фақат тегма, жон пари!»

Шундай деб у, билдим, кўзин ёшлади.
Аравагин чўлга сувга ташлади.
Шундан кейин ҳар кун кўлга келишни
Аста-аста мен ҳам қўя бошладим.

Ҳа, узилди менинг дилим пораси,
Обкетибди уни келиб отаси.
Неварасин олиб қолиб ўзига,
Жавоб, дебди, унга қайин онаси.

Шу-шу, издан чиққан эди юрак ҳам,
Катта бўлиб қолдим бирдан, эрдан:
Кўкрагимга бир сирли қуш ин қуриб,
Сўйлар бўлди сирли ширин эртақлар.

10

Тавба, одамзоднинг қизиқ-да феъли!
Жонгами пайванддир миллати-эли.
Тақдир қаёқларга уни отмасин,
Юрагидан кетмас туғилган ери.

Тавба, шоир халқи тағин ажаброк:
Сал гапга эрийди гўё сариеғ.
Қутсизгина ерин жаннат деб мақтар,
Чумчуғи булбулдир, гулдир ҳар янтоқ.

Гоҳо бир туп толи — ўзга бир дунё,
Сўз қотган ҳар бир чол бамисли доно.
Оғир уруш йиллар кечган умри ҳам,
Унга бугун гўё тенгсиз кимийё.

...Қалам жонга тегди тун бўйи ёзиб.
О, овул тонглари — жонима озиқ!
Ташқарига чиқдим чорлаб бир сирлар,
Юрак ҳам туймоқда баҳорнинг созин...

Айни чигит экиш қизгин паллалар,
Гўё йўл-йўл чизик дафтар — далалар...
Пайкалда одам кам, техника ишлар,
Бригадир хуноб югурар, елар.

Унда-мунда уйлар пахса деворли,
Томлари — антенна тортилган, «торли».

Боғларнинг ўрнига моллар бойловда,
Қирлар зах — туз еган гўёки қорли.

Тўғри, қурғун яшар элнинг кўплари,
Йўқмас кўлик-мўлик, «пул-мул» гаплари.
Топиш, тутиш бор-у, орадан лекин —
Кўтарилган гўё инсоф каптари...

Клуб, ҳаммом қайда, қоғозда қолган.
Бошлиқ ўз ҳовлисин қайтадан солган!
Ишдан қўли совиб қолган кўпларнинг,
Қўшилишиб кетган рост ила ёлғон.

Ана уч тўрт аёл, бошқа одам йўк,
Фермага ўтишар жимжит, не йўриқ?...
Бир янграса қани қулоқда ўша
«Ҳов табелчи бола», деган чақирик.

Қишлоқ муаллимин излади кўзим —
Обрули, озода, бек тутган ўзин!
Йўк, бугун уларнинг бари пахтакор...
Бригадир юрар олайтиб кўзин.

Овул овлоқ эди, суст, аранг эди,
Фақат қалдирғочлар сержаранг эди:
Симлар нотасида қора нуқталар —
Бастакори баҳор, зўр оҳанг эди.

Аммо бедазорда ўктам куйлаган,
Беданалар қани, қотил ким экан?
Балли, олачопон ҳинд элчисидек,
Ҳўпашиш қуш ўлмай юрибди ҳамон.

Шамол нам тупроқни қуришиб зумда,
Тўзон кўтарилди ёп-ёруғ кунда.
Шошмай учиб юрар бир ёлғиз чой қуш
Кўна рошлар ва ул чангал устинда.

У ерда бир яқин кимим қолгандай,
Бормасам кўнглига оғир олгандай,
Таниш чангалзорга кирдим сўксиниб,
Ўшал қуш йўлимга кўзин солгандай.

Қийналиб тирналиб, борсам шу замон
Ул қуш йўқ! Қайда у таниш полапон?!
Шу бўш уя каби бўш қолди қалбим,
Тўпидан узилган лўлидек нолон...

Ўзимни юпатдим яна шу онда,
Балки қанот бойлаб кеча-азонда,
Ўзга бир юртларга учиб кетгандир,
Тинч сайраб юргандир бўлак бўстонда...

11

Ва қайрилдим ҳув, уч кекса тол ёққа,
Бир пайтлари мактабимиз бор ёққа.
Муаллимнинг уйи ҳам шу ўртада —
Орқаш кўлдан хиёлгина нарёққа.

Бу жойларга энди экин тушибди,
Ёб бўйларин кўм-кўк қамиш қучибди.
Ул сўқмоқлар қани — олис хотира,
Кўл ҳам чўкиб, файзи қути учибди.

Ул болалик даврон тушди ёдимга,
Ул ошиқлик — армон тушди ёдимга.

Сув парисин бор деб ўйлаб ялинган
Онам, дили гирён тушди ёдимга.

Илк муҳаббат — ўша мунис оху ҳам
Кўз олдимдан ўтди — киприқда шабнам.
Бир «Жигули» ёнгинамда тўхтади,
Хаёлимни бирдан бўлиб ушбу дам.

Хонатлас кўйлаги ёниб қирмизи,
Туша келди замонанинг хур қизи.
Хаёлимда яна давом этгандай
Ул болалик, туш, муҳаббат юлдузи...

Гўзалликнинг ушбу байрамига боқ:
Юришига қара, қадамига боқ!
Шу қиз туғилганда, «Суюнчи!» дея,
Мен-ку чопган! Вақтнинг илдамига боқ...

Эсимда кўғирчоқ ўйнаганлари,
Бувиси ўлганда бел боғлагани...
Бир таътилда келсам: «Менинг ойимни
Кўрмадингизми?» деб сўроқлагани...

Ой ўтди, йил ўтди ўз гали билан,
Бир кеч, овозининг сайқали билан,
Ром этганди шу қиз катта бир зални,
Барча тинглагани жон дили билан.

Мана очиларкан зарпарда вазмин,
Бу — севги уйғонган юракка тазмин.
Бу бир орзу эди: гўё кўрганлик
Булут ёриб чиққан тўлин ой расмин.

Булоқлар шивири — унинг сўзлари,
Тун чайинган кўлдир қора кўзлари.
Бахмал юмшоқ, кумуш жаранг не ун бу,
Мажнунтол эгилса арзир излари.

Кўзим саҳнада-ю, кўнглим олисда,
Ул қайғу, ул қувонч — барчаси эсда.
Бужимас: «Асилдан асил туғилар»,
Нақадар ўхшашлик она ва қизда!

Концертдан сўнг саҳна ортидан топиб,
Суйдим манглайдан оҳиста ўпиб.
Шунда онасининг янги ҳаётин
Айтиб берган эди менга энтикиб.

Дарёнинг ортинда кимгадир, ахийр,
Турмушга чиқибди яна, оқ тақдир.
Бир қизу бир ўғил бўлибди яна,
Овулга ҳам кебди икки-уч топқир.

Деди: «Ўғлин кута, бувим ҳам ўтди,
Менга эса тирик етимлик етди.
Онам олиб кетди мени уйига,
Мактаб йилларим ҳам шу ерда ўтди.

Менга кўшиқ — нузли қисмат бор экан,
Консерватория пойидор экан.
Турмушга ҳам чиқдим, ўғлим, қизим бор,
Кувим созанда — бахтим ёр экан...»

Шу яқинда кўрса, аҳволи ёмон,
Мард дилни энгибди охир бу ҳижрон.
Бу хатни ёзибди ваҳмга тушиб,
«Ваъдамни бир буздим, — дебди, — сингилжон!»

Машинадан тушгач, ҳар одимда
Шу гаплар кечдилар бир-бир ёдимдан.
Келиб, ҳаё билан салом берди у,
«Оға» деб, ҳурматлаб айтиб отимни

Ва шу кеч қирғоқда биз яна бир бор
Ул азиз кунларни эсладик такрор.
Ногоҳ бу қора кўз синглим, оҳ, мени
Бир ғалати гапдан этди хабардор...

12

Деди: «Шоир оға, эшит, меҳрибон,
Бир аччиқ савдони этайин аён.
Бундайин макрни энг қув одам ҳам,
Умри бўйи ўйлаб топиши гумон.

Уруш битганига қирқ йил ҳам бўлди.
Қанча умид гуллаб, қанчаси сўлди.
«Қорахат» олса-да, қанча оналар,
Қирқ йил умид кўзи йўлларда қолди,

«Мени ёлғиз ташлаб ўлиб кўр!» деб мен,
Бувимга суйқалсам, у ўй суриб денг:
«Отанг тирик сенинг! Тирик!» дер эди,
Сўнг билдирмай кўзга суртар эди энг.

Иримчи эмасмиз икков ҳам гарчи,
Бувимга ишониш — менга дил бурчи!
Сезаман, оналар қалбида бордир
Бир сирли донишманд, сирли хабарчи.

Бўлган гап бу лекин сиғмас ақлга,
Ўхшайди қандайдир эртақ нақлга,
Улкан бир ғалаён кирди ногаҳон
Бу холий кўнглимга — сокин соҳилга...

Яқинда хат олдим бир молдавандан,
«Отанг тирик!» дебди ростми-ёлғондан.
Нечуклигин айтиб, онамни сўраб,
Хат кутамиз, дебди, сизлар томондан.

Ўзининг ҳам майиб эканин айтган,
Иков хат ёзишиб турганин айтган,
Йўл узоқ бўлса-да, уни яқинда
Ўзи бориб кўриб келганин айтган.

«Унинг тақдирида гард йўқ артишга,
У лойиқ ҳар қандай эъзоз, олқишга!
Лекин бу урушнинг кирдикорларин
Айтишга тил бормас, қизим, айтишга!..»

Энг хавфли разведка, қийин тадбирда
Ёзибди ҳар доим бўлганин бирга.
Бир гал яраланиб қолиб кетганин
Қалин қор остида бўронда, кирда.

Отамиз хатлари унда эмиш жам,
Бултур олган Шухрат орденлари ҳам!
Тирик эканлигин қариндошларга
Айтмайсан деб унга ичирган қасам!

Кўрмаган отамнинг дардидан воқиф —
«Тирик» деган сўзлар нечук хуш ёқиб,
Бу гапни онамга еткизсам тездан,
У жим қолди учар қушларга боқиб...»

13

Бу дostonга илк бор чекаркан хома,
Қуш уяси эди бунга баҳона.
Энди қайғум йўқдир ул ошиёндан,
Унда тирик жон йўқ — хувлаган хона.

Не балолар кўрмас замин ўғлони,
Вайроналарнинг йўқ ҳисоби-сони.
Уруш ғам солмаган бир хонадон йўқ,
Дейсан, нутилар ғами — ҳижрони.

Бу офат, бу савдо унут бўлмас, йўқ,
Яралар тубидан оғриқ сўнмас, йўқ.
Минг бало кўрса ҳам одам, бир қушнинг
Уяси бузилса тагин кўнмас, йўқ...

* * *

Бу диёр на кўркам, хаёлни безар:
Урмонлар поёнсиз кенгликда кезар.
Қайинлар елканин ёяр шамоллар,
Қарағайлар учи осмонда сузар.

Урмондан кейин йўл чиқиб ўтлоққа,
Ҳамроҳ кета берар сокин ирмоққа.
Ёнбошда қабристон — абадиятни
Нақ хочлар, юлдузлар тўхтатган такқа...

Тонг ҳавосин салқин ёмғир силайди,
Бир рутубат ич-ичингни тиглайди.
Ана, янги тушган қабр бошинда
Икки аёл уввос тортиб йиғлайди.

Қайси олис юртдан бу икки ҳамроҳ,
Бири ёши катта — азобли нигоҳ?
Тўхтанг, хув Орқаш кўл буйи... Уша-ку...
Йўқ, бунда у гапни эсламак гуноҳ...

Йиғлайди қабрни кўз ёши ювиб,
Йиғлайди нам ерга бошини уриб.
Қирқ йиллик мўмиё — муҳаббат доғи
Гўё эрир бунда кўрғошин бўлиб.

Ёшроғи: «Отажон, кўролмадим», — деб,
Бўзлайди: «Эркалаб-тўёлмадим», деб.
...Мен ҳам ўкинаман — шеърда буларнинг
Ҳасратин ўрнига кўёлмадим деб...

Ахир, она-бола қанча йўл ошиб,
Не-не вокзалларда поезд алмашиб,
Етиб келишганда, мезбон нечундир
Кўрингиси келмас, узлатга қочиб...

Доктор булар билан бирга ғам еди:
«У ажойиб гўзал бир одам эди.
Яхши иш қилибсиз кўришга келиб,
Бундай бўлишини ким кутган эди.

Телеграммангиз келгани замон,
Кўрсатдик, қувонди у ғариб инсон.
Ҳатто булбул бўлиб сайраб юборди,
Бироқ тонгда кўрсак, ётибди бежон...

Мана ҳужжатлари, орден, медаллар,
Ую ёдингизга бўлсин малҳамлар.»
Бир сариқ сурат ҳам бор бўлиб бунда,
Эсга тушди ўшал интиқ маҳаллар...

Вақт иши-да, сарғиш эди сурат ҳам,
Келин-куёв. Полиз. Орзу мустаҳкам.
Меҳр, ёшлик сувин тарарлар ерга...
Ёнларида турар содиқ Мускат ҳам...

Сўнг доктор бир магнитофон чиқарди,
Овозини баланд қўйди, жим қолди.
«Хуш қол энди, севар ёрим» кўшиғи,
Тор хонани икки бўлиб юборди.

Изидан, ох, шеърлар ўқилиб кетди,
Кўнгиллар ўкради, сўкилиб кетди.
Ярало юракнинг армонларидан
Сабр косалари тўкилиб кетди.

Унинг шеърларидан

Ёб бўйларин тўлдириб,
Сутли ўт гуллаганда,
Бўшат улоқларингни,
Қарайин, онам менинг.
Кегайлининг бўйинда
Чангаллар гуллаганда,
Ишқингда булбул бўлиб
Сайрайин, ёрим менинг.

* * *

Тор окопга ёмғир суви тўлганинда,
Исатади уйда ёққан ўтинг, она.
Олд сафларда мен бўронда қолганимда,
Шинелимни ёпар сенинг қўлинг, она.

* * *

Улли йўлдан отлар борар,
Елга шамол урар шона.
Тизгини бўш тўриқ отга
Сен йиғлайсан қараб, она.
«Тўрт туёғин оқ кўксимга
Боссам!» дейсан, ёрим менинг.
Мардона бўл, кўй, ўксима,
Ёрим менинг.

Кўнгил боғингда, тўй қилиб,
Сочинг тугунин ёйдириб,
Ташна кўзингни тўйдириб,
Суймадим, ёрим менинг.

Шимолдан шиддатли шамоллар эсганди,
Сени тушда кўриб жоним сесканди.
Тун чўккан кўл эди гўё кўзларинг,
Сен эса не мендан бургандинг юзларинг,
Ёрим менинг!!

* * *

Тақдирида борлар қайтдилар элга,
Қушлар қайтиб келиб кўнгандай кўлга.
Мен қаноти синган бир ғозман ёлғиз,
Кўзимни кўкларга тикаман ҳолсиз...

* * *

Оқшом оқ бешикка суянган онам,
Тунлар уйқудан тўрт уйғонган онам.

Мени кутиб бағринг кабоб эттингми,
Йўлларимга қарай-қарай кеттингми?!

Оқ билагинг суянчим, ёрим,
Оқ ёстиқда ёш томчи, ёрим,
Тул қолдингми: «Қорахат» олиб,
Оқ юзингга чангалинг солиб?

* * *

Тоғ бошидан булут оғса,
Тубанда сел ғужғон бўлар.
Эл бошига офат ёғса,
Эр кўкраги қалқон бўлар.
Ўт ичида қолса ватан,
Йигитларнинг ярасидан,
Оппоқ қорлар қирмиз қондан
Алвон бўлар, алвон бўлар.

* * *

Қорли қирга чиқамиз
 биз иковимиз,
Биламан, барордан
 келар овимиз.
Шинелимдан торт,
 Мускат вафодор,
Қимирлашга менда
 қолмади мажол.

* * *

Икковимиз эккандик ер,
Қовун пишди, ёрай, ёрим.
Кулиб, ўйнаб тушимга қир,
Тўйиб-тўйиб қарай, ёрим.

* * *

Эр йигитга шалвираб
Йиғламоқ уят, она.
Оппоқ рўмолгинангнинг
Бир учин узат, она.

* * *

Оёқларим бўлганда эди,
Елдай елиб борар эдим, онам менинг.
Агарда қўлларим бўлганда эди,
Сочларингни силар эдим, ёрим, сенинг...

Тонгда қайтарканман овулдан уйга,
Ўтдим яна ўша сўқмоқли кўйга.
Сира ухламадим — банд эди қалбим:
Бу аччиқ қисматга, бу мунгли куйга.

Бу — оддий кўшиқмас, бу юрак қони,
Бу — оддий бир жоннинг тоғдай армони.
Бу — уруш аталган тенгсиз офатга
Нафрат ўқиб ўтган инсон виждони.

Бу, этик ечмасдан қон кечишлардир,
Бу, сувлик ешмасдан сув ичишлардир.
Бу, юртга муҳаббат, душманга нафрат,
Йигирма миллионнинг жон чекишлари!

Бунда, оналар муножотлари бор,
Беваларнинг тунги фарёдлари бор.
Етим ўғил-қизлар ҳам сингилларнинг
Меҳрдан бенасиб ҳаётлари бор!

Елғиз бормоқдаман.
Юрак сизилар.
Осмондан безовта боқар юлдузлар;
Тонгда учиб кетган кушлар шу тахлит
Гоҳ учиб-гоҳ кўниб уясин кўзлар.

Она табиат, сен қандай донишманд:
Ул камёб куш, билдим, булбулга дилбанд!
(Булбул чумчуқ каби кўпайса, балки
Истеъдоднинг қадри бўлмасди баланд!...)

Бу на йўриқлардир олий ва одил:
Тикан ҳимояси остидадир гул.
Товусга ҳусн бериб — овоздан қисган.
Камтар-кўримсиздир хушовоз булбул.

Аммо шу кушгина сайраган дамлар,
Дилларда яралур боғи эрамлар.
Шундан, ҳатто уни бир бор кўрмай ҳам
Мақтар, илҳомланар соҳиб қаламлар.

Сайрашидан олдин, булбули нолон,
Ўз кўксини чўқиб айлар эмиш қон.
Ана шундан кейин у тонгга қадар
Гулга ўз ишқини айларкан дoston...

Тўғри, бу азиз куш ҳар ерда бисёр,
Шундоқ ҳар боғнинг ҳам ўз булбули бор.
Ошиққа ҳамдард у, шоирга ҳамроз,
Боғи йўқ ерларда жойи чангалзор...

Мен билган булбул ҳам шу чангалзорда
Ин қурган ва лекин аёз наҳорда,
Ўлган у бўронда қолиб, амаллаб
Палапонин асраб, жони озурда...

Етим қолган жўжа — оғзи сариқ жон,
Билмас, инсон қўли гоҳ жон, гоҳи қон, —
«Йиқитсанг, ҳақ жавоб берасан!» дея,
Чийиллаб тургани эсимда ҳамон...

Шундан бери ўтди неча бир сана,
Лекин қайси ерда бўлмай, камина.
Бир булбул сайраса, ўшами дейман,
Таниб сайраётган бўлмасин яна...

Ва эслайман тинглаб унинг навосин,
Бузулган ошени, ўлган онасин.
Ва қирқ йил кўз юмиб эв-ўчоғидан
Мажруҳ қолган дилнинг фоже ноласин.

Эсимга тушади онамнинг, ёху,
Акамни узатиб чеккани қайғу.
Учган Умрзое юлдуздай не-не
Уйлар ойнасидан ўчгани ёғду.

Эсга солар яна булбул навоси:
Орқаш кўл, пахтазор... заҳмат дунёсин
Ва ўша қора тун қора кўз санам
Менга ато этган меҳригиёсин.

Дейман, ҳар кимнинг бор ўз кўнгил боғи —
Ҳар қалбда бордир бир булбул сайроқи.
Инсон ҳасратини, қувонч-ғамини
Куй билан ўша мадҳ этади чоғи!

Бугун дунё нотинч, дунё тўфонлиғ,
Сарҳадларда танглиғ, сасларда танглиғ.
Дунё — хавф-хатарли чангалзор ичра
Булбулнинг омонат уяси янглиғ!

Уни бузмоқ бўлар неча тўфонлар,
Урмаланиб юрар неча илонлар.
Шағал-тулки озми?!
Қочгайдир офат,
Биз унга кўз-қулоқ бўлсак, инсонлар!

Унда — темир қанот кушча — полапон,
Уқувсиз кафтимда сақлар экан жон,
«Йиқитсанг ҳақ жавоб берасан!» дея,
Жавдираб тургандай туюлар бу он...

Қорақалпоқчадан **Омон МАТЖОН** таржимаси

ОҚИБАТ ДЕВОРЛАРИ

ШОИРА ҲАЛИМА ХУДОЙБЕРДИЕВА БИЛАН СУҲБАТ

Эшитяпсизми, хонанда куйлаяпти. Шоир қалби нидо қилади:

...Оқибатни ё-ёд этиб, ҳайро-он ўзинг,

Ҳайро-о-он ўзинг!

Уйга толасиз. Ўзингизни худди зил-замбил юк остида қолган ҳаммолдек ҳис этасиз. Уртанасиз. Лекин кўшиқни охиригача тинглайсиз: тинглашга мажбурсиз. Чунки Сиз Ватан тақдирини ўйлайсиз — ўйлашга-да мажбурсиз. Беихтиёр шу қутлуғ Ватан учун ширин жонларини фидо этган шаҳидлар бир-бир кўз олдингиздан ўтади... Хулласи калом, туйғулар тиниққан пайтда шеър дунёга келади. Эҳтимол, шеърнинг туйғилиш жараёни сал башқачароқ кечар: яъни, масалан, туйғулар камондек таранг тортилган лаҳзаларда шеър яратилса не ажаб! Ҳар ҳолда камина бирорта шеърга «доялик» қилмаганини олдиндан айтиб қўйиши лозим шекилли. Билъакс...

Хўш, нимадан гап бошласам экан-а? Муҳими — бошлаш. Қамровдор мавзуда сўзамоллик қилиш керак. Буни азалдан биламан. Шундоқ экан, ибтидоий жамоа тузуми ҳақида сўз очсам-чи? Мавзу катта: диалектика, тарих, фалсафа, Урхун-Энасой битиклари ва ҳоказолар. Ҳартугул, саволларимга жавоб топишга Ҳалима опам менчалик қийналмаса керак.

— Ўзингизга маълум, мен анчадан буён «ижодий» отпускадаман — фарзанд кўрдик.

— Муборак бўлсин! Қизми, ўғилми?

— Ўғил. Исми Мирзо Голиб. Мен кейинги пайтларда адабиётимиздаги янгилекларни синчиклаб кузатиб боролмадим. Айтинг-чи, кимлар жиддий воқеа бўладиган асарлар яратишди?

— Абдулла Орипов билан Гулчеҳра Нуриллаеваларнинг туркумларини ўқигандирсиз... Кечирасиз, Ҳалима опа, ўзингиз янги шеърлар ёзаяпсизми?

— Ўзаяпман. Янги шеърлар китобимни нашрга тайёрладим. Кечагина корректураси келди.

— Кўрайлик-чи! Очиғини айтсам, мен Сизнинг 1983 йилдан кейин чоп этилган китобларингизни Алишер Навоий номидаги Давлат кутубхонасидан ҳам тополмадим. Каталогда йўқ эмиш. Шу ҳам баҳона бўлди-ю!

— Бекорга овора бўлибсиз-да, ўзи аслида йўқ нарсани барибир топиб бўлмайди-ку! Мен «Садоқат»дан кейин ўзбекча китоб чиқармаганман.

— Ие, тўрт йил ҳам китоб чиқармай юриш мумкин экан-ку! Балли-е! Узр, Ҳалима опа, янги китобингиздаги дастлабки шеърингиз яхши экан. Истайсизми, ўзингизга битта бандини ўқиб бераман?

— Майли, ўқинг-чи.

— Шу келинчак, шу аёл Сенмасмидинг, дилбандим,
Етмиш икки томирим, жигарим банди-бандим.
Сен отамми, боламми, билолмайман, асли ким,
Бир четида кўшдай онам хотган Ватаним,
Бир четини кўриқлаб отам ётган Ватаним.

— Раҳмат.

— Истеъодли шоир Усмон Азимовнинг Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг тарихий XVI пленумига бағишлаб ёзган шеъри «Тазарру» деб аталган эди. Гуржи режиссёри Абуладзенинг яшин тезлигида тилларда дoston бўлиб кетган асари — Ватанимизнинг энг қаро кунларидан ҳикоя қилувчи бадиий фильми ҳам «Тазарру» деб аталади... Қолаверса, XVI пленум ҳам маълум маънода «тазарру» эмасмиди? Жилла курси, «Биз Рашидовнинг гипнози остида эдик», деган сўзларни бир эсланг. Ошириб ёзишларга ўша даврлардаги пахта сисёати сабаб эмасми? Ўша паллада республикамиздаги деярли барча соҳада ҳаёт издан чиқиб кетди — «Ҳамма нарса пахта учун!» Ахир бизнинг социалистик жамиятимизда ҳамма нарса инсон учун, инсоннинг бахт-саодати учун хизмат қилиши керак-ку?! Ҳозир ҳам аҳвол тубдан ўзгарганича йўқ.

Октябрь ойининг охирида Фарғонада тизза бўйи қор ёғди. Табиий офатми? Табиий офат, албатта. Далалар гилч-гилч лой бўлиб кетди. Опам эса уч яшар қизчасини опичлаб ҳар кунни ўша далага йўл олади. Мактаб ёшига етиб-етмаган жиянларим бўлса, оналари даладан қайтгунча кўча-кўйда изиллаб юришади. Чунки опам пахта тергани чиқмаса бўлмайди: дам райондан, дам областдан келган вакиллар дарвозани тақиллатавериб безор қилишади: «Табиий офат! — дейишади.— Ҳосилни кутқариш керак!» Пахта пунктларида ўша «кутқарилган» пахталарни тўртинчи сортга қабул қилишади, холос. Ундан сифатли тола чиқиши ҳам даргумон. Ваҳоланки, кейинги йилларда республикамизда «тола учун кураш» бошланди. Тўртинчи сортга топширилган пахта эса, ҳатто таннархни ҳам қопламайди. Уч-тўрт кундан кейин совуқ таъсирида опамнинг қўллари торс-торс ёрилиб кетди. Опам «юқоридан келган вакилларга бармоқларини кўрсатиб, худонинг зорини қилади: «Муолажа қилмаёти!» дейди. Қандай муолажа денг-а? У ҳар оқшом бармоқларининг ёриқлариге шамни эритиб томизадию тун бўйи сирқ-сирқ оғриққа аранг чидаб ётади. Қишлоқ-

давомида йиғилиб, етилиб келган муаммоларни ҳал қилиш учун эндигина бошланган, ҳали давом этажак оғир кураш дейиш мумкин. Агар бу курашдан қандайдир манфаат келадиган бўлса, аввало, бир жонини мингга бўлиб яшаётган жабрдийда аёл баҳрамад бўлиши керак. Ахир унинг муқаддас юмуши азал-азалдан бола тарбияси бўлмаганми? Унинг ҳам инсон эканини, аёл эканини, ўзига қарши лозимлигини, район марказларида ишлайдиган ораста, пардоз-андози жойида аёллар каби ишлаб келадиган эрига ҳам ёқishi кераклигини таъкидлаб ўтмасак ҳам бўлади. Файласуфлардан бири: «Миллатнинг тозалиги, софлиги — оналарга боғлиқ», деган эди. Хўш, миллат тозаллигининг бош манбаи бўлиши ОНАЛАР соғлиғи-чи?..

«Аёлларнинг соғлиғи кўпдан-кўп омилларга боғлиқ,— дейди Сирдарё область, Янгиер шаҳар, Шанхай касалхонасининг Бош врач ўринбосари, гинеколог Зайнаб Бобоевна Эшмуродова.— Баъзан ўйлаб қоламан, мана, ҳаммаси одамнинг қўлида экан-ку, бутифосни сепмасак ҳам кунимиз ўтар экан-ку, шу ишни нега олдинроқ бир ёқлик қилмадик?! Дефолиация мавсумида қанчалик эҳтиёт чоралари кўрилмасин, лекин барибир оналару оналуу болалар касалликлари, ўлими кескин кўпайишини, бу заҳарнинг она қорнидаги ҳомилага қандай салбий таъсир ўтказаетганини кўриб, тушиниб, аммо қўлингдан ҳеч иш келмай яшаш — биз врачлар учун ҳам осон эмас эди... Бир дугонам айнан шу долзарб масала устида илмий изланишлар олиб борди ва «ғўзанинг баргини тўкиш мавсуми»да ҳомиладор оналарда чала туғиш, бола тушиш ҳоллари 50—60 процент кўпайишини аниқлади. Кутилмаган натижалар қанчалик илмий ва амалий қимматга эга эканлиги кундай равшан бўлгани ҳолда тап-тайёр илмий ишни ҳеч ким тасдиқламади. «Бу гапларни ошкор айтиб бўлмайди ахир! — дейишди унга мутасадди ўртоқлар эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда. — Агар процентларни сал-пал камайтириб кўрсатсангиз, биз қарши эмасмиз...» Лекин дугонам ёлғон гапириб, ҳалқни алдаб олима бўлиш — медицина фанлари кандидати бўлишни ўзига эп кўрмади. Тайёр иш стол тортмасида қолди-кетди. Орадан анча йиллар ўтди, ўша йиллардаги иштиёқ қани энди. Шунга қарамай, мен дугонамни ўша ишни қайта бошлашга тавши қиляпман. Зора, дерёдай тошиб келганинда тўсадиган тўғонлар олиб ташлангани рост бўлса... Болалар хасталигининг олдини олиш учун аввало, ҳеч бўлмаганда, алмисоқдан қолган туғруқхоналарни, болалар касалхоналарини янгитдан қуриш, кенгайтириш, ҳеч бўлмаганда тез-тез чиннидай ярқиратиб ремонтдан чиқариб туриш, ҳеч бўлмаганда болаларнинг озиқ-овқати ассортиментларини кўпайтириш, ҳеч бўлмаганда оналарнинг яшати, турмуш тарзини яхшилаш лозим. Қишлоқ магазинларининг пештахталарида кўпинча чанг босган оққанд билан новвотдан бошқа нарсани кўрмайман. Қолаверса, (биринчи навбатда) врачларнинг ўз ишига бўлган масъулиятини, жавобгарлигини янада оширмақ даркор.. Булар жуда тезликда эришиб бўладиган ишлар эмаслиги маълум, лекин бундан бошқа йўлимиз ҳам йўқ».

Худди шундай — бундан бошқа йўлимиз йўқ, Зайнаб Бобоевна ҳақ гапни айтди. Биз бирорта йирик муаммони ҳал қилишимиз учун шу муаммога келиб тақаладиган барча ҳалқаларни тобга келтиришимиз керак бўлади. Бунинг учун аниқ ҳисоб-китоб зарур. Энди чўтни олдимизга қўйиб олиб, аниқ ҳисоб-китоблар асосида ишлашни ўрганмоғимиз даркор. Халқимиз «турғунлик йиллари»да ишламадимиз? Ишлаганда қандоқ, юқорида айтганимиздек, жонини жабборга бериб ишлади! Фақатгина ўша йиллари ҳисоб-китоблар сустроқ олиб борилди. Ҳисоб-китобни ҳайбаракаллачиликнинг «ура-ура» садолари кўмиб кетди. Сергак тортиб қарасакки, асосий йўлдан анчагина четга чиқиб кетганмиз. Анчагина. Йўлнинг қайси қисмида, қандай сабабларга қўра чиқиб кетдик, қандай йўл турсак, қандай тезликда юрсак Асосий Бош йўлга тушиб олишимизни партиямиз кўрсатиб, ўқдириб турибди.

— Ҳалима опа, руҳат берсангиз ҳозир Сизнинг битта шеърингизни ўқийман:

Бугун муаммодир кўлни асрамоқ,
Муаммодир боғни, гулни асрамоқ.
Бошқача курсак деб таклифлар қатор,
Қийин ҳатто тўғри йўлни асрамоқ.

Эсласанг... хотирга қуюнлар кетгай,
Эсласанг қораяр кўзларинг олди.
Қийғос боғлар кетиб, шамолга беткай,
Ўрнида яп-яйдоқ далалар қолди...

Ҳар бир сўзни маҳкам, дарахтдай ушлаб
Силқитгин, ҳар бир сўз берсин садо, ун.

Кўкартир, кўкартир тишингда тишлаб
Тилни асрамоқ ҳам муаммо бугун!

Сўз ташиб, сўз ташиб худди болари
Биз қайгача борсак, сўз-ла борамиз.
Сийрак тортиб қолса сўз далалари
Уни болаларга қандоқ берамиз?

Елкада она тил юклари турсин,
Биз кетавермайлик ўзни кўтариб.
Меҳнаткаш ўзбекнинг боласи юрсин
Пахта билан қўшиб Сўзни кўтариб.

Дарҳақиқат, «ҳатто тўғри йўлни асрамоқ» ҳам мушкул бўлиб қолди. Маълумки, геометрия фанида исботсиз қабул қилинадиган аксиомалар бўлади. Кейинги пайтларда ҳаётда ҳам геометрия фанига хос бўлган истисо ҳоҷисалар — «исботсиз қабул қилинадиган теоремалар» пайдо бўлаётир: Мен республикамиз мактабларида рус тилини ўрганишни янада кучайтириш борасидаги таклифларни назарда тутаяпман. Баъзи ҳолларда: «Ўзбеклар ҳарбий хизматга боргач, рус тилини яхши билмагани учун қурилиш батальонларига тушиб қолмоқда» деган гаплар эшитилади. Бу — масаланинг бир томони ҳолос. Муҳим жиҳати шуки, бугунги кунда рус тилини мукамал билмай туриб, жаҳон маданияти бойликларини эгаллаб бўлмайди. Чинакамига билимли, малакали инсон бўлиш учун болаларимиз рус тилини пишиқ-пухта билишлари керак. Шу ўринда ўз-ўзидан савол туғилади: нега энди рус тилини ўрганишга барча имкониятларимизни сафарбар этганимиз ҳолда, айни пайтда она тилимиз — ўзбек тилини ўрганиш борасидаги камчиликлар ҳақида миқ этмаслик лозим? Ўзбек тилини пухтароқ ўрганиш борасида ким жон куйдиради? Шубҳасиз, тил ўрганиш учун инсонда қобилият бўлиши керак. Чунки тил билишлик ҳам юксак маданият белгиси ҳисобланади. Демакки, тил ҳам илм. Илмлар эса бири иккинчисига ҳалал бермайди: биз нафақат тилмочликни, балки инсоният томонидан ўтмишда яратилган барча билимларни ҳам ўзлаштироғимиз даркор. Доҳиймиз В. И. Ленин бизга худди шундай таълим берган («Сўнгни васиятлар», «Ёшлар союзлари-

нинг вазибалари»). Халима опа, биз ҳаммамиз идеология фронтининг ходимларимиз. Сир эмаски, бу соҳада ҳам чаласавод кимсалар ёки бирор мансабни узоқдан мўлжаллаб юрган, лекин ҳозирча «отини совутаётган чавандозлар» ҳар қадамда учраб туради. Улар улўғ ғояларни чайқов қилишдан ҳам тап тортмайдилар, баъзан эса куракда турмайдиган «ташаббус» билан ўзларини кўрсатмоқчи — кимнингдир назарига тушмоқчи бўладилар. Афсусланарли жойи шундаки, бундай «қалтис» дамларда «тушунган одамлар» сукут сақлаб туришади: устиларига мағзава ағдарилишдан кўрқадилар, «миллатчиликда» айбланиб қолишдан ҳадиксирайдилар. Нега бундай? Тўғри йўлни асрамоқ, рост гапни айтмоқ шунчалар қийинми?

— Ҳали бола эдим. Қишлоғимиздаги бир тўйда адабиёт ўқитувчимиз Акрам ака Қаримназаров атоқли арман шоири Аветик Исаакяннинг «Она юраги» шеърини ўзбекчада, жуда таъсирли оҳангларда ўқиб берган эди: давра сув қуйгандек жимжит бўлиб қолганию кўпчилик кўзига ёш олганию ҳали-ҳали унутмайман. Асарнинг қисқача мазмуни шуки, бир санам ўзига ошиқу беқарор йигитга: «Агар муҳаббатинг чин бўлса, онангининг юрагини суғуриб, менга олиб келасан. Ушандан кейингина ишқингининг ростлигига имон келтириб, сенга турмушга чиқаман», дейди. Севги шаробидан мастласт йигит уйига бориб онасини ўлдиради:

...суғурибди юрагин,
Тўлдирибди қон билан
Ҳайаб ўсган кулбасин.

Йигит уриб турган юракни ҳовучлаган кўйи қизнинг ҳузурига югуради. Йиқилиб-суришиб, чопиб кетаётган пайтда ногаҳон қаттиқ қоқилиб юзтубан қулайди, юракни қўлидан тушириб юборади.

Ёмон йиқилди бир гал
Қоқилиб дўнғалакка.
Тил битибди шу маҳал
Ерга тушган юракка...

Она юраги фарзандидан: «Жоним болам, кўзичоғим, ёмон йиқилмадингми, у ер-бу еринг лат емадимми?» деб сўрайди.

Шу мўъжаз асар бошқа миллат вакилининг қаламига мансуб эканини, ўша шеър рус тили орқали ўзбекчага таржима қилинганини тўйда ўтирган бирор киши ўйлабди дейсизми? Асар жуда катта дард билан ёзилган эди, шу дард ҳаммамнинг дил торларини зирқиратиб юборди. Биз мана шундай «турткилар» таъсирида вояга етмадикми? Агар ўртамазда улўғвор маънавий кўприк — рус тили бўлмаганда ўша соҳир асарни ўзбек тилига, ўзимизга қандай қилиб ўтказиб олардик? Арман тилида яратилган шу нодир асар кимгадир ҳалақит берадимми? Йўқ, албатта. Аммо унинг кўпчиликка маънавий озиқ бергани, тингловчиларни бир лаҳза бўлса-да бир қадар теранлаштиргани, бир қадар инсонийлаштиргани шубҳасиз. Шундай экан, ер юзидаги тилларнинг бир-бирига ҳалақит бериши мумкинлиги ҳақида гап бўлиши жоизми? Асло. Дунёга ижодининг асоси «хор-зорларга ачинмоққа чақирдим»дан иборат, ғамхўр, шафқат тангриси бўлмиш биргина Пушкинни бергани учун ҳам улўғ рус тилини бошимизга кўтарсак арзийди.

Гулрухсор дарёдай гулдирос солиб, «Садои ман муҳаббат, Адои ман муҳаббат!» деб шеър ўқийётган лаҳзаларида юрагида тожик тилидан гўзалроқ тил ер юзида йўқлигига комил ишонч ҳужмрон бўлишига гумон қилмайман ва буни мен табиий ҳол деб биламан.

«Токи тил мавжуд экан — халқнинг умри боқийдир. Ҳар бир тил муайян халқ учун азиз ҳисобланади», деган эди атоқли ёзувчимиз Чингиз Айтматов «Литературная газета»да эълон қилинган сўхбатларининг бирида. Бизнинг ўз тилимизга бўлган ниҳоясиз муҳаббатимиз ҳам бошқа тилларни севишимизга, чанқоқлик билан ўрганишимизга заррача-да ҳалақит бермайди деб ўйлайман.

Чунки бу бебаҳо мерос — бу бойликни бизга УЛУҒ ОНАМИЗ берган. Тирикликнинг энг қувончли кунларида бизнинг давомимиз бўлиб ҳар бир фарзандимиз дунёга келар экан, бу хазинани биз уларга, ўз болаларимизга ўтказамиз. Йўқотмас, тўлдириб, кўпайтирса кўпайтирар-у, камайтирмас қилиб. Борди-ю бирорта фалокат рўй бериб бу хазинани фарзанд йўқотса, бу ҳол яхшиликдан дарақ бермайди. Бу катта йўқотиш армони унинг тош қотган дийдасини тимталамаса, энди уни қайтадан бешикка белаб алла айтишга тўғри келади. Чунки унинг сезгиси уйғониши, тили қайтадан чиқиши керак. Унга худди чақалоқ маҳалларидагидай эзилиб-эзилиб, узоқ-узоқ алла айтишимиз лозим. Агарда бу чорлов, бу фиғон унга кор қилавермаса, биз ҳам Чингиз Айтматовнинг улўғ Найман онасидай белимизни сириб боғлаб манқуртга айланган бу гўдакнинг хотирасини уйғотишга киришмоғимиз керак бўлади:

«Сенинг отинг Жўломон! Эсла, эслаб кўр — сен Жўломонсан! Отангининг оти Дўнанбой, эсла, отангининг оти Дўнанбой!»

Биз мана шундай куйиб-куйиб нидо қилганимизда, ҳар хил иккинчи, учинчи даражали ишларга эмас, мана шу биздан қоладиган бирдан-бир ишга ўзимизни томчи-томчимизгача сарфлаб адо қилганимизда бизнинг тил билмас гўдагимиз тилга киради. Тилга кирмай иложи йўқ. Узимиз ҳолдан тойиб, милтиллаб-милтиллаб сўнгги лаҳча чўғимизгача ўчиб бўлсам, улўғ Найман онадай «душман ўқига учиб бўлсам», уни — гўдагимизни тилга киргизмоқ туғилишдай, ўлимдай ҳам қарз, ҳам фарз бўлмоғи лозим.

Академик Эркин Юсупов ўз мақолаларида шундай таъкидлайдилар: «...республика Фанлар Академиясининг Тарих институтида 1981—1987 йиллар ичида тайёрланган илмий асарларнинг етмиш (70) фоизи рус тилида, йигирма (20) фоиз хорижий тилларда, фақат саккиз (8) фоизи ўзбек тилида нашр этилди. Табиатшунослик соҳасидаги илмий тадқиқот институтиларида ўзбек тилида тайёрланган ишларнинг сони бундан ҳам камдир».

Саккиз фоиз... Тилни унутиш...

Биз чанқоқлик билан ичиб улғайган шеъриятнинг биллур булоқларидан бири, эҳтиросли арман

шоираси Сильва Капутикян «Правда» газетасида эълон қилган мақоласида (1987 йил, 7 май сониси): «Бошқа республикаларда қандайлигини билмайман-у, бизда — Арманистонда йилдан-йилга она тилимизнинг кўлами доираси торайиб бормоқда», деб ёзган эди. Бундай гапларни бевосита бизнинг республикамиз ҳақида ҳам айтиш мумкин. Тилга оқибатнинг сусайиши менга онага оқибатнинг сусайиши, отага оқибатнинг сусайиши, элга оқибатнинг сусайишидай кўнгилсиз туюлади.

Телевизорда бир савоб иш бошланди — «Ҳаёт қувончлари ва ташвишлари» кўрсатуви бериб бориляпти. Бир оқшом ўша кўрсатуви томоша қилиб ўтириб даҳшатга тушиб кетдим: чаронали чақалоқлигидан бошлаб тишида тишлаб, еру кўкка ишонмай катта қилган ОТАни унутиш, ОНАни унутиш...

Этҳаётда, оқибат деворлари кўп жойидан дарз кетган экан, биз уни билинтирмай усталик билан суваб келаётган эканмиш-у, мана бу қайта қуришнинг ларзали шамоллари, силкинишларида дарзлар кўзга ташланиб қолди. Энди зудлик билан, имкон қадар зудлик билан бу деворларни қайта қуриш, тирикликнинг оғир юкларини кўтаришга тоб берадиган, мустаҳкам қилиб қайта қуришга киришмасак, кечикамиз шекилли.

Ҳаётда кўриб, баъзан ачиқ надоматлар чекиб кузатиб юрганларим, ўйлаб юрганларим — мана бу шеър ўша кечаси қоғозга бир нафас билан тўкилди:

НИМА ДЕБ КУЙЛАШНИ МЕНГА УРГАТИНГ...

Эҳтимол, буюмдан воз кечмоқ мумкин,
Бебаҳо кийимдан воз кечмоқ мумкин,
Нақшинкор уйингдан воз кечмоқ мумкин,
Аммо кекса Онангдан эмас!

Чаманлар эҳтимол хотирдан кетар,
Тотганинг оғу-бол хотирдан кетар,
От кетар, суюкли бўрон ёл кетар,
Кекса Отанг кетмас хотирдан аммо!

Балки хотин кетар сендан узилиб,
Балки боланг, майли, кўнгли бузилиб,
Буларга айбдордай синиқ, эзилиб...
Шўрлик Онанг сендан қаёққа кетар?

Бездирсанг, ит кетар улоқиб, дайдиб,
Дўст кетар, дўстлиққа лаънатлар айтиб,
Руҳи ҳам чирқираб қоравуллайди,
Отангни ўлгач ҳам кеткизулмайсан!

Шундай дердим, аммо бугун бу йўлда
Нимадир ўзгарди, нимадир ўлди,
Ҳайрон кўзларига қумлар тикилди —
Отанг уйдан кетди биринчи бўлиб.

Қадимда онани қақшатса хотин,
От думига боғлаб, олинарди хун.
Уша арқон эркак тилида бугун —
Онанг уйдан чиқди иккинчи бўлиб.

Хотиржамсан, майли, сиёҳ кеч кирар,
«Кўчада эмас-ку» — юпанч, куч кирар,
«Ў, болам-а», деган ёзув қичқираб,
«Қариялар уйи» деворларида.

Унутдим: дийдаси қотганларни мен,
Ортимдан кўп қиммат сотганларни мен,
Ортимдан отгани — отганларни мен —
Булар нима, бундай ГАМ келганда дуч!

Кўкдан қормас, қарғиш ёққанми бу?
Бола эмас, бало боққанми бу?
Дарёнинг тескари оққанми бу?
Тушун,— дейсан, ўргат, қандоқ тушунай?!

Қичқирқч тутади дунёйи-дунни,
Ўчиринг, ўчиринг бу фиғон, унни!
Оёғи осмондан келган бу кунни
Нима деб куйлашни менга ўргатинг...

— Ҳалима опа, Сиз бу йил дўстларингиз даврасида камтарона бир санани нишонлашингиз мумкин экан: яъни, биринчи шеърый тўпламингиз бўлмиш «Илк муҳаббат» китобхонлар дунёсида танилганга роппа-роса йигирма йил тўлади. Сизнинг назарингизда, шу ўтган давр ичида шоира дунёсида, шоиранинг дунёқарашидан нималар ўзгарди: нималар ўткинчи булут янглиғ ўтиб кетди-ю, нималар муқим ўрин олди? Дарвоқе, бундан йигирма йил муқаддам ҳам Сизни муқимлик ва «кўчманчилик» масаласи хийла ташвишлантирган экан...

— Ҳа, йигирма йил оз муддат эмас. Бу орада мен қўлимдан келганча, озми-кўпми шеърлар ёздим. Жондан азиз гўдакларимизни оёққа турғаздик. Мана энди, ёшим бир жойга бориб, қирқини қоралаб турганимда Сизга комил ишонч билан айтаманки, қарашларимда кескин ўзгариш юз бергани йўқ. Кўнглимда гурқираб турган ёшлик ҳою ҳаваслари пасайганини, одамларга бўлган ҳаддан зиёд меҳру муҳаббатларим, ишончларим баъзан заҳа еганини ҳисобга олмаганда ва нисбатан бошқа майда туйғуларни-да «ўчириб» ташлаганда ўзимда катта ўзгаришлар бўлганини сезганим йўқ.

— Сиз бу туйғуларни «майда» деб биласизми?

— Ҳа. Ҳамма гап воқеа-ҳодисаларни қандай қабул қилишингизга боғлиқ. Уйлашим учун булардан кўра муҳимроқ, зарурроқ ишларим кўп. Албатта, булар ҳам инсон учун маълум даражада сабоқ бўлиши мумкин. Ҳаётда Ўз олдимга қўйган мақсадим, қўлимдан келадиган иш, юрадиган йўлим аниқ бўлганидан кейин ҳар хил туйғуларга чалғимасликка ҳаракат қиламан.

— Мен эсам... э-э, жин урсин, айтишга ҳам арзимаёйди ҳатто! Ҳалима опа, агар янглишмасам, кўп йиллар олдин ёзилган битта шеърингизда «Менинг умрим мўлжал сари кетган ўк» деган жумла бор эди. Уйлайманки, Сиз умрингизда тўппончаданми, автоматданми ўк отиб кўрмаган бўлсангиз керак, лекин мерган экансиз! Айтинг-чи, ўк ҳақидаги шеърларингиз қандай сабаблар билан дунёга келган?

— Мен Москвада олий адабиёт курсларида таҳсил кўрганман. Талабчан семинар раҳбаримиз Александр Межиров бир куни: «Қани, яхшилаб ўйлаб кўринглар-чи, ўк ҳақида нима дейиш мумкин?.. Хуллас, келгуси машғулотда шу ҳақда гаплашамиз», деб қолди. Сиз айтётган шеърларим ўша бахонада қоғозга тушган эди. Навбатдаги семинар чоғида айрим курсдошларим қатори менинг машқларим ҳам яхши баҳоланганини ҳали-ҳали эслаб юраман. (Мақтов кимларга ёқмайди дейсиз!) Дарвоқе, ушанда сабоқдошларим Василий Марсюк билан Гамлет Карчинян ўк ҳақидаги шеърларимни русча сўзма-сўз таржимасидан украин ва арман тилларига ўгиришган эди.

— Уша шеърларингиздан саккиз қатори эсимга келди:

Сен кетганда
 Бир аёлдай кетсанг эди,
 Нозу фироқ этсанг эди.
 Йўқ, бунақа кетмайдирсан сен.
 Нозу фироқ этмайдирсан сен.
 Сен кетсанг боғлардай кетасан.
 Вақт ўтган сари юк солиб,
 Сен худди тоғлардай кетасан,
 Узоқлашган сари юксалиб.
 Фифонсиз, фарёдсиз ва тилсиз
 Чексиз бир Ватандай кетасан.

Мен «Кетиш»нинг мана шундай — «вақт ўтган сари юк солиб, узоқлашган сари юксалиб» кетишини, улугвор, бул қадар улугвор, «чексиз бир Ватандай» кетишини Солиҳдан бошқа ҳеч кимда учратмаган эдим. Шундай шеърларни мен «ҳаётдан бир қадам олдиндаги адабиёт» деб тушунаман.

— Биламан, шеърларингизнинг устивор фазилати — самимият. Айниқса, муҳаббат мавзусидаги шеърларингизда ана шу хусусият яққол сезилади. Агар Лев Толстойнинг «Анна Каренина — бу менинг ўзим!» («Лекин Толстой бир минут ҳам хотин бўлиб кўрмаган», деган гапни янглишмасам Абдулла Қаҳҳор айтган эди) деган гапига ишонадиган бўлсак услуб — ижодкорнинг асл нухасидир. Демак, Сизнинг асл нухангиз, услубингиз — самимият. Лекин Сиз баъзан-баъзан ўзингизни «бўғиб» турасиз: бағишлов шеърларингизда (мен бирор долзарб мавзуга, ўткинчи саналарга бағишланган машқларингизни назарда тутяпман) нафасингиз, овозингиз, керак бўлса, созингиз «бўғилаётгани» зукко ўқувчига шундоққина билиниб туради...

— Уша шеърларимга (бағишлов шеърларимга), энди ўка, давр нуқтаи назаридан қараш керак бўлади десам, ўзимни оқлагандек бўламан. Лекин ижодкорни ҳам, унинг асарларини ҳам даврдан ажратиб олиб баҳолаш адолатдан эмас. Баъзан овозимнинг «бўғилаётганини» тўғри илғагансиз. Агар кейинги ўн йилликлар — «турғунлик йиллари» деб ҳисобланаётган бўлса, менинг адабиётдаги қисқа умрим, кам ҳосил ижодий йўлим айнан ўша йилларга тўғри келади. Бу йилларда эса мен ҳам, менинг тенгдошларим ҳам тилимиз чиққандан бошлаб: «Комсомол қиз Ойбўстон, номинг оламга дoston»га жўр бўлдик. Радио, телевизорни бурасак: «Халқлар озод, Ватан обод, ҳамма бахтиёр!» деб қўлоғимизга қуйишарди. Расул Ҳамзатов ўтган йили «Огонёк» журналида эълон қилинган суҳбатида бундай деган эди: «Хатто 1937 йилда ҳам биз, «Биздагидай инсон эркин нафас оладиган яна бирорта мамлакат бормикан? Билмайман», деб қўшиқ айтардик». Газета-журналларнинг редакцияларида шеърларимиздаги «ура-ура»лар салгина пасайган нуқталарни топиб олишарди-да; «Гумбирлатиб ёзмайсизми! Нимадан бу норозилик, зорланиш?.. Қора ранглар қуюқлашиб кетибди», деган гапларни, ҳукмдай жаранглайдиган эътирозларни эшитиб турардик. Аммо гап бунда эмас, энг ёмони — биз ўзимиз шунга кўникиб кетдик. Шундай кўникдикки, қора ранглар билан оқ ранглар қай даражада «човуштирилса» цензурадан ўтишини шу қадар усталик билан ўзлаштириб олдикки, оқибатда бу бизнинг одатий кўникмамизга, тўғриси айтганда, фожиамизга, катта фожиамизга айланди. Биров эмас, ўзимиз-ўзимизни чеклаб, сизнинг иборангиз билан айтганда, ўзимизни «бўғиб» ёзишга одатландик.

— Агар адашмасам, бир вақтлар матбуотда Сизнинг «Мослашувчан одам» шеърингиз чиққан эди. Лекин уни китобларингиздан излаб тополмадим. Чамамда, ўша шеърингиз ушбу суҳбатимизга алоқадор шекилли. Ёдингизда бўлса, айтсангиз.

— Хўп, эслашга уриниб кўраман:

Бир вақтлари чарсу чапани
 Ўз сўзингдан қайтмас эдинг Сен.
 Капа дердинг, турган капани
 Бошқачароқ айтмас эдинг Сен.

Энди уни айтмоқлик учун
 Ном қидириб гоҳ очасан фол —
 То ўзгариб кетмасин мазмун,
 Капага ҳам келмасин малол.

Қирраларинг ўткир туюлиб
 Ўргандилар, қотирдилар бош...
 Қирраларинг бир-бир ейилиб
 Бўлдинг силлий, юм-юмалоқ тош.

Энди йўлинг топиб олдинг чин,
 Қатнаб чўпу чўпчакларига.
 Энди яшайверишинг мумкин
 Қириб ҳатто чўнтакларига.

Мана шундай, одамлар орасида ҳар қандай шароитга мослашув (бундай ҳолатлар фақат бизнинг республикамиз миқёсида рўй бергани йўқ), ўз фойдаси йўлида ҳеч нарсадан қайтмаслик ҳоллари, имон, этиқоднинг сусайиши авж олди. Яхшики, энди об-ҳаво ўзгарди: КПСС XXVII съездининг, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленумининг қарорлари мадад кучларидай бизга етиб келди. Бу кучлар пастга қараб эниб бораётган айрим имон, этиқод устунларини қайта тикланиб олишига ёрдам бериши шубҳасиз.

— Ҳалима опа, биринчи китобчангизда танқидчига бағишланган шеърингиз бор экан. Уша пайтдаёқ — адабиёт остонасидаёқ танқидчиларга ишингиз тушганмиди, дейман. Танқидчиликка муносабатингиз...

— Адабиётдан, айниқса танқиддан бирорта объектни ўққа тутувчи қурол сифатида фойдаланишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Ҳаётда баъзан меъёр билан ёлган ёлғундай дилаларни яшнатиб юбориши мумкин бўлган танқидга, баъзан эса бу ёлғун бевақт ва бемеъёр ёғиб экин-тикинни ер билан битта қиладиган танқидга дуч келамиз. Пайҳон бўлган экин-тикин қаддини ердан кўтариб гуллагунча, ҳосилга киргунча қиличини қайраб қиш келади. Шунингдек, обдан олиб бориб-

олиб келинган шўрлик ижодкор қайтиб оёққа тургунича ҳам умрининг гуллаш фасли ўтиб кетадики, натижада битта танқид туфайли ижодкор ҳам, адабиёт ҳам теппа-тенг зарар кўради. Бундан ташқари, гоҳ-гоҳ айрим мақсадларни кўзлаб, шоир тили билан айтганда, «мақсадчалар» учун хизмат қиладиган танқидлар ҳам учраб турадики, бундай танқидлар нафратга ҳам арзимайди. Бевақт, асоссиз, ҳаддан зиёд мақтовнинг зарари ҳам бундан кам эмас, албатта. Холис танқидни қадрлайман.

— Узингизча ичингизда қалима мисоли қайтариб юрадиган бирорта шиорингиз борми? Мен, масалан, фашистларнинг ўлим лагерида азоб чекиб ётган генерал Карбишевнинг дўстларига далда бериш мақсадида айтган сўзларини худди тасбеҳдай тез-тез ўгириб тураман: русчадан — ўзбекчага, ўзбекчадан — русчага. Мана, русчаси: «Думайте о своей Родине, тогда Вас не покинет мужество». Ўзбекчаси: «Ўз Ватанингизни ўйлангиз, ўшандагина Сиздан матонат юз ўгирмайди». Лекин ўзбекча таржимани муваффақиятли деб бўлмайди.

— Талабалик йилларимда столим устида ҳамиша Николай Островскийнинг қуйидаги сўзлари ёзиқли турарди:

«Олға, фақат қийинчиликлар, машаққатлар оша олға!»
Кейинчалик ҳам, умрим давомида суюкли ёзувчимнинг бу даъвати нақадар ҳақиқат эканига — фақат ва фақат чексиз қийинчиликлар оша, машаққатлар орқалигина олға юриш мумкин эканига неча-неча бора иқрор бўлдим.

— Ҳалима опа, энди суҳбатимизга, жилла курса рамзий маънода бўлсин, яқун топсак. Марҳамат, сўз Сизга!

— Оқибатни асрайлик, дўстлар! Токи оқибат деворларига дарз тушмасин!

ТАВБА-ТАЗАРРУ ВАҚТИ

Бузилган адирда лола бир ҳол-ей,
Бузилган тақдирда бола бир ҳол-ей,
Икковин боғлолмай тола бир ҳол-ей,
Тавба-тазарруга вақт етди бугун.

Орол, тўлқинларинг қочдилар қайга?
Охулар қочди қай ёнган тўқайга?
Одам, болаларинг учди мўмайга!
Тавба-тазарруга вақт етди бугун.

Икковмиз, дейсан — у ягона чиқар.
Дўст деб эгиласан, бегона чиқар.
Маъно деб ушлайсан, бемаъно чиқар.
Тавба-тазарруга вақт етди бугун.

Ўз уйида зардоб ичгувчи қушлар —
«Болалар уйи»га учгувчи қушлар
Ва гоҳ бу дунёдан кечгувчи қушлар,
Тавба-тазарруга вақт етди бугун.

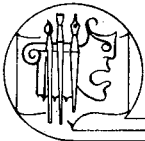
Сўзимни ҳар томон бурмагин тағин,
Ўзимга қаратдим дарднинг бор тиғин.
Ох, кимга сиғинсанг, дўст, шунга сиғин!
Тавба-тазарруга вақт етди бугун.

Тавба қил, ёвлашган эллар оралаб,
Саратонда босган селлар оралаб,
Мақсадин йўқотган диллар оралаб,
Тавба-тазарруга вақт етди бугун.

Бугун отанг беҳол, давлатманд одам,
Эрта балки боланг берар панд, одам.
Кўз оч, ўзи билан ғоят банд одам
Тавба-тазарруга вақт етди бугун.

Тик туриб армонни ичиб қайтадан,
Ўт олиб ҳар томир, ичинг қайтадан
Ҳаммасин бошламоқ учун қайтадан
Тавба-тазарруга вақт етди бугун!

Суҳбатни **Набижон БОҚИЕВ** олиб борди

Жамила Сайдалиева

РАНГЛАРДАГИ ДИЛРАБО ҚУШИҚ

Муҳаммад Нуриддинов 70-йилларнинг иккинчи ярмида тасвирий санъат оламига қадам қўйган ижодкор рассомлар авлодига мансубдир. Унинг рассом сифатида шаклланишида кўп ёшларга хос изланиши, ўз тенгқурларининг умумий йўлига фаол ҳамнафаслигини кўриш мумкин. Бугунги санъатнинг ранг-баранг ва мураккаб поғонасига қадам қўйган ёш рассомлар шундай изланишда чиниқиб, ўзларининг ижодий йўлларини топишаётганлиги қувонарлидир.

Жавлон Умарбеков, Алишер Мирзаев, Баҳодир Жалолов, Мақсуд Тўхтаев, Акмал Икромжонов, Муҳаммад Нуриддинов каби рассомларнинг ўз ижодида янги, замонавий воқелиқдан туғилган таассуротларини образли тасвирлаб кўрсатишга интилишида ёш авлодга хос кашфиётчилик нафаси яққол сезилади. Бу ижодкорлар ўзбек санъати учун анъанавий бўлган тема, жанрларни ҳам янгича нуқтаи назардан рангтасвир пластик ҳал қилиш асосида ноёб асарлар яратишга интилоқда. Ҳар қайсисининг рангтасвирдаги изланишлари ўзига хосдир.

Ёш рассомлар орасида Муҳаммад Нуриддиновнинг ижоди ҳам томошабин эътиборини тортади. Сўз фақат унинг дастгоҳли рангтасвирда самарали меҳнат қилаётганлиги, Бутуниттифоқ ва республика кўргазмаларида фаол қатнашаётганлигида эмас, балки санъатнинг ижодида эътиборни тортадиган асосий хислат замондош образини тасвирлашда асарларнинг ички яхлитлигига, чуқур мазмундорлигига эришаётганлигида, Ўзбекистон табиати ва ҳаёти мавзуларига содиқ бўлиб қолаётганлигида ва шу йўлдаги изланишларининг теранлигидадир.

Муҳаммад Нуриддинов болалигиданоқ тасвирий санъатга қизиқади. Унинг учун тасвирий санъат оилавий анъана эмас. У оддий ишчи оиласида туғилди, лекин жуда ёшлигидан рассом бўлишига ишонди. Урта мактабни тугатгандан сўнг, 1963 йилда Беньков номидаги Республика бадий билим юртининг рангтасвир бўлимига кириб таҳсил олиши ёш рассомнинг тасвирий санъат борасидаги тушулчасини кенгайтиради, ранглар оламини англайди. Лекин М. Нуриддинов билим юрти таълими билан чегараланиб қолмай, Репин номидаги Ленинград рассомлик институтининг рангтасвир бўлимида ўқишни давом эттирди. У ерда Е. Е. Моисенко устахонасида рангтасвир сирларини ўргана бошлади.

Ёш ижодкор диплом ҳимояси учун «Фарғона канали» деб номланган тарихий мавзуну танлади. Бунда у тасвирланаётган воқеа, конкрет образларни ҳаёт ҳақиқатига таянган ҳолда кўрсатади. «Фарғона канали» асарини кузата туриб 30-йиллар кўз олдимизда номоён бўлади. Рассом халқ қаҳрамонлари образларини зўр маҳорат билан талқин этади.

Муҳаммад Нуриддинов 1976 йилда бадий академияни тугатгач, Островский номидаги театр ва рассомлик санъати институтининг рангтасвир кафедрасида ўқитувчилик қила бошлади. Мусаввирнинг тасвирий санъат оламида ижод қила бошлаганига кўп вақт бўлгани йўқ. Лекин мана шу қисқа вақт ичида кўпчилик уни маиший, портрет, тематик, манзара жанрларида яратган асарлар муаллифи сифатида таний бошлади. Рассом портрет асарларида замондошларимиз — турли касб ва ёшдаги кишиларни акс эттиради. «Оналик меҳри», «Балетнинг ёш солисти», «Студент қиз портрети», «Аёл портрети» каби асарлар ана шулар жумласидандир. Мусаввир ҳар бир қаҳрамоннинг касбига ҳамда ёшига монанд, табиати ва фаолиятига мос композиция излаб топади, образлар моҳиятини теранроқ очишга муваффақ бўлади. Ўз асарларига замон руҳи ва нафасини ҳам сингдиради. Фикримизни исботлаш, шунингдек мусаввир ижодини яққолроқ тасаввур этиш мақсадида унинг бир неча портрет асарларини кўздан кечирайлик.

«Оналик» портретини қузатар эканмиз, рангларнинг уйғунлиги, нақшнинг деталларга меҳрли муносабат, она вужудининг ҳиссий ифодаси ёрқин акс эттирилганлигининг гувоҳи бўламиз. Асарда аёлнинг меҳр билан ўз фарзандини бағрига босаётган ҳолати катта муҳаббат билан талқин этилади. Онанинг нигоҳи болага қаратилган, ўз фарзандининг келажақдаги порлоқ ҳаётининг, халқимизнинг асл фарзанди бўлишини орзу қилади. Ёрқин ранглар орқали унинг шодлик-қувончлари, орзу-ўйлари ифодаланади. Портретдаги расм чизгиларнинг раволиги, нафислиги киши эътиборини ўзига тортади. Ундаги тасвирланган образ ҳажми, асар оҳанги, ранглар аниқлиги, мўйқаламнинг ёрқинлиги — буларнинг бари бир мақсадга бўйсундирилгандир.

Рассомнинг «Балетнинг ёш солисти», «Қиз портрети», «Студент Халилов» портрет асарлари республикамиз зиёлилари характерларини ёрқин ифодалайди, туйғуларимизга кучли таъсир этиб ўйлантиради, маънавий қудрат бахш этади. Зотан, ҳақиқий санъат асарларининг эстетик қиммати, бадий мукаммаллиги ҳам ана шундадир.

Муҳаммад Нуриддинов ўз портретларини жарангдор, тиниқ, тоза ранглар билан ишлайди. Бу эса воқеа ҳаяжонини, давр руҳини акс эттиришга катта ёрдам беради. Нозик ҳисларга боғлиқ бўлмиш шакл ёруғлик, соя ва ранг воситалари нисбатини рассом хоҳишига мувофиқ ўзгартиради.

Ҳар бир портрет асарида каттами-кичикми, асар моҳиятини очиб берувчи ҳаёт ҳодисаларини, ўзининг дунёга бўлган қарашини, атрофидаги одамларнинг ўзаро муносабатини ифода этишга ҳаракат қилар экан, ижодкор уларни ўз мақсадига бўйсундиришга бутун иқтидорини, қалб кўрини бағишлайди.

Шу ўринда мусаввирнинг яна бир фазилати маълум бўлади. Бу ҳислат замондош образини тасвирлашда асарнинг ички яхлитлигини ҳамда чуқур мазмундорлигини очиб бериш мақсадида тинимсиз изланишлар олиб бораётганлигидир. Аммо «Аёл портети»да эса образнинг фаолиятига бемос келадиган композиция яратилмаган, шунинг учун ҳам образ моҳиятини чуқурроқ очиб беришга муваффақ бўлинмаган. Уйлаймизки, санъаткор портрет жанрида мунтазам ижод қилса, ришга муаффақ бўлинмаган. Уйлаймизки, санъаткор портрет жанрида мунтазам ижод қилса, ришга муаффақ бўлинмаган. Уйлаймизки, санъаткор портрет жанрида мунтазам ижод қилса, ришга муаффақ бўлинмаган. Уйлаймизки, санъаткор портрет жанрида мунтазам ижод қилса, ришга муаффақ бўлинмаган.

Уйлаймизки, санъаткор портрет жанрида мунтазам ижод қилса, ришга муаффақ бўлинмаган. Уйлаймизки, санъаткор портрет жанрида мунтазам ижод қилса, ришга муаффақ бўлинмаган. Уйлаймизки, санъаткор портрет жанрида мунтазам ижод қилса, ришга муаффақ бўлинмаган. Уйлаймизки, санъаткор портрет жанрида мунтазам ижод қилса, ришга муаффақ бўлинмаган. Уйлаймизки, санъаткор портрет жанрида мунтазам ижод қилса, ришга муаффақ бўлинмаган.

Қизгин меҳнат кучоғида ижод қилаётган кишилар ҳаёти ҳақидаги мавзу «Байрам олдидан» асарининг асосий мазмунини ташкил этган. Ушбу асарда безовчи-рассомлар ҳаёти талқин этилади. Байрамларда ўз ижодлари билан кишилар кайфиятига кўтаринки руҳ бағишловчи ижодкорнинг, меҳнати жозибдор қилиб тасвир этилади. Киши сеvimли ишлари ҳаётининг бир бўлаги сифатида гавдалантирилади.

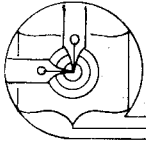
Мусаввирнинг «Оғир йиллар» асарини кузатар эканмиз, биз бевосита уруш даврини хотирлаймиз. Бу уруш ҳалқимизнинг бошига қанча-қанча мусибатлар келтирди. Асар композициясининг олдинги планида кўлида хат ушлаб турган почтачи, ўнг тарафининг сал орқароқ қисмида эшик остонасида машъала ушлаб турган аёл тасвирланади. Почтачи аёлнинг кўлида қора хат, у мудҳиш мактубни қай тарзда эгасига беришни билолмай, уй ёнидан ўтиб кетди. Рассом почтачининг руҳий ҳолатини, изтиробларини томошабин кўз ўнгида гавдалантиради. Тасвирланган қиёфалардаги ҳаяжон асар динамикасини ечишга хизмат қилади. Асарда сариқ, кўк, яшил ранглар жилваси натижа жасида ҳосил этилган мотамсаро колорит унинг мазмунини чуқурлаштиради ва содир бўлаётган воқеанинг трагизми ишонарли ва реал талқин этилади. Рассом бу ўринда инсонлар орасидаги муносабатни кўрсатиш билан бирга, кишиларимизнинг маънавий гўзаллигини ифода эттира олган.

Мусаввирнинг ижодида манзара мавзулари ҳам асосий ўрин тутаяди. Тошкент қурилиши туркумидаги «Шаҳар манзараси», «Шаҳар қурилмоқда», «Емғирли кун» асарларида шаҳар мавзуини кенг ёритиб ва бизларга сеvimли бўлган кўчалар, хиёбонлар, биноларнинг бадий тасвирини беради. Рассом манзара жанрида яратган асарида Тошкентда янги қурилаётган иншоотларни, сершовқин кўчаларни, ям-яшил дов-дарахтларни, осмонўпар биноларни ниҳоятда аниқ тасвирлаган.

«Қиш манзараси» асарида эски ҳовли томлари ва она еримизни оппоқ қор кўрпаси қоплаган лаҳзани, композициянинг орқа планида эса энди қурилаётган иншоотларни ва яланғочланиб қолган дарахтлар, симёғочларни акс эттиради.

Авторнинг манзара жанрида яратган ҳар бир асарида шаҳарнинг характерли белгилари бериллади. Табиатни, гўзал Тошкентни ардоқлаши, тасвирнинг аниқлиги томошабин диққатини ўзига тортади. Шоир ва ёзувчилар она диёрларининг сўлим табиатини, мислсиз чиройини сўз орқали тараннум этсалар, мусаввирлар ранглар тили билан куйлайдилар. Ранглар кўшиғи кўз орқали юракда акс-садо беради.

Ҳозирги вақтда М. Нуриддинов қайноқ ижод билан банд, янги асарлар яратиш ҳаракатида. Унинг энг жозибали ва жарангдор қўшиқлари олдинда. Биз ёш рассомдан замонамиз, замондошларимиз бўлган меҳнаткаш инсонларнинг қувонч ҳамда ташвишлари ҳақида ҳикоя қилувчи теран мазмунли, бадий юксак асарлар кутамиз.

Раҳмон Қўчқоров

ҚЎШ РОМАН ВА АЙРИЧА ҚАРАШЛАР

В. Г. Белинский: «Санъат ҳам, танқид ҳам замонанинг онгидир... Давримизнинг руҳи ўз ифодасини ҳаммадан ҳам кўпроқ замонамиз танқидида топди», — дея адабий танқидни давр кўзгуси сифатида ўрганишга даъват этади. Шунга кўра Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор» романининг кейинги тақдири ҳақида ўйлар эканмиз (Бу хусусдаги мулоҳазаларимиз «Ешлик» журнаlining 1987 йил 6-сонида эълон қилинган «Тарих ҳақиқати» номли мақоламизда муқаддима олган эди), беихтиёр замона руҳи ва бу руҳга турлича муносабат билдирган адабиётшуносларнинг эътиқодларига рўбарў келдик...

Танқид ўз ишини қилди — мақсадига эришди. Абдулла Қаҳҳор 1951 йилда «Қўшчинор» романини қайтадан ёзди, асарнинг номи ҳам ўзгарди — «Қўшчинор чироқлари» бўлди. Бу энди анчайин бошқа роман эди. Шуниси қизиқки, бу асарни ўқир экансиз, унинг ўзгарган, қўшимча қилинган жойлар кимнинг фикрига жавобан туғилганини яққол сезиб турасиз. Кўп танқидчилар «аввалги вариантда синфий кураш кўрсатилмаган» деди. «Қўшчинор чироқлари» романида бир бошли автоном бўлим шу кураш тасвирига, уни олиб борувчи образлар талқинига бағишланди. И. Султон ва Ш. Рашидов «қишлоқлар бой тасвирланиши керак» деб талаб қилдилар. Марҳамат, энди қишлоқ тасвирида одамни ҳайратга солмайдиган бирор ўзгариш йўқ — ҳеч қанча ўтар-ўтмас куриб ташланган мактаб ва чойхоналар, ҳаммом ва болалар боғчаси, колхоз идораси ва қасрсифат клуб, колхозчилар учун «поли алифланган» уйлар, улардан ҳам қийинроқ қурилишлар — электростанция, дамба, канал ва яна қанча ўзгаришлар бу икки танқидчи диди учун мўлжалланди. Кўплар «партия раҳбарлиги очиқ кўрсатилмаган» дея аввалги романга таъна қилган, ундан сиёсий хато «топган» эди, «Қўшчинор чироқлари»да мана шу раҳбарлик кўрсатилди — Самандаров, Сафаров, Шодиев каби туғма, ҳеч қандай қусурсиз раҳбарлар бу ишга бош-қош бўлишди, турли мажлислар, гапирувчиларнинг сиёсий савияларидан қатъи назар юксак онглилик даражасида ўтган йиғилишлар уюштирилди. Яна биров «рус кишиларининг образи кам учрайди, уларнинг истисносиз ҳамма ўзбек колхозлари тўзилишидаги роли камситилган», деб эди, унинг ҳам илжи қилинган. Ҳамма нарсани бир келиб-кетишда ҳал қилиб ташлаган Новикова, чеканка усулини кашф қилишда раҳнамолик кўрсатган «домламининг домласи» Иван Петрович, Канизакнинг иккинчи онаси, уни тўхматдан осонгина айириб қолган Надежда Павловна ва бошқа персонажлар номи асардан жой олди. Сидиқжон колхозга «тасодифий келиб қолган» бўлмасин учун энди унга Ўрмонжон обдон ташвиқот қилади, шундан кейин Сидиқжоннинг ўзи Ўрмонжонга ялиниб келади ва бу онглилик ҳисобланади. Ўрмонжонни атеистик томондан покиза сақлаш мақсадида жаноза ўқитиш эпизоди романдан чиқариб ташланди. Сидиқжоннинг бош қаҳрамонлик ролига энди уч-тўрт даъвогар ҳам қўшилди — Сафаров, Самандаров, Бўтабой, Ўрмонжонлар. Роман финалида бўлса, ҳамма конфликтлар ҳал бўлган, ҳал бўлганда ҳам ҳаммаси ижобий яқун топган, йўқотганлар матбуот ва журналистика шарофатила бир-бирига етишган, тўй-томоша, ўйин-кулги, олам гулистон!..

Гап оҳангимизда истеҳзо кучайиб кетганлигини ўзимиз ҳам сезиб турибмиз. Бироқ бу — биз томондан авторга эмас аксинча, муаллифнинг бизга, роман танқидчиларига қилган кинояси, истеҳзоси эди. Бу истеҳзо уни шундай ишга мажбур қилган адабий танқидга, расмий ва идеологик доираларга қаратилган эди. Қаҳҳорнинг бу кесатиғи «шоҳ сурати остига ўз сиймосини муҳрлаб кетган рассом» ҳаракатига ўхшайди. Уша рассомни ҳам мажбур қилишган эди, у бундай кучлар устидан бошлаб кулиб кетди. Қаҳҳор ҳам қачондир адолат қарор топишини, қайсидир авлод асл ва юзаки, зўрма-зўраки нусханинг фарқига бориши муқаррарлигини биларди.

Демак, янги факт — романинг янги варианты пайдо бўлди. Асарнинг автори у ҳақда бир оғиз гап билан романдан ўзининг кўнгли тўлмаганини, уни роман дейиш ҳам ғалати эканини айтди. Адабиётшунослик эса бу варианты ҳам ўрганиб, у ҳақдаги ўз қарашларини эълон қилди.

КПСС XX съезидан кейин конфликтсизлик назариясининг бутун Совет адабиётшунослигида жиддий танқид қилиниши ўзбек танқидчилигига ҳам дадиллик, тўла бўлмаса-да ҳақиқатни айтишга журъат берди. Бу ўзгариш гўё ҳақиқат йўлидаги тўсиқларнинг батамом олиб ташланишига имконият очгандек, ҳамма тарих сабоғидан огоҳ бўлгандек эди. Бироқ съезддан кейинги танқидчилигимиз тарихи шунини кўрсатадики, ҳақиқатга юз буриш даражаси ҳаммада ҳам тўла бўлмай, балки бир юзи билан аввалги қарашларни усталлик билан ҳимоя қилган, ҳатто ривожлантирган гуруҳлар сақланиб қолди ва улар ҳозир ҳам бор. Бу нарсани «Қўшчинор» романига ва у ҳақдаги танқидга бўлган муносабатлар орасидаги фарқдан ҳам билса бўлади. Бир юзи билан салбий ўтмишда (чунки бу ўтмишнинг барча ижобий тенденцияларини ҳеч ким инкор қила олмайди!) қолган танқидчиларнинг принципи ҳақида ўйлар эканмиз, бу принципнинг пайдо бўлишида икки хил сабаб

асосида шаклланади. Сидиқжоннинг ўзгариб қолишига сабаб — унинг онаси эканлигини Зуннун-хўжанинг хотини тўғри пайқайди. Бироқ бу ўзгаришнинг сабабини нотўғри, бурнидан нарёғини кўрмай тушунади — ҳамма «балони кампирдан, унинг гап-сўз билан айнитганидан кўради. Ваҳоланки, Сидиқжоннинг «айниб қолиши» унинг ўзидан, юқорида биз таъкидлаган характеридан келиб чиқар эди. Онаси олиб келган, «ток остида чочилиб ётган беҳилар» Сидиқжонни ён-верига қарашга, ким эканини чамалаб кўришга мажбур қиларди. Ва Сидиқжон атрофда ажиб ҳолни сезди — ўзининг яқингинадаги улфати «...Ҳайдаралининг турмуши олдида ўзининг турмуши турмуш эмас, фақат тирикчилик экан. Турмуш — яшаш деган сўз. Яшаш учун ердан тортиб қўёшгача, муҳаббатдан тортиб ғазабгача, ҳаммаси керак, ҳаммаси зарур. Умрини яшаб ўтказган кишининг роҳати ҳам, азоби ҳам, хафачилиги ва хурсандчилиги ҳам бир мазмун касб этади, буларнинг ҳаммаси бир бутун анорнинг алоҳида доналаридай чиройли, лаззатли бўлади.

Тирикчилик — ўлмасдан тупроқдан ташқари юриш деган сўз. Тирикчилик учун битта устара билан битта қайроқ ҳам кифоя қилади... Шундай қилиб Сидиқжон тирикчилик йўлидан чиқиб яшаш йўлига кирмоқчи, лекин бу йўлни ўзи тополмас, кимнингдир изидан бориши керак эди». («Қўшчинор» романи, 1947 йил, 8-бет. «Қўшчинор чироқлари»дан бу жойлар тушиб қолган!)

Хўш, қаҳрамон табиатидаги мана шу ўзгаришни «лапашангидан» ёки «пассивлик» деб номлаш керакми? Лапашанг одамдан шу хил мулоҳазаларни кутса бўладими?

Х. Абдусаматов романнинг янги вариантда сюжет ва композициянинг тарқоқлигини таъна қиладию, ўзига аввалги вариантда нима учун «композициянинг танҳолиги» ёқмаганлигини тушунтириб бермайди. Абдулла Қаҳҳор «Қўшчинор» романига яхлит идея қилиб олган — инсон қадри, эрки, озодлиги ва уни излаш ғояси мана шундай ягона, яхлит композицияни талаб қилганлиги, унга ошқора синфий кураш воқеалари сифмаслиги, ортиқчилиги, уни очик бериш билан ҳеч нарса ўзгармаслиги, аксинча, кейинги вариантдагидай ҚОНУНИЙ тарқоқлик юзага келишининг ТАБИИЙЛИГИ танқидчини қизиқтирмайди. У фақат танқид қилишни билади, холос, бошқаси билан иши йўқ...

Х. Абдусаматовнинг «даврларга чидаш бераётган», вульгар социологизмдан мерос юқоридаги фикрлари унинг 1985 йилда чиққан «Сайланма»сида ҳам айнан қолди.

Романининг мазкур эпизодига — Сидиқжоннинг ўзгариши масаласига батафсилроқ тўхталиш керак. Чунки, бизнингча, «Қўшчинор»ни тушунишдаги асосий англашилмовчиликларнинг ҳам, хатоларнинг ҳам илдизи шу ерда. Танқид йўл қўйган мана шу биринчи адашиш кейинги хатоларга ҳам йўл очиб берган. Бундай мунозарали фикрлар кейинги давр тадқиқотчиларининг иккала вариантга муносабатида ҳам бот-бот такрорланяпти. Масалан, филология фанлари кандидати Машхура Султонова ўзининг «Абдулла Қаҳҳор услуби» китобида «Қўшчинор чироқлари» романининг фазилатларини санаб туриб, қуйидагича мулоҳазани айтади:

«Агар ёзувчи Ўрмонжоннинг номини эслатмасдан туриб, Сидиқжон билан Зуннунхўжа ўртасидаги кескин муносабатни тасвирлашга ўтса, бу воқеанинг ҳаётийлиги анча сусайган, моҳияти етарли очилмаган бўлар эди. Чунки Сидиқжон колхозга киришга қарор қилар экан, ҳали ўзи колхоз нима эканини тушунмайди» («Фан» нашриёти, 1967 йил, 40-бет).

Худди шундай — кейинги вариантдаги «яхшиланиш»ни И. В. Боролина ҳам маъқуллайди: «Сидиқжон Капсанчига бу сафар оддий тасодиф туфайли эмас, балки тўла онгли ва қонуний келади. Сидиқжон қулоқ қайнатасининг хонадонини ташлаб Капсанчига, болаликдаги дўсти, ҳозирда колхоз правленияси аъзоси ва парторг Ўрмонжон Омонов хузурига отланади»¹.

Энди озгина ўтмишга, «Қўшчинор» муҳокамасига қайтиб, сўзловчилардан, масалан, А. Алимухамедовнинг докладидаги қуйидаги ўринга эътибор берайлик:

«Модомики, ёзувчи ўз асарига Ўзбекистондаги колхозлаштириш ҳаракатини тасвир этмоқчи экан, кўзда тутилган мақсаднинг тарихий жиҳатдан тўғри бўлиши учун бу воқеани туғилиш, ўсиш ва камол топиш жараёнида кўрсатиши керак эди. Бироқ ўқувчи бу асарда колхозлаштириш ҳаракатининг энг муҳим босқичи бўлган унинг туғилиш даврини кўрмайди»². (Таъкид бизники — Р. Қ.)

Бундай мулоҳазанинг кўплар томонидан айтилганини кўрдик. Энди бир нарса ҳақида озгина ўйлаб кўрайлик.

Л. Н. Толстой «Уруш ва тинчлик» романига қўл урар экан, ўз олдида 1812 йилдаги уруш ҳақида асар ёзишни мақсад қилиб қўйдими ёки бошқа бирор идеяси ҳам бормиди?

А. С. Пушкин «Капитан кизи» повестини Пугачёв кўзғолонининг бориши ҳақида ёздими ёки Пугачёв руҳи, пугачёвчилик руҳи ҳақида ёздими?

Ч. Айтматов «Жамила» қиссасида нима учун бўлаётган урушнинг этапларини кўрсатмади ёки ҳеч бўлмаса, урушга ёрдам кўрсатишнинг районда қандай кетаётгани ҳақида тўлиқ маълумот бермади?..

Баъзан (аслида баъзан эмас, кўпинча!) одамлар орасида тахминан шундай суҳбат қулоққа чалинади: Савол: «Қанақа кино экан?» ёки «Фильм нима ҳақда экан?» Жавоб: «Уруш ҳақида!» ёки «Уруш кино экан!»

Ваҳоланки, уруш ҳақида бадий адабиёт ёки бадий фильм эмас, тарихий — илмий адабиёт ёки ҳужжатли фильм бўлади. Бадий адабиёт ёки фильм уруш ёхуд кўзғолон ҳақида эмас, уй қурилиши ёки ноқоратупроқни ўзлаштириш ҳақида эмас, балки мана шу ҳодисаларда иштирок этаётган одамлар ҳақида, уларнинг ўй-хаёллари, тақдир ва қисматлари ҳақида ўйлайди. Бадиятнинг бош вазифаси, масалан, қирғинни эмас, балки шу ташқи дунё урушаётган, бу дунёни ўзидан ўтказайтган инсонга қандай таъсир қилаётганини, у бу уруш туфайли ўз онги ва туйғусида нималар йўқотиб, нималар топаётганини тасвирлаш ва бундан ҳукм чиқаришдир. Маълумки, бу икки ҳодисанинг ер билан осмонча фарқи бор. Уларни бир-биридан ажратиш ҳам нотўғри, бироқ, уларни бир нарса деб олиш — санъатни мутлақо тушунмасликдан нишона. Барча талантсиз асарлар мана шу — бир қарашда фарқсиздек туюлган икки ҳодисани бир деб ўйлашдан туғилган ва туғилаверади!

Адабиётшуносликнинг тамал тошини қўйган Аристотел ўзининг «Поэтика»сида аллақачон айтиб қўйибди:

¹ И. В. Боролина. Абдулла Қаҳҳор. Очерк творчества. Т., 1957 г. стр. 122.

² Центр. Гос. Архив УзССР. Ф. 2356. Опись № 1. ед. хр. № 158. стр. 6.

«Мабодо, медицина ёки физикага оид қандайдир рисолаи вазнга туширган ҳолда нашр эталар муаллифни одатда шоир деб атайдилар. Бу ўринда Гомер ва Эмпедокль («Табиат ҳақида» поэмасининг атери — ред. изоҳи) орасида вазндаги яқинликдан бошқа ҳеч қандай умумийлик йўқ, шу боисдан ҳар иккисини шоир дейишдан кўра, биринчисини шоир, иккинчисини табиатшунос деб аташ адолатлидир... Ахир, Геродот асарларини ҳам шеърга солиш мумкин, бироқ унинг асарлари хоҳ назмда, хоҳ насрда бўлсин, барибир тарихлигича қолаверади!»¹

Хўш, Абдулла Қаҳҳор «Қўшчинор»ни колхозлаштириш ҳақида ёки колхоз тузумини мустаҳкамлаш ҳақида ёздими? Унинг бош мақсади шу масалалар эдими? Биз бу саволга бир сўз билан «ЙУҚ» деб жавоб берамиз. У романи, Сидиқжон ҳақида, кейин Ўрмонжон, Канизак, Зуннунхўжа ҳақида ёзди!

Бу нима дегани?

Бу шу деганики, ёзувчи учун асосий нарса шакл, ишлаб чиқариш ўрни ёки усули эмас, балки мазмун — инсон интилиши, унинг ўз қадрини қаерда бўлмасин тиклашга ҳаракатидир.

Сидиқжон «тирикчилик»дан «яшаш»га ўтиши учун колхозга кириши шартими? Асло! Агар шундай қолипда масала ҳал бўлганда эди («Қўшчинор чироқлари» шу қолипга кўп жиҳатдан тушган!), ёзувчи буни айтиш учун бадий асар ёзиши шарт эмас эди, ҳар ҳолда Қаҳҳор учун шарт эмас эди. Сидиқжон қаерда бўлмасин, нима қилиб бўлмасин (албатта, киссавурлик ёки ҳамон батраклик қилиб эмас) одамдай яшаш, эл қаторида юришни мақсад қилиб йўлга чиқади. Агар у шаҳарга яқинроқ жойда яшаганда эди, албатта, завод ёки фабрикага кирган, ўша муҳит уни тарбиялаган бўлур эди. Афсуски, роман танкидчилари асардаги мана шу кичик, бироқ ҳал қилувчи ўриннинг моҳиятига жиддийроқ эътибор қаратишмайди. Ҳатто, И. В. Боролина ҳам юқорида эслатилган китобида Сидиқжон пул топиш мақсадида йўлга чиққан, деб ҳисоблайди ва ўз-ўзидан унинг аввалги вариантдан колхозга келишини оддий тасодиғи натижаси эди, деб хулосалайди. «Қўшчинор чироқлари»да буткул ўзгариб кетган мана шу ўринга яхшироқ диққат қилайлик:

«Сидиқжоннинг нияти шу кетишда ҳеч қаерда тўхтамасдан тонг отгунча йўл юриб станцияга бориш, тўғри келган поездга чиқиб қаёққа бўлмасин кетиш ва поезддан тушиши билан рўпара келган заводга кириб ишлаш, тинмай, ҳолдан тойиб йиқилгунча ишлаш эди!» («Қўшчинор», 21-бет)

Кўрапмизки, Қаҳҳор учун бош масала — колхоз ёхуд заводнинг афзалликларини, уларнинг қурилишини кўрсатиш бўлмай, дунёга бир мартаба келадиган одамнинг яшашга, эрка бўлган ички, ўзида мавжуд, бироқ дармонга йўл топа олмаётган интилишини кузатиш эди. Сидиқжонни йўлга олантирган нарса, ўзи моҳиятини тўла тушуниб етмаган, демак, унинг учун омонат гап бўлган колхозга кириш истаги ҳам, бойлик ёки бирор нарсанинг эгаси бўлиш хоҳиши ҳам эмас (С. Сомова ўйлаганидай!), балки ҳамма унга таниш одамлар эришаётган инсоний обрўни тиклаш эди. Мана шу табиий, руҳий хоҳиш пишиб етилмагунга қадар Сидиқжоннинг колхозга келиши ҳар қанча ўзга кучлар томонидан уюштирилмасин, юзаки қараганда асослангандек туюлмасин, ўз моҳияти билан ТАСОДИФ бўлар эди. Бу — қаҳрамонни романининг бошиданоқ мурвати бураб қўйиладиган кўғирчоққа айлантиради. Ёзувчи бу нарсага «Қўшчинор»да алоҳида эътибор берган. «Қўшчинор чироқлари»дан яна тушиб қолган қуйидаги асос, аслида бош қаҳрамон Сидиқжон учун потенциал ҳаракат манбаи эди:

«...Сидиқжон сўнги кунларда ўз турмушини Ҳайдаралининг турмушига солиштириб муҳокама қиладиган ва шунинг орқасида бу турмушдан ҳар кун, ҳар соатда бир нуқс топадиган бўлди... Лекин Сидиқжоннинг шундай бўлиб қолишига сабаб Ҳайдарали рўзгоридан орттириб велосипед миниб юргани ҳолда у онасига маҳси ёки укасига қўйлак-иштон олиб беролмагани **сингари ҳоллардан туғилган норозилик эмас**, бунга сабаб бошқа бир норозилик, **ҳеч йўл билан тасалли топиб бўлмайдиган**, ўйлаган сайн аланга оладиган бир норозилик эди...» («Қўшчинор», 7-бет, таъкидлар бизники — Р. Қ.)

Хўш, нима учун қаҳрамон барибир колхозга кирди?

Чунки «Хозир унинг кўз олдида Ҳайдаралининг изидан бошқа из бўлмаганлиги учун шу издан боришга — колхозга киришга қарор берди. («Қўшчинор», 8-бет).

Бу, бош қаҳрамон образига аргизулик мустақил, асосийси, ўз қиёфасига, шахсий интилишига (шаблон ҳаёт йўлига эмас!), эга бўлган ХАРАКТЕР роман марказига қўйилганлигидан далолат эди. Қолган барча воқеа-ҳодисалар шу характер мантиқи билан ҳисоблашишга мажбур, унинг ё чекиниши ёки олға юриши билан содир бўлар эди. Мана шу — ўзига йўл излаётган инсон колхозга келган биринчи кун, Ўрмонжоннинг хотинини синаб кўради, колхозчиларга олиб кетаётган озиқ-овқатдан бир қисм олиб, яшириб қўяди ва Абдураҳмон Алимұхамедовнинг жонини чиқариб, Зиёдахоннинг («совет колхозчисининг») юзидан «ўпиб олади»... Ва бу Сидиқжон ҳам жонли одам эканлигидан дарак беради.

Хўш, «Қўшчинор чироқлари»да нима бўлди?

Ўрмонжоннинг Сидиқжон ўзгаришига таъсири, «Айрилганни бўри ер» деган, биринчи вариантда қаҳрамоннинг ўзи бориб етган ҳаётини фалсафанинг энди унга ташқи куч томонидан ўргатилиши М. Султонова, И. В. Боролина ва бошқалар ҳисоблагандай, романга ижобий таъсир қилмай, аксинча, бош қаҳрамон Сидиқжонни мустақилликдан айирди. Зуннунхўжа билан бўлган конфликт объекти сабаб — Сидиқжоннинг «тўйиши» натижаси эмас, субъектив сабаб — Ўрмонжоннинг сценарийси, унинг гап-сўзлари орқали амалга оширилган бўлиб қолди. Энг ачинарлиси, Сидиқжоннинг кейинги тақдири, хатти-ҳаракатлари силлиқ схемага тушди:

«Сидиқжоннинг нияти шу кетишда ҳеч қаерда тўхтамасдан тонг отгунча юриб бўлса ҳам Капсанчиларга бориш, тақдирдан шикоят қилиб Ўрмонжонга зор-зор йиғлаш, ўшанинг қаноти остида ўз тўпига яна қўшилиш учун тинмай, ишдан ишни фарқ қилмай, жон-дили билан меҳнат қилиш эди»².

Худди мана шу ўзгариш туфайли энди биз ҳам бу Сидиқжоннинг романга тўлақонли қаҳрамон бўла олиш-олмаслигини ўйлаб қоламиз ва бунга жавобни тезда кейинги вариантнинг ўзи беради —

¹ Аристотель. «Поэтика». Ф. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1980 йил, 8-ва 22-бетлар.

² Абдулла Қаҳҳор. «Қўшчинор чироқлари». Уздавнашр. Т. 1952 й. 23-бет.

Сидиқжон узоқ вақт саҳнадан тушиб қолади, Урмонжоннинг Сидиқжонга таъсири билан бошланган, колхоз тузилишидаги партиянинг етакчилиги ва раҳбарлик роли, синфий курашнинг қаҳрамон тақдирин билан боғлиқ бўлмаган даврдаги ва шароитдаги тасвири романга кириб келади. Сидиқжон қайта пайдо бўлгандан кейин ҳам «тўғри йўлга бошловчилар»нинг интизомли ижрочиси ролини бажаради, холос.

Бадий асардаги ҳар бир деталнинг, айниқса, бу деталь характер мантиқи билан боғлиқ бўлса, қанчалик аҳамиятга эгаллигини, яна айниқса, бу нарса Абдулла Қаҳҳордек «отилмайдиган милтиқни деворга илмайдиган» ёзувчи ижодида нечоғли муҳимлигини юқоридаги мисолдан ҳам билса бўлади...

Иккала роман ҳақида филология фанлари доктори Лазиз Қаюмов ҳам ўзининг «Замондошлар» китобининг «Абдулла Қаҳҳор» бобида тўхталган¹. Бир китобда йигирматача турли савия ва йўналишдаги ёзувчи ва шоирларнинг номини сарлавҳаларга чиқариб, уларнинг ҳаёти ва ижодини бир-варайига таҳлил қилиш истагининг ижроси олимга зўрлик қилганини бу тўхталишда билдирилган фикрларнинг аксарияти оригинал бўлмай, ундан анча илгари ёзилган манбалардан улаштирилганидан ҳам билса бўлади. «Қўшчинор» хусусида И. Султонов ва Ш. Рашидовларнинг «Культура и жизнь» газетасида билдирган нотўғри дъволари, «Қўшчинор чироқлари» ҳақида эса 1957 йилги Абдулла Қаҳҳор уч томлигига мақола ёзган П. Қодиров фикрлари олинган! Шунинг учун яхшиси бу фикрларнинг асл эгалари билан баҳс қилиш мақсадга мувофиқроқ ва биз буни сал куйроқда амалга оширамиз.

Ҳозир эса конфликтсизлик даври танқидига муносабатда ҳақиқатдан кўра авторитетнинг, мундирнинг манфаатини, бу орқали ўзининг ҳам ожиз манфаатларини ҳимоя қилиб китоб ёзган авторлар орасида Анқабой Қулжоновни ҳам курсатиб ўтмаслик, унинг «Реализм ва романтизм» китобига нисбатан, айниқса, бу китобнинг «Камолот» бобига нисбатан ҳурматсизлик бўлар эди. Гарчи бу китобда айнан «Қўшчинор» танқиди устида гап кетмаса-да, муаллиф «Ш. Рашидов ижодининг жуда эрта бошланган яна бир олмос қирраси» (!) — танқидчилиги хусусида фикр юритган ўринларида худди шу давр танқидига ўз муносабатини расман эълон қилади:

«У (Ш. Рашидов — Р. Қ.) ҳамиша ўз докладларида ва ёзган мақолаларида адабиёт ва санъатнинг халқ ҳаёти билан алоқасини янада мустаҳкамлаш, кўҳна тарих ва замонавий воқеликни кенг ва чуқур ўрганиш, акс эттиришининг юксак принциплари учун, бадий ижоднинг ғоъвий софлиги ва халқчилиги, юксак камолоти учун, формализм ва натурализмга қарши, тарихни сохталаштириш ва идеаллаштиришга қарши, совет воқелигини бузиб кўрсатишнинг ҳар хил формаларига қарши кескин ва шиддатли кураш олиб борди...

Хуллас, бу даврдаги (урушдан кейинги дастлабки йиллар ҳақида гап кетаяпти! — Р. Қ.) ўзбек адабиётшунослигини ва танқидчилигини, унинг ривожланишини Шароф Рашидовнинг «асарларисиз тўла тасаввур қилиб бўлмайди»².

Адабиётшуносликнинг бундай мукаммал ва юксак терминлари асосида, жуда жанрангдор қилиб тузилган, бироқ бирор амалий, объектив далил билан исботланмаган бундай бегубилик «фикрларни» академикимиз Воҳид Зоҳидовнинг «Нафосат ижодкори» китобидан ҳам истаганча топиш мумкин»³.

Уша давр танқидига бўлган бу икки муносабат, шунчалик акс куч билан Қаҳҳор ижодига муносабат эканини изоҳлаб ўтирмай ҳам тушуниш мумкин, албатта...

Юқорида эслатилган мақоласида Пиримқул Қодиров романнинг ҳар иккала вариантга объектив баҳор беришга уринади, улардаги ижобий хислатларни, «Қўшчинор чироқлари»да йўл қўйилган жиддий камчиликларни тўғри кўрсатади. «Қўшчинор» ҳақида гапирар экан, унинг қўйидаги фикрлари диққатга лойиқ. Гарчи бу фикрларга ҳам қисман эътироз билдириш мумкин бўлса-да, ҳар ҳолда танқидчи романда ўз ифодасини тўла топмаган ёзувчи имкониятларини илғашга, унга тўсқинлик қилган қусурларни топишга эришади:

«Қўшчинор» колхознинг оғир шароити туфайли Сидиқжонда пайдо бўлган шубҳа олдинги планга чиққандан кейин роман сюжети катта йўлдан четлаб, ёлғизоёқ йўлларга кириб кетгандай бўлади, ёзувчи ўз қаҳрамонини «тузатиш»дан кўра, фош этишга кўпроқ берилиб кетади»⁴.

Қисман эътироз нимада бўлиши мумкин?

«Сидиқжондаги шубҳа»га аҳамият ортиқча кучайиб кетганлиги, романнинг мақсадига айланиб қолганлиги — тўғри кўрсатилган камчилик. Бироқ, бизнингча, асар РОМАН сифатида муваффақият қозонмоғи учун ёзувчи бош қаҳрамонини «тузатишга» асосий эътиборни бериши ҳам «катта йўл»га чиқиб олиш учун етарли бўлмас керак. Чунки, охир-пировардида Сидиқжон «тузалади», лекин барибир романда нимадир етишмаётгани сезилиб тураверади.

Ҳозирга қадар биз эгаллаб келган позициядан, гўё «Қўшчинор» ҳар қандай камчиликлардан холи, мукаммал асар эди, деган хулоса чиқадигандай, биз бу хулосани нима қилиб бўлса ҳам ўтказишга ҳаракат қилаётгандай туюлишимиз мумкин. Шунинг билан айтиб кетишимиз керакки, «Қўшчинор» романини мумтоз асарлар (айниқса, романлар) қаторига қўйиш фикридан, албатта йироқмиз. Унда, талай жиддий камчиликлар бор. Лекин улар асло ғоъвий ёки сиёсий камчиликлар бўлмай, балки маҳорат билан, ёзувчини ўраб турган муҳит билан боғлиқ камчиликлардир.

Бизнингча, асарнинг энг асосий камчилиги — унда роман жанри талаб қиладиган эпик кўламдаги фикрлашнинг, давр ҳақидаги, уни ташкил қилган одамларнинг бир-бирини такрорламас типик, мураккаб руҳий дунёси ҳақидаги умумлашма хулосаларнинг жой олмаганлигидир. Бунинг учун ижтимоий ҳаётда тугган ўрнига кўра эмас, ёзувчи тасвири ва бадий-ғоъвий «юки»га кўра йирик шахслар образи асарда ҳаракатга тортилмоғи керак эди. Тўғри, асарда бош қаҳрамон Сидиқжон характери анчагина индивидуаллашади, гарчи баъзи ўринларда қаҳрамон соддалиги ёзувчи

¹ Л. Қаюмов. «Замондошлар». Ф. Ғулум нашриёти, 1972 й. 109—110-б. 1985 йилда чиққан шу номли китобда автор ёзувчилар сонини 43(1) тага етказди. Фақат бу нашрдан аввалги китобда ёзувчиликнинг ва адабий танқиднинг мумтоз вакили сифатида таништирилган Ш. Рашидовга бағишланган боб тушиб қолган.

² Анқабой Қулжонов. «Реализм ва романтизм», 1983 й., 155—156-бетлар.

³ Воҳид Зоҳидов. «Нафосат ижодкори», Ф. Ғулум нашриёти, 37—38-бетлар.

⁴ П. Қодиров, «Абдулла Қаҳҳор». 3 томлик асарлар тўпламига сўзбоши. 1957 йил, Тошкент, 15-бет.

содаллигига айланиб кетса ҳам, Сидиқжон ўзига хос адабий тип даражасига чиққан. Лекин бошқа қаҳрамонлар-чи?

Бадий асарда асосий диққатнинг марказий қаҳрамонга қаратилиши қусур эмас. Бироқ бу эътиборнинг фақат марказий қаҳрамон билан чекланиши ҳам унга фазилат бўлиб қўшилмайди. Афсуски, «Қўшчинор»даги қаҳрамонлар, гарчи ўзларининг ташқи ҳаракатларида индивидуаллик кўрсатсалар-да, уларнинг характерларини белгиловчи руҳий илдизлари тўла очилмай қолган. Биз бу гапни қаҳрамонларнинг партия аъзосими, партиясизми, активми, пасивми бўлишдан қатъи-назар гапирётганимиз ўз-ўзидан равшан. «Қўшчинор» романида ёзувчининг мақсади Сидиқжон билан, унинг «тузалиши» билан чекланганлиги сабабли, бошқа персонажлар худди колхоз ҳаёти-нинг умумий кўринишлари каби бош қаҳрамонни очиш учунгина хизмат қилади, фақат фон ролинни бажаришади.

Романнинг бу бош камчилиги, уни, айниқса, «Сароб»га солиштириб кўрилганда яққолроқ сезилиб қолади. «Сароб» ўзбек халқи тарихидаги катта бир давр ҳақида хулосага — ҳукмга йўл очадиган асар. Ундаги ҳар бир қаҳрамон (фақат Саидий эмас!) ўзича мустақил ва айни пайтда бир-бирини (фақат Саидийни эмас!) талаб қилувчи, тўлдирувчи типлар даражасига кўтарилган. Унда, масалан, гарчи иккаласи ҳам «чаён» бўлса-да, Булбулигўё билан Сарахонни аралаштириш, бирининг ўрнига иккинчисини қўйиш ёки бировидан воз кечиш умуман мумкин эмас. Бундай ҳаракат бутун асарнинг, идеянинг бузилишига олиб келади. «Қўшчинор»да бўлса, Урмонжон билан Аҳмедовнинг, Канизак билан Зиёдахоннинг, Қурбон ота билан Тиллабобонинг, Сидиқжоннинг онаси билан Анзират холаларининг ҳар қайсисидани мана шундай ягоналик (бир хиллик эмас, айримлик!) ёрқин кўзга ташланмайди. Ҳатто бир вазифа икки образга бўлиб берилади — Сатторкул умуман колхозга кириш ҳақида Сидиқжонда фикр уйғотса, Болтабой ва Эргашбойлар уни колхоз ишига бевосита жалб қиладилар, холос.

Албатта, бу рўйхатга биргина бобда кўринишларига қарамай (Шарофатнинг кейинчалик колхозга келиб-кетишини ҳисобга олмаганда), ўзларининг типик қиёфалари билан ўқувчи ёдида қоладиган Зуннунхўжа, унинг хотини, Шарофат образларини асло қўшиб бўлмайди. Бироқ улар характерлари табиатиға кўра ҳам, роман воқеаларининг оқимиға кўра ҳам асосли равишда биринчи бобда қолишади, бу — қаҳрамонларнинг табиий тўхташи ҳам. Романнинг асосий қисмида бўлса, биз юқорида санаган образлар ҳаракат қилишади. Афсуски, уларнинг руҳий қиёфаларига анчагина содда ҳаракат ҳуқуқи топширилади, холос. Биз бу ерда «романда йўқ нарса» (А. Қаҳҳор) ҳақида эмас, балки романда бор, бироқ чуқурлашиши мумкин ва лозим бўлган нарса ҳақида гапираямиз. Бизнингча, бунга сабаб — «Қўшчинор»га асос қилиб олинган материал қисса жанри характерига мос (ёзилиши муқаддимасида кўзда тутилганидек!), романдек, шубҳасиз катта жанр талабларига эса ҳали етарли бўлмагани бўлса керак.

Шунга кўра «Қўшчинор»нинг камчиликлари ҳақида гапирар эканмиз, Ҳ. Абдусаматовдан тубдан фарқ қилароқ, бошқа бир ягоналик, бошқа бир торлик ҳақида фикримизни айтмиз. Бу — асардаги руҳий композициянинг торлиги ва ягоналиги, образлар талқинида мураккабликдан қочиб ва бирёқламалик билан боғлиқ камчиликлардир.

Биз, «Сароб» романида, ҳали ҳаётий тажриба жиҳатидан ҳам, адабий стаж жиҳатидан ҳам ёшлиқни бошидан кечираётган пайтидаёқ шу хил мураккабликни етарли оча олган адибда «Қўшчинор»га келиб бу қувват сусайдими, деган саволни ҳам бериб кўришдан қочмаймиз. Йўқ, ёзувчида бу адабий қувват, аксинча, кучайган эди ва адиб буни ҳар қандай жанрда исбот қила оларди ҳам. Бироқ урушдан аввалги, балки уруш йиллари ҳам амалда бўлган танқид, ҳар қандай мураккабликни совет кишисига ёт деб қўнғироқ чалувчи вульгар социологизм шарпаси доимо ёзувчининг боши узра кезиб юрган, адабий ва сиёсий муҳитнинг ғоят носозлиги Абдулла Қаҳҳордек истеъдодли адибнинг ижодига ҳам ҳалақит берган.

Шунинг учун «Қўшчинор» қаҳрамонлари талқинида ёзувчи кўп ҳам мураккаб кузатишлардан ўзини тортиди, персонажларни хийла содда ва осон ҳал бўладиган вазиятларга солиб синайди (масалан, Канизак бригадасининг кетмон ўғирлаши эпизоди в. б). Айрим штрихлар орқали мақсадга эришиш истаги бўлса (Қурбон отанинг князь эшигида отбоқарлик қилиб майиб бўлиши), унумли натижаларга етишувда етарли бўлмайди, чунки бундай ўринлар романда жуда ҳам оз.

Тўғри, романнинг иккинчи китоби ёзилмаганлиги нимагадир умид тўғдириши мумкиндир. Бироқ иккинчи қисм ҳам биринчисидан илдиз олиши табиий эканлиги, унинг эса юқорида айтганимиздай, илдизлик хусусиятлари тўла ва кучли шаклланмаганлиги факти бу умидни хиралаштиради.

«Қўшчинор чироқлари» хусусида гап кетганда бўлса, афсуски, Пиримкул Қодиров ҳам уч томлик сўзбошида ўзи аввалги танқидни умуман ёқлагани туфайли, унинг камчиликларига ўша танқид оқибати сифатида қарамайди. Жумладан, у ёзади:

«Романнинг янги вариантдаги муваффақиятлар билан бирга, унинг аввалги вариантда бўлмаган баъзи бир камчиликлар ҳам бор. Бу аввало сюжет ва композицияда кўзга ташланади.. «Қўшчинор чироқлари»га бир колхознинг тузилиш жараёнини кўрсатувчи янги конфликтлар ва образлар киритилгандан кейин янги бир сюжет чизиги пайдо бўлади. Лекин автор буни ёрдамчи экспозиция рамкасида чиқармасликка ҳаракат қилади. Аммо «экспозиция» жуда чўзилиб кетади. Сидиқжон китобнинг катта бир қисмдан тушиб қолади. Бунинг яхши эмаслигини сезган автор тезроқ Сидиқжоннинг сюжет чизигига қайтиб келай деб шошилади. Шу шошилиш натижасида бадий тасвир ўрнига баён ва хабар кириб келади... Тўлаган, Бўтабой, Самандаров образлари тугалланмайди».

Булар, умуман, тўғри гаплар, ҳақли эътирозлар.

Бироқ Сидиқжоннинг китобдаги катта бир қисмдан тушиб қолиши «яхши эмаслигини сезган автор» «бадий тасвир ўрнига баён ва хабар бериш» ҳам яхши эмаслигини нахотки сезмаган бўлса?! Ҳарқалай, Абдулла Қаҳҳорга нисбатан бундай элементар ёўрликни тўнкаб бўлмайди! Ҳўш, унда бу камчиликларнинг сабаби нимада?

Сабаби шундаки, «синфий кураш очик кўрсатилиши шарт» деган догматик талаб орқасида

1 П. Қодиров. Уша мақола, 16-бет.

ёзилган бу автоном бўлим роман идеясига, унга қаҳрамон қилиб танланган Сидиқжон тақдирига ҳеч алоқадор эмас! Уртага танқид аралашгач, янги вариантда қизиқ бир ҳол юз берган. Талаб синфий курашни бутун тафсилоти билан кўрсатиш бўлди, яъни, ёзувчи бунни бажарди. Бироқ у бунни УЗИНИНГ Сидиқжонидан кечмаган ҳолда бажарди. Сидиқжон барибир «сўнги батрак»лигича қолди. Аслида бундай синфий кураш учун бошқа, унда бевосита тақдири билан иштирок этадиган Сидиқжон керак эди. Лекин ёзувчи «қайсарлигига» борди, унга бундай Сидиқжоннинг кераги, қизиғи йўқ эди. Ёзувчининг «Кўшчинор»даги Сидиқжони синфий курашнинг охириги жабҳаларидан бирида, сўнги риштага ишониб қолган сўнги муштумзўрлардан бири Зуннунхўжа билан курашда иштирок этар эди. Ва унинг характери учун шу кураш табиий ва етарли эди. Бу характер фақат шундай курашдагина ўзини исботлай олади, яшай олади, ўзига ишонтира олади.

«Кўшчинор чироқлари»да тасвирланган синфий кураш эса Қаҳҳор ўз ҳикояларининг бирига эпиграф қилиб олган латифани, хоҳласак — хоҳламасак эсимизга туширади: « — Нега менинг бошимни қашлайсиз? — Мен ўзимнинг бошим дебман» («Қайғулар» ҳикояси). Бу бўлим ҳодисалари Сидиқжоннинг боши деб, буткул бошқа одамларнинг — Тўлаган, Бўтабой, Самандаров, Сафаров деган одамларнинг «бошини қашлаш», уларнинг Сидиқжон тақдири билан боғланмас фаолиятларини тасвирлаш эди. Худди шунинг учун бу одамлар образи тугалланмай қолади ва улар бунга маҳкум ҳам. Агар иш уларни «тугаллаш»га қараб кетадиган бўлса, Сидиқжон романда бошқа умуман кўринмаслигига тўғри келар эди. Ҳатто шунга ҳам рози бўлишни эса, энди ёзувчи хоҳламайди. Шу тўғрисида бу бўлим воқеалари ҳар қанча бадий, қизиқарли, ўқишли ўйлаб топилган бўлмасин, Сидиқжон тақдири билан ҳеч қариндош бўлолмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Бундай ҳолатни келтириб чиқарувчи сабаб ҳақида Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи жуда теран фикр айтади: «Адабий асарнинг идеяси йўқолса эмас, ҳатто сусайса ҳам ҳеч қандай ташқи эффект уни адабий асар ҳолида тўтиб туролмайди. Идеяга етган зарарни ҳеч қандай ташқи эффект тўлдиролмайди».

Дарҳақиқат, адолатсиз ва догматик танқид «Кўшчинор» романининг идеясига, мақсадига тушунмай, унга чексиз зарар етказди. Шунинг баҳонасида П. Қодировнинг яна бир эътирозига муносабат билдирамай. У роман камчиликларидан бири деб (бу ўрин «Кўшчинор»да ҳам айнан бўлгани учун тўхталяпмиз!), «Зуннунхўжанинг муштумзўрлиги романининг бошидан охиригача асоссиз фозиллик келиши»ни кўрсатади. Бизнингча, бу талаб тўғри эмас. Зуннунхўжанинг муштумзўрлиги Сидиқжоннинг уйдан чиқиб кетиши биланоқ фозиллик бўлмайди. Шарофатнинг Сидиқжонни қайтариш учун келиши эса Зуннунхўжанинг аҳволи унчалик бунгилли эмаслигидан далолатдир. Қизининг қуруқ қайтиб келиши бўлса Зуннунхўжа умид қилган сўнги жон томирининг ҳам узилишига ишора! Фақат энди Зуннунхўжанинг буюмлари хатга солиниб, ўзининг бўлса аравага ўтказдирилиб Сибирга сургун қилинишини кўрсатиш қолдики, бунга ҳам батафсил беришга, ҳарқалай, адабиёт мажбур эмас... Ундан ташқари шуни ҳам ёзувчидан талаб қилсак, романга яна бир ёт, мустақил бўлим кирардики, кейин албатта, бунинг учун ҳам ёзувчига таъна қилган бўлардилар. Ахир Қаҳҳорни ҳам сал эшитайлик:

«Бир-биримизга шундай десак, нима бўлади? Мумкинми мен билан мунозаралар қилсангиз, эҳтимол менинг ўзимнинг назарияларим бордир...»

Нозиктаъб мунаққид Матёқуб Қўшжоновнинг Умарали Норматов билан ҳамкорликда яратган «Маҳорат сирлари» китоби Қаҳҳор ижодини ўрганиш тарихида нузли саҳифани ташкил қилади. Унда, хусусан, «Кўшчинор чироқлари» асари устида жиддий кузатишлар олиб борилган. Шунинг таъкидламоқ керакки, М. Қўшжонов бу романини конфликтсизлик даври махсули сифатида ўрганган, унинг камчиликларини нуқул ёзувчи маҳоратидан эмас, балки адабий муҳитнинг салбий таъсиридан қидириб, бу муҳитга ўз муносабатини ошқорлаб билдирган биринчи танқидчилардандир. Эътибор берсак, биз шу пайтгача мурожаат қилган авторларнинг ҳаммаси масалани мана шу тарзда — энг тўғри аспектда қўйишмаган, шундай қўйиш кераклигини шубҳасиз тушунонганлари ҳам (масалан, И. В. Боролина, П. Қодировлар) бунга журъат қилишмаган эди. Улар «Кўшчинор чироқлари»даги жамики қусурларни «Сароб»дек асарни ёзган автор маҳоратидангина қидиришди ва барча норозиликларини унинг ўзигагина қаратишди. Матёқуб Қўшжонов бўлса, аксинча, кузатишларнинг бошиданок ўз олдига турли «изм»лар чиғиригидан ўтиб келган асар турганини, бу асар ўз қусурлари учун муаллифидан эмас (чуқки у қўлидан келган ҳамма ишни қилди!), даврдан шикоят қилиб турганини теран англади ва бунинг айта олди.

Роман яхлитлигига пугур етказган «синфий кураш» бобларини ҳам танқидчи ҳар томонлама ҳолис баҳолайди, ёзувчи ҳаракатларига қарамай бу бобларнинг асардан узилиб қолганини ва бу узилиш сабабларини очиб кўрсатади. Тадқиқотнинг «Конфликтсизликда конфликт» бўлимида «Кўшчинор чироқлари» романида уюштирилган турли конфликтларнинг (М. Қўшжонов уларни кўпини «конфликтчалар» деб номлайди!) бўш асосга қурилган ва бунинг бош сабабкори «конфликтсизлик назарияси» экани тўғри топилди:

«...Бу давр урушдан кейинги мураккаб йиллар эди. Уша даврда ҳукм сурган эстетик принципларга биноан ижобий қаҳрамон оғир драматик ҳолатларга тушармаслиги, тушганда ҳам бу ҳолатлардан тез ва ғолибона чиқиши керак бўларди. Борди-ю бир ижобий қаҳрамон оғир ҳолатдан ўз кучи билан тез чиқа олмаса, иккинчи бир ижобий қаҳрамон, яъни унга нисбатан тажрибалироғи, донороғи ёрдамга келиши, уни қўтариши керак эди. Абдулла Қаҳҳорда ҳам шу тенденциянинг таъсири йўқ эмас эди, албатта!» (таъкид бизники — Р. Қ.).

Мана шундай тўғри, тарихий далилланган фикрлар асосига мақола қурган М. Қўшжонов, бизнингча, унинг охирида баъзи мунозарали гапларни ҳам айтади. Балки «Кўшчинор чироқлари»га бағишланган бобни ҳам кўтаринки руҳда тугатиш истагимиз, роман танқиди кучайиб кетиб асар йўққа чиқиб қолмасмикин, деган ҳадикми, ҳарқалай бир ўй таъсирида мунаққид роман финали хусусида И. В. Боролина билан баҳсга киришиб, ўзининг фикрларига қарши тургандай бўлади. Аниқроғи, зарарли назарияни тўғри пайқайди-ю, унинг амалдаги яққол кўринишини тан олгис келмайди. И. В. Боролина «Абдулла Қаҳҳор» китобида асар финалида пайдо бўладиган баъзи қаҳрамонлар, жумладан, «Известия» газетасининг муҳбири Новикова образи ҳақида гапириб, унинг анчагина схематик образ бўлиб қолганлигини, ўз-ўзидан унинг роман воқеаларига аралашуви асар

¹ М. Қўшжонов, У. Норматов. «Маҳорат сирлари» Т. 1968 й., 148—149-бетлар.

ликдан кутқарадиган, деҳқонни трактор миндириб социализмга олиб борадиган ишда яъни колхоз тузишда, ҳамма меҳнаткашларни қонини сўриб келган муштумзўрни таг-томири билан юлиб ташлашда сизларга ёрдам беришдир. Мен ҳам деҳқон боласиман. Аслимиз Қудашдан!»

Сафаров нутқининг давомида ўз оиласи, Давидов отаси тақдирига жуда ўхшаш ўз отасининг қисмати ҳақида гапиради. Кейин тракторнинг, коллектив меҳнатнинг фойдаси ҳақида гаплар... Кейин мажлис давом этади, навбатдаги масала — қулоқларни тугатиш курилади. «Очилган қўриқ»да: «... — Ҳозир биз қулоқларни муҳокама қилишга киришамиз. Биз уларни Шимолий Кавказ ўлкасидан сургун қилишга қарор чиқарамизми, ё бошқа фикрлар борми?

— Қўл қўямиз!

— Томири чопилсин!

— Йўқ, чопиш эмас, таг-томири билан суғуриб ташлаш керак, — тузатди унинг гапини Давидов, кейин Разметновга деди: — Қулоқларнинг рўйхатини ўқиб бер. Ҳозир уларни тугатиш масаласини овозга қўямиз». (36-бет. Таъкид бизники — Р. Қ)

«Қўшчинор чироқлари»да:

«— Бошқа савол йўқми? — деди Сафаров, — бошқа савол бўлмаса, иккинчи масалага ўтамиз. Биз, муштумзўрларнинг ерини, асбоб-ускунасини, иш ҳайвонларини олиб колхозга беришимиз ва ўзини бу ердан бадарға қилишимиз керак.

Мажлис бир лаҳза жим қолди-ю, кейин ундан-бундан товушлар чиқа бошлади:

— Отанга раҳмат!

— Ҳайдалсин!

— Мол-мулки ҳам тортиб олинсин!

— Хўп, — деди Сафаров. — Бўлмаса шундай жазога лойиқ муштумзўрларни номба-ном айтайлик. Қани, ёзинг, уртоқ Самандаров! Биринчи... ким?» (49-бет. Таъкид яна бизники — Р. Қ)

Кейин... «Очилган қўриқ»да Яков Лукич, Половцев, Латьевский сингари синфий душманлар гоҳ зимдан, гоҳ ошқора узоқ вақт колхоз ишларига халақит бериб келишади ва уларнинг фаолияти бош қаҳрамонлар қисмати билан чамбарчас боғланади.

«Қўшчинор чироқлари»да Қаҳҳорни бу мажлис ва гапларга алоқаси бўлмаган Сидиқжон деган оригинал қаҳрамон кутиб турарди, ёзувчи гапни қисқа қилиши керак эди, шунинг учун мана шу мажлиснинг ўзида синфий душман ўзини ошкор қилади — Оқилхонтўра ўқ чиқаради...

Кейин қулоқ қилиш учун бригадаларга бўлиниб, уйларга бориш... Кейин Майданников ва Тўлаганнинг иккиланишлари, ҳар иккала романда яқна хўжаликларнинг молларни сўйиб юборишлари, кейин товуқлар ҳам колхозга бирлаштириладими ёки йўқми деган масала... Бу эпизодлардаги умумий адашишлар, умумий тўғри йўл топишлар. Романнинг бош мақсади синфий курашнинг айна формаси ва кўлами орқали давр одамлари ҳақидаги гоаяни исботлаш бўлган Шолохов шошилмай, уни бутун мураккаблиги билан бериб бориб, асарнинг 28-бобига етиб келади ва уни шундай бошлайди:

«Йигирманчи март куни эрталаб почтальон тошқин бўлгани учун Сталиннинг «Ютуқлардан эсанкираш» сарлавҳали мақоласи босилган газеталарни кечиктириб олиб келди... Гремячий Луг бунёд бўлгандан бери газета ўз атрофига шу кундагичалик кўп газетхон тўплаган эмас эди. Уйларда, тор кўчаларда, том орқаларида, омборларнинг олдида тўп-тўп бўлиб ўқишар эди». (250-бет)

Романнинг «идеяси бузилган» Қаҳҳор эса ўзи мажбур бўлиб ёзаётган бўлимни тезроқ тугатиб, бир догматик талабдан қутилишга шошади, бу мақолага олтинчи бобдаёқ етади ва уни қуйидагича бошлайди:

«Сталиннинг «Муваффақиятлар олдида эсанкираш» деган мақоласи чиққанлиги ҳақидаги хабар Капсанчилар қишлоғига шу куни кечқурун етиб келди. Бир пасда бутун қишлоқни миш-миш тутиб кетди. Яшчиларнинг олдида, чорраҳаларда, кўшни деворига қўйилган шотиларда, ҳовлиларда, томларда дув-дув гап...» (70-бет).

Майли, мамлакат бир, Сталин бир, унга муносабат ҳам бир, деб ўйлаб турамыз. Кейин... кейин Давидов бу мақола ҳақида мана бундай дейди: «— Уртоқ Сталиннинг мақоласи айна вақтида ёзилган. Чунончи, у Макарни қошига эмас, нақ кўзига келиб тегди!» (251-б)

Афсуски...

«— Уртоқ Сталин худди нуқтага урди, — дер эди Сафаров. — Айна вақтида худди нуқтага урди». (74-б)...

Биз бу муқоясани шу ерда тўхтатамиз-да, бир савол устида ўйланамиз. Нима учун шундай бўлди?! «Қўшчинор» романида тўла мустақил йўлдан борган Қаҳҳор «Қўшчинор чироқлари»даги бўлимни нима учун Шолохов романига ўхшаш қилиб ёзди?!

Чунки, УНДАН БУНИ ТАЛАБ ҚИЛИШДИ!

Буни қандай тушуниш керак?

Шундай тушуниш керакки, биринчидан, роман идеясига сингмайдиган, бошқача табиатли романга мос бўлган колхоз курилиши, унинг таржимаи-ҳоли асарга нима қилиб бўлмасин олиб кирилиши шарт қилиб қўйилди.

Иккинчидан, бу курилишда партиянинг роли албатта кўрсатилиши керак, деган талаб қўйилди. Бундай «ошқоралик»ка ўрганмаган ёзувчи, худди Давидовга ўхшаган ишчилар синфининг вакили, Ўзбекистонлик «йигирма беш мингчини» — Сафаровни яратди.

Учинчидан, синфий кураш жараёнини тасвирлаш керак эди. Бунинг учун бўлса, аввало, бу тасвирни туғдирадиган ёзувчи мақсади бўлмоғи керак эди. Қаҳҳорда эса бундай мақсад, узоқ йиллар етилган ўй йўқ бўлиб, ўз-ўзидан унинг намоён бўлиши ҳам қийин эди. Мана шу вазиятда ёзувчи замонасининг сийқа, схематик сюжетларидан кўра, талантли уюштирилган, жаҳон миқёсига қиқиб кетганлиги сабабли конфликтсизлик назарияси рамкаларига бўйсунмаган «Очилган қўриқ» йўлини афзал кўрди.

Ва, ниҳоят, тўртинчидан, ёзувчи, ҳатто ўзини мажбурлаб оригинал синфий кураш эпизодларини

¹ А. Қаҳҳор. «Қўшчинор чироқлари». Уздавнашр. Тошкент. 1952 й. 47-бет.

тасвишлаши мумкин эди. Бироқ, унинг танқиддан ҳафсаласи пир бўлган, ундан оғзи куйганди. Бу тепса-тебранмас танқид, барибир, «тук топиши» муқаррарлигини ўйлаб, унинг энди қўли етмас бўлиб қолган романга тақлид қилиб қутулди.

Бу билан у, ўзи албатта билиб, бизга шундай сабоқни берди: Адабиётга ҳеч қачон қотиб қолган, бир қолипдан чиқиши керак бўлган буюм сифатида қарамаслик даркор. Ҳар қандай талантли асар, истисносиз, маълум қолипларни синдириб, азалий тушунчаларни янгиллаб, ўзгартириб пайдо бўлади ва унинг туғилишига ўқувчи омма, адабий танқид тайёр бўлиши, унга пешвоз чиқа олиши шарт. Акс ҳолда фақат талантсиз схемаларга эмас, мумтоз сюжет рамкаларига тушса ҳам, бадиий асар ҳеч қачон муваффақият қозона олмайди!

...Абдулла Қаҳҳорнинг бу ишини шоҳ сурати остига ўз сиймосини муҳрлаб кетган рассом ишига қиёс қилсак ва унга яна бир марта тан берсак арзийди!

* * *

Тўлиқ бўлмаган кузатишларимизнинг юқоридаги панорамасидан ҳам шундай хулосага келиш мумкинки, адабий танқидчилик 60—70-йилларда аввал йўл қўйган камчиликлардан бир мунча фориғ бўлди, ижодий кузатишлар ҳисобига бойиди. Албатта, адабий танқид бундан ҳам йироқларга кетиши, биз кўрган фикрлардан ҳам дадилроқ гаплар айтиши мумкин эди. Бу ички потенциал куч, айниқса, М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов ишларида ўзини сездириб турибди. Бироқ, отдан тушса ҳам эгардан тушмаган, конфликтсизлик назариясининг ўтказувчилари бўлатуриб, янги шароитларга мослашган ва ҳатто бу шароитларда урчишга имкон топган гуруҳлар бу кучнинг тўла рўёбга чиқишига кечаги кунга қадар тўсқинлик қилишди.

Кечаги кунга қадар, дедик. Унинг кечаги бўлиб қолишига жуда ҳам ишонгимиз, шундай бўлмоғи учун курашгимиз келади...

Эртанги кунга эса ҳали анча бор...

Норбой Худойберганов

ҲАММАСИ ТАҲЛИЛДА КЎРИНАДИ

Сўз билан иш бирлигини таъминламасдан ҳеч қандай тараққиётга эришиб бўлмайди, деган гап ҳозирги пайтда тез-тез айтиляпти, буни қонуний ҳол деб ҳисобламоқ даркор. Ахир, сўзда ҳамма нарса юз фойиз бажарилса-ю, амалда ҳеч нарса қилинмаса, қайси бир соҳанинг ривожланиши мумкин?! Бундан адабий танқид ҳам мустасно эмас. Аммо бу соҳада сўз билан ишнинг бирлиги деганда нимани тушунамиз? Бадий асарга, ёзувчи, ижодий жараёнга берилган баҳо — бу мунаққид сўзи, ўша баҳонинг исботи ҳам мунаққиднинг иши ва бу иш фактлар, ҳодисалар таҳлили орқали амалга оширилади. Демак, танқидчиликдаги сўз билан ишнинг бирлиги таҳлилда, илмий-эстетик таҳлилда намоён бўлади. Аммо мунаққид ёзувчи маҳсулотининг қадр-қимматини белгилаб, униси сара, буниси пуч дейиш билан чекланмаслиги керак. Аниқроғи, муайян асарни баҳолашдан мунаққид фаолияти бошланади. Бироқ бирор асарни зўр деб мақташ ёки заиф деб танқид қилиш унчалик қийин эмас. Истеъдодли мунаққид ўзининг ижобий ёхуд салбий фикрини баркамол, етук, ҳаққоний таҳлилдан, оригинал илмий-эстетик таҳлилдан келтириб чиқаради ва мана шу илмий-эстетик таҳлил қанчалик зўр маҳорат билан амалга оширилиб, конкрет адабий-бадий ҳодиса моҳиятини қанчалик чуқур, ишонарли ёритса, танқидчининг бебаҳо, ажойиб қудратга эга эканлигини кўрсатади.

Хуллас, танқидчининг нимага қодир эканлигини намоён қилувчи восита илмий-эстетик таҳлил-дирки, бу ҳеч кимда эътироз туғдирмайдиган оддий, жўн ҳақиқатдир. Шундай экан, нима учун бу оддий жўн ҳақиқатни яна алоҳида таъкидлаб кўрсатаётирмиз? Гап шундаки, кўп сонли ўқувчилар, ёзувчилар, мунаққидларнинг ўзлари бадий ижодда нимани «оқ», нимани «қора» десак, барчасини конкрет илмий-эстетик таҳлил орқали исботлайлик, деб бонг урадилар, аммо бу тўғри, ҳаққоний чақириқ аксари ҳолларда сўзда қолиб кетаяпти, изчил равишда амалга оширилмаётир. Бундай номувофиқликка, айниқса, ҳаётнинг барча соҳаларида кескин бурилиш ясаб, юксак тараққиётни таъминлаш вазифасини кўндаланг қилиб қўйган партиямиз XXVII съезидан кейин тоқат қилиш асло мумкин эмас. Яна шунинг учун чидаб бўлмайдики, партиямиз қарорлари, кўрсатмаларига кўра бутун ишимизни, ижодимизни тубдан қайта қурайлик, социал адолатни, ҳақиқатни қарор топтирайлик, деган шiorлар кўп ерларда қўлланилади-ю, лекин бу тўғри шiorлар кўпинча амалга оширилмаётир. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети III (октябрь 1986 йил) Пленумида қуйидаги фикрларнинг алоҳида таъкидлангани бежиз эмас: «Адабий-бадий танқиднинг йўлга қўйилиши ҳам тубдан яхшилашни талаб қилади. Уни ниҳоят муаллифлар шаънига хизмат қилиш соҳасидан олиб чиқиш керак. Сийқа иборалардан фойдаланиши, ноҳақ мақтовларни, баъзи муаллифларга хушомадгўйлик қилиб, бошқаларни эса баъзан асоссиз, далил исботсиз танқид қилишни тугатиш лозим».

Диққат қилинг, адабий-бадий танқидчиликни тубдан яхшилаш керак, бунинг учун, биринчидан, ижодкорларнинг шаъни, обрўсига қараб фикр юритишдан воз кечиш, иккинчидан, ноҳақ мақтовларга, далил-исботсиз танқидга чек қўйиш талаб қилинади. Ҳа, худди шундай бўлиши зарур, аммо бу талабни қойиллатиб ўринлатиш учун етарли омиллар, кучлар, воситалар, муайян шарт-шароит борми?

Баралла овоз билан айтиш керакки, танқидчиликни тубдан яхшилаш учун мустақкам замин мавжуд, қўллаб-қувватланадиган ижобий хусусият, қўлга киритилган муваффақиятлар мавжуд. Ахир, яши нарсаларга суюнамасдан суюнамасдан ёмонларини йўқотиш мумкин эмас-ку! Зотан ҳар қандай танқид нималарнидир тасдиқлаш, улуғлаш ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан амалга оширилади. Ҳатто асоссиз, исботсиз, фарзали, бирёқлама танқиднинг ўзи кимларнидир, нималарнидир кўчларга кўтариб, кимларнидир, нималарнидир ерга уриш, деган маънони англатади. Ҳатто, танқидбозлик ҳам пирро-

вард натижада мақтовбозликдан келиб чиқади. Бинобарин, ҳамма гап инкор этилаётган нималарнинг, кимларнинг моҳияти-мазмунидадирки, масаланинг шу жиҳатини доимо диққат марказида тутишимиз даркор. Шунинг учун биринчи навбатда адабий танқидчиликдаги ижобий мазмун касб этиб, илмий-эстетик тафаккур тараққитига, сўз санъати равнақига муайян таъсир ўтказётган муҳим фазилатларни кўрсатиш лозим. Ахир, шундай фазилатлар бўлмаса, кимларнинг, нималарнинг ўсиб-униши, ўзгариши тўғрисида қандай мулоҳаза юритамиз?! Хайриятки, партиямиз XXVII съезди қарорларидан илҳомланиб ишлаётган истеъдодли мунаққидларимиз фаолиятида чинакамига жонланиш рўй бермоқда, адабий жараёндаги ижобий ва салбий ҳодисалар моҳиятини ишонарли ёритишга интилиш кучаймоқда, офаринбозлик, дабдабозлик, кўзбўямачилик иллатларини бартараф этиш учун курашни авж олдириш тадбирлари кўрилмоқда. Танқидчиликдаги бундай ижобий ўзгаришлар «Ҳақиқат — ижод байроғи» деб аталган мақолалар тўпламида, О. Шарафидиновнинг «Гўзаллик излаб», У. Норматовнинг «Қалб инқилоби», Б. Норбоевнинг «Ҳақиқат ва баддиият қудрати» китобларида ўз аксини топган.

«Ҳақиқат — ижод байроғи»га киритилган Ботир Норбоевнинг «Баркамол шеър ахтариб...» мақоласидан қуйидагиларни ўқиймиз: «Рамз Бобожоннинг «Ҳолбуки» шеърисида жуда топиб айтилган бир гап бор: «Кўп ёзиш шарт эмас, кўп яшасанг ҳам, хом, чала ёзгандан ёзмаган яхши». Бу жуда ҳаққоний гап. Бироқ, афсуски, шоир ўзи айтган рост гапларига ўзи амал қилмайди. Р. Бобожон жуда кўп ёзади ва ёзганларининг деярли ҳаммасини чоп эттиради. Чоп этилган шеърларининг аксарияти умумийлик, мантиқсизлик, ноизчилик каби қусурлардан холи бўлмайди».

Бу даъвонинг исботи учун қуйидаги сатрлар келтирилади:

**Баҳорни ўғирлаб кетгандай биров,
Чорбоғим сарғайиб, ҳувиллаб қолди.
Ҳазонрез куз келиб, ёққандай олов,
Қўшним ити ойга увиллаб қолди.**

**Эриш туюлгандай сирли қилиқлар
Ташвишли кўринди ёшу кексага.
Табиат рассомдай чизди чизиклар
Мухаббатдан бўлак ҳамма нарсага...**

Энди мазкур мисралар талқинига эътибор беринг: «Дастлабки икки сатрда ҳолат ифодаси бор. Боринги, «ҳазонрез куз» олов ёқишига ҳам ишонмайлик, аммо «ёққандай олов, қўшним ити ойга увиллаб қолди», деган гапга қандай мазмун мужассамлашган? Олов ёққанда ит ойга қараб увиллайдими? Шеърда қанақа сирли қилиқлар ҳақида гап кетяпти? Кузнинг олов ёққани-ю, итни ойга қараб ҳўрганими? Бунинг нимаси «сирли қилиқ»? Бу ўринда сатрлар эмас, ҳатто сўзлар ҳам мантиқан боғланмаган».

Мана шунга ўхшаш мантиқсизлик, юзакилик, маънисизликни Ботир Норбоев расмий доираларда замонамизнинг зўр шоири деб баҳоланиб келган, жуда кўп юксак мукофотлар, унвонлар билан тақдирланган, танқиддан «юқори»да туриб, фақат улуғланган Рамз Бобожоннинг яна бошқа бир қанча шеърларида, Туроб Тўла, Эътибор Охунова, Гулчеҳра Жўраева сингари назмчиларнинг кўпгина машқларида кўради, уларнинг хом, юзаки шеърларини конкрет таҳлил орқали асосли танқид қилади. Гап танқиднинг асосли бўлиб чиққанидагина эмас. Гап шундаки, мунаққид қуруқ назмбозликни, маъносизликни, мантиқсизликни инкор этиш билан шеърятимиз равнақини таъминлаётган баркамол поэтик асарларни кўз қорачиғидай қадрлаш тўғрисида мулоҳаза юритиб, бу борада Шавкат Раҳмон, Сулаймон Раҳмон, Усмон Азимов, Хуршид Даврон каби истеъдод соҳиблари эришаётган ютуқлар, улар йўл қўяётган айрим нуқсонларга диққатимизни жалб этади, худди шундай шoirлар ҳозирги ўзбек шеърятисида жанговарлик, курашчанлик руҳини чуқурлаштираётганини айтади.

Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Рауф Парфи, Гулчеҳра Нуруллаевалар ўша истеъдодлар билан бирга ҳозирги ўзбек шеърятиси тараққиётини белгилаётгани «Ҳақиқат — ижод байроғи»даги Иброҳим Ҳаққуловнинг «Шеър — юрак тажрибаси», Аҳмад Аъзамнинг «Дард — ожизлик белгиси эмас» мақолаларида намоён қилинади. Тўғри, мунаққид Жуманиёз Жабборов, Нормурод Нарзуллаев, Раззоқ Абдурашиднинг кўпгина шеърларида ҳаёт ҳақиқати бутун мураккабликлари, зиддиятлари билан чуқур ёритилмаётганлиги, замон руҳини ифодалайдиган оригинал поэтик образ яратилмаётганлиги тўғрисида мулоҳаза юритади, аммо унинг танқидий мулоҳазалари ёш истеъдодларнинг баракали изланишларини тасдиқлаш руҳи билан суғорилганлиги сезилиб туради. Аҳмад Аъзам бирқанча мунаққидларимиз, хусусан, Нуриддин Шукуров ўзига хослиги билан ажралиб турадиган Рауф Парфи, Мухаммад Солиҳ шеърларидаги мажозий образларни бадий поэтик мантиқ нуқтаи-назаридан эмас, балки аллақандай ғалати мантиққа асосланиб, бирёқлама талқин этиб, мазкур шоирлар бир қанча ҳолларда «ғоявий камчилик»ларга йўл қўйган, деб нотўғри айблаганини дадил очиб ташлайди. Жумладан, Н. Шукуров ёш шоирнинг:

**Гул эксанг, кўкарса — саҳий бўлса ер,
Экмасанг ҳам гуллар ураверса барқ.
Ҳамма гуллар ҳақда тинмай ёзса шеър
Демак, бу Ғарб эмас, ўзимизнинг Шарқ,**

— деган мисраларини шундай изоҳлайди: «Кўринадики, бу мисраларда сиёсий маънодаги Ғарб ва Шарқ эмас, балки географик маънодаги ғарб ва шарқ қарама-қарши қўйилган. Аммо бунда ҳаётий ва табиий мантиқ асосли эмас. Чунки, Ғарбий яримшардаги мамлакатларда, ерларда гул кўкармайди, деган хулоса нотўғри. Ғарбий яримшардаги Алп яйловларида экилмасдан униб чиққан гуллару ўт-уланлар ҳаммаёқни қоплаб ётибди. Энг муҳими, Шарқни улуғлаш учун Ғарбни камситиш совет кишиларининг интернационалистик туйғуларига қарама-қарши келади».

Агар ҳаётнинг оддий мантиғидан келиб чиқиб мулоҳаза юритсангиз, Н. Шукуров даъвосида

жон бор, дейишингиз мумкин. Лекин гап бу ерда бадий мантик, поэтик мантикка асосланиб, шеърни талқин қилиш ҳақида кетаяпти. Агар Муҳаммад Солиҳ мисралари синчиклаб ўқилса, уларда фикр мажозий йўсунда ифодаланаётгани ҳисобга олинса, Шарқ Фарбга қарши кўйилиб, кўкка кутарилмаётгани, Фарб эса мутлақо камситилмаётгани ўз-ўзидан англашилади. Ахир, Фарбда гуллар ўсмайди; деган фикр баён этилмаяпти-ку! Фақат Шарқ гул тимсоли сифатида улуғланапти, холос. Фарбда гуллар ўсишини ҳаммамиз биламиз, бироқ у ўзи жойлашган географик муҳит, об-ҳаво шароитига кўра гулга қиёсанмаслиги ҳам барчамизга аёндыр. Шеърда бу фикр бевосита эмас, балки поэтик ФОРМАда ифодаланган. Аҳмад Аъзам мана шуни эслатиб, Н. Шукуров шеърини тилни яхши тушунмаганлигини ишонарли исботлайди.

Тўғри, Аҳмад Аъзам, Иброҳим Ҳаққулов, Ботир Норбоев зўр илмий-эстетик таҳлилни амалга оширди, ҳар жиҳатдан баркамол, оригинал танқидий мақолалар яратди, демоқчмасман. Негаки, улар гоҳида ўз мулоҳазаларини шунчаки баён этиб, даъволарини қуқур таҳлил орқали кўрсатишга етарли даражада эътибор бермайди, ҳукм-хулосаларини қайноқ юрак туйғуларига йўғириб, жуда зўр эҳтирос билан ифодаламайди, илмийликка «асир» тушиб, образли мулоҳаза юритишни таъминламайди. Шунга қарамасдан бу ёш мунаққидларнинг аксари фикрларида ҲАҚҚОНИЙЛИК ПАФОСИНИ ҳис қиламиз, улар БАДИЙ АДОЛАТ нуқтаи назаридан сўз юритаётганини сезиб турамыз. Чунки Ботир Норбоевнинг сўнгги йигирма беш йил мобайнида «классик» ижодкор деб «шуҳрат» қозонган Рамз Бобожоннинг асл қиёфасини кўрсатишга киришгани, Иброҳим Ҳаққулов билан бирга Т. Тўла, Ж. Жабборов, Э. Охунов, Г. Жўраева, Р. Абдурашид сингари шоирлар қарийб ўттиз-қирқ йилдан бери назмда қалам тебратиб, бирорта поэтик кашфиёт яратаолмаганини исботлайди. Аҳмад Аъзам эса сўз санъатининг ўзига хос қонунларини, шеърини «тили»ни яхши тушунмасдан ғоявийлик байроғини кўтаришга уринаётган мунаққидларга қарши чиқади. Айни чоқда ҳар уччала мунаққид ҳали танқидчиликка бутун кучлари, имкониятларини сафарбар этаёпти, деб бўлмайди. Иброҳим Ҳаққулов ҳозирги адабий жараён таҳлилда кам кўринади, кўпроқ адабиётшунослик, сўз санъати тарихи масалалари билан шуғулланапти. Табиийки, унинг бу хизмати ҳам керак. Аммо негадир Иброҳим Ҳаққулов ўз истеъдодини адабиётимизнинг бугунги аҳволини таҳлил қилишда тўлароқ намён қилармиди, деб ўйлаб қоламан. Аҳмад Аъзам танқидчиликни «тарк» этиб, ўзини бутунлай насрга «уриб» кетиш пайида юрибди. Ботир Норбоевда ҳам шунга ўхшаш кайфият кўриниб қолади. Уларни бир жиҳатдан тушуниш мумкин: хоҳлаган ижодкор ҳақида истаган фикрини билдириш, айниқса, ачиқ танқидий гап айтиш ғоятда мушкул иш. Ҳаммани бир-варакайига мақтасанг, ҳеч ким эътироз билдирмайди. Борди-ю, талантлисини ажратиб олиб, у ҳақда

Адабиёт ва санъат шундай бир мўъжизаки, унинг энг яхши намуналарини ҳам ҳаммага бирдек манзур қилиб бўлмайди. Баъзан шундай бўладики, фалсафий теран, юксак бадий дид билан ёзилган асарлардан кўра, ҳаёт икир-чикирларини ифодалаган асарларнинг харидорлари ва уни гулдирас қарсақлар билан қарши олувчилари кўпроқ бўлади. Бундай аҳвол қадимда ҳам, ҳозир ҳам шундай. Ҳамма ҳам Алишер Навоий, Чингиз Айтматов ёки Лев Толстойни сабр ва қизиқиш билан ўқийди дейсизми! Албатта, қочди-қувди ҳақидаги асарлар энгил ўқилади. Лекин, афсуски, унинг салмоғи ҳам, кишиларга етказадиган фойдаси ҳам, ўшанчалик энгил бўлади.

Ҳар бир касб, ҳар бир соҳанинг ўз билимдони, ўз мутахассиси бўлади. Адабиётнинг ҳам сарагини сарак, пучагини пучак қилиб, унинг кадр-қимматини, ҳақиқий баҳосини айтиб турадиган билимдонлари борки, булар танқидчилардир.

Ёзувчи меҳнати ва бадий асар салмоғини китобхон онгига етказиш, тўғри баҳолаш олиш, бу — танқидчидан билимдонликдан ташқари дадиллик ва журъатни талаб қилади. Оқин оқ, қорани қора деб юзга тик айтиш осон эмас. Тўғри сўз туққанингга ёқмайди деб бекорга айтилмаган. Мунаққид бўлишнинг қийинлиги ҳам, унинг энг керакли жиҳати ҳам шунда. Аммо чин танқидчи учун фақат журъат, дадил фикр айтишнинг ўзи ҳам етарли эмас, ахир, одамлар орасида кўзингга қараб туриб оқни қора, қорани оқ деб айтадиганлар учрагандек, ёмон асарни билатуриб, ниманингдир таъсирида яхши дейишга, бу менинг шахсий фикрим деб дадил журъат этадиганлар танқидчилар орасида ҳам йўқ дейсизми!

Норбойнинг танқидчиликдаги алоҳида топган эътибори шундаки, у дадиллик ва журъатни ҳаммиша ҳалол гап айтишга ишлатди. У ўзини шахсий манфаат, ғаразлардан ҳаммиша устун қўйди. У фикр айтишда беҳадик, ўзини эркин қўйиб, виждони тақозо қилган гапни айтиб келди. Шундан ҳузур қилди. Ҳақиқий танқидчилик журъатдан ташқари мунаққиддан энг ноёб инсоний фазилатлар, ҳақгўйлик, ҳалоллик, ахлоқий покликни талаб қилади. Айниқса, танқидчи хушомад каби иллатдан холи бўлиши керак.

Отилган копток ерга қайтганидек, ҳар бир товушнинг ҳам акс-садоси бўлади. Худди шундай ҳар бир танқидий қараш ҳам иссиқ, жавобсиз қолмайди. Таъналар, қаршиликлар бўлмай иложи йўқ. Ахир энг яқин дўстларингга ҳам камчиликларини очаберсанг ёқмайди. Сиртдан билдирмасалар ҳам, ўрни келганда гинахонлик қиладилар, мақтаган томонга оғиб кетадилар. Борди-ю, танқид қилинган ёзувчи амалдорроқ, обрўлироқ бўлгудек бўлса, танқидчини имтиёзлардан, ҳаттоки увонлардан бебаҳра қилиш ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Норбой бундай муносабатларга ҳаммиша табиий бир ҳол, деб бағри кенглик билан қарайди. Бу ҳар бир ҳақиқий танқидчи учун ҳам энг асосий фазилатки, бу танқидчини қасоскорликдан, адабиёт манфаати четда қолиб, турли йўлар билан ўчакишликка берилишдан, ғаразгўйликдан сақлайди. Танқидчилик маддоҳлик ёки мадҳ ўқиш эмас.

О, мақтов, мадҳия, гоҳи одамлар,
Сен билан топади ўчмас шараф-шон.
Гоҳи одамларни йўлдан чалғитиб,
Қилич каби серпиб, қиласан яқсон.

Ошна-оғайнигарчилик ёки ўртамеъна асарларни мақтаб, ижодкорни хотиржамликка солиб,

ҳаққоний фикр билдирмоқчи бўлсанг, бошинг балога қолади. Мақталганлар «рўйхати»дан ким тушиб қолса, ўша кетингдан болта олиб қувади. Агар заиф асарнинг асл моҳиятини кўрсатишга ҳаракат қилдингми, дарров унинг муаллифи сенга таъйиқ кўрсата бошлайди. Айниқса, юксак лавозимларда турган бирқанча истеъдодсиз қаламкашлар ўзларини тирик «классик» деб мақтатдилар, натижада катта-катта муқофотлар, улуғвор унвонлар олдилар. Ахир, сўнги йигирма-йигирма беш йил мобайнида йигирма бешга яқин ижодкор кўрақларига «Ўзбекистон халқ шоири ёки ёзувчиси» деган нишонни таққанлигини бир эсланг! Диққат қилинг: деярли ҳар йили биттадан «халқ ёзувчиси, халқ шоири» етиштирилибди! Кошки эди улар ана шундай юксак унвога лойиқ бўлса!

Тўғри, уларнинг орасида Ойбек, Абдулла Қаҳҳор каби чинакамига халқ ижодкори, деб эътироф этиладиган санъаткорлар бор эди-ки, буни адолат ифодаси сифатида мамнуният билан қайд қиламиз. Аммо ўшандай санъаткорлар қаторига Рамз Бобожон, Иброҳим Раҳим, Ҳамид Ғулум, сингари ўртамиёна китобларнинг муаллифларини мажбурий «қўшиб» қўйишди. Худди мана шундай «халқ ижодкорлари» Ш. Рашидов аτροφига тўпланиб, адабий муҳитда «об-ҳаво»ни белгиладилар, ўзларининг «талантлари»ни намойиш қилиш учун ҳар хил воситаларни ишга солиб, юксак лавозимларни эгалладилар, пировард-натижада дабдабаозлик, офаринбозлик, кўзбўямачиликни авж олдириб, чинакам истеъдод соҳибларининг қолипга, схемага «сиғмайдиган» ҳаётий асарларида «ғоявий нуқсон»лар тўпланиб ётибди, деб жар солдилар, уларни сўз санъати, социалистик реализм «душманлари» деб қоралашгача бориб етдилар. Лоқақал ўттизинчи, олтинчинчи йилларда Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб», «Тобутдан товуш», олтинчинчи йилларнинг иккинчи ярми ва етмишинчи йилларда Абдулла Ориповнинг «Тилла балиқча», «Абдулла Қаҳҳор», «Ғазал» сингари бирқанча шеърлари ҳаётни бузиб кўрсатувчи, социалистик реализмга ёт асарлар, деб баҳоланганини эслатиб ўтишнинг ўзи kifоядир. Гап фақат талантсиз қаламкашларнинг «классик» ижодкорлар деб мадҳ этилиши, чинакам истеъдодларнинг ерга урилиши тўғрисидагина кетаётгани йўқ. Гап шундаки, социалистик реализм принциплари қўпол равишда бузиб талқин этилди, совет адабиётининг жанговарлик, курашчанлик руҳи кескин қаршиликка дуч келди, ҳаётни чуқур тадқиқ этиб, ҳақиқатни барча мураккабликлари, зиддиятлари билан ёритишга монелик кўрсатилди. Мана шундай «иклим»ни яратишда деярли барча газета-журналларимиз, нашриётларимиз раҳбарлари, мутасадди ходимлар фаол иштирок этишди. Буни қандай изоҳлаш керак? Гап шундаки, уларнинг кўпчилиги истеъдодсиз ёзувчилардан иборат эди. Қарға қарғанинг кўзини чуқимади, деганларидек, ўшандай раҳбарлар ўзларига ўхшаш истеъдодсиз қаламкашларни ҳимоя қилиб, нуқул сирти ялтироқ, ичи қалтироқ «асарлар»нинг ёмон қовунининг уруғидай урчиб кетишига кенг йўл очиб

унинг ривожига ярим йўлда тўсиқ бўлиб, пастга судрагандан, адабиётнинг ривожига ҳисса бўладиган, ёзувчини ҳушёр торттирадиган очиқ танқид минг марта афзал-ку!

Танқидчилик албатта, фақатгина адабий асарларнинг салбий томонлари, нуқсонларини кўрсатишдангина иборат эмас. Бундай қараш мутлақо тўғри бўлмайди. Норбой гарчи адабиётимиздаги нуқсонларни бешафқат кўрсатиб келган бўлса-да, унинг яхши намуналаридан ҳам кўз юмган эмас. Айни замонда у ўртамиёна бўш асарларни кўкларга кўтариб мақталашга қарши курашди.

Зеро, адабиётнинг обрўси ва ютуқлари мақтовлар билан белгиланмайди. Норбой адабиётнинг ривожига ва эътиборини унга нотўғри назарий ёндашишлардан сақлаш, танқидчилар орасидаги тарофқашлик, ошна-оғайнинггарчиликка қарши курашиш деб билади ва ҳамиша очиқ-ойдин, дадил баҳслашишдан тортинмайди. Кўпинча ҳақ ҳам бўлиб чиқади. Бунга ёрқин бир мисол сифатида «Вопросы литературы» (1987, № 1) журналида босилган мақоласини эслатиш kifоя. Ахир унда қанча-қанча назарий ва фикрий чалкашликларга ёрқинлик киритди-ку. Бу танқидчидан жуда катта меҳнат ва билимдонликни талаб қилади. Ахир Норбой нуқсонларини очиқ, самимийлик билан кўрсатган, аммо айрим танқидчиларимиз томонидан Иттифоқимиздаги машҳур ёзувчилар қаторига қўйиб, кўкларга кўтариб мақталган асарлар тақдирини нима бўлди! Республикамиздан нарига кўтарилмади-ку!

Ростини айтганда, юксак унвон ва даражаларга эга ёзувчиларни ёки муқофот олган, лауреатликка нолийиқ бўлган асарларни танқид қилишга ҳамма ҳам зарурат сезмайди, тўғрироғи, Норбойдек журъат қилабермайди. Чунки Норбой бундай чоқда кимларнингдир қўллаб-қувватлашини эмас, жаҳон ва Иттифоқимиз адабиёти ютуқларини ўзига мезон қилиб олади, москвалик ҳамкасб олимлару, танқидчиларнинг юксак талабчанликларига суянади.

Норбой Худойбергановдаги бу яхши фазилат, яъни адабиётга катта талабчанлик билан ёндашиш айримларга адабиёт ютуқларини камситиш, кўролмасликдек туюлса ҳам, аммо илғор фикрлаши, фақатгина ў ёки бу асарнинг ютуқ, камчиликлари атропофида ўралашиб қолмай, шу баҳона ижтимоий масалалар ҳақида фикр юритиши, янги-янги муаммоларни кўтариб чиқиши, танқидчи сифатида фақат унинг номини эмас, ўзбек танқидчилигининг обрўсини Иттифоққа олиб чиқди.

Норбойда на амал ва на дабдабали унвонлар, на лауреатлик бор. Аммо мақолалари Москва-нинг энг эътиборли газета-журналларида кетма-кет босилиб туришининг сирини ҳам ундаги объективлик, кескинлик ва самимийлик самарасидир.

Норбой менинг асарларим ёки ижодим ҳақида бирор мақола, бирор тақриз ёзган эмас. Аммо унинг мақолаларидаги талабчанлик, адабиёт ҳақида теран фикрлаши кўп қатори менга ҳам ижобий таъсир кўрсатгани роост.

Норбойнинг адабиёт ривожини ўйлаб қилаётган холис хизмати, куюнчанлиги ҳақида айтадиган анчагина йиғиб қўйган гапларим бор. Аммо у табиатан мақтовни унча хушламайди. Лекин ҳаёт шундайки, умр ўтиб, киши кексайган сари иззат талаб, ширин гапнинг қўли бўлиши ҳам ҳақ. Шунинг учун ажойиб олим, ҳақгўй ва теран фикрли танқидчимиз ҳақидаги мақтовларни шошилмай, 60—70 йиллик тўйларида яна ҳам мукамалроқ қилиб айтишни ниёт қилиб қўйдим.

ШУКУРЛЛО,
Ўзбекистон халқ шоири

берди. Матбуот соҳасида кимки раҳбарлик лавозимига кўтарилдими, агар дастлабки журналист бўлса ёки ёзиш-чиқишга алоқадор бўлса, бас, бир «думалаб» ижодкорга айланди, ёстиқдай «семиз» романлар, қиссаларни «дўндириб» ташлади. Борди-ю, бундай қийин, мураккаб шароитда танқид ва ўз-ўзини танқид равнақ топтирилса, ўша «раҳбар ёзувчиларнинг» ҳуви чиқиб, шарманда-ю шармисор бўларди. Шунинг учун кўпгина газета-журналлар, матбуот ўчоқларидаги масъул ходимлар, раҳбарлар республика партия ташкилотларидаги бирданча «раҳбар ижодкор»ларнинг раҳнамолигида ҳаққоний, муросасиз, асосли курашчан танқиднинг йўлини тўсдилар. Оқибатда ўз-ўзидан фақат офаринбозлик авжига чиқди.

Шунга қарамасдан М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов, У. Норматов каби мунаққидларимиз аксари ҳолларда мана шу мушкул ишни сидқидилдан адо этдилар. Тўғри, улар ҳам гоҳида «обрули» мансабдор қаламкашларга ён босишга мажбур бўлди, аммо умуман олганда адабий танқидчилик, илмий-эстетик тафаккур жуда кўп қийинчиликлар, тўсиқларни енгди, секинлик билан бўлса-да, тараққиёт йўлидан борди, ўзбек совет адабиётининг асл қиёфасини кўрсатувчи баркамол асарлар ва уларнинг ижодкорларини ноҳақ, ноўрин, исботсиз танқидлардан асрашга ҳаракат қилди, дабдабабозлик, кўзбўямачилик, ошна-оғайнигарчилик орқали «обру» олган бўш асарлар моҳиятини кўрсатишга интилди. Эҳ-ҳе, бу интилишлар, ҳаракатлар қанчалик куч, сабру тоқат, қанчалик оғир, даҳшатли курашлар натижасида юзага келганини тасаввур қилишингиз қийин! Ахир, сунъий, беъмъни, аҳмоқона тўсиқлар борки, уларни қандай қилиб бартараф этишга илож тополмай қоласиз! Масалан, бирор газета ёки журналга танқидий мақола тақдим этдим, деб тасаввур қилинг. Журнал ёки газета муҳаррири тахминан шундай дейди: «Мақолангиз яхши, Уйғун билан Яшинни аввал мақтабсиз, сўнгра бир-икки оғиз танқидий сўз айтибсиз. Сўнгра Ҳамид Фулом, Рамз Бобожон, Иброҳим Раҳим, Раҳмат Файзий, Туроб Тўланинг оқсоқол адибларимиз аъёналарини давом эттириб, бирданча асарлар ёзганини, бироқ ҳали жуда катта бадий кәшифетлар яратмаганини қайд қилибсиз. Майли, хоҳлаган фикрингизни айтинг, танқид қилинг, лекин танқидингиз беозор бўлсин, ижодкорларимизнинг кўнглини чўктирмасин, уларга оғир ботмасин, аксинча, кайфиятини кўтарсин, илҳом бахш этсин!»

Диққат қилинг: ҳеч ким танқидни ман қилаётгани йўқ, майли, бемалол танқид қилаверинг, аммо ҳеч кимнинг кўнглини оғритманг, дилига озор берманг, деб алоҳида таъкидлапти, холос. Аслида мана шу таъкид танқидни ман этиш, танқидни мақтовга алмаштириш керак, деган буйруқ бўлиб жаранглапти. Ахир, чинакам танқид ҳеч қачон асал каби ширин бўлган эмас-ку! У ҳамма вақт ачиқ бўлиб, албатта қаттиқ ботади, кўнглини хижил қилади-да! Фақат мақтовгина ҳаммага хуш ёқиб, кўнгилларни хушнуд этади-ку! Ҳа, мақтовни ёмон кўрадиган ижодкор ҳам, одам ҳам топилмаса керак. Аммо мақтов билан мақтовнинг фарқи бор. Мақтовлар борки, мустаҳкам заминга суянади, ҳаққоний вазиятни акс эттиради. Мақтовлар борки, ҳеч қандай заминга эга бўлмайди, нуқул ёлғон-яшиққа асосланади, ёмонни яхши, салбийни ижобий қилиб кўрсатади. Мана, адабий танқидчиликда шундай мақтовларнинг жуда кенг тарқалган бир кўриниши: бу асар адабиётимиз тараққиётига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди, унинг муаллифи ниҳоятда ажойиб ютуқни қўлга киритибди, тўғри, айрим жузъий етишмовчиликлар мавжуд, баъзи жумлалар ғализ чиққан, бироқ булар эришилган муваффақиятни асло инкор этмайди...

Шу йўсинда ёзилган проблематик, обзор мақолалар, ҳатто кўламли тадқиқотлар, монографиялар, оддий тақризларнинг-ку сон-саногчи йўқ, улар адабий танқидчиликдаги асосий йўналишга айланиб ҳукмронлик вазиятини эгаллади. Гап ижодкорлар фаолияти, изланиш-интилишларининг нотўғри баҳоланиб, сўз санъатида рўй бераётган ўсиш-ўзгариш, салбий ҳодисаларнинг бузиб талқин қилиниши ҳақидагина кетаётгани йўқ. Гап шундаки, адабий-танқидий мақола, тадқиқот ёки тақризнинг мазмуни олдиндан белгилаб берилади, муайян асар ва унинг муаллифини мақташ зарурлиги норасмий қонунга айлантирилади, бу «қонун» эса мунаққиднинг қўлини боғлаб, жиловлаб қўяди, ижодий фикрлашдан маҳрум этади, эркин мулоҳаза юритишга имкон бермайди.

Ҳўш, шундай оғир шароитда ким ҳам танқидчилик билан қизиқиб, мунаққид бўлишни хоҳлайди, дейсиз?! Хайриятки, танқидчилик билан шуғулланишни истовчилар топилади. Айниқса, ўзларидан танқидчилик истеъдоди, бадий асар, адабий жараёни талқини таҳлил қилиш қобилияти борлигини сезган бирданча ёшлар мавжуд. Раҳимжон Отаев, Шавкат Ризаев, Шаҳобиддин Одилов, Мансур Тенглашев, Абдулла Улуғов, Аҳмад Отабоев, Раҳмон Қўчқоров шулар жумласидандир. Улардан Аҳмад Отабоев битта китобчасини нашр эттирди, бошқалари онда-сонда тақризлар, мақолалар билан кўриниб туради, бироқ ҳали ўзларининг адабий танқид бобида нималарга қодир эканликларини тўла намоён қилиб улгурмасданоқ ижоднинг бошқа тармоқларига ўтиб кетаётир. Раҳимжон Отаев наср ва публицистикага қўл уриб, бир китобини нашр эттирди, энди қаламини таржиманда синаб кўрмоқда. Раҳмон Қўчқоров бирваракайига наср ва танқидчилик билан шуғулланапти...

Хуллас, ёшлардан қайси бири ўзининг бутун кучи, имкониятларини танқидчиликка бағишлаб, фидойи, фаол, жанговар мунаққид бўлиб шуҳрат қозонишини айтиш қийин. Вазиятнинг инсон тушуниш лозим бўлган томони бор: мунаққид ёш бўладими, тажрибали бўладими, бундан қатъи назар, у ҳам одам, яшashi, кун кечириши керак, бунинг учун ёзилган мақолалари, тақризлари босилиб турмаса, моддий жиҳатдан ҳам, маънавий жиҳатдан ҳам тақдирланмаса, тирикчиликнинг ўтиши амримаҳол. Мана бу фактга диққат қилинг: Шаҳобиддин Одилов, Абдулла Улуғовнинг газета-журналларимизда 1986 йил мобайнида камида беш-олтитадан мақола, тақризлари қабул қилинди, лекин уларнинг аксарияти қандайдир сабабларга кўра босилмади. Ёзганинг яроқли, аммо босиб бўлмайди, дейилса, бундан додлашинг билан иш битмайди, дод-вой қорин тўйдирмайди, маънавий мадад бермайди. Бўлмаса нима қиласиз? Табиийки, ижодкор ўзидаги яратиш қудратини намоён қилиш учун маънавий ва моддий суянчиғ тополмаса, ўз соҳасини тарқ этиб, яшаш, кун кечиришга имкон берадиган бошқа соҳага ўтиб кетишга мажбурдир. Ахир, у ҳам тирик одам-ку! Борди-ю, бошқа соҳага ўтмаса, барча қийинчиликларни бартараф этса, яъни йўқ ердан йўндирса, буни мислсиз қаҳрамонлик, деб эътироф этамиз.

Масалага шу жиҳатдан қаралса, бир йил, икки йил эмас, йигирма-ўттиз, ҳатто бундан ортиқ вақт мобайнида М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов, У. Норматов асосан танқидчиликнинг «нон»ини еб, илмий-эстетик ижод байроғини ҳар қандай «бўрон»лар тазйиқига қарамасдан баланд кўтариб

келаётганига қойил қолмасдан иложингиз йўқ. Тўғри, улар ҳамма вақт фаол ишлади, нукул ютуқларни қўлга киритди, деб бўлмайди. Қайсибир мансабдор «ижодкор»лар райёнга қараб, бири баъзан ўз эътиқодидан қайтиб, айрим заиф асарларни зўр деб мақтади, офаринбозлик «оқими»га қўшилди. Ҳатто ҳозирда ҳам ўша илғор мунаққидларимиз ҳақиқат ва адолат талабига гоҳида зид борадиларки, буни ҳали ижодий шарт-шароитларнинг тўла соғломлашмагани билан изоҳлаймиз. Оқибатда улар ўз имкониятлари, истеъдодларидан оқилона фойдаланмасдан ишладиларки, бундан келиб чиқадиган айрим нуқсонларни рўйи рост кўрсатишимиз, бу нуқсонларни бартараф этиш чораларини кўришимиз даркор. Лекин шуниси қувонарлики, М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов, У. Норматов бошқа қобилиятли ва тажрибали мунаққидларимиз билан ҳамкорликда социалистик реализмнинг туб ўзагини ташкил этувчи баркамол асарларни гоҳо бевосита, ошқора, гоҳо «дипломатик» воситалар орқали астойдил қўллаб-қувватладилар, чинакам истеъдодларнинг сўз санъатида жанговарлик, курашчанлик руҳини кучайтиришига кўмаклашдилар. Уларнинг оғзаки ҳамда ёзма чиқишларида, аксари мақолалари, тақризларида ҳеч қандай асоссиз «ғоявий хато» деб камситилган, ҳатто Абдулла Қаҳҳорнинг «ман этилган» «Тобутдан товуш», Абдулла Ориповнинг бир қанча шеърлари ижобий баҳоланиб, нотўғри айбномалардан ҳимоя қилинди. 60—80-йиллар ўзбек романчилиги қиёфасининг биринчи галда «Улугбек хазинаси», «Диёнат», «Кўҳна дунё», «Юлдузли тунлар», «Олмос камар» каби асарлар билан белгиланганининг ёритилиши-чи? Ҳозирги ўзбек шеърлари раънақини Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов билан Омон Матжон, Рауф Парфи, Гулчехра Нуруллаева, шунингдек, Шавкат Раҳмон, Усмон Азимов, Муҳаммад Солих, Хуршид Даврон, Муҳаммад Раҳмон сингари ижодкорлар таъминлаётганининг кўрсатилиши-чи? Насрийд тараққиётига сезиларли ҳиссасини қўшаётган Мурод Муҳаммад Дўст, Тоғай Мурод, Хайриддин Султонов, Эркин Аъзамов самарали изланишларининг тўғри талқини ва таҳлили-чи?

Буларни ўша танқидчиларнинг кўпгина мақолалари, тадқиқотларида учратамиз. И. Ғафуров, С. Мамажонов, П. Шермухамедовлар-чи? Улар ҳозирги адабий жараёнда рўй бераётган айрим ўзгаришларга гоҳида ўзларининг анча жиддий муносабатларини билдириб турадилар, баъзан салмоқли мулоҳазаларини баён этадилар, бироқ бутун куч-қуввати, имкониятларини илмий-эстетик тафаккур раънақига сафарбар этаяптилар, чинакам талабчанлик, принципиаллик нуқтаи-назаридан иш кўраяптилар, дейиш қийин. Айни чоғда И. Ғафуров ҳозирда кўпроқ таржимада, П. Шермухамедов публицистика ва насрда кўпроқ меҳнат қилаётганлигини қайд этиш керак. Бундан ташқари, айрим ёзувчиларимиз, хусусан, Абдулла Қаҳҳор, Одил Ёқубов, Пиримуқул Қодиров бир қанча ҳолларда адабий-танқидий мақолалар билан чиқиб, ижод жараёнида рўй бераётган ҳодисалар моҳиятини ёритишда қатнашдилар, чинакам истеъдод меваларини ҳар хил «бўрон»лардан асраб, заиф, хашаки асарларга қарши курашга қўшилдилар. Айниқса, Абдулла Қаҳҳор то умрининг охириги лаҳзаларигача «талант — халқ мулки» эканлиги, истеъдодсизлик — даҳшатли иллат бўлиб, уни бутун илдизи билан йўқотиш зарурлиги тўғрисида ҳаққоний, ўткир фикрларини билдириб турдики, бу ижод раънақига, илмий-эстетик тафаккур ривожига ўз таъсирини кўрсатди. Ахир Абдулла Орипов ёки Шуккур Холмирзаев, Эркин Воҳидов ёки Уткир Ҳошимов каби ижодкорларнинг дастлабки ютуқларини қувониб, нуқсонларини койиниб кўрсатгани, Мирмуҳсиннинг «Зиёд ва Адиба» ёки Ҳамид Ғулумнинг «Тошболта ошиқ» асарларида ҳаёт ҳақиқати ўз ифодасини топмаганини дадил айтгани чинакам ижодий талабчанлик, муросасизлик намунаси бўлди-ку! Шунинг учун «қаҳҳорона» баҳолаш, «қаҳҳорона» талқин қилиш бадий ижоддаги ҳақиқат ва адолат тимсолига айланди. Ахир М. Қўшжонов ҳам, О. Шарафиддинов ҳам, У. Норматов ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг 80 йиллик таваллуди муносабати билан ёзган эсдаликларида бу буюк ижодкорни ўзларининг устозлари деб эътироф этгани қонуний ҳодиса-ку!

Ҳа, «қаҳҳорона» баҳолаш ва талқин қилиш ўзбек танқидчилиги тараққиётининг ўзига хос «йўлчи юлдуз»ига айландики, буни М. Қўшжоновнинг И. Раҳимга «Очиқ хат», «Хаёл бошқа, ҳаёт бошқа» (Сайёрнинг «Хулкар» қиссаси таҳлили), О. Шарафиддиновнинг «Ҳаётийлик жоъизбаси ва схематизм инерцияси» (У. Умарбековнинг «Дамир Усмоновнинг икки баҳори» қиссаси таҳлили) мақолаларида кўриб, адабий танқидда ҳаққоний, ҳалол сўзнинг қадрини бутун вужудилиз билан ҳис қилиб, яхши идрок этдик, тушуниб олдик. Негаки, мазкур мақолаларда «Одам қандай тобланди», «Хулкар», «Дамир Усмоновнинг икки баҳори» асарлари шундай таҳлил қилиндики, бу таҳлил орқали М. Қўшжонов, О. Шарафиддиновнинг баҳолаётган, талқин этилаётган материалга «қаҳҳорона» муносабатда бўлиб, ўзларининг муросасиз, талабчан, ғамхўр танқидчи эканлигини кўрсатди. Худди шу таҳлилда И. Раҳим, У. Умарбеков, Сайёр яхши ният билан қўлга қалам олганлиги, жуда кўп ҳаётий воқеаларни ўрганганлиги, аммо маҳорат этишмаслиги оқибатда реал ҳақиқатни бадий ҳақиқатга айлантиролмагани намоён бўлади. Хусусан, У. Умарбековнинг таънамининг зарур, деган фикри қўллаб-қувватланади, лекин бу фикрнинг тирик ва етук образга сингдириб юборилмагани афсусланиб таъкидланади. Энг муҳими, М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов бадий жиҳатдан ғўр, заиф асар кенг китобхон онгини заҳарлаб, унинг дидини ўтмаслаштиради, сўз санъати ҳақидаги тасаввурини бузади, бадий ижод раънақига тўсқинлик қилади, ҳаёт, реал воқеликда қандай воқеалар, ўсиш-ўзгаришлар рўй бераётганини ўта жўнлаштириб кўрсатади, адолат, ҳақиқатнинг ноҳақлик, қабихлик, манфурлик каби иллатларга қарши курашига асло кўмаклашмайди, деган ҳукмни гоҳ бевосита, гоҳ бавосита ифодалайдиларки, бу билан улар маълум маънода ўзбек танқидчилигида адабий-бадий ҳодисаларни «қаҳҳорона» баҳолаш ва талқин қилиш аъноаларини давом эттираётганини исботляпти. Хусусан, О. Шарафиддиновнинг «Ўзаллик излаб» китобидаги «Характер — бадийлик мезони», «Шеър кўп, аммо шоир-чи?» мақолалари шу жиҳатдан алоҳида ажралиб туради. Биринчи мақола Эмин Усмонов қиссалари таҳлилига бағишланган, иккинчи мақолада ҳозирги ўзбек шеърлятида ўртамеъначилиқ «касали» кенг қулоч ёзиб, илдиз отиб кетганлиги тўғрисидаги жуда аччиқ, аммо ҳаққоний мулоҳазалар, кузатишлар жамланган. Яна шуниси диққатга сазоворки, танқидчи очиб ташлаган кўпгина нуқсонлар икки ёки уч қаламкаша эмас, балки бир неча ижодкорларга тааллуқлидир. Чунончи, Эмин Усмонов асарлари таҳлили жараёнида шундай бир хулоса чиқарилади: «Ёлқин» қиссасида ҳам «Меҳригиё» романидаги каби асарларнинг гоъвий негизини ташкил қилувчи конфликт ўзининг бутун мураккаблиги ва тўлалиги билан намоён бўлмай қолган. Бу қиссада ҳам конфликтнинг кўлами торайиб қолган, натижада у бугунги колхоз ҳаётининг реал зид-

диятларини ифодаловчи ижтимоий қудратдан анча маҳрум бўлиб, турли шахслар ўртасидаги шунчаки жўнроқ низога айланаб кетган. Бу эса характерларни тўлалигича ҳаётий ва чинакамига жонли чиқишига, қабарик бўлишига монелик қилган» (94-бет).

Мазкур ҳукмининг тўғри эканлиги Э. Усмоновнинг яна бир асар — «Тилла чоноқ» қиссаси таҳлили орқали янада ишонарлироқ қилиб исботланган, ammo мен ўқувчи сифатида ёзувчи санъати-га айтилган бу танқидий мулоҳазалар, айтилик, И. Раҳимнинг «Одам қандай тобланда», «Оқибат», «Генерал Равшанов» ёки Х. Ғулумнинг «Мангулик», «Қорадарё», «Бинафша атри» сингари роман-ларига ҳам бевосита алоқадор эканлигини сезаман. Наинки мазкур романлар, ҳатто ўнлаб, ҳатто юзлаб ҳикоялар, қиссаларда ҳам конфликтлар ҳаётдагидек барча мураккаблиги билан ёритил-маётганини кўраман.

Йўқ, фақат насрдагина эмас, балки шеърятда ҳам кўпинча замондошларимизнинг меҳнат жараёнидаги, шахсий фаолиятидаги изланиш-интилишлари, курашларини ҳаққоний поэтик образ-лар орқали кўрсатишда юзакиликка, баёнчиликка, офаринбозликка йўл қўйилмоқдаки, оқибатда ўртамини, бўш шеърлар, дostonлар сони тобора ортиб бормоқда.

«Шеър кўп, ammo шоир-чи?» деган мақоласида О. Шарафиддинов шу ҳақда мулоҳаза юритиб, кўпгина ёшлар, ҳаётий тажрибига эга бўлган бир қанча одамлар ўзларида асл истеъдод бор-йўқли-гини обдан ўйлаб, аниқлаб кўрмасдан шоир бўлиш йўлига тушгани, ҳар хил сўзларни қофиялашти-риб, муайян вазнга солиб, бирин-кетин шеърларни дўндириб ташлаётганига диққатимизни жалб этади. У бирқанча шеърлар шаклан шеърларга ўхшаб кетса-да, мазмунан ўта қашшоқ, қуруқ эканлигини кўрсатади ва сўнгра шундай дейди: «Шеърларда граждонлик пафосининг сустиги, ҳаётийлик заифлашиб, маҳкумлик кучайиб бораётганининг бош сабаби шуки, шоирнинг китобхонга АЙТАДИГАН ТАЙИНЛИ ГАПИ бўлмади» (33-бет. Таъкид бизники — Н. Х.).

«Тайинли гап» деганда танқидий ҳаёт ҳақиқатини, давр руҳини, инсоннинг интим дунёсини, маънавий оламини барча зиддиятлари билан чуқур ёритадиган гоёни, кучли ҳис-ҳаяжонга, эҳтирос тўлқинларига йўғрилган гоёни назарда тутадик, буни махсус изоҳларсиз англаб оламиз. Дарҳақи-қат, юракларни тўлқинлантириб, ларзага солиб, ақлу шуурингизга маънавий-руҳий мадад, унутилмас сабоқ олиб кирадиган фикрни ифодаламаган ҳар қандай гўзал, чиройли асар, у шеърми, романми, драмалми, бундан қатъи назар, ҳеч кимга, ҳеч қандай наф келтирмайди. Адабий-танқидий мақола, тақриз ёки тадқиқот-чи? Агар уларда «тайинли гап» бўлмаса, ўқувчилар оммасининг онгу тафаккурининга эмас, балки ёзувчиларнинг ҳаётга, ижодга муносабатида нималарнидир ўзгар-тирадиган илмий-эстетик қудрат ўз аксини топмаса, бундай адабий танқид кимга керак? Ахир Белинскийни танқидчи даражасига кўтарган омиллалардан бири шундан иборатки, у яратувчи, кашф этувчи мунаққид сифатида иш кўрган. Айтилик, Пушкин ижодига бағишланган туркум мақолалари-да рус адабиётида ўзига хос тақдорланмас даҳо пайдо бўлганини конкрет асарлар таҳлили орқали кўрсатиш билан бирга ҳаётни юксак эътиқод, улуғвор орзулар асосида қайта куриш, ўзгартиришга иштирок этувчи жанговар шеърят, реалистик шеърятнинг туб моҳиятини ёритди, сўз санъатининг ўсиш-ўзгариш қонунари, ўзига хос хусусиятларини очиб берди. Добролюбов-чи? У Белинскийни аъналарини изчил давом эттириб, «Зулмат ичра нур», «Ҳақиқий кун қачон келади» сингари илмий-эстетик тафаккурнинг дурдоналарини яратди, адабий танқид санъаткорона ёзилиб, ўз сюже-ти, композициясига мувофиқ дунёга келадиган мустақил ижод тури эканлигини исботлади. Бундан олдин Чернишевский адабий танқид ҳам ҳаётдаги, ҳам санъатдаги гўзаллик маъзунини ёритиб, ижтимоий-маънавий тараққиётни таъминловчи ғоятда ўткир қурооллардан бири эканлигини на-мойиш қилди. Писарев-чи? У ўзининг Чернишевский, Белинский, Добролюбов аъналарига ҳам-оҳанг, муштарак изланиш-интилишлари билан адабий танқиднинг жанговарлигини яна бир поғона юқори кўтарди, сўз санъатининг инсон онгу тафаккурини, жамиятни ўзгартиришга сафарбар этил-ганлигини исботлашга бутун куч-қудрати, имкониятларини сафарбар этди...

Масалага шу жиҳатдан қаралса, ўзбек танқидчиларидан қайси бири ўзининг бой, ранг-баранг, салмоқли илмий-эстетик оламини яратишда, бу оламда бамисоли кўзгудек адабиётимизнинг барча «мусбат», «манфий», яъни ижобий, салбий хусусиятлари ўз ифодасини топибди, деган жумбоқни ечишга қийналасиз. Ахир, ҳозирги ўзбек танқидчилигимизда улуғ рус мунаққидлари аъналарини ривожлантириб, янги поғонага кўтарган, бадиий ижод, жамият тараққиётига кучли таъсир ўткази-диган ғоятда йирик, қудратли, жуда ёрқин истеъдодлар ўзларининг беқиёс мардлиги-ю, матонатини кўрсатяпти, деб айтолмаймиз-ку! Лекин М. Қўшжонов, О. Шарафиддиновнинг юқорида тилга олинган ёки тилга олинмаган етук мақолаларини эслаб ўзимизни бемалол овута оламиз: улуғ рус танқидчилари мактабида таълим олиб, адабиётимизнинг социалистик реализм байроғи остида рав-нақ топишига камтарин ҳиссаларини қўшаётган забардаст мунаққидларимиз бор ва уларнинг сафи-га кириб, ўзининг илмий-эстетик оламини яратишга астойдил интилаётган олимларимиз аста-секинлик билан бўлса-да, тобора ортиб бораёпти. Умарали Норматов ва Ботир Норматов шулар жумласидандир. Ҳа, булардан бири М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов тажрибаларини тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштириб, ўзбек танқидчилигининг пешқадам вакиллари сафига ўтди, иккинчиси эса ўз навбатида устоз мунаққидлар билан бирга У. Норматов таълимни олиб, танқидчиликда ўзи-нинг мустақил йўлини кашф этишга ҳаракат қилмоқда. Тўғри, Ботир Норматов нисбатан ёш, жуда бой, рангбаранг тажриба тўпламаган, энди учинчи китобини чоп эттирди. Умарали Норматов эса оқсоқол ижодкорларимизга ёш жиҳатдан ҳам, ижодий тажриба жиҳатдан ҳам анча яқинлашиб қолди. Энг муҳими, у бирқанча ҳолларда М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов билан ижодий мусобақа-га киришиб, ўзининг фаоллигини кўрсатиб келаётир ва устозлар сафига келиб қўшилди. 1986 йилда босилиб чиққан «Қалб инқилоби» китоби, айниқса, бу китобга киритилган «Зарур одам», «Изланиш-лар қандай кечаётир ва баҳоланаётир» мақолалари шундан далолат берадики, Умарали Норматов ўзининг илмий эстетик дунёсини яратиш борасида фаол ишлаётган, тинмай изланаётган мунаққид сифатида танилди. Айтиш керакки, маҳсулдорлик, фаоллик босида унга тенг келадиган танқидчи жуда камдир. Гоҳида кўп ёзади-ю, нега баъзан ҳў ёзиш тўғрисида қайғурмайди, сон кетидан қу-виб, сифатга путур етказди, юксак талабчанлик, муросасизликини унутиб, ортиқча ҳотамтойлик қилади, деган эътироз туғилади, бироқ бу эътироз барча мунаққидларга, шу жумладан, каминага ҳам тегишлидир. Зотан, ҳеч қандай ижодкор, у қанчалик истеъдодли, улуғвор бўлишидан қатъи назар, қандайдир камчиликка йўл қўйиши мумкин, ammo унинг фаолиятида ижобий натижалар,

гизга юз фоиз қўшиламан, бироқ ҳозирча улардан бир оз четда турайлик, деб нуқул ўзларини муҳофаза қиладилар-ку! Фикримни бир мисол келтириб исботламоқчиман. «Ешлик» журнаlining 1986 йил 11-сонида менинг «Ёзверган ёзувчи бўладими?» деган мақолам босилиб чиқди. Уша мақоладаги М. Қориев ҳақидаги танқидий фикрларим журнал раҳбари О. Матжон, М. Мансуровлар хоҳишига кўра «кесиб» ташланган...

Вазият шуниси билан мураккаблаштириладики, Ҳ. Абдусаматов — санъатшунослик институтининг, М. Қориев — «Муштум» журнаlining раҳбарлари, шунинг учун улар шунинга аччиқ гап айтмаслигини даркор, дейишмайди. Йўқ, биз ижодкорлар уларнинг мансабларига қараб эмас, балки асарларига кўра баҳолашимиз фарз ҳам қарзидир, дейишади. Қандай йўл тутилади, денг? Айтишадики, «уларнинг кимлиги ҳаммага кўриниб турибди, нега энди яна сизда у етишмайди, бу етишмайди деб эътироз билдиришимиз шарт экан, барибир замон, вақт уларни ўз ўрнига қўйиб, асарларининг асл қадрини кўрсатиб беради-ку»...

Ҳа. Вақт, Даврнинг шундай ҳаққоний, шафқатсиз ИМТИҲОНИ борки, ундан ҳар қандай ижодкор ҳам муваффақият билан ўта олмайдди, муваффақиятли ўтгани эса тарихда ўз ўрнини сақлаб қолади. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Бироқ Вақт, Даврнинг ўша Имтиҳони нарсанинг кадр-қимматини аниқлайди, сарани сарага, пучакни пучакка ажратади, ҳар қандай ноҳақликларни итқитиб ташлайди, деб қўл қовуштириб ўтиришимиз асло мумкин эмас. Негаки, кўпгина талантсиз ижодкорлар Вақт, Давр, Имтиҳонни рўқач қилиб, ўз ҳукмини ўтказади, чинакам истеъдодларнинг ҳар томонлама ўсиб-ўлғайишига, сўз санъати равнақиға салбий таъсир кўрсатади.

Уша даҳшатли йллатлар ҳатто бир қанча ҳолларда ўз «ўпқонига» айтайлик, Одил Ёқубов сингари Ўзбекистонимиздагина эмас, балки Бутуниттифоқ доирасида шухрат қозонган ижодкорни ҳам, «Гаплашаётган вақтлар» («Гаплашадиган вақтлар» — Ред.) деган шеърини қиссаси билан поэтик баркамоллик чўққисига кўтарилган Омон Матжонни ҳам «судраб» кетади. Аниқроғи, мен бу ерда «Улуғбек хазинаси», «Дённат» каби романлари билан Бутуниттифоқимиздагина эмас, балки бирқанча чет элларда, социалистик мамлакатларда эътироф этилган ёзувчи Одил Ёқубовни эмас, балки «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»нинг бош муҳарририни, поэтик ижоднинг жанговарлик, курашчанлик руҳини тобора мустаҳкамлаб, кучайтириб бораётган Омон Матжонни эмас, «Ешлик» журнаlining муҳаррири Омон Матжонни назарда тутяман. Қаранг: Одил Ёқубов ва Омон Матжон ўз асарларида ҳаёт ҳақиқатини барча зиддиятлари, мураккабликлари билан ёритиш зарурлигини яхши билишди ва шунга кўпинча амал қилгани туфайли халоллик билан шундай эътибор оғурига эга бўлишди, аммо муҳаррирлик вазифаларини бажараётган пайтларда негадир кўпроқ принципаал, ҳаққоний, айни пайтда аччиқ мулоҳазалар эмас, балки «силлиқ», беозор фикрларнинг тарафдори бўлиб чиққанини «ҳазм» қилолмайман. Борди-ю, фақат икки муҳаррир шундай йўл тутганида бу ҳақда сўз очиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Тўғри, бу нохуш вазият яхши томонга аста-секинлик билан бўлса-да, ўзгариб борапти. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Ешлик»нинг 1987 йилдан бошлаб қарийб уч юз минг нускада тарқатила бошлангани бежиз эмас. Негаки, улар гоҳида адабий жараёнда, кўпгина ижодкорларимиз фаолиятида рўй бераётган ижобий ўзгаришларни ҳаққоний ёритадиган анча ўткир материаллар бермоқда. Айтайлик, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»нинг 1987 йил 9 январь сониде «Икки фикр» рубрикаси остида берилган Сафо Очилининг «Шеър масъулияти ва фикр равонлиги», Озод Шарафиддиновнинг «Бир тилда гаплашайлик» мақолалари шулар жумласидандир. Биринчи мақолада У. Азимов, Ш. Раҳмон, Қ. Саидмуродов каби истеъдодли ёш шоирларимизнинг ҳаёт муаммоларини зиддиятлари, мураккабликлари билан акс эттираётган жонли, жанговар шеърлари «вульгарлаштирилган» ҳолда талқин этилади, иккинчи мақолада мана шу талқинга асосли тарзда раддия берилди.

«Оқ»ни «оқ», «қора»ни «қора» деб айтиш, бор ҳақиқатни баралла овоз билан айтиб, билдирилган фикрлар, чиқарилган ҳукм-хулосаларни чуқур, ишонарли таҳлил орқали мустаҳкамлашга интилиш, афсуски, ҳали кенг миқёсда равнақ топиб, батамом галаба қозонолмаяпти. Айниқса, 1960—1980 йилларда ҳар хил эгри-тўғри, очиқ-яширин йўллардан бориб, жуда «зўр, атоқли» ижодкорлар, деб ном орттирган, асоссиз улуғвор. унвонлар, мукофотларга сазовор бўлган «сирти ялтироқ, ичи қалтироқ» қаламкашларнинг асл қиёфаси рўйи рости очиб ташланмаяпти, ижтимоий-маънавий тараққиётга сезиларли таъсир кўрсатаётган баркамол асарлар, умуман адабий жараён мавжуд зиддиятлари, «нур»лари-ю «соя»лари билан ҳаққоний ёритилмаяпти. Бунинг муҳим сабабларидан бири шундаки, бирқанча чинакам талантли мунаққидларимиз ҳам гоҳида ўзларига талабчанликни бир оз бушаштириб, адабий-бадиий ҳодисалар моҳиятини чуқур, ҳаққоний таҳлил орқали кўрсатиш маҳоратини мунтазам ошириб, мустаҳкамлаб бориш устида етарли даражада қайғурмайдилар.

Узининг «Ҳақиқат ва бадиият қудрати» китобидан жой олган «Жасорат ва маҳорат» мақоласида Ботир Норбоев кейинги ўн-ўн беш йил мобайнида М. Қўшжоновнинг «Хулқар» (Сайёр), «Одам қандай тобланди?» (И. Раҳим), О. Шарафиддиновнинг Э. Усмонов прозаси, Н. Худойбергановнинг «Япроқлар ва илдишлар» (Мирмуҳсин) асарлари таҳлилини моҳирона бажаргани, бироқ мана шу пешқадам танқидчилар адабий ҳаётимизда катта воқеа бўлиб, илмий-эстетик тараққиётга жиддий таъсир кўрсатадиган етук мақолалар, тадқиқотларни кам ёзаётганлигини алоҳида таъкидлайди, айни чоқда «бу икки устоз мунаққидда ҳам баъзан асосламасдан тезиснамо концепциялар айтиш, айрим ижобий-салбий тенденциялар ҳақидаги фикрларини маълум жойда тўхтатиб қўйиш хусусияти йўқ эмас. Норбой Худойберганов ишларида талабчанлик руҳи ва масалага танқидий қараш нисбатан кўп учраса-да, унинг айрим мақолалари негадир шошиброқ ёзилгандай таассурот қолдиради» (232—233-бетлар).

Сезилиб турибдики, камчиликларимиз анча хаспўшланиб, анча «юмшоқ» берилган. Вақоланки, жиддий нуқсонларимиз мавжудки, бу ҳақда ёниб-қуийиб баралла сўзлаш керак. Б. Норбоевнинг бу ҳақда бир оз «чўчиброқ», истиҳола қилиб гапирганининг боиси бор: гап шундаки, чинакам истеъдодли мунаққидларимиз орасида ўзаро танқидий муносабат, ўз-ўзини танқид ҳали тўғри йўлга қўйилган эмас. Бунинг мисоли тарзида О. Шарафиддиновнинг «Ўзгаллик излаб» китобига киритилган «Иззатга муносиб отахон ижодкор», «Мунаққид сўзининг салмоғи» мақолаларини эслатиб ўтмоқчиман. Мазкур мақолалардан бирининг қаҳрамони — Иззат Султон, иккинчисиники — Матқуб Қўшжонов.

Ҳар иккала мунаққид ўзбек адабиёти ва танқидчилигида ўзига хос муносиб ўрин эгаллайдики, бу ҳақда О. Шарафиддинов жуда ҳаққоний мулоҳазаларни изҳор этади: «Иъзат ака нима тўғрисида ёзмасин ва танқидчиликнинг қайси жанрида ёзмасин, ҳар хил масаланинг ўзак томонини марказга қўяди, давр учун, адабиёт учун муҳим бўлган проблемаларни қаламга олади ва уларнинг ижобий ҳал қилинишига йўл очиб беради» (192-бет).

Тўғри фикр! Лекин уни Матёқуб Қўшжонов ижодига ҳам бемалол татбиқ этиш мумкин. Йўқ, фақат Матёқуб Қўшжонов ижодидагина эмас, балки барча чинакам талантли мунаққидларга тааллуқлидир, деб бемалол айта оламиз, аммо қайси бири қаламга олинган масаланинг ўзагини қандай кўради, қандай идрок этади ва ҳаққоний, чуқур илмий-эстетик таҳлил орқали очиб беради — ҳамма гап мана шунда.

О. Шарафиддинов Иъзат Султоновнинг қайси тадқиқоти ёки мақоласида ўзига хос тақрорланмас адабиётшуноснинг қиёфаси, услуби, эътиқоди, ҳаётга ва адабиётга муносабати қандай намоён бўлишига деярли тўхталмайди, кўпинча олимнинг фаолияти, асарларини шарҳлаш билан чекланади, қайси бир тадқиқот ёки мақола танқидчилик тарихида катта воқеа бўлгани, қайси бир бадий ижод равнақиға етарли таъсир кўрсатмагани ҳақида аниқ мулоҳаза юритмайди.

Матёқуб Қўшжонов фаолиятига бағишланган мақола ҳам худди шу йўсинда ёзилган. Ҳар иккала мақолада, тақрорлайман, О. Шарафиддиновчасига айтилган ҳаққоний мулоҳазалар, яхши кузатишлар, реал ҳақиқатни кўрсатувчи ҳукм-хулосалар мавжуд. Шунга қарамасдан уларда фактлар, илмий материалларнинг конкрет таҳлили жуда кам. Оқибатда И. Султон, М. Қўшжонов қайси соҳада зўр муваффақиятларга эришди, қайси жабҳада ўз истеъдодларини ижод таҳлилига тўла сафарбар этолмади, деган муаммо ечилмасдан қолади. Лекин шу ерда: ахир О. Шарафиддинов икки забардаст олим ижодини таҳлил қилиб, уларнинг асл қиёфасини, ютуқларини, камчиликларини рўйи-рост кўрсатишни ўз олдиға мақсад қилиб қўйган, фақат «табриклаш» учун қўлга қалам олган, «табрик» эса чуқур таҳлилға, исботға муҳтож эмас-ку, дейишингиз мумкинки, мен бунга қўшиламан.

Ҳа, «табриклаш» учун ижодкор фаолиятини чуқур ёритиш шарт эмас. Аини чоқда табриклашнинг зарурлигини ҳам эътироф этамиз. Лекин бир марта, жуда ошиб кетса, икки карра табриклаш мумкин. Шунга кўра муборакбод этишнинг умри қисқа бўлади. Бинобарин, табрикномада илмий-эстетик ҳақиқат тўлалигича акс этмайди. Шундай бўлғач, у газета ва журнал саҳифасида бир неча кун яшashi мумкин, бироқ китоба киритилиб, тадқиқот тарзида тақдим этилмагани маъқулмикин, деб ўйлайман. Ваҳоланки, О. Шарафиддиновнинг М. Қўшжонов, И. Султоновга бағишланган «табрикномалари» «Гўзаллик излаб» китобига киритилган. Китобдаги «Болаларни қалбдан севиб...» «Қардошлиқ қўшиғи», «Ҳақиқатнинг мушкул йўллари», «Дунёда офтоб борки...» мақолларида ҳам тантанаворлик кайфияти етакчилик қилади. Улардан бирида Фарҳод Мусаёнов ижоди, иккинчисида И. Уксусовнинг «Мирзачўл» романи, учинчисида Асқад Мухторнинг «Бухоронинг жин кўчалари», тўртинчисида Уткир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» қиссалари хусусида сўз юритилади.

Шахсан ўзим Фарҳод Мусаёновнинг болалар адабиётида ўзига хос фойдали ишлар қилаётганини инкор этмайман, унинг ҳажвиячилик соҳасидаги изланишларини ҳурмат қиламан. И. Уксусов, А. Мухтор, У. Ҳошимовнинг ҳозир тилға олинган асарларидаги жуда тўғри, ҳаққоний мулоҳазалар ифодаланганига заррача шубҳаланмайман. «Бухоронинг жин кўчалари», «Дунёнинг ишлари» асарларида халқимизнинг донолигини, меҳнатсеварлиги, мардлиги-ю матонатини Файзулла Хўжаев, Она характери орқали бир қанча ҳолларда тўғри кўрсатилганиға ишонч ҳосил қилганман, бу ҳақда ўзим ҳам илиқ фикрлар билдирганман. Бинобарин, мазкур асарлар ҳақида О. Шарафиддиновнинг бир қанча ижобий мулоҳазаларига қўшиламан. Менга шу жиҳати «ҳазм» бўлмайтики, мунаққид ўша асарларни кўларға кўтариб мақтайди, уларда бирорта жиддий, ҳатто жузъий нуқсон йўқ, дегандай мулоҳаза юритади. Негаки, «Бухоронинг жин кўчалари», «Мирзачўл», «Дунёнинг ишлари» тўғрисида сўз кетганда Озод Шарафиддинов ўзидаги юксак талабчанлик, ҳаққонийлик, адолатпарварлик принципларидан бир оз чекинади, ёзувчиларни фақат мақташ, «табриклаш» йўлидан боради, илмий-эстетик таҳлил эса иккинчи, учинчи планға тушиб қолади, ҳаққоний, чуқур таҳлилсиз, далилсиз айтилган мақтовларда мунаққиднинг асл қиёфаси, эътиқоди кўзға яққол ташланиб турмайди. Холбуки, О. Шарафиддинов адолат туйғусини йўқотмасдан жуда жиддий мулоҳаза юритиб, илмий-эстетик ҳақиқатни юзаға чиқарадиган забардаст, етук мунаққидларимиздан биридирки, буни «Гўзаллик излаб» тўпламидаги «Шеър кўп, аммо шоир-чи?», «Характер — бадийлик мезони» каби ижобий маънодаги «шов-шув» қўзғаган мақолаларидагина эмас, балки Х. Тўхтабоевнинг «Қасоскорнинг олтин боши» романиға бағишланган кўламли тақризида ҳам кўраемиз. Мунаққид ёзувчининг Намоз образида ўзбек меҳнаткашларининг зулмға, золимларға қарши курашини умуман тўғри талқин қилиб, кўп ҳолларда анча ишонарли тасвирлаганини қувониб, ғурурланиб сўзлайди, аини чоқда айрим нуқсонлардан кўз юммайди: «...Намоз характери ни тасвирлаганда унинг ички дунёси, руҳий оламини чуқурроқ очишни тақозо қиладиган ўринлар бор эди. Афсуски, адиб ҳамма вақт ҳам бунга етарли эътибор қилмаган. Натижада баъзан Намоз керагиға психологик теранлик касб этмай қолган. Баъзи ўринларда эса муаллиф воқеани қизиқарли қилиб тасвирлашға берилиб кетиб, унинг ишонарли ҳал бўлиши кераклигини унутиб қўйгандай бўлади. Масалан, Намознинг турмадан қочиши қизиқарли тасвирланган, лекин унча ишонарли чиқмаган...»

Шу таҳлилта баҳсға киришиб, мунаққид ёзувчи эришган ижобий натижаларни, йўл қўйган нуқсонларни жиддий таҳлил қилишға алоҳида эътибор беради. Тўғри, бу таҳлил ўрнини баъзан баёнчилик, асар мазмунини умумий йўсинда шарҳлаш эгаллайди, аммо унинг адолат туйғуси билан йўғрилгани аниқ сезилади.

Хуллас, О. Шарафиддинов «Қасоскорнинг олтин боши» романи таҳлилида ўз эътиқоди нуқта-назарига мувофиқ мулоҳаза юритадиган забардаст, матонатли мунаққид сифатида майдонға чиқадди, унинг мақтов сўзлари, танқидий мулоҳазалари ишонч туғдиради. Негаки, у Х. Тўхтабоев асари ҳақида мулоҳаза юритганда чинакам мунаққид сифатидаги талабчанлигини усайтирмайди, ўз мулоҳазалари, кузатишлари, ҳукм-хулосаларини адолат туйғусига йўғиришға астойдил интилади, ҳаққонийликдан келиб чиқадди. Асқад Мухтор ёки Уткир Ҳошимовнинг юқорида тилға олинган қиссалари тўғрисида мулоҳаза юритганда эса баъзи ўринларда ҳис-ҳаяжон, эҳтиросға ортиқча эрк беради, илмий-эстетик таҳлил орқали асарни ҳаққоний баҳолаш, унинг асл моҳиятини юксак талаб-

чанлик билан ёритиш талабларига гоҳида риоя қилмай қўяди, ўзи сезмаган ҳолда «Бухоронинг жин кўчалари», «Дунёнинг ишлари»ни ошириб мақтайди.

Яхши асарларни аъло деб баҳолаш, баркамол ижод намуналарини бадий кашфиёт деб кўларга кўтариш тенденцияси, афсуски, анча кенг тарқалган. Бир қарашда бу тенденция беозор, ҳатто фойдали бўлиб кўринади. Ахир, яхшини ошириб айтиш ёмонни яширишга нисбатан ижобий ҳодиса-ку! Ҳа, нисбатан ижобий ҳодисадир, бироқ ошириб кўрсатиш барибир илмий-эстетик ҳақиқатни бор кўлами, салмоғи, салобати билан ифодалашга ҳалақит беради. Тўғри, махсус тантаналарда, тўйларда, байрамларда фазилатлар ошириб-тошириб кўрсатилади ва бу қанчалик эриш туюлмасин, барибир қандайдир норасмий қонунга, заруратга айланган, аммо яратилиш, кашф этиш жараёни тўй-тантаналар, байрамларни эмас, балки қаттиқ изланиш-интилишларни, кескин курашлар, тўқнашувларни қамраб олади. Табиийки, меҳнатда, курашлар, тўқнашувларда қўлга киритилган реал ютуқлар, салмоқли натижаларни қўллаб-қувватлаш, мақташ биз учун ҳам фарз, ҳам қарз-дир. Қуруқ мақташ эмас, балки эҳтирос, ҳис-ҳаяжон билан қувониб сўзлаш даркордир. Гап эҳтирос, ҳис-ҳаяжонни сунъий тарзда мажбуран «жиловлаб» туриш ҳақида кетаётгани йўқ. Юракдан чиқариб самимий мадҳ этайлик, лекин мадҳимизнинг мустаҳкам асоси бўлсин, мақташ меъёрини бузиб юбормайлик, деган маънода мулоҳаза юритаяпмиз.

Бундай дейишга мажбур этаётган ўнлаб фактлардан лоақал биттасига эътиборингизни тортман: «Қалб инқилоби» китобига Умарали Норматов ўзининг ҳозирги ўзбек ҳикоячилигидаги ўзгаришларни намоён қилишга қаратилган туркум мақолаларини киритган, мунаққид У. Назаровнинг «Акс-садо», Ш. Холмирзаевнинг «Оғир тош кўчса», У. Усмоновнинг «Бировга қолган кунинг», А. Мухторнинг «Илдизлар» каби асарлари ҳақида мулоҳаза юритиб, кичик прозамизнинг равнақига оид ҳаққоний, фойдали фикрларни ўртага ташлайди. Истеъдодли ҳикоянависларимиз зиёлилар, пахтакорлар, шаҳар ва қишлоқ аҳли ҳаётини мавжуд зиддиятлари билан тасвирлаётганини ўринли таъкидлайди. Мунаққиднинг яна бир фазилати шундаки, у бир қанча ҳолларда истеъдодли ижодкорларнинг яхши асарларини «қаҳҳорона» сезгирлик билан чин дилдан қўллаб-қувватлайди. Аммо бир қанча ҳолларда жуда кучли эҳтирос тўлқинларига «ғарқ» бўлиб, ўртача асарларни яхши, яхшиларини ўта зўр, ниҳоятда аъло, деб мақтос «парда»ни ҳаддан ташқари баланд кўтариб юборади. Айтайлик, юқорида тилга олинган А. Мухтор, У. Назаров, Ш. Холмирзаев билан яна бирқанча ҳикоянависларнинг қизиқарли ёзилган салмоқли асарларини «кичик мўъжизалар» (туркум мақолаларга худди шундай ном берилган) деб баҳолайдики, бунда мақташ меъёри бир оз бузилган. Шаҳсан ўзим Учқун Назаровнинг «Акс садо», Н. Қиличевнинг «Юган», «Юзма-юз» ҳикояларини яхши асар сифатида мақтаганман, ҳозир ҳам шу фикримни тасдиқлашга тайёрман, бироқ улар барибир бадий мўъжиза эмас. Ахир Чехов ёки Абдулла Қаҳҳорнинг ўз ҳикояларини, масалан, «Ўғри», «Анор»ларнигина чинакам мўъжизага тенглаштириш мумкин. Асар бадий кашфиёт даражасига кўтарилмаса, уни «мўъжиза» деб ҳисоблашга ҳеч қандай асос йўқ.

Умарали Норматов бадий ижод «мўъжизалари» қандай мазмун ва салмоқ касб этишини жуда яхши билади, фақат улкан, тақрорланмас истеъдод жасорати, матонатли мевалари тарзида туғилган ҳар жиҳатдан етук асарлар кашфиёт даражасига кўтарилса, улар танқидчиларга чексиз қувонч бағишлашни чуқур англайди, ҳис қилади, сезади. Шунинг учун кўп ҳолларда адабиётимизнинг ҳозирги даврдаги тараққиётининг бош йўналишини бехато аниқлайди, бош йўналишга бориб қўшиладиган поэтик, насрий ҳамда драматик асарларни умуман олганда тўғри қаратади, бош йўналишдан четга чиқиб кетишларнинг ҳар хил кўринишларини рад этади. «Қалб инқилоби» китобида мунаққидга хос мана шундай фазилатлар яққол намоён бўлган. Унда истеъдодли ёзувчиларимизнинг баракали изланишлари, эришган самарали натижалари тўғрисида алоҳида фахр, ғурур туйғулари билан мулоҳаза юритилади, мавжуд камчиликларга қарши муросасиз кураш зарурлиги алоҳида таъкидланади. Чунончи, «Изланишлар қандай кечаётир ва баҳоланаётир?» мақоласида Умарали Норматов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров сингари тажрибали насрнависларимиз, Рауф Парфи, Мухаммад Солиҳ сингари истеъдодли шоирларимиз миллий адабиётимиз аъналарини ижодий ўзлаштириш билан бирга Бутуниттифоқ ва жаҳон миқёсида равнақ топаётган бадий изланишлар, тажрибалардан баҳраманд бўлаётганлиги ҳақида ҳаққоний мулоҳазаларни ўртага ташлайди, баъзи ёзувчилар, мунаққидлар ижодий изланишлар моҳиятини етарли англамасдан ё камсатётганини ёки хотамтойларча ўта юқори баҳолаётганини танқид қилади. Жумладан, Б. Имомов ҳаёт фалкатлари ҳар асарда «характерлар тўқнашуви» ёхуд «кички коллизия», яъни инсон руҳий дунёсида, ички оламида ўз-ўзи билан олишув, «тафтиш» қилиш шаклида рўй беради деган бирёқлама талабдан келиб чиқиб, Мурод Мухаммад Дўстнинг «Галатепига қайтиш» асарига нотўғри ёндошганини ишонарли кўрсатади. Шукуруллонинг ўз ижодида, адабиётимизда муносиб ўрин эгаллаган анча мазмунли, қизиқарли, аммо айрим камчиликлардан холи бўлган «Жавоҳирот сандиги» асари бир қанча ижодкорлар, мунаққидлар, хусусан, О. Ёқубов, Б. Назаров, Ф. Мўминов томонидан ажойиб янгиликдир, деб баҳолашига асосли эътироз билдиради.

Хуллас, У. Норматов, О. Шарафиддинов сингари мунаққидлар етук ижодкорларимизнинг баркамол поэтик, эпик-насрий асарлари Бутуниттифоқ миқёсидагина эмас, балки бирқанча социалистик мамлакатларда эътибор қозонаётганини ҳаққоний гавдалантиради, бадий ижоддаги юзакилик, схематизм, иллюстративлик, баёнчилик, дабдабазозлик каби иллатларга қарши курашяпти. Шундай экан, нима учун уларнинг баъзан тантанаворлик кайфиятига берилиб кетиб, айрим асарларни ошириб мақтагани, гоҳида исботсиз мулоҳазаларни ўртага ташлагани хусусида сўзладик? Ахир, бу икки забардаст мунаққидимиз М. Қўшонов билан бирга қарийб йигирмайигирма беш йилдан буён ўзбек танқидчилигини ўз елкаларида кўтариб келаётган катта устунлар сифатида ардоқланиб келаётганини ҳозирнинг ўзидаёқ тўлқинланиб эътироф этдик-ку?

Ҳа; қонуний равишда ардоқланиб келяпти. Негаки, М. Қўшонов, О. Шарафиддинов 1962 йилда босилиб чиққан «Ҳаёт ва маҳорат», «Замон, Қалб, Поэзия» китоблари, эллингини йилларнинг иккинчи ярмида, олтиншинчи йилларнинг бошида ёзган қатор етук, ҳаққоний принципиал мақолалари билан ўзбек танқидчилигини янги тараққиёт босқичига олиб чиқишда жасорат кўрсатди. У. Норматов эса ҳар иккала мунаққид тажрибаларини ижодий ўзлаштириб, ўзбек танқидчилигида реалистик таҳлил ва талқиннинг мустаҳкамланишига муносиб ҳисса қўшди, икки устоз му-

нақлидга ҳамдарду ҳамкор бўлиб, улар билан ижодий мусобақага киришган ҳолда илмий-эстетик фаоллигини намоён қила бошлади.

Чорак асрдан буён ўзбек танқидчилиги «бешиги»ни тебратиб, унинг мустаҳкам «устунлари» вазифасини мардонавор адо этиб келаётган М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов ёки У. Норматов ижодининг жуда зўр, кучли ҳамда айрим бўш, заиф жиҳатлари илмий-эстетик теранлик билан тўғри ёритилаяптими?

Ҳали юқорида «Гўзаллик излаб» китоби адабий ҳаётимизда жиддий ҳодиса бўлганлиги, унда айрим камчиликлар мавжудлиги, хусусан, баъзан муаллиф тантанаворлик кайфиятига берилиб, айрим асарлар, ижодкорларни бироз ошириб мақтагани хусусида сўзладик, лекин мунаққид фазилатларини, эришган ютуқларини, йўл кўйган нуқсонларини батафсил кўрсатиш учун бунинг ўзи етарли эмас. «Гўзаллик излаб» О. Шарафиддиновнинг бошқа тадқиқотлари сингари батафсил теран таҳлилга муҳтождир. Ваҳоланки, худди шундай таҳлил амалга оширилмапти. Ҳатто чуқур, ҳаққоний таҳлил у ёқда турсин, китоб моҳиятининг бир-икки қиррасини ёритадиган тақризларни кам учратамиз. Айтилик, «Гўзаллик излаб» 1985 йилда чоп этилди. Шундан кейин ўтган қарийб икки йил мобайнида «Гулистон» журнаlining 1986 йилги декабрь сониде ёш мунаққид А. Улуғовнинг битта тақриси эълон қилинди, ҳоло. Бу тақризда асосли мулоҳазалар бўлишига қарамасдан у танқидчининг мазкур китобда нималарга эришиб, нималарни бой берганини ишонарли ёритолмайди. М. Қўшжонов, У. Норматовнинг кучли, зўр ҳамда айрим заиф, бўш мақолалари, тақризлари, тадқиқотлари-чи? Улар ҳаққоний теран таҳлилга муҳтож эмасми? Тўғри, М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов, У. Норматов фаолияти тўғрисида йўл-йўлакай анча фикрлар, мулоҳазалар айтилади, уларнинг фазилатлари умумий йўсинда таърифлаб турилади, айрим жиддий нуқсонлар асло тилга олинмайди, баъзи «жузъий камчиликлар» қайд этилади.

Диққат қилинг: таланти танқидчиларнинг ижодий зафарлари, реал камчиликлари тўғри кўрсатилмаса, уларнинг моҳияти ёритилиб, бу ҳақда бор овоз билан баралла гапирилмаса, чинакам танқид, ўз-ўзини танқид кенг миқёсда тараққий эттирилиши асло мумкин эмас! Ҳатто айтиш керакки, бу борада даҳшатли қолоқликни келтириб чиқаради. Ахир, кўпчилик ижодкорларимиз, аксари китобхонларимизгина эмас, балки истеъдодли мунаққидларимиз ҳам ҳаққоний, лекин аччиқ танқидию «ерга уриш», «пачақлаб ташлаш», «камситиш» деб тушунганини қандай изоҳлаш керак?! Бирди-ю «ёзувчи муваффақиятсизликка учраган», «жиддий нуқсонларга йўл кўйган», «ҳаққоний образлар яратолмаган» деган фикрларни баён этсангиз, йўқ, бундай дейиш «ижодкорни таққирлаш», унга «қўполлик» қилиш, деб ҳисобланади, шунинг учун ўша ибораларни «юмшатиб», муваффақиятсизликка юз тутгандай таассурот қолдиради, ижодий зафарга эришолмагандай туюлади, нуқсонлар учратаётганга ўхшайди, деб ўзгартиришадими, бу танқидчилик маданиятининг паст даражада эканлигини кўрсатмайдими?! Яна шуниси ғалатики, танқид — келажакнинг меваси, усиз ҳеч қандай ўсиш-ўзгартириш, тараққиёт бўлиши мумкин эмас, деб бонг уришадими, бироқ бирорта ижодкор, танқидчининг номини кўрсатиб, улар шаънига қаттиқроқ гап айтсангиз, танбеҳ берсангиз, бас, бамисоли чаён чаққандай ўрнидан «сапчиб» туриб кетишади, кетингиздан «болта» олиб югуришади, ўч олишга киришади...

Шахсан ўзим қарийб ўттиз йилдан бери танқидчилик билан шуғулланиб келаяпман, ўзимнинг қандай натижаларни қўлга киритганим тўғрисида жуда ғурурланиб мулоҳаза юритишга ҳеч қандай асос йўқ, бироқ шуни аниқ айтишим мумкинки, шу даврда, яъни ўттиз йил мобайнида бирорта истеъдодли ёзувчи, шоир ёки мунаққид: мана, Норбой, менинг китобим чиқди, уни ўқиб, ўзининг рўйи рост фикрингизни баён қилинг, ёқса, ёққанини, ёқмаса, ёқмаганини билдириб, мулоҳазаларингизни, ҳукм-хулосаларингизни исботлаб беринг, деб мурожаат қилган эмас. Бундан якка-ю ягона истисно бор: гоҳида Одил Ёқубов янги ёзган асарининг қўлёзмасини бера туриб, ҳаққоний фикрларингизни билдиринг, яхши бўлса яхшилигини, ёмон бўлса, ёмонлигини айтинг дейди. Аммо Пиримқул Қодиров, Абдулла Орипов, ёки Асқад Мухтору Эркин Воҳидовдан ёхуд Матёқуб Қўшжонову Озод Шарафиддиновдан бундай гапни эшитган эмасман, лекин адолат юзасидан шуни маълум қилишим шартки, Матёқуб Қўшжонов ўз ижоди ҳақида менинг «Танқидчи жасорати» (1985 йилда чоп этилган «Ҳақиқат ёғдулари» китобимга киритилган) мақоламда билдирилган жиддий танқидий мулоҳазаларни бироз оғриниб бўлса-да, қабул қилди...

Қаранг: ҳозир 60—80-йиллар ўзбек шеърияти, насри танқидчилигининг забардаст «устунлари» ҳақида сўзлаяпмиз. Улардан атиги икки нафари танқидга тўғри муносабатда бўлса-да, бошқалари ўзлари ҳақида билдирилган танқидий мулоҳазаларга ўғайлик билан қараса, буни асло қаноатланарли, деб айтолмаймиз-ку?! Тўғри, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ёки Озод Шарафиддинов ёхуд Пиримқул Қодиров ўзларини танқид қилган мунаққидлар кетидан «болта» олиб югурган, даҳшатли «шув-шув» кўтарган эмас. Негаки, улар пировард-натижада ҳаққоний танқид наф келтиришини тушуниб олаётир, аччиқ ҳақиқатни барибир «ҳазм» қилишади. Гап асосли, тўғри танқид ҳақида кетаяпти. Ахир, баъзан ҳеч қандай исботсиз Озод Шарафиддинов адабиётимиз ютуқларини менсимаяпти, ерга урапти, деган танбеҳлар айтиладики, буни асосли танқид деб этироф этиш асло мумкин эмас-ку! Ёки тарих фанлари доктори М. Ваҳобов ўзининг «Тарихий ҳақиқатга зид» («Правда Востока», 1986 йил 4 декабрь) мақоласида ўтмишга бағишланган бадий асарларда тарихий ҳақиқат бадий ҳақиқатга айлантирилиши зарур, деб тўғри талабни ўртага ташлайди-ю, бироқ ҳеч қандай далилсиз Пиримқул Қодиров «Юлдузли тунлар» романида Ленинча партиявийлик, синфийлик принципларига мувофиқ иш кўрмаган деб даъво қиладики, бундай ноҳақ, сўз санъати қонунларидан келиб чиқмаган танқидни назарда тутаятганимиз йўқ.

Тўғри, аслида тухматга айланган бундай ноҳақ танқидга қарши тиш-тирноғимиз билан кескин курашиб, уни шафқатсиз фош қилишга, аини чоқда чинакам истеъдод соҳибларининг ўзари муносабатларида, умуман, ижодий жараёнда, адабий ҳаётда ҳалол, тўғри, теран танқид, ўз-ўзини танқид оддий таомилга айлантирилиб, реал зафарларимизни ҳам, мағлубиятларимизни ҳам ошкоро кўрсатиб, уларнинг моҳиятини тўлақонли илмий-эстетик таҳлил орқали ёритишга аста-секин киришяпмиз. Бу вазифани бажаришга бутун кучларимиз, имкониятларимизни сафарбар қилишга айрим ноҳушликлар ҳалақит берапти. Битта ноҳушлик шундай иборатки, ҳар йили ўнлаб бўш насрий, драматик асарлар, юзлаб ғўр шеърлар босилиб туради-ю, лекин уларнинг деярли барчаси кескин, ҳаққоний, принципиал танқидга учрамайди. Ахир, кейинги ўттиз йил мобайнида

И. Раҳимнинг «Одам қандай тобланди», Сайёрнинг «Хулқар» каби насрий асарлари, бир неча шеърларгина яроқсиз асарлар тарзида фош этилди, холос! Бунга қўшимча қилиб, Ж. Абдуллахонов, М. Қориевнинг баъзи қиссалари, романлари реалистик ижод талабларига жавоб бермаганлиги очиб ташлаганини айтиш мумкин. Ҳ. Ғулум, Р. Бобожон, Э. Охунованинг айрим поэтик ҳамда насрий асарлари хусусида танқидий мулоҳазалар изҳор этилди. Яна қандай ҳашаки қиссалар, юзани романлар, мазмунсиз поэтик асарлар, ғоявий-бадий жиҳатдан бўш пьесаларнинг асл моҳияти ишонарли таҳлилдан ўтказилди?

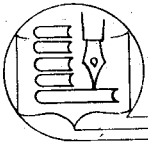
Афсуски, бу саволга баралла жавоб қайтариб, ҳа, ўнлаб ғўр асарларнинг шаклан «чиroyили», бироқ мазмунан саёз, юзани эканлиги теран илмий-эстетик таҳлил орқали кўрсатилди, деб айтолмаймиз. Бадий ижоддаги мазмунсизлик, саёзлик, дабдабазлик фош этилган мақолалар, тақризлар беш-олти йилда бор-йўғи бир-икки марта кўриниб қолади, холос. Ахир, катта «шов-шув» кўзгаган М. Қўшжоновнинг И. Раҳимга «Очиқ хати» (1976), О. Шарафиддиновнинг «Ҳаётийлик жозибаси ва схематизм инерцияси» (1979) мақоласи боғлиқ чиққандан бери қарийб ўн йил вақт ўтди-ку, аммо фақат ижодкорларнинггина эмас кўп сонли ўқувчилар оммасининг диққатини ўзига тортадиган ўшандай ўткир, ҳаққоний, принципиал адабий-танқидий мулоқот ижоднинг оддий қонунига айлангилмади-ку!

О. Шарафиддинов, У. Норматовнинг баъзи мақолалари, тақризларида тантанаворлик кайфияти ҳукмронлик қилиб, илмий-эстетик ҳақиқатнинг юзага чиқишига ҳалақит берганини айтганимиз ҳар иккала танқидчига, уларнинг мухлисларига қаттиқ ботиши мумкин, лекин бошқача йўлдан боришимиз асло мумкин эмас. М. Қўшжонов билан ёнма-ён туриб, адабий жараёнга сезиларли таъсир кўрсатиб, ўзбек танқидчилигининг бақувват «устунларига» айланган бу мунаққидларда ҳали етарли даражада фойдаланилаётган кучлар, имкониятлар кўп. Уларнинг энг яхши мақолаларини ўқиб, шундай ўйга толамиз: ахир М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов, У. Норматов литвалек А. Бучис, қозонлек Р. Мустафин, озарбайжонлек Элчин, молдавиялек М. Чимпой, москвалек Е. Сидоров, И. Золотусский сингари Бутуниттифоқ миқёсида фаоллик кўрсатаётган мунаққидлар билан ижодий мусобақага киришишга қодир-ку, нега ўзбек мунаққидлари Москва адабий-бадий журналлари, газеталарига баркамол мақолалари, тақризлари билан қатнашмайди?..

Тўғри, М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов, У. Норматов бундан беш-олти йил муқаддам «Литературная газета», «Дружба народов»да баъзан ўзбек адабиётининг айрим намуналарини Бутуниттифоқ адабиётда рўй бераётган ўзгаришлар «кўзгусига солиб кўрсатишга интилардилар, истеъдодли адибларимиз эришган ютуқлар, йўл қўйган камчиликлар ҳақидаги мулоҳазалари билан ўртоқлашардилар, лекин ҳали юқорида тилга олган мунаққидлардек марказий матбуот саҳифаларида олиб бориладиган адабий мулоқотлар, бахсларда мунтазам қатнашмаяптилар, ҳозирда ҳам бу ҳолатга кескин ўзгариш киритилган эмас. Аксинча, пешқадам мунаққидларимиз, зўр ижодкорларимиз «Литературная газета» ё «Дружба народов», «Литературное обозрение» ёки «Вопросы литературы» саҳифаларида жуда кам кўринади. Фақат П. Шермухамедов кейинги икки-уч йил ичида бироз фаоллашди, бошқа мунаққидларимиздаги бу борадаги изланишу интишлар бизни мутлақо қаноатлантирмайди... «Вопросы литературы» журналининг 1986 йилги 9-сонида «Фан» нашриётида чоп этилган ўзбек мунаққидларининг ҳозирги адабий жараён муаммолари таҳлилига бағишланган китоби, «Дружба народов» журналининг 1986 йилги 2-сонида Асқад Мухторнинг афғон халқларининг янги ҳаёт учун курашини акс эттирувчи романи ҳақидаги мулоҳазаларини ўртага ташлади... Бошқа пешқадам мунаққидларимизнинг марказий матбуот билан ҳамкорлиги тобора сусайиб кетмоқда.

Мана шундай сусткашликка барҳам бермасдан, ҳозирги ўзбек танқидчилигининг забардаст яратувчиларидаги ижодий фаоллики янада юксак савияга кўтариб, уларнинг фақат республикамиздагина эмас, балки Бутуниттифоқ миқёсида эътибор қозонадиган адабий-бадий асарлар яратиши таъминламасдан илмий-эстетик ижодда кескин бурилиш яшаш асло мумкин эмас. Бу борадаги кескин бурилишни эса биринчи галда М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов, У. Норматов сингари етакчи мунаққидларимиз билан бирга уларнинг истеъдодли ёш ҳамкасблари амалга ошириши керак. Бинобарин, улар фаолиятидаги жуда кучли жиҳатлар, қўлга киритилган ютуқлар билан бирга айрим заифликлар, камчиликлар тўғрисида баралла гапириб, илмий натижаларнинг, мураккаб муаммоларнинг, мавжуд қийинчиликларнинг, баъзи етишмовчиликларнинг моҳиятини чуқур ёритиш талаб қилинади. Лекин истеъдодсиз мунаққидларнинг ўта зарарли маҳсулотини-чи? Адабий жараённи чуқур ёритмайдиган «сирти ялтироқ, ичи қалтироқ» мақолалар, тақризлар-чи? Бўш асарлар билан уларнинг ҳаққоний илмий-эстетик таҳлилдан ўтказмасдан улар ҳақида умумий мулоҳаза юритиб, ҳеч қандай асоссиз «буюк танқидчи» деб ном олган баъзи юксак унвонли қаламкашлар-чи?..

Ўзбек танқидчилигининг барқ уриб раванқ топишига тўғаноқ бўлаётган, қолюқлики келтириб чиқараётган бундай иллатларни туб-томири билан йўқотишга қаратилган курашни изчил давом эттириш ҳозирги куннинг долзарб вазифаларидан биридир. Буни чуқурроқ идрок этиш учун қуйидаги ҳолатга разм солинг: М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов, У. Норматов ёки Б. Норбоев, И. Ҳаққулов, А. Аъзам сингари адабий танқидчилигимизнинг заҳматкашлари томонидан яратилган бақувват илмий-эстетик асарларнинггина эмас, ҳатто айрим ўртамиёна мақолалар, бўшроқ тақризларни «ҳазм» қилиш, уларда ўртага ташланган ҳар хил фикрлар билан баҳсга киришиш мумкин, аммо асло тоқат қилиб бўлмайдиган нуқсонлар, ошқора брак, халтура борки, улар, афсуски, ҳали кескин зарбага учрамаяпти. Ҳолбуки, мамлакатимизда кенг қулоч ёздирилаётган қайта қуриш жараёнида бадий ижодга, танқидчиликка бевосита алоқадар бўлиб, «номи улуг», супраси қуруқ» мунаққидларни, газета-журналларимизда кўп эълон қилинаётган шаклан «тирик», сазмунан «ўлик» мақолалар, ночор тақризларни ҳаққоний таҳлил орқали реал исботлари билан ошқора фош этилмаса, бу борада салмоқли зафарларга эришиш, чинакам истеъдодларнинг юксак парвозларини таъминлаш, ленинча инқилобий ўзгариш яшаш асло мумкин эмас. Энди навбат мана шундай «маҳсулот»лар таҳлилига етиб келди.

БОЛАЛИКНИНГ БЕҒУБОР ОЛАМИ

(«Оқбура тўлқинлари» китобини ўқиб).

Биласизки, анчадан бери, ўзбек болалари шеърлятида насиҳатбозлик, бўлар-бўлмас ўғит, сўз ва қофияга зўр бериш, қиссадан ҳисса чиқариш кучли. Бу қусур катта авлод вакилларида ҳам, ёшлар ижодида ҳам мавжуд.

Ахир бола кўнглида, дилида пинҳон ётган мўъжиза оҳанглар, беғубор хотиралар бир талай. Ана ўша ҳисни уйғотадиган сўз топилса, бола яйраб кетади. Дилидаги булоқ кўзи очилиб, қиқирлаб кулади.

Яхши шеър болаларнинг кўнгил қўшиғига айланади. Турсунбой Адашбоев айнан ана шунга интилади.

Болаликда ёдланган, хотирада қолган шеър бир умр эсдан чиқмайди. Чунки унда ўз завқи ифодаланган.

Ўзбек болалар шеърлятида беғубор кулгу танқис. Беғубор дейишимнинг сабаби, кўп шеърларда «қитмир»лик билан, масал шаклида, топшмоқ шаклида ўраб бериладиган «кулги»лар ҳам йўқ эмас. Болалар ёрқин табассумли кулгини ёқтиради.

Бу ўринда таъкидлаб ўтмоқчиманки, Турсунбой Адашбоев шеърларида ҳам юмор, ҳам гўзал табиатга мафтун қилиш, ҳам бола бўлиб оламни кўриш бор. Энг муҳими, у шеърлятимизга болаларнинг беғубор ўйларини, кузатишларини, завқу шавқларини олиб кирди.

Кичкинтойлар Турсунбой шеърларини эркаланиб, янгиланиб мутолаа қиладилар. Унинг «Оқбура тўлқинлари» тўплами бунга ёрқин мисол бўла олади.

Тўпландан шеърлар, эртаклар, дostonлар, балладалар ва таржималар ўрин олган. Сезиб турибсизки, мундарижа жуда бой. Шоир ижоди ҳақида тўла тасаввур беради.

Тўплам безагидан тортиб, сараланган шеърларгача маъқул тушди. Очиғи, мен шу ўринда навларга ажратишдан, санокдан қочмоқчиман, бор гапимни, кузатганимни, йўл-йўлакай айтиб ўтмоқчиман. Балки бу ҳам саралашга кирар.

Мана «Шанбалик» шеъри. Бу мавзуда ёзмаган шоир кам. Аммо дўстимиз қўлига қалам олганда болаларнинг дилига қулоқ тутади. Шанбалик баҳона уларнинг дунёсига кириб боради. Китобхон шоир тасвирига берилиб кетади. Қўшилиб меҳнат қилганини ўзи ҳам сезмай қолади, фахрланади:

**Чўқиларга илинди
Оқ булутлар тўғ бўлиб.
Ерга сизмай қор, суви,
Кўкка ўрлар буг бўлиб.
Мусичага манзил-макон,
Таниш бўғот, пешхари.
Бобом тортар ўқариқ,
Бар урилган пешлари.
Момомнинг фикри-зикри**

**Жағ-жағу, исмалоқда.
Шанбалик қилиб кеча
Синфимиз чиқди боққа.
Дов-дарахтни боғбонлар,
Соч-соқолин олишди,
Биз оқлаган дарахтлар,
Оппоқ пайпоқ кийишди.
Раис бобо шод бўлиб,
Қўлимизни қисдилар:
— Бу шанбалик тинчликка,
Сизлар қўшган ҳиссадир.**

Бу ердаги образлилик ҳақида сўз ортиқча. Энг муҳими аҳиллик, уюшқоқлик, манзара, шеърини хулоса бирорта ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Турсунбой ижодида ҳазил-мўтойиба, кулгуга мойил шеърлар билан бир қаторда табиатни жонлантирувчи, унга мафтунлик уйғотувчи, бефарқликни қораловчи намуналар ҳам бир талай.

Биз табиатни асрайлик, деб тинимсиз бонг урамиз. Аммо бунга болаларга қандай тушунтириш, уларнинг онгини қандай уйғотиш керак? Турсунбой бунинг йўлини топади.

Шоир «Арқитда» шеърда шу ном билан аталган жойнинг манзарасини, жуғрофий тузилишини таърифлаб, болалар диққатини ўзига тартади. Завқланиб турганингизда бирдан бу ҳис лат ейди. Турсунбой шеърни мана бундай яқунлайди.

**Бир бедаво шу маҳал,
Какликларга ўқ отди.
Ваҳший садо тинчликка —
Барҳам берди, йўқотди.
Шошиб-пишиб ўлжасин
Патин юлар ютақиб.
Тоғу-тошлар асабий
Арча ёнар тутаяқиб...**

Кичкинтойгина эмас, каттанинг ҳам эти жунжикиб кетади. Юракда аллақандай нафрат уйғонади.

Бу шеърда ички бир исён бор. Бу исён болалар юрагини безовталантиради. Ҳушёрликка, бедорликка чақиради. Шоир бу ниятнинг урдасидан чиққан.

Болалар қалбидаги мудроқликни уйғотиш шоирнинг бош нияти.

Турсунбойнинг табиат туркумидаги шеърларидан яна бири «Қишлоғимни соғиниб» деб аталади. Шеърда айтмоқчи бўлган гап бошида жўнгина кўринади. Бола қишлоқдан бир даста бойчечак олиб келиб экади. Табиий, бола шаҳарлик. «Эрта-ю кеч парвона» бўлади. Аммо бойчечак сўлиб қолади.

Худди ана шу ерда шоирнинг айтмоқчи бўлган дил тўғени кўринади.

**Хайриятки, бойчечак
Енгиб довулни, қорни,**

**Бу йил қийғос очилди
Қутлаб наврӯз — баҳорни.**

Ўқувчи энди шоир фикрига эргашиб боради. Қулоқ беради. Баҳорда бойчечак очилибди, энди-чи, деб кутади.

Турсунбой ана шу ерда ўқувчининг кўнглига йўл топади. Ички бир алам, хўрсиниш билан давом этади.

**Ўғлим силаб-сийпалаб,
Бойчечакни ўпади.
Менинг-чи кўз ўнгимдан
Она қишлоқ ўтади...**

Шоир юрагидаги мунг, армон энди ёш дўсти қалбига ўтади. У изоҳлаб ўтирмайди. Шеърдаги кўй билан бола тўйинади. Бу ҳам ахир табиатга чанқоқлик. Чанқоқлик ҳамиша табиатни севишга олиб келади.

Тўпландан бақувват, тағдор, бадий етук, табиат мавзуига боғлиқ шеърлардан ташқари, юмористик, болаларнинг хулқ-атвориға оид асарлар ҳам ўрин олган. Болаларнинг ноҳўя хатти-ҳаракатини, хулқ-атворини биров ўқиш жараёнига, биров силлавий шароит, турмушга, яна биров болалар орасидаги муносабатга боғланган ҳолда ифодалайди.

Турсунбой ифодалаган шеърини ҳолат бу — бола билан юзма-юз мурожаат қилишдан иборат. У ҳамма гапни болалар ҳаракати орқали амалга оширади. Бу ҳаракат кўпгина юморни юзага келтиради.

У юморни атай тўқиб чиқармайди. Ўқувчисини шунга тайёрлайди. У шеър ўқий бошлаши билан тингловчининг юзига табассум югуради. Секин-секин чеҳраси ёришиб келади. Беихтиёр ўзини тутолмай кулиб юборади.

Биласиз, ёш бола қизиқувчан, саволга жуда ўч. Ана шундай савол ёғдирадиганларга шоир «Мушукларга боғлиқ» шеъри билан жавоб беради.

— Сичқон қанча яшайди?
Ҳамма бирдан ўйлайди.
— Қўрғон бердик, — дер бири,
Қумри шахдам сўйлайди:
— Дон-дунларни текин ер,
Ўша сичқон ёзу-қиш.
Унинг қанча яшаши
Мушукларга боғлиқ иш.

Еки «Хайрулла отган тошлар» шеърисидаги мана бу бандни олайлик.

**Шарбат йиғиб шафтоли,
Июль ва август ўтди.
Хайруллонинг «ўқ»ларига
Олма дадил бош тулди.**

Бунга ўхшаш хоҳ эркаловчи, хоҳ чимдиб олувчи, гоҳ истеҳзоли юмористик асарлар албатта шоирнинг ютуғи.

Болалар шеърятининг салмоғини кўрсатадиган даста-даста шеърлар тўпланими беэзаб турибди.

«Оқбура тўлқинлари»га кирган шеърлардаги асосий қусур — Турсунбой ҳаддан зиёд кўп исм ишлатади. Бу ҳол ғашга тегади. Бадийликнинг қувватини сусайтиради. Энди мисолларга мурожаат этамиз:

**Қаҳрамон Дадаевнинг
Усулидек сержаранг.
Ҳамроқул Одиловнинг
Зарбидек завқли, таранг.
«Доирачи» шеърдан.**

Бу қусур фақат шеърларга хос бўлмасдан эртақ, дoston, балладаларда ҳам учрайди. Айниқса, шоир «Саёҳат — роҳат» достонида исм-бозликда ўзига хос «рекорд» қўяди. Гўё дoston исм ва фамилияларни таърифлашга бағишлангандек туюлади. Ушбу парчага эътибор беринг:

**Усмон тоға Ҳамдамов
Шофёрларни бошқарар.
Энг илғори Мажд ака,
Борис, Мавлон, бошқалар.**

Дoston деярли исми-шарифни таъкидлаш, уларнинг касбини айтишга бағишланган. Болалар саёҳатга чиқиб, шундай одамлар борлигидан хабардор бўлади, холос.

Шоир бунга жавобан яна ўқувчини огоҳ этади.

**Раҳмат сенга Гаффоржон,
Соз ўтибди каникуль —
Дея юрак сўзини,
Баён этар Алиқул.
Биласанми, ўзганлик
Чўпон тоғам Миртолиб,
Қўяр-қўймас ўзи билан
Яйловга кетди олиб.**

Кўриниб турибдики, дoston хабар бериш, исм-ларни, жой номларини санаб ўтишдан нарига бормаган.

Тўпландан жой олган «Қоплонқўл», «Ростон хола — дoston хола»да ҳам худди шу ҳол такрорланади. Булар дostonдан кўра шеърини ҳикояга яқин.

Манзумага кирган «Ҳарфларнинг саргузашти», «Адолатли қози», «Ориятли хўроз», «Олтин ёлпи тулпор қиссаси», «Эртақлар», «Оқёл», «Бургутнинг ўлими» балладалари Турсунбойнинг энг сара шеърлари даражасида ёзилган.

Турсунбой Иттифоқдаги болалар шоирларининг жозибадор шеърларини излаб, таржима қилади.

Таржимонлик — катта санъат. Унинг аҳамияти ҳақида гапириш ортиқчи. Бироқ болалар адабиёти таржимаси, таржимонлари ҳақида бу соҳанинг мутасаддилари бирор марта оғиз очмаганликларини афсус билан айтиш керак. Очиғи, шуғулланишга имкониёшяпти. Очилмаган кўриқ бўлиб қолаяпти.

Турсунбой Адашбоев ўз китобхонига эга болалар шоири. Унинг ўзига хос услуби, айтадиган гапи бор. У қайси ёшдагиларга ёзмасин, ўқувчини ўзига ром қила олади. Тўпланими китоб дўконида «саргайиб» ётганини ҳалигача биров кўрган эмас.

«Оқбура тўлқинлари» беш минг нусхада, олдин нашр қилинган «Жўнатаман қуёшни» китоби ўн минг нусхада чоп этилди. Нашриётларимиз тираж улашишда ўқувчи билан шоир орасидаги мулоқотни ҳам ҳисобга олишлари керак.

Сафар БАРНОЕВ

Файзулла Қиличев

ИККИ ҲИКОЯ

Татуировка

1986 йил 15 август кеч соат еттидан қирқ беш минут ўтганда, буни алоҳида таъкидламоқдамизки, сабаби бор, «Тошкент» ресторанининг ўнг томондаги тўртинчи столига бир одам келиб ўтирди. Қирқ ёшлар чамасида, чорпахилдан келган, чекка сочларига оқ оралаган. У чўзилиб гулдондаги гулларни хидлади-да, чўнтагидан бир дона сурат чиқариб ёнига суяб қўйди.

— Биз тўрт кишимиз, — деди хизматчи аёлга очиқ юз билан. — Шерикларим ҳали замон келиб қолишади...

— Нима буюрасиз?

— Ҳозирча минерал сув. Қолганини кейин...

У аёл келтирган сувдан ҳўплар экан, тез-тез дам соатиға, дам эшикка кўз ташлаб кўярди. Бир оздан сўнг столға олдинма-кейин икки киши яқинлашди. Бири — паст бўйли, қориндор, тепакал; иккинчиси — баланд бўйли, қотмадан келган, жингалак қора сочли. Тепакал киши стол ёниға келиб, вазаға тираб қўйилган суратға қаради-да, чўнтагидан худди шу суратнинг иккинчи нусхасини чиқариб ёниға қўйди.

— Қодиржонмисан?!

Биринчи киши ўрнидан сакраб турди.

— Келдингларми?! Мен Қосимман! — у ҳансираганича тепакал кишини бағриға босди. Упишдилар. Сўнг елкасидан тутиб ўзидан нари сурди-да, юзига қаради. — Мардон! Мардонсан-а!.. Эшиқдан киришингданоқ танисам керак деб ўйлагандим. Жа, ўзгариб кетибсан.

— Ҳа, Мардонман. Мана бу найновни ҳам танидингми?

Қосимжон орқаға бироз тисланиб, кўришишға чоғланаркан, кучоқ очганча хитоб қилди:

— Агар мен Қодиржон эмас, Қосимжон эканман, сен Мардон бўлсанг, бу найновинг албатта Сотиволди-да! Адашмадимми?

— Йўқ, адашмадинг.

Улар бир-бирлари билан анча вақт ялашиб-юлқашди-да, сўнг стол атрофидаги стулларға ўтиришди.

— Қани, қарайлик-чи, соат неча экан?

— Бир минута кам саккиз...

Гап бўлиниб қолди. Стол ёнида денгиз офицери формасида бир киши турарди. Унинг дўриллаган овози эшитилди:

— Гражданлар, яхши эмас, — бошини сарак-сарак қилди у. — Кучоқлашиш, ўпишиш... Жамоат жойи бу ер, оналарингнинг ҳовлиси эмас, ахир!..

— О-ҳў, жуда ошириб юбордингиз-ку?! — Сотиволдининг аччиғи чиқди.

— Ҳали бу кам!

Қосимжон ўрнидан туриб кетди:

— И-би, нима керак ўзи сенга?!

— Менгами? — офицер кийимидаги киши важоҳат билан ваза ёнидаги суратга қўлини бигиз қилди. — Шу суратнинг тўртинчи нусхаси керак!

Ўтирганлар сапчиб ўринларидан туришди.

— Қодирали?

— Сенмисан-а, оғайни!..

* * *

Улар ижарага олинган уйда икки ойга яқин бирга яшашди. Қосимжон Сурхондарёдан, Қодиржон Намангандан, Мардон ва Сотиволди Самарқанд областидан эди. Олий ўқув юртларига кириш уларга nasib этмаган экан: Имтиҳонлардан олдинма-кейин ағдарилишган. Диллари хуфтон. Бир йил бадалида ўқиш ҳақида гап йўқ. Чўнтакларидан уйларига қайтиш учун поезд билети...

— Бўлар иш бўлди, — деди Қодиржон ва наманган лаҳжасида ширинсуханлик қилди. — Уйунгарга боруб улгурсанлар. Аҳ-э, келуттилар, кетуттилар-да... Бир гурунглашайлик келинглр...

— Маъқул...

Тўртовлон шаҳар айланишди. Биргаликда суратга тушишди. Сувратчига уй адресларини қолдиришиб, ҳар бирларига алоҳида-алоҳида юборишни тайинлашди. Кинога тушишди. Сўнгра қолган пулларини қоқмалашиб «Тошкент» ресторанига киришди. Бир неча бор қадаҳ уриштирилди, дўстлик, садоқат ҳақида сўзлар айтилди. Жисмонан бақувват Қодиржон анча сўзамол ҳам экан.

— Келинглр, жонажон дўст бўлайлик, — деди у навбатдаги қадаҳ сўзининг охирида. — Қони қўшилмаганнинг жони қўшилмайди, деган экан донолар. Қонимиз қўшилсин!..

У кўкрагидаги «Сув париси» значогини чиқариб олди-да, игнасини бош бармоғига санчиб қон чиқарди. Улфатларининг ҳам бармоқларини тутишга мажбур қилди. Тўртовлон қонли бармоқларини бир-бирига босиб турганларича ароқ сипқордилар.

— Йигирма йил ўтгандан сўнг, шу куни — ўн бешинчи август кеч соат 8 да худди шу стол атрофида тўпланамиз!..

Қасамёд қилишди. Биргаликда тушган суратлари учрашувда «парол» бўлиб хизмат қилиши лозимлигини айтишди.

* * *

Мана, яна учрашишди. Худди йигирма йил илгаригидек ресторанда қўр тўкиб ўтиришибди. Ташқи кўринишлари ўзгарган, холос. Гапнинг жилови яна Қодиржонда. Дўстлари унинг бежирим тикилган денгизчилар кийимига, ялтироқ погонларига ва қандайдир қатъийлик барқ уриб турган юзига ҳурмат ва эҳтиром билан боқадилар.

— Вақтни бекорга ўтказмайлик, — деди Мардон. — Яхшиси, ҳар ким ўтган давр ичида бошидан кечирганларини гапириб берсин. Сен, Қодиржон, бошла!

— Нега энди мен бошлар эканман?

— Чунки, биз шу ерда — Ўзбекистондамиз. Сен эса... кийимингга қараганда, тоғ ошиб, дарё кечган кўринасан... Меҳмонсан...

— Тўғри, Қодиржон бошласин, — луқма ташлади Сотиволди, ҳазил аралаш. — Афтидаги чандиқларга қараганда тегирмонга тушиб бутун чиққан кўринади. А, лаббай?! Қодиржон ҳикоясини бошлади.

Унинг айтишича, ўшанда уйга қайтиб борганидан сўнг сал ўтмай армия сафига чақрилибди. Жисмоний бақувватларни ҳарбий флотга саралаб олишибди. Хизмати Тинч океан флотига ўтаётган экан, кўп ўтмай командирлар тайёрлайдиган мактабга йўлланма беришибди. Ҳозир жанговар қисмлардан бирида командир ёрдамчиси — иккинчи ранг капитани экан. Хотини шимоллик гўзал қизлардан бўлиб, иккита фарзанди ҳам бормиш...

Қодиржон дастрўмолини олиб йўғон, терчиган бўйинини артди.

— Бир куни, — гапида давом этди у, — душман катери билан тўқнашиб қолдик. Қайси давлатники эканлигини айтиб ўтирмайман. Матросларни ҳужумга бошладим. Хуллас, қаттиқ қўл жанги бўлди. Бир пайт қарасам, кўзимдан ўт чиқиб кетди: бири пичоқ отган экан... Из шундан қолган, — у ўнг қоши устидан қулоғигача етган қизғиш чандиқ устидан қўл югуртирди. — Қон шовуллаб оқяпти. Пичоғини қадалиб қолган жойидан суғуриб олиб, аблаҳнинг ўзини мачта ёғочига михладим. Ана шундай гаплар.

— Иягинг ҳам чандиқ. Бунинг ҳам тарихи бордир? — сўради Сотиволди.

— Ҳа... — Қодиржон бироз ўйлашиб турди-да, тилга кирди. — Кемамизда ёнғин чиққанида ўчираман деб иш кўрсатганмиз-да!.. Ушанда сезмапман. Ёмон куйган экан. Кейин, ўрни оқариб қолди.

Қодиржон яна анча-мунча қизиқ воқеаларни гапириб берди. Яқинда кемага коман-

дир қилиб кўтаришмоқчи эканликларини айтди. Янги лавозим олдидан бироз куч тўп-лаб келсин, деб уйга рухсат беришибди. Бу ерга бир кун бурун келибди.

— Қайси меҳмонхонага жойлашдинг?

— Меҳмонхонами? Уни қаердалигини суриштириб ўтирманглар, — Қодиржон жиддий тортди, зўраки кулган бўлди. — Ҳарқалай, қора қошли, иссиқ тўшли жой бор... Энди тумтайиб ўтирмасдан Қосимжон гапирсин. Сочни-ку аллақачон оқартириб бўпти.

Қосимжон ўйчан ўтирарди. Жилмайишга уриниб кўрганди, бўлмади, сохта чиқди.

— Нима, бирор жойинг оғрияптими? — сўради Мардон ва Сотиволдига имо қилди. — Агар керак бўлса дўхтир ҳам ўзимиздан.

— Раҳмат, ҳожати йўқ. Навбат менга экан, айтаман, — Қосимжон ўзи билмаган ҳолда хўрсинди. — Албатта, Қодиржонга ўхшаб ғаройиб ҳодисаларни бошдан кечирмаганман.

Хуллас, ўшанда ажралишганимиздан сўнг Термизга қайтиб бордим. У ерда дарё порти бор. Оддий ишчи бўлиб жойлашдим. Расмимизни олгандан сўнг таниш-билишларимга кўрсатиб, йигирма йилдан сўнг бўладиган учрашув ҳақидаги аҳдимизни гапириб юрдим. Сўнг... уйдагилар уйлантирмоқчи бўлишди. Бир-икки жойга оғиз солишган экан: «Кувё бўлмиш ўқиганми? Қайси институтни битирган?» деб сўрашибди, рўйхушлик беришмабди.

— Ана холос, — Сотиволди бурнини жийирди. — Ҳамма ерда тарқалган касаллик экан-да, бу!

— Билмадим, шундай бўлса керак. Сенга ўхшаб менинг ҳам алашим келди ўшанда. Ичимни ит тирнаб юрди. Яхшиям армия хизмати бор экан. Хизматга кетдим. Қайтгандан сўнг ўқишга кирдим. Тошкент ирригация институтини битирдим. Ҳозир сув ҳўжалиги бошқармасида катта инженер бўлиб ишлаяпман. Бўлгани шу.

— Уйлангандирсан, оиланг бордир?..

— Ха, уйландим... Уқиб юрганимда бир қиз билан танишгандим. Юлдузимиз бир-бирига тўғри келиб қолди... Қиз асли андижонлик бўлиб, ўзига бақувват оиланинг фарзанди экан. Ота-оналари тўйга тарафдор бўлсалар-да, қизларининг Термизга келин бўлиб кетишига анча қаршилиқ қилишибди. Ораларидан анча-мунча хафа-газак гаплар ҳам ўтибди.

Хуллас, эр-хотин Сурхондарёда яшай бошлашибди. Турмушлари тинч, рўзғорлари бутун, бахтли эканлар. Мавжудахон билан икки ўғил кўришибди. Аммо унинг эрлик, ўғилларининг болалик бахтига ёвузлик раҳна солибди. Бундан беш йил илгари, 1981 йилнинг ёз кунлари экан, ўғилларини пионер лагерига жўнатишибди. Мавжудахон анчадан бери «ич араз бўлиб юрган ота-она»ларининг кўнглиши олиш учун Андижонга борадиган бўлибди. Қосимжон етарли пул, совға-саломлар билан кузатибди. Афсус, уларга қайта учрашиш, болаларини бирга тарбиялаш, роҳатини кўриш nasib этмаган экан.

— Арзимаган пул, совға-салом учун безорилар поездда чавақлаб кетишибди. — Қосимжон бошини қуйи эганича жимиб қолди. — Ана шунақа гаплар... Шундан буён ёлғизман. Тўғри, ўғилларим катта бўлишяпти. Қари онам бор. Бирга турамиз. Лекин, Мавжуда йўқ...

— Кечирасан, — ёнма-ён ўтирган Мардон уни бағрига босди. — Ярангни янгилаб қўйдик...

Қодиржон дик этиб ўрнидан турди-да, қадаҳларга ароқ тўлатди.

— Келинглр, бевақт кетганлар учун ичайлик. Ҳар кимнинг бошида ўзига етарли ғам-андухи бўлади... Давраимизни мотамга айлантормаёлик. Сен, биттасига уйлан, кўрмагандек бўлиб кетасан...

Қадаҳ уриштиришди, газак қилишди. Сўхбат давом этарди. Мардон бухгалтерия техникумини битириб колхозда катта иқтисодчи бўлиб ишлар экан. Неваралик ҳам бўлибди. Сотиволди медик...

Сўхбатни хизматчи аёл бўлди:

— Вақт бўлиб қолди. Кетишга ҳозирлик кўринглар!

У столга ҳисоб-китоб ёзилган қоғозни қўйди. Дўстлар ҳай-ҳайлашларига қарамай, Қодиржон чўнтагидан бир чангал пул чиқарди ва қайтими керакмас, дегандек аёлга кўз қисиб қўйди.

— Кетамизми?... Мен гапирсам дегандим, — тўсатдан Қосимжон кескин ўрнидан турди. — Бошимга тушган кулфат тафсилотини охирига етказганим йўқ...

— Майли, айт Қосим, дардинг ичингда қолмасин!.. — пичинг қилди Қодиржон.

— Хотиним... тирик қолган экан. Оғир аҳволда касалхонага олиб боришибди. Уни операцияга ҳозирлашаётган пайтда этиб бордим. Юзу кўзи моматалоқ бўлиб кетган, танасининг соғ жойи қолмаган. Аёвсиз тепкилишибди. Бу ҳам етмагандай кўкрагига пичоқ ҳам уришибди, аблаҳлар. Олдига кирганимда у ҳушига келган, терговчига ҳодиса тафсилотини охишта сўзларди. Сўзма-сўз ёдимда қолган, ҳозир ҳам қулоғим остида жаранглаб турибди. Мана, ўша сўзлар: «Купега бостириб киришди. Бошлиқларининг буйи баланд, буйни йўғон, унинг чап қошидан то қулоғигача қизғиш чандиқ... Иягининг ўнг тарафида оқариб қолган...»

Денгизчи сапчиб ўрнидан туриб кетди. Қосимжоннинг сўзи оғзида қолди. Унинг юзи ўзгариб кетган. Кўзлари йиртқич ҳайвоннинг кўзларига ўхшаб ёнмоқда эди.

— Аблах-эй! Бу... бу менга шаъма қияпти-ку...

У отилиб чиқиб кетмоқчи бўлганди, эшик олдида пайдо бўлиб қолган одамга урилиб тўхтади. Иккинчи бир киши унинг кўлидан маҳкам тутди.

— Қаршилиқ кўрсатиш бефойда! — Улар Қодирни жойига ўтқазди. Шундан кейин каттароғи мамнун кулиб қўйди. — Кечирасизлар, суҳбатингизга аралашшга мажбур бўлдик. Бу киши лейтенант Қориев... Ана, танишиб ҳам бўлдик. Сизлар эса, ўзларингизни таништирмасанглар ҳам бўлади. Аниқроғи таништириб бўлдинглар. Қориев микрофонни ажратиб олгунга қадар гурунглашсак бўлади. Қани, Қосимжон ака, марҳамат қилиб, сўзингизнинг чала қолган жойидан давом эттиринг!

— Мен... мен ҳамма гапни айтдим... Хотиним ўша кечаси операция столида жон берди...

— Бу бизга маълум. Мени жиноятчининг белгилари ҳақидаги сўзингизнинг узилиб қолган жойи қизиқтиради. Агар қарши бўлмасангиз ёрдам берайин: «...қотил баланд бўйли, бўйни йўғон, қоши-қулоғи орасида чандиғи, иягида яра изи бор...» Яна? Эслаёлмадингиз-а?.. «...у наманган лаҳжасида гаплашади. Унг қўли билагига ханжарга чирмашган илон сурати солинган...» Эсладингизми?

— Ҳа, эсладим. Хотиним худди шундай деган эди.

— Қаранглар, — майор Қодирнинг билагини шимарди. Айтилган сурат яққол кўзга ташланиб турарди.

— Яна денгизчи офицермиш!..

— Қанақа денгизчи офицер?.. — майор Мардонга қараб кулди. Сўнг ресторан залига аста кўз югуртираркан, деди: — Барибир хўрандалар тарқалгунча кутиб туришга тўғри келади. Яхшиси, тафсилотлар билан сизларни хабардор қилиб қўя қолай. Денгиз офицери деддингиз. Қаёқда! Бу шахснинг лақаби «Калхат», кўпдан буён қидирилаётган жиноятчи-рецидивист. У сизларга Тинч океан флотига хизмат қилганман, деди. Тўғри, у Узоқ Шарқда беш йил бўлган. Лекин флотда жасаси эмас. Қамоқ жазосини ўтаган. Икки марта судланган. Кўриб турибсизки, ўтакетган каззоб, ўғри, қотил...

— Қизик, — луқма ташлади Сотиволди, — айнан шу столга микрофон ўрнатиб, пойлаб ўтиришгача борган экансизлар, наҳотки илгарироқ бирор чорасини кўрмадинглар?

— Айтиб беришим мумкин, — деди майор ҳамроҳига кўз ташлаб. — Бу фикр лейтенант Қориевдан чиққан. «Калхат» — Қодир Ҳайдаралиевни қидириш унга топширилган эди. Кутилмаганда йигирма йил бурун тушган суратингларнинг нусхасини топиб олибди. «Калхат» бизга маълум. Сизларни эса билмасдик. Қориев аниқлашга киришди. Маълум бўлишича, «Калхат» қамоқдаги дўстларига йигирма йил ўтгач, яъни 15 август 1986 йил кеч соат саккизда «Тошкент» ресторанида, дераза ёнидаги тўртинчи столда учрашишга қасамёд қилганликларини айтган экан. Унинг «ҳаётдаги энг яхши хотираси» шу эмиш... Ҳа, ҳа, Қориев ютиб чиқди. Натижасини кўриб турибсизлар.

— Микрофончи? Бунга нима ҳожат бор эди? Бировларнинг гапини пойлаш... — Сотиволди пўнғиллади.

— Қориев шубҳа қилган. Бунга унинг ҳаққи ҳам бор. Шунинг учун хафа бўлмай-сизлар.

— Устидаги кийими ҳам бировникими?..

— У ўғирланган. Бу бизга маълум...

Майор атрофга аланглаб, зал бўшаб қолганига ишонч ҳосил қилгач, ўрнидан турди.

— Хўп, сизларнинг дўстлигингиз бузилмасин.

— Мени кечиринглар... — Қодир икки-уч қадам босиб орқасига ўгирилди. — Бугунги икки соатлик бахтни йигирма йил кутгандим! Яна шу даврада ўтириш насиб этармикан?..

Даврада чурқ этган товуш эшитилмади. У чиқиб кетди.

Бургут

Тандир оғзидаги тоғорани олишганида қош қорайиб қолган эди. Аввал жониворнинг кул босган боши, сўнгра баҳайбат гавдаси кўринди. У бургут эди. Тутқунликдан бўшаган қуш эътиборсизлик билан тап этиб ерга тушди-да, яйраб қанотларини оққди. Атрофга кул тўзди. Ҳамма хоналарни кезиб чиқди. Супа ёнида идишларда овқат, сув турарди. Уларга қиё ҳам боқмади. У негадир безовта ва хомуш кўринарди. Бирдан қия очиқ дарвозага кўзи тушди. Ташқарига чиқди. Тор кўчалар бўйлаб юра-юра сим тўсиқ ўралган адирликка етиб борди. Гумбазлар оралаб анча изғиб юрди. Охири янги уйилган тупроқ-қабр олдида тўхтади. Қанотларини ёйиб, тўшини ерга берди-да, бошини тик тутганча жим қолди. Орадан икки кун ўтиб қабристонга келганлар уни шу аҳволда кўрдилар. Бургут ўлиб қолганди.

Тоғ тарафдан эсаётган шабадага шох ташлаётган дарахтларнинг «шивир-шивири» ва сой сувининг ёқимли шилдирашини ҳисобга олмаганда қишлоқ сукутда. Кўчалар, хонадонлар, одамлар ухламоқда. Тўлин ой, чарақлаб турган юлдузлар эса атрофга ийманибгина шуъла сочадилар. Шундай осойишталикка, шундай сўлимликка раҳна солинди:

— Ҳой кимсан? Тўхта... Уғри!.. Уғри-и...

Бу овоз қишлоқ чеккасидаги сой бўйида жойлашган чорбоғли ҳовлидан чиқарди. Қайдадир ит ҳуриди. Аллаким жон аччиғида додлаб юборди. Бирин-кетин хонадонлардаги чироқлар ёнди. Гусур-гусур, гангир-гунгир товушлар эшитилди. Одамлар шошилиб чорбоғли ҳовли томон борардилар.

Улар ланг очиқ турган дарвозадан киришибоқ айвондаги мудҳиш манзарани кўриб, танг қолишди: супа четида Хумоюн бобонинг қонга беланган гавдаси ётар, ёнида қанотларини ҳурпайтирганича каттакон қўнғир қуш, чолнинг ажралмас ҳамроҳи — бургут турарди.

Тонг ёришиб қолганди. Терговчи Азизов ичкарига ҳатлади-ю, тўхтаб қолди: баҳайбат бургут мурда атрофда айланиб юрар, ҳеч ким яқин боролмасди. Унинг тирноқлари қон, кўриниши даҳшатли эди. Овқат ташлаб четга ундашди, кесак отишди бўлмади. Охири кимдир бошига каноп қоп ёпиниб, амаллаб бургутни ушлади ва девор тагидаги эски тандирга қамаб қўйди.

Терговчи одатига кўра, теварак атрофни кузатганича эҳтиёткорлик билан жасадга яқинлашди. Боши жароҳатланган. Қон ерда ҳалқоб бўлиб ётибди.

— Аллақачон ўлган, — деди Азизов ёнидагиларга. — Бургут даф қилмидикан дегандим. Тирноқлари қонлигини кўрган бўлсанглар керак.

— Болта ёки чўкич билан урилган, — гап ташлади эксперт. — Қаранг, бош суяги деярли қоқ бўлинган.

— Мана бу изларга эътибор беринг-а, — терговчи бургут қолдирган изларни кўрсатди. — Гапингизда жон бор. Демак, бургут оёғидаги қон жабрланувчиники эмас. У афтидан жиноятчи билан олишган, қотилни қаттиқ жароҳатлаган кўринади.

Азизовнинг топшириғи билан милиция ходимлари бир вақтнинг ўзида дастлабки ишларни бошлаб юбордилар. Қишлоқ одамлари ёрдамида ҳовли чеккасида ўрнатилган ёғоч кроватга олинган жасад устида суд-медицина эксперти ўз вазифасини бажарарди. Кеча бор одам бугун йўқ...

Хумоюн Мирзакаримов колхознинг донгдор бригадири, қишлоқнинг баобрў кишиларидан эди. Урушда, дала меҳнатида олган орден, медаллари кўксини тўлдириб турарди.

Уни фалокат тўсатдан босди. Фарзанд кутаётган хотини туғруқхонага етмасдан жон берди. Мирзакаримовнинг қўллари ишга бормади қолди: ёстиқдошидан, суянчиғидан айрилган эди. Ягона юпанчи — ўғли Эргаш... Ҳамқишлоқлари уйланишни маслаҳат кўришди. У бу ҳақда ўйланмасди. Энди уни болалиги ўтган тоғлар, дала-даштлар чорларди... Кўпинча ўша томонларга кетиб қоларди.

Қўйларга жондор¹ дорибди, бир нечасини ёриб кетибди, деган гап тарқалди. Бу гапни эшитган Мирзакаримов деворда осиглиқ турган қўшоғиз милтиқни қўлига олди. Яхшилаб артиб тозалади-да, тоққа чиқиб кетди. У уч кун деганда кулранг бўрини орқалаб қайтди. Шу бўлди-ю, бригадирлик ҳам қолди. Энди у — Хумоюн овчи!

Гир айлантирганини чир айлантирар эканми, қариганида ўғлидан ҳам буюрмади. Тўрт кун деганда ўқишга кетган Эргаш қайтиб келди. Афти-ангорига қараб бўлмайди.

— Катталарнинг болалари ўқисин экан, — деди у кўзини лўқ қилиб.

«Анча қийналибди, эзилибди». Хумоюн ота Эргашга ачиниш билан қаради.
— Хафа бўлма ўғлим, ўқиш бўлса бир гап бўлар... Анча-мунча сармоя тўплаганман, бола-чақанга ҳам етиб ортади...

У бир даста пул узатди. Ғужанак бўлиб ўтирган Эргашга жон кирди.

Азизов ёши элликлардан ошган Махфират опа — Эргашнинг холасини суҳбатга чақирди.

— Поччам шўрликни адойи тамом қилган опамнинг ўлими эди. Эргаш эса, дард устига чипқон бўлди, — аёл энгининг учи билан кўз ёшларини артди. — У шаҳардан банги бўлиб қайтган экан. Қўлига пул тегиши билан яна ёғиб бўлди. Уша ерда бир аёлга элакишиб юраркан. У ҳам ўзига ўхшаб сондан чиққан...

— Отанинг кейинги пайтлардаги ҳаёти ҳақида нималар биласиз?

— Нимани билардим... Мен сизга айтсам, поччам кейинги пайтларда одамови бўлиб қолдилар. Овунчоқлари ов, бургутлари бўлиб қолди. Тоғда юрганлари юрган.

¹ Жондор — бўри.

Икки-уч кунда мен ёки болаларим ҳовлиларини супириб-сидириб қўярдик. Уғлимнинг айтишича, поччам онда-сонда келганларида ҳам, бургутларини ёнларида олиб ётарканлар.

— Пулдан ташқари қимматбаҳо буюмлари ҳам бўлгандирки, шунчалик...

— Бундан хабарим йўқ... Нормамат оқсоқол деган киши бор. Уша кишига айтган бўлсалар ажабмас.

Азизовнинг Нормамат оқсоқол билан учрашуви кўп нарсаларни ойдинлаштирди.

— Урушда бирга жанг қилганмиз, — хўрсиниб гап бошлади оқсоқол. — Қанча фашистни мажақлаган одам келиб-келиб ўз хонадонида мажақланиб ўтирибди-я!.. Эҳ, аттанг... Шаҳарга ўғлини олиб келиш учун бирга боргандик. У нобакор ўликдай сулайиб ётган экан. Хотини ҳам ўзидан бешбаттар. Наша чекканми десам, йўқ, бир-бирига укол ҳам қилишаркан.

— Олиб келдингизларми?

— Келмай ўлсин... Эртаси кун хабар олгани кирсам, Хумоюн йиғлаб ўтирибди. Уғли пул сўрабди. Кетиб қолади, деб бермаган экан, урибди.

— Отанинг пули кўпмиди?

— Ҳа. Ҳалол, йиғиштиримли одам эди, раҳматли.

— Айтишларича, бургут билан бирга ухлар, гаплашиб ўтирар экан. Жуда қизиқ...

— Хумоюн колхоздан кетиб, овчилик билан машғул бўлиб юрган кезлари эди. Бир кун бургутчани кўтариб қайтди. Ҳали палапон экан. Оч бўлса керак, бошини дуч келган жойга тикиб чирқиллайди. Гапига қараганда, тоғда бир қўзичоқни кўтариб кетаётган бургутни отиб туширибди. Ушанинг палапони экан. Эсимда, бир кун гугурт сўрабми, бизниқига чиқди. Овқат тайёр эди, гаплашиб қолибмиз. Бир пайт ит ҳуриб эшикка ташланди. Чиқиб қарасам, дарвоза ёнида қанотларини ҳурпайтириб бургут турибди. Эгасини йўқлаб келибди, жонивор... Э, нимасини айтасиз, Хумоюннинг ўзи ҳам кейинги пайтларда фақат шу бургутга суяниб қолган эди-да!..

— Воқеа содир бўлган жойда қурол ҳам, пул ҳам топилмади. Бунга нима дейсиз?

— Билмадим... Хумоюннинг пули борлигини мендан бошқа бирортаси билар эди, десам хато бўлар. Бунинг устига марҳум аксари туну кун уйда бўлмас, ўғирлик мақсади бўлган одам шу пайтгача минг бор уйини ўмариб кетиши мумкин эди. Лекин... пуллари чўпон болалари учун қишлоғимизда очилаётган мактаб-интернатга сарфлашга қарор қилганди. Уни қишлоқ Советига топширдими, йўқми, билмадим. Ҳалиги, қурол масаласи... Хумоюннинг дастасига бургут сурати ўйилган болтаси бўларди.

Терговчи Нормамат оқсоқол билан хайрлашиб, қишлоқ Советига йўл олди. Раис Имомалиев уни сўлғин бир кайфиятда кутиб олди.

— Маҳаллий Совет ва хўжалик раҳбарларидан ҳам катта айб ўтди, — деди у. — Биз одамларни меҳнатга даъват этамиз, улардан ишлаб чиқариш планларини бажаришларини талаб қиламиз ўзларининг ҳаётлари билан қизиқмаймиз...

— Энди бу гапларга ҳожат йўқ. Олдинроқ ўйлаш керак эди.

— Гапингиз тўғри...

— Хумоюн Мирзакаримов қишлоқ Советига мактаб-интернат қурилиши учун пул келтирган экан. Шу ҳақда гапирсангиз?

— Бу ҳам тўғри, — раиснинг юзи дув қизарди. — Ун етти минг сўм. Мулоҳазага бордик, мактаб-интернатни давлат қурмоқда, деб қайтариб юбордик. Яна хато қилдик...

Азизов ўйланиб қолди: демак, жума кун Хумоюн ота пулини ўзи билан олиб юрган. Уша кун районга тушмаган. Шанба ва якшанба — дам олиш кунлари. Буни у билади. Якшанбадан душанбага ўтар кечаси эса ўлдириб кетилган. Пул ўғри-талончилар қўлига ўтганлиги аниқ. Лекин, улар кимлар?

Эртаси кун эрталаб жумбоқ ечилди. Сигирини подага қўшиш учун қишлоқ четидан оқиб ўтадиган тезоқар дарё устига қурилган осма кўприқдан ўтаётган ўн икки яшар бола тахтага томган қонга ўхшаш қўнғир доғларни кўриб қолган. Изни мўлжал олган қидирувчилар дарёнинг тик тушган қирғоғига яқин жойдаги харсангга кўндаланг туриб қолган одам жасадига дуч келганлар. Бу — Эргаш эди. Унинг иккала кўзи атрофида ўткир тирноқ излари... Унг қўлида бургут сурати ўйиб ишланган болта, чап қўлида кўк хошияли қизил тугунчани маҳкам тутганча қотиб қолган.

Тоғ этагида панжара билан ўралган қабристон бор. Минг йилнинг юзини кўрган туни четлаб ўнгга бурилсангиз, бир неча қадам юрмасингиздан учта қабрга дуч келасиз. Улардан бири устига каттакон мармар тош ўрнатилган. Қишин-ёзин янги узилган гуллар ҳид таратиб туради. Мармар тахтачага қуйидаги сўзлар ўйиб ёзилган:

БУ ЕРГА УРУШ ВА МЕҲНАТ ВЕТЕРАНИ
ХУМОЮН МИРЗАКАРИМОВ КЎМИЛГАН.
ҚИШЛОҚ АҲЛИ ВА МАКТАБ-ИНТЕРНАТ
ЎҚУВЧИЛАРИДАН ЁДГОРЛИК.

Ёнидагиси негадир жуда кичик. Қабрининг бош қисмидаги бетон плита орасидан ёнғокдан ишланган болта соли чиқиб туради. Унга бургут сурати ўйиб ишланган. Учинчи қабр улардан қуйироқда бўлиб, эътиборингизни тортмайди...

Исмоил Оллоберганов

ХАТОБОЙНИНГ САРГУЗАШТЛАРИ

Юмористик қисса¹

Пьеса ёзаяман.

Шундай қилиб, Тошкентда қалам тебратаётган ижодкорлар сафи яна бир кишига кўпайди. Камина энди пойтахтнинг сувини ича бошлади. Кун бўйи ахтариб, ижарага битта квартира топиб олдим. Ҳозир ишчи шоирларнинг бозори чаққон, деб эшитган эдим. Шунинг учун бир заводга ишга жойлашдим. Мен энди ишчи-шоирман, ҳаёт мактабининг талабасиман. Сал-пал у ёқ-бу ёғимни тўғрилаб олгач, редакцияларга қадам ранжида қила бошладим.

«Норқул ва бузоқ» сарлавҳали шеъримни бир адабий журналга олиб бордим. Журнал ходими лоақал кўнглим учун шеърни кўлига ҳам олмади.

— Қани, ўзингиз ўқинг-чи, — деди у.

Мен қироат билан ўқидим:

**Бизнинг Норқул зап ишчан бола,
Кенг яйловда боқади бузоқ.
Чўққилардан тушар шалола,
Чўққиларки, ҳамиша уйғоқ.**

— Ҳимм, — деди у қошларини чимириб, — журналимизнинг перспективаси жуда узоқ. Ҳозир икки йилга етадиган материалга эгамиз. Сизнинг шеърингизни эса, нари борса учинчи йилнинг планига киритиш мумкин бўлар. Лекин масаланинг бошқа нозик томони бор. Унгача, шубҳасиз, шеърингиз эскириб қолади. Сиз айтган бузоқ уч йилгача катта сигир бўлиб кетади. Тўғри «бузоқ» сўзини «сигир» деб ўзгартирса ҳам бўлаверади. Аммо бу ҳолда қофияга путур етиши турган гап. Бунинг устига, Норқул ҳам уч йилгача бузоқ боқиб юрмас, ахир?! Нима дедингиз? Шеърда ҳаёт ҳақиқати барқ уриб, шу куннинг нафаси уфуриб турмоғи даркор!

Хуллас, у редакциядан бу редакцияга югургилаб, талай қовун-тарвузларнинг уволига қолдим. Бирида тарвузим қўлтиғимдан тушса, иккинчисида қовун тушириб қўяман. Гоҳо, хўрлигим келиб кетса, район газетасида чиққан яккаю ягона шеъримни ўқиб, ўзимга ўзим таскин бераман. Шуниси алам қиладики, аллақайси бир журнал ходимлари мени орқаворотдан «маданиятсиз» деб гап тарқатишибди. Майли, адабиёт равнақи учун ҳақоратга ҳам чидайверамиз. Уларга ўчма-ўч маданият техникумини сиртдан тамомладим. Қани, энди маданиятсиз, деб кўрсинлар-чи!

Алқисса, тиришиб-тирмашиб бир газетада «Бароқ ва ароқ» сарлавҳали саккиз йўл шеър чиқардим. Ичкиликбозликни тугатиш ҳақидаги қарор жонимга ора кирди.

Кунларнинг бирида журнал редакциясига борсам, адабий ходимлар ўзаро сўзлашаётган эканлар. Одобдан бўлмаса ҳам, қия очиқ турган эшикдан уларнинг гапига кулоқ солдим.

— Рисолайининг шеърлари кишини роса эзиб юборади-да!

— Қурмағур, шу даражада талантлими?!

— Бе, қаёқда дейсиз. Сўзининг суви кўп, суви...

Хафа бўлиб кетдим. «Иккинчи сенларга шеър бермаганим бўлсин. Журнални қаердан шеър топиб чиқарсанглар, шу ердан топиб чиқаринглар», дедиму аразлаб, бу журнал остонасига бошқа қадам қўймадим.

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

Бир куни ишдан келсам, мен ижарага турган уйнинг хўжайини: «Берган пулинг чироқнинг ҳақиға ҳам етмаёттибди. Тун бўйи лампочкани ўчирмайсан», деб, кўч-кўронимни ҳовлиға чиқариб ташлабди. Соат ўн бирларгача квартира излаб, зўрға топдим. Ишға келишим билан мени местком раиси дарғазаб бўлиб қарши олди. Дарҳол йиғилиш чақирилиб, каминанинг ишға кеч келганлигини муҳокама қила кетдилар.

— Баҳонангни билмайман. Виговор берилсин! — деди директоримиз.

— Виговор бергунча менга квартира беринглари! — дедим қоним қайнаб.

Барибир билганларини қилишди. Чунки жой беришдан виговор бериш осон экан. Ҳарқалай, кун кечиришим ёмон эмас. Заводдаги ойлигим етарли. Пул бўлса, чангалда шўрва, деб кунора бозорга қатнаб юрибман. Анча тўлишдим.

Аммо, начора, нарвонга ҳам бирданига чиқиб бўлмайди. Ўз ўрнингни топиш қийин иш экан. Бирдан лоп этиб фалончи бўлиш ҳазил эмас! Ахир, кўшиқда ҳам бирданига «Гуландом» демасдан «гул, гул, Гуландо-ом!» дейилади-ку! Ёзувчи бўлиш осон иш эмас, ўртоқлар! Дирижёр бўлиш учун сочи, расом бўлиш учун эса соқолни ўстириш керак. Хўш, ёзувчи бўлиш учун нима қилиш керак?! Қани, айтинг-чи?! Кўзойнак тақиб изланиш керак, изланиш! Гап кўзойнақда. Ҳозирча, ёзувчибоп кўзойнак ахтариб юрибман.

Киши ўзининг қобилиятини ҳамиша ҳам билавермайди. Мен ўзимни ҳикоячиликда синаб кўрмоқчи бўлдим. Мопассан, Жовани Бокаччолар изидан бориб, қизиқарли интим ҳикоялар ёза бошладим. «Азизим» билан «Декамерон»ни қаранг, бу китобларни ҳануз қўлдан қўйишмайди! Бу соҳадаги дастлабки уринишим муваффақиятли чиқди. Журналда «Ох, ўпич таъми...» сарлавҳали ҳикоям босилди. Шундан кейин ишлар яна юришмади, омад кулиб боқиш у ёқда турсин, ҳатто тишининг оқини ҳам кўрсатмади.

Ҳаётни билса ҳам ҳаёни билмас экан, деб менинг ёзганларимни босмай қўйишди. Бебарда ҳикоялар ёзганим учун қаттиқ танқидга учрадим. Эндиликда танқиддан хулоса чиқариб, икки пардали пьеса ёзяман.

Алдагани бола яхши

Пьесани бошладиму тугаллашга юрагим дов бермади. Шунча қахрамон ва персонажларнинг бошини қовуштириш қийин иш экан. Икки ҳафта давомида пьесада иштирок этувчилар хаёлимни банд қилиб юришди. Уларнинг ғала-ғовуридан миям айниб қолаёзди. Ишларим юришавермагач, болалар адабиётига ўтдим. Назаримда, болалар учун ёзишдан осони йўқ. Улар катталарга ўхшаб ёзган нарсангни титкилаб, қилни қирққа айириб ўтирмасдан, ўқийверишади. Бунинг устига, болаларга аталган газета-журналлар кўп. Шеърингни бирида бўлмаса, иккинчисида чиқариб олишинг муқаррар. Иш ўйлаганимдек осон кўчди. Қаранг, бирпасда талай шеърлар битиб қўйдим:

АШИР

Укам Ашир зорланиб,
— Юр, ўйнайлик, — деб қўйди.
Чиқиб кетсам кўчага,
Мураббомни еб қўйди.

МЕН

Зап ақлли боламан,
Чойга оққанд соламан.

ОЙИМ ВА ДОИМ

Конфет берсалар ойим,
Яхши кўрардим доим!

Буларни болалар журнаliga олиб борсам, бўлим мудури бирпасда ўқиб чиқди ва бош чайқаб кулиб юборди.

— Эҳ, сизлар-ей, қачонгача кичкинтойларга ширинлик улашасизлар? Уларнинг тишини хароб қилиб бўлдингиз-ку! — деди ва шеърларимни қўш-қўллаб қайтариб берди.

Барибир тинчимадим. Ахир кишидан ёзувчи чиқиши учун олдин унинг ёзганлари чиқиши керак-да! Шундай эмасми? Хайрият, орадан кўп ўтмай бошқа бир журналда «Атиргулдан лола яхши» деган шеърим босилиб чиқди. Бир ҳафта қувончдан теримга сиймай юрдим. Чунки журналда биринчи марта шеърим чиққан эди-да!

Аммо қувонч ҳам пружина каби узоққа чўзилмас экан. Кунларнинг бирида лоп этиб ушбу шеъримга пародия чиқиб қолса бўладими! Роса хунобим ошди.

Сувдан пепси-кола яхши,
Аммадан ҳам хола яхши,
Алдагани бола яхши...

«Атиргулдан лола яхши» деган шеъримни пародиячи ана шундай масхаралабди. Авторини қарасам, Намакоб деб қўйибди, хумпар. Ҳе, намакоб бўлмай, ҳар бало бўл, деб бўралатиб сўқдим. Сал хумордан чиққандай бўлдим. Пародиячи халқи ҳамиша пистирмада милтиғини ўқлаб турадим, дейман. Пародиячиларга ҳам ҳайронсан. Бировнинг шеъридан фойдалангунча ўзлари ҳам мундоқ ёлчишиб ёзсалар бўлмасмикан? Ёзолмаса керак-да.

Бир-икки таънишларим: «Хафа бўлма, мевали дарахтга тош отишади», деб кўнглимни кўтаришди. Шу, болаларга ёзилган нарсаларни катталар ўқимаса нима қилар экан-а? Биз катталар ўн олти ёшга тўлмаганларни баъзан кинога киритмаймиз. Шундай экан, нега энди ўн олти ёшдан катта бўлатуриб айрим пародиячилар болалар адабиётига бурунларини тикадилар! Шуларни ўйлаб, хафа бўлиб кетасан киши.

Пародиячиларга чап бериш йўлини топдим. Сизга айтсам, шу пайтгача эртакка пародия ёзилганини кўрмадим. Сиз ҳам кўрмаган бўлсангиз керак. Хуллас, уч кун деганда «Анойи ва бинойи» деган эртак ёзиб ташладим. Тағин уч кун деганда босилиб чиқди. Аммо яна танқидга учрадим.

«Аслида бу эртак «Анойи ва бинойи» эмас, балки алмойи ва алжойи бўлибди. Қўённинг балиқ еганини ҳеч кўрганмисиз?» дебди бир танқидчи.

Қоним қайнаб кетди. Нега энди эртакда ҳайвонларнинг одамга ўхшаб гапирганига ишонамизу қўённинг одамга ўхшаб балиқ еганига ишонмаймиз?! Эртак деганда бўлаверади-да. Қизиқ экан булар!..

Таржимон бўлганим

Каминани заводдан икки ойга Новосибирск шаҳрига командировкага юборадиган бўлишди. «Ахир мен русчага нўноқман», десам, «Зарари йўқ, баҳонада ўрганиб оласан», деб рози қилишди. Рус тилини нега билмас экан, дея ҳайрон бўлманг. Мактабда рус тили ўқитувчисига ёлчимаганмиз. Юқори синфларда рус аёлига қўшни бўлган мактабимиз хўжалик ишлари мудирини «сабоқ» берарди. Ҳар дарсда «Рус тили — буюк тил. Уни ўрганиб поёнига етиб бўлмайди. Ҳали Армияга борсангизлар, ўрганиб оласизлар», дерди у.

— Сизлар-чи, домла, бизлар қанақа қилиб ўрганамиз? — дерди шаддодроқ қизлар.

— Сизларми, сизлар Армияга бориб келган эрларингдан ўрганасанлар, — дерди домламиз.

Бахтга қарши Армияга бориш менга насиб қилмади. Ҳозирча запасдаги оддий солдатман. Етти ойда туғилганим учунми ё дадамнинг ичкиликка ружу қўйганлигиданми, хуллас, ўнг оёғим чап оёғимдан сал қисқароқ. Бунда арақнинг ҳиссаси борлигига ишонаман. Сизга айтсам, каминангизни ана шу ваздан Армияга олишмади. Бўлмаса, домламиз айтганидек, рус тилини сув қилиб ичиб келардим. Жиндай оқсоқланиб юраман. Ҳали биронта одам «оқсоқ шоир» дегани йўқ. Қайтага «оқсоқол шоир» деб ҳазиллашишади.

Аммо бир томони ёмон бўлди. Замонавий ёзувчи бўлатуриб рус тилини билмаслик — уят. Нима дедингиз? Командировка баҳонасида рус тилини ўрганадиган бўлдим. Мана, Новосибирска келганимга уч ҳафтадан ошяпти. Ўзимизникига турдош заводда ишлаб, малака орттиряпман. Оз-моз русчани ҳам ўрганаётирман.

Хўв бирда сизга ёзувчибоп кўзойнак излаб юрганимни айтган эдим. Бир куни тротуарда кетаётиб қарасам, йўлнинг нариги тарафида ажойиб кўзойнаклар сотилаётган экан. Хуллас, мен излаб юрган кўзойнакка ўхшаб кўринди улар. Жонҳолатда кўчанинги нариги бетига қараб югурдим. Шу пайт нимадир бўғиқ овозда «ғийийиқ» этдию кўзимнинг олдида сонсиз юлдузлар сачраб кетди.

...Ҳушимга келиб, кўзимни очсам, касалхонада ётибман. Кўчадан ўтаётганимда мени машина уриб кетган, бахтга қарши ўша оқсоқ оёғимнинг суяги синган экан. Фалокат қаерда, оёғингнинг остида, деганлари шу бўлса керак. Мени бу кўйларга солгунча кўзойнак ҳам қуриб кетсин эди илоё. Вой оёғим-эй!

Хуллас, икки кишилик палатада ётибмиз. Ҳамхонам Иван исмли рус йигити. Ўзи тил ўқитувчиси экан. У менга бекорчиликдан ўз тилини ўргата бошлади. Мен билан роппароса икки ой машғулот олиб борди. Иван ўзбекчани ўрганиб олдию мен русчани унча ўзлаштирилмадим. Ҳарқалай, баъзи сўзларни ўрганишга эришдим.

Икки ой «малака ошириб» Тошкентга қайтдим. Оёғим сал тузалгандай бўлди. Айтмоқчи, мени бир йиллик пенсияга чиқаришди. Оёғим гоҳо қаттиқ оғриб қолади. Баттар оқсоқлана бошладим. Малака орттираман, деб ўз бошимга калака орттирдим, шекилли.

Оёғим азоб берса-да, рус тилини унча-мунча ўрганганимдан хурсанд эдим. Ўзимни бекорга қийнаб юрган эканман. Мундоқ ўйлаб қарасам, таржимонликдан осони йўққа ўхшайди. Бекорчиликдан зеркиб ўзимни таржимонликка урдим. Тайёр, бировнинг ёзган нарсасини луғатга қараб таржима қилишдан осони йўқ. Тезда ишга шўнғиб кетдим. Дастлаб ўзимга мана шундай қўлбола луғат тузиб олдим:

ЛУҒАТ

Мусодара — ахлат ташланадиган дара.

Спидометр — бир метргача ухла.

Станок — юзта нок.

Солдат — туз бермоқ.

Самогон — само пойгаси.

Райцентр — жаннат маркази...

Кейин русча-ўзбекча луғат топиб бир рус ёзувчисининг «Там, где течёт Енисей» деган романини таржима қилишга киришдим. Романнинг номини «Енисей қаерда, шу ерда оқади» деб ўзбекчага ўгирдим. Уч ой босим ўтириб ишладим. Романни ўзбекчага ағдараман, деб нақ ўзим ағдарилаёздим. Таржима ҳам осон ишга ўхшамайди, ўртоқлар!

Дастлаб ҳар бир жумланинг русчасини ёзиб, ёнига ўзбекчасини ёзиб бордим. Мана ўша жумлалардан айримлари:

«Он снял из машины коробку передач. — У машинадан эшиттиришлар қутисини олди.»

«— Почему увеличился простой вагонов? — строго спросил начальник станции. — Нимага оддий вагонлар кўпайди? — қатъий сўради станция бошлиғи.»

«— Однажды, — сказал парень девушке. — Бир ўзинг кут, — деди йигит қизга.»

«Оказывается, это странное дело. — Сезишимча, бу — мамлакат иши.»

«Саша — юный всадник. Он любит лошадей. — Саша — ёш боғбон. У отларни севади.»

Хуллас, таржима ҳам қўлдан чиқди. Энди уни нашрдан чиқариш керак. Бунинг даҳмазаси кўп бўларкан. Олдин авторнинг розилиғи даркор эмиш. Дарҳол хат йўлладим.

«Яхшиси, менинг устозларимнинг асарларини таржима қилганингиз маъқул», деган мазмунда роман авторидан жавоб олдим.

Камтарликни қаранг. Менинг шунча меҳнатим куйиб кетаверадимми энди?

Афсусу надомат билан кейин шу шеърни қоғозга туширдим:

**Ҳали ёшман, навқиронман,
Териларим буришгани йўқ.
Ўзгаларнинг ошиғи олчи,
Менинг ишим юришгани йўқ!**

Ёзувчилар пири бўлмоқчиман

Яқинда кўчада Ғанижон акани учратиб қолдим. Унга бошимдан ўтган воқеаларни бирма-бир гапириб бердим. Айтмоқчи, сиз Ғанижон акани танимассиз? Бир пайтлари мен ишлаган нашриётда Ғанижон Матрасулов ҳам корректор эдилар. (Уни ёшлигида Ғанимат тахаллуси билан шеър ёзган дейишади.) Ҳозир старший корректор эмиш. Хуллас, у менинг саргузаштларимни жон қулоғи билан тинглади. Ғанижон ака жўяли маслаҳат бериб қолди:

— Агар ақлинг бўлса, ўзингни танқидчиликка ур. Ҳеч ким мушугингни «пишт» деёлмайди. Биласанми, танқидчилар жами ёзувчиларнинг пири ҳисобланади. Кейин, оз-моз ичиб туришингга ҳам тўри келади. Ҳақиқий ёзувчилар ичмаса ёзолмайди, — деди у меҳрибонлик билан.

Ҳаётда баъзан бахт кечикиб келади. Бўлмаса, менга Ғанижон ака олдинроқ учрамасмиди? Мундоқ танамга ўйлаб кўрсам, унинг гапида ҳам жон борга ўхшайди. Майли, ёзувчиларнинг бири бўлолмадим, пири бўлсам, ёмонми?

Аммо, нима десангиз денгу, Ғанижон аканинг «Ичиб ёзиш керак» деган фикрига унча қўшилмайман. Бир куни унинг маслаҳати бўйича роса ичиб олдим. Қўлга қоғоз ва ручкани ушлаганча ўтириб шеър ёзмақчи бўлдим. Миямга ҳеч нима йўламай қолди. Нуқул кўзим илиниб кетаверади. Ёлғон бўлмасин, атиги икки сатр шеър ёздим:

**Жон Тошканим, жоним Тошкан,
Ҳозир менинг кайфим ошган.**

Сўнг кўнглимда хиёбоннинг ўртасида туриб шеър ўқиш истаги туғилди. Оёқни керганча, қўлимни олдинга чўзиб, баланд овоз билан ўқий бошладим:

Мен одам эдим-кў!..

Шундай дейишим билан бир зумраша: «Ҳозир-чи, амаки?» деса бўладими. Кайфиятим туриб, шеър ўқишдан ҳам воз кечдим. Хиёбонда кўзим хиёл илиниб, «Хушёрхона»да очилди. У ерда роппа-роса ўн беш кун меҳмон бўлдим. Аслида ойнанинг ўн беш қоронғи деган гапни менга ўхшаб «Хушёрхона»нинг азобини тортган бир кимса айтган бўлса керак.

Ғанижон акага ташақурлар бўлсинки, мана, танқидчиликда бироз қўним топдим. Дарҳол битта китоб сотиб олиб, унга тақриз ёза бошладим. Танқидчилик соҳасидаги биринчи ишим матбуотда босилиб чиқди. Балки ўқигандирсиз? Ўқимаган бўлсангиз, мана, ўқинг:

«Чақалоқ ва бақалоқ»

Шоир Тасаллийнинг қаламига мансуб бўлган «Чақалоқ ва бақалоқ» тўпламининг иккинчи нашри босмадан чиқди. Китоб олдинги нашридан кескин фарқ қилади. Масалан, олдинги нашри «Китоб» шеъри билан бошланиб, «Дафтар» шеъри билан тугар эди. Бу мажмуа эса «Дафтар» шеъри билан бошланиб, «Китоб» шеъри билан тамомланади. Бунда ажойиб мантиқ бор. Нега деганда шеър аввало дафтарга ёзилиб, кейин китоб ҳолида чиқади. Иккинчи нашрнинг яна бир хусусияти шундаки, унга янгидан битта тўртлик қўшилган.

Айниқса, мажмуанинг муқоваси бир қарашдаёқ китобхон диққатини ўзига жалб қилади. Масалан, биринчи нашрида муқовада фақат бақалоқнинггина расми бор эди. Ҳозиргисида эса чақалоқнинг ҳам расми бор. Бу кўп йиллик изланиш маҳсули, албатта.

Айрим шеърларни таҳлил қилайлик. Бизнингча, «Ошхона бу, ошхона» шеъри алоҳида диққатга сазовордир:

**Ошхонада турибди
Сувга тўла қатор челақ.
Шитирлайди шамолга
Бағрин бериб бақатерақ.**

Эътибор беринг-а, автор «челақ»ка «элак»ни қофия қилиши мумкин эди. Ахир ошхонада, шундоқ рўпарасида элак осиглик турибди-ку! Аммо у тинимсиз изланган. Яъни, қофияни узоқдан ахтарган.

**Жондан севган ёрингнинг
Бағрин тилибсан.
Койинади Холпошша:
— Чакки қилибсан!**

дейилади «Айрилик ва алимент» балладасида. Баллада қаҳрамони қизни «Чакки қилибсан!» деб койийди. Бу ҳол мантиққа унча тўғри келмайди. Ахир, чакки табобатда шифобахш саналади-ку! Наҳотки, автор шуни ҳам билмаса? Биз Тасаллийдан янада баркамол тўпламлар кутиб қоламиз. Юқорида айтилган жузъий нуқсонлар китобнинг учинчи нашрида тугатилиши шубҳасиздир.»

Хуллас, танқидчилик борасида менинг ишларим юриша бошлади. Устоз шоир Ғафур Ғулом бир пайтлари айтганидек, «Қарабсизки, менинг ёзганларимни ҳам босиш-япти». Бундан руҳланиб кетиб, каттароқ кўламдаги ишларга қўл ура бошладим. Атоқли шоир Низом Узуннинг янги китобига тақриз ёзишга журъат қилдим. Матбуотда босилиб чиққач бу тақризим анча шов-шувга сазовор бўлади, деб ўйлайман...

Давоми бор

Муҳаммад Ражаб Имомов

Рўмол ҳақида ким қандай ёзарди?

(Март совғалари)

Эркин ВОҲИДОВ:

Кўрдим, қизлар келар ғоз,
Бошда рўмоллари дол.
Уйлаб турдимۇ бироз,
ЦУМга йўл солдим дарҳол.

Кўриб мени узоқдан
Кўз қисади Матмуса:
«Қани келинг буёқдан,
Топамиз рўмол бўлса...»

Уйда дедим мен хурсанд:
— Не опкелдим, бок, хотин!
Хотин кўриб белисанд,
Узгартирар чехрасин.

Шошиб очсам тахламни,
Турар бир тўп оқ қоғоз.
Алдабди-я одамни
Донишқишлоқлик шоввоз.

Жамол КАМОЛ:

Расталарни кезсам фақат,
Кўрсам юз хил рўмол, нетай?
Жон сотувчи, бир жуфт бергин,
Мен ёримга олиб кетай...
Ул Шоҳсанам, мен бир Ғариб,
Раҳм этмас рўмолим кўриб.
Кетган пулимга оҳ уриб
Дастрўмолимни ҳўл этай.
Эй, сен гўзал, нозик адо,
Рўмол керак бўлса яно,
«Ё, Жамол!» — деб чеккин нидо,
Яна минг хилидан элтай.

Рауф ПАРФИ:

Навбатларга тураман узун,
Мен ҳам рўмол олмоқлигим шарт.
Сотувчи қиз жилмаяр маҳзун,
Яхши рўмол чайқовда фақат.
Чайқовбозор — қуриётган кўл,
Қаллобларга яралган макон.
Ҳали юртни таловчилар мўл,
Мунғаяди чорасиз осмон.
Учрашувга бораман секин,
Ёрим, ўзинг кўрсатгин ҳиммат.
Рўмол олиб борардим, лекин
Рўмол курғур жуда ҳам қиммат.

Шавкат РАҲМОН:

Аравонга бориб ўтган гал
кўриб қолдим, сайҳонликда
ётар эди гўзал бир рўмол...
Бор-йўғимдан жудо бўлсам-да
охир сенга эришдим, рўмол.
Энди менинг кучли қўлимда
Ялов бўлиб порлайсан ял-ял.
Кўксингдаги гуллар ёлқини
ёритворар юрак қаърини.
Энди сени маҳкам тутганча,
жангга бошлаб кетаман мағрур
бу ўлканинг эркакларини.

Икром ОТАМУРОДОВ:

Факт

Рўмол учун газлама пахтадан оли-
нади. Бугунги кунда пахтазорларда
тер тўкиб, заҳмат чекаётган меҳнат-
кашларнинг кўпчилигини қиз-жувон-
лар ташкил қилади. Сокин куз тонг-
ларида далаларга кўз ташласангиз,
бошини оқ дурра билан танғиб ол-
ган, сарҳадсиз далалар бағрига син-
гиб, чексиз эгатларга эгилган аёллар-
ни кўрасиз. Бу пайтда уларнинг бай-
рам кунларини турфа гулли рўмол-
лари сандиқда интизор кутишади.

Рўмол нидоси:

Далалар мисли ўпқон,
Комига тортаётир.
Менинг кўксимни ҳамон
Нолалар эзаётир.

Сарҳадсиздир бу майдон
Бағри тўла хавотир.
Боши эгик қиз-жувон
Паришон кетаётир.
Қаерга?
Маъюс, юзи заъфарон
Судралиб бораётир.
Қадди-баста дол-камон
Гўзаллар кетаётир.
Қаерга?
Қаерга??

Шод кунлар бўлиб ҳайрон
Уларни кутаётир.
Қизларда йўқ ҳеч имкон,
Шошганча кетаётир.

Қаерга?

Қаерга??

Қаерга???

Сунбул сочларинг бўйи

Кўксимни тиглаётир.

Байрамларга йўқ вақти,

Жим йиғлаб, кулиб ёлгон

Гузаллар кетаётир.

Қаерга?

Қаерга??

Қаерга???

Қаерга????

Азим СУЮН:

Аёллар ялангбош юрмоққа

бир қадам босди.

Алҳазар!

Иккинчи қадам...

Учинчи қадам...

Алҳазар!

Беомон,

беомон,

Хотинлар ёмон!

Огоҳ бўл башар!

Рўмол шўрлик, унда не гуноҳ?!

У ҳам инсон меҳнатининг фарзанди.

Фақат уни аёллар ўрамоғи керак...

Агар уни аёллар ўрамай қўйса,

Маҳшар тонги отгай муқаррар!

Огоҳ бўл, башар!

БУТУН РЎМОЛ ФАБРИКАСИ —

ҚЎРИҚХОНА!!!

Рўмол, сендан айланайин,

Айланайин, Рўмолжон.

Попугингга бойланайин,

Бойланайин, Рўмолжон.

Шуккур ҚУРБОНОВ:

Асаб ишдан чиқди,

Юрак, бардам бўл.

Асаби қақшаган асрда

Нелар рўй бермас?

Гоҳ ўзимча дейман:

«Куйинма, Шуккур,

Табаррук рўмоллар

Ҳеч ерда қолмас.»

Зеро, рўмол ўрамоқ

Урфдан қолса-да,

Мен барибир севавераман

Орзудайин оппоқ рўмолни.

Зеро, у меникидир,

Мен туйган завқникидир,

Мен куйган қайғуники.

Усиз мен сўладирман,

Девона бўладирман.

Севганимга етти ёт,

Бегона бўладирман.

Оқ рўмолим, оқ рўмол,

Юрагимда мангу қол.

Мундарижа

ДУРДОНА		
Алишер Навоий. Ғазаллар		3
НАСР		
Раҳбарой Файзибоева. Учрашув. Ҳикоя		20
Зоҳир Аълам. Афандининг қирқ бир пашшаси. Қисса		26
Хулқар Тўйманова. Бегона. Ҳикоя		72
Чўлпон. Кеча ва кундуз. Роман		79
ШЕЪРИЯТ		
Муҳтарама Улуғова. Тонгда уйғон мунаввар бўлиб		22
Умид Абдуазимова. Мен сени шу қадар ёниб севаман		68
Дилором Исҳоқова. Сиздан сўраганим бир ҳовуч меҳр		70
Анна Ахматова. Марсия. Туркум		75
БУЛОҚ КУЗ ОЧДИ		
Анора Пардабоева. Юрак, шундай бир майдон бор....		143
МУШОИРА		
Шивирлаб йўлингга чиқар чечаклар. Марзия Эрдонова, Момоҳол Элмуродова, Ҳанифа Солиқова, Венера Иброҳимова, Маърифат Ғаниева, Зулфия Бобоева.		145
ҲАМЗАХОНЛИК		
Саидбек Ҳасанов, Раҳима Шарафуддинова. Оловли йиллар шаҳодати		149
ЕЧИМИНИ КУТАЁТГАН МУАММОЛАР		
Дадахон Нурий. Бўстонлиқни кутқаринг!		6
БИР ДАРАХТ НОВАЛАРИ		
Ибройим Юсупов. Булбул уяси. Достон		152
ИЖОДХОНАДА БИР СОАТ		
Ҳалима Худойбердиева, Набижон Боқиев. Оқибат деворлари		160
САНЪАТ		
Жамила Сайдалиева. Ранглардаги дилрабо қўшиқ		168
АДАБИЙ ТАНҚИД		
Раҳмон Қўчқоров. Қўш роман ва айрича қарашлар		170
ТАНҚИДНИ ТАНҚИД		
Норбой Худойберганов. Ҳаммаси таҳлилда кўринади		180
ТАҚРИЗ		
Сафар Барноев. Болалиқнинг беғубор олами		193
САРГУЗАШТ, ФАНТАСТИКА		
Файзулла Қиличев. Икки ҳикоя		195
ГУЛҚАЙЧИ		
Исмоил Оллоберганов. Хатобойнинг саргузаштлари. Қисса		201
Муҳаммад Ражаб Имомов. Рўмол ҳақида ким қандай ёзарди?		206

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
 (Звезда Востока)
 № 3

Орган Союза писателей Узбекской ССР
 Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
 ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1988

Техник редактор **А. Ҳайдаров.** Рассом **Ғ. Алимов.** Корректор **М. Имомов.**

Редакцияга келган бир босма тобоққача бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.
 Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.
 Редакция ўз тавсияга кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 13.01.88 й., Босишга рухсат этилди 19.02.88 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆.
 Р-08549. Фотонабор. Офсет босма усули. Босма листи 13. Шартли босма листи 18,55. Нашриёт
 ҳисоб листи 20,2. Тиражи 170132. Буюртма 2522.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
 босмаҳонаси. Тошкент — П, Ленин проспекти, 41